Georges Vigarello

TEMİZ VE KİRLİ

Ortaçağ'dan Günümüze
Vücut Bakımının Tarihi

Çeviren: Zühre İlkgelen

Kültür Tarihi Dizisi

KABALCI YAYINEVİ

GEORGES VIGARELLO

TEMİZ VE KİRLİ

Ortaçağ'dan Günümüze Vücut Bakımının Tarihi

Kabalcı Yayınevi

GEORGES VIGARELLO

TEMİZ VE KİRLİ

Ortaçağ'dan Günümüze Vücut Bakımının Tarihi

Fransızcadan Çeviren:
Z. Zühre İlkgelen

Kabalcı Yayınevi

KABALCI YAYINEVİ 88
Kültür Tarihi Dizisi 4

TEMİZ VE KİRLİ
Ortaçağ'dan Günümüze Vücut Bakımının Tarihi
Georges Vigarello
Özgün Adı: Le propre et le sale-
L'hygiène du corps depuis le Moyen Age
© Editions du Seuil, 1985
Fransızcadan Çeviren:
Z. Zühre İlkgelen
Bu kitabın yayın hakları
Kabalcı Yayınevi'ne aittir.

Türkçe Birinci Basım:
© Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1996
ISBN 975 - 7942 - 53 - 7

Yayın Yönetmeni: Vedat Çorlu
Kapak Resmi:
Imagerie d'Epinal, 1892 (detay)
BN Paris, Lauros-Giaudon Arşivi
Baskı: Yaylacık Matbaası

KABALCI YAYINEVİ
Himaye-i Etfal Sok. No: 8-B
Cağaloğlu 34410 İSTANBUL
Tel: (0212) 526 85 86 - 522 63 05 Fax: (0212) 513 63 05 - 526 84 95
e-Mail: Vedat.Corlu @info.ist.comlink.apc.org.

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Cataloging-in-Publication Data (CIP)

Vigarello, Georges
Temiz ve Kirli
Ortaçağ'dan Günümüze Vücut Bakımının Tarihi/
Georges Vigarello
Fransızca'dan Türkçeye çeviren : Z. Zühre İlkgelen

ISBN 975 - 7942 - 53 - 7
<Le propre et le sale, Editions Du Seuil, 1985>

1. Kültür tarihi. 2. Vücut bakımı - Tarihi. 3. Su - Sabun - Pudra - Parfüm.
I. Başlık. II. Vigarello, Georges.

Basım Yılı: 1996
Kabalcı Yayınevi, İstanbul

İÇİNDEKİLER

Giriş 8

Birinci Bölüm

Zevk veren sudan tedirgin eden suya

1. Vücuda sızan su 17
   Derinin açılması 19
   Kuru tuvalet 30
2. Ortadan kalkan uygulamalar 35
   Çarşı hamamları ve banyolar 35
   Hamam yaktırmak 38
3. Eskilerin su çevresindeki zevkleri 44
   Birbirine karışmış vücutlar 44
   Çiğnenen yasaklar 48
   " nimetlerinin daniskası" 53

İkinci Bölüm

Yıkayan çamaşır

1. Örten ve görünen 59
   Vücut dışı asalakları 60
   Yüz ve eller 65
   Çamaşır ve görünmeyen 69
   Vücutlar ve mekânlar 76
2. Çamaşırın beyazlığı ve deri 82

Çamaşır ve ter 83
Çamaşır ve bakışlar 87
Ne kadarda bir? 94
Yüzeylerin etkileşimi 98
3. Görünüşler 111
Fark ettiren temizlik 111
"Temizleyen" parfüm 120

Üçüncü bölüm
Vücuda sızan sudan onu güçlendiren suya
1. Deride yumuşak bir duyulanma 131
Yeni ve az görülen bir yıkanma 133
Toplumda bir alışkanlığın yerleşmesi 137
"Lazım"lık ve benzerleri 147
2. Soğuk ve yeni güçler 156
Soğuk su banyosunun çevresinde yaratılanlar 157
Hangi uygulamalar? 167
Kendisine güç yüklenmiş bir vücuttan görünümler 174
3. Doğa ve aldatmaca 181
Kozmetiklerle sağlık karşı karşıya 184
Parfümün iki yönlülüğü 188
Dış görünüş ile "iç" karşı karşıya 191
4. Halkın kokuları, kentin kokuları
Ölüm istatistikleri 195
Kirlinin yerinin saptanması 198
Havayı düzelten su 207
5. Vücudun tümünün ya da bir bölümünün yıkanması 212
Banyo sayısının çoğalması 212
Vücudun bir bölümünün yıkanması 217

Dördüncü bölüm
Koruyan su
1. Derinin işlevsellikleri 225
"Hijyen" sözcüğünün yerleşmesi 226
Enerji dengesi ve deri 229
Çekingenliğin direnmesi 233
2. Suyun geçtiği yerler 238
Salgına karşı savunma ve su 239
Su şebekeleri ve kamu sağlığı 241
Toplumun çeşitli katmanlarında hamam 248
3. Sefaletin süslenip püslenmesi 258
Temizliğe bir ahlâksal nitelik yüklenmesi 258
Eğitim 261
Canlandırıcı, tazeleyici düzenekler 266
4. Pasteur'ün çocukları 270
"Görünmeyen canavarlar" 272
Tersine bir bakış 280
5. Aygıtlar ve kişisel yaşamın gizliliği 286
Yatak odasının uzantısı 286
Hücrelere sığdırılan yıkanma 292
Çeşitli güçler 297

Sonuç 300

Notlar 309

GİRİŞ

Maskeli kişilerce esrarlı biçimde kaçırılmış Don Carlos'un* gündelik davranışları, oturup kalkışı Roman Comique'te** anlatılırken bir tuvalet sahnesi geçer. Mahpus soylu bir kişidir. Dekor zengindir. Scarron'un*** davranışları ve nesneleri betimlemesi içinde, elbette, hizmetin dikkatle ve savsatılmadan yürütülmesi yer alır, yaldızlı ve işlemeli gümüşten şamdan gibi bir takım ayrıntıların görkemi vardır; fakat aynı zamanda temizlikle ilgili bilgiler de verilir. İşte bunlar, bizim konumuz için, büyük anlam taşır. Temizlikle ilgili bu işaretler, bizim uygulamalarımıza hem yakın hem de çok uzaktır. Bugünün bir takım uygulamalarına benzeyebildikleri gibi onlardan çok da ayrıdır. Scarron, ilgisini bugün ikincil duruma düşmüş belirtilere yoğunlaştırıp tersine asal nitelik taşıyanların üzerinde durmamıştır. Sanki en gündelik davranışlarımız henüz daha o zaman icat edilmemiş gibi, bir takım belirsizlikler, ya da daha önemlisi, bir takım eksiklikler vardır. Halbuki Scarron'un metninde eksik ya da belirsiz olanların dengi işaretler, bir bölü-

* Don Carlos (1545-1568) İspanya Kralı II. Filip'in oğlu, Asturias Prensi. Schiller ve Verdi'nin aynı adı taşıyan ünlü yapıtlarının kahramanı.

** Roman Comique: Tiyatrocuların öyküsü. 1651 ve 1657 yıllarında olmak üzere iki defada yayınlanmış, bitirilmemiş ve yergi türünde bir anlatı. Çağının tiyatro tarihi bakımından büyük önem taşır.

*** Paul Scarron (1601-1660) Fransız oyun ve öykü yazarı. Günümüzde en çok Roman Comique'le tanınır.

müyle bugün bizde mevcuttur. Özellikle, yıkama eylemi bile, metinde, pek az sözcükle geçiştirilmiştir. "Size söylemeyi unutuyordum, galiba ağzını yıkadı, çünkü sonradan, dişlerine büyük özen gösterdiğini öğrendim ! . . . . !"[1] Temizliğe gösterilen dikkat, iç çamaşırı ve giysiler üzerinde daha açık biçimde yoğunlaşmıştır. "Maskeli cüce ona (Don Carlos'a) hizmet etmeye geldi ve dünyanın en güzel, en iyi ağartılmış, en iyi kokan çamaşırlarını giydirdi."[2]

Bütün bu sahnede, ağzın yıkanması dışında, suyu hatırlatacak hiçbir şey yoktur. Temizliğe göz ve burun amaçlanarak dikkat gösterilir. Ama, ne olursa olsun böyle bir dikkat vardır; gerektirdikleriyle, yinelenmeleriyle, işaretleriyle vardır. Fakat görünüme öncelik tanır. Standart söylenir, gösterilir. Bugünkünden ayrılığı şudur ki, insanın vücudundan önce, çamaşırını yani göze görünür olan şeyini amaçlar. Yalnız bu örnek gösterir ki, bilim-öncesi kültürde temizliği amaçlayan uygulamalar olmuştur. Bunların varlığını yadsıma boşuna olur. Temizlik normları, standartları, bir "sıfır noktası"ndan çıkmış değildir. Onların bağlı oldukları kaynaklar ve yöneldikleri amaçlar vardır. Burada gösterilecek olan, daha çok, onların ilerideki değişmeleri ya da karmaşıklaşmalarıdır. En çok da, ortaya çıkma, görünme yerleri ve dönüşüm biçimleridir. Yani nerelerde ortaya çıktıkları ve nasıl bir biçim değişikliği gösterdikleri üzerinde durulacaktır.

Temizliğin bir tarihi yazılacaksa, bunun, önce, temizliğin gerektirdiği şeylerin yavaş yavaş nasıl birbirlerine eklendiğini, üst üste toplandığını göstermesi gerekir. O tarih, bir takım zorlamaların, baskıların biriktiğini gösterecektir. Üzerinden geçilmiş bir yolu çizecektir. Don Carlos'la ilgili sahne, o yolun üzerindeki tek bir işaret taşından başka bir şey değildir. Elbette ondan önce, zaman içinde, başka sahneler de olmuştur. Daha kaba saba, örneğin gömlek değiştirmenin o kadar önem taşımadığı sahneler. Hele çamaşır, Roman Comique'ten

iki yüzyıl önce, *Jehan de Paris*'de* anlatılan kraliyet kabul törenlerinde üzerinde pek durulmuş bir şey değildi.[3]

Temizlik, burada, vücudun duyumlarını derece derece biçimlendiren, onların gelişmesini arttıran, inceliklerini ortaya koyan bir uygarlık sürecini yansıtacaktır. Temizliğin tarihi, davranışlarımızın cilalanmasının tarihidir. Aynı zamanda, insanın kendi mekânının genişlemesinin ya da öz-baskının, kişinin kendine uyguladığı öz-baskının tarihidir. Özel ile toplumsal arasında gitgide daha sıkılaşan etkileşimin, insanın kendine gösterdiği özenin tarihidir. Daha genel bir çerçevede ele alınırsa, bu tarih, kültürün, doğrudan, dolaysız duyumlar dünyası üzerinde gittikçe artan ağırlığının tarihidir.[4] Dolaysız duyumlarımızın yelpazesinin genişlediğini gösterir. Vücudun düzenli biçimde yıkanması olarak tanımlanan bir temizlik, esasta, çamaşırın değiştirilmesi ve çamaşırın beyazlığı ile tanımlanan bir temizlikle karşılaştırılırsa, daha büyük bir algılama ve daha büyük bir kişisel öz-baskıyı gösterir.

Ancak, böyle bir tarihçeyi yazmaya girişmek için, kendi ölçütlerimizi bir yana bırakmamız gerekir. Bugün artık unutulmuş davranış biçimlerinde bir temizlik izi, temizlikle ilgili bir iz bulup çıkarmak gerekir. Örneğin, yüzünü yıkayacağı yerde beyaz bir bezle ovalayan saray adamının "kuru tuvalet"i, XVII. yy.'da iyice düşünülmüş, kafa yorulmuş, "makul bulunmuş" bir temizlik ölçüsüne uyar. Üzerinde düşünülmüştür. Doğru bulunmuştur. Bugün olsaydı, böyle bir şeyin hemen hemen hiç anlamı olmazdı. Çünkü duyumlar da açıklamalar da değişmiştir. İşte ortaya çıkarmamız gereken, bu kaybolmuş duyarlıktır.

Yine de kendisine gönderme yapılan kategorilerin önem sırasını değiştirmek, bozmak gerekecektir. Örneğin, XVII. yy.'ın temizlik ölçülerini koyanlar sağlık bakımı uzmanları de-

* Roman de Jehan de Paris, yazarı bilinmeyen, XV. yy.'a ait, düzyazıyla kaleme alınmış bir roman.

ğil, görgü kitabı yazanlar olmuştur. Yani bilginler değil, örf ve âdet uygulayıcıları. Zorlama ve baskıların ağır ağır birikimine o zorlama ve baskıların bağlı olduğu bilgilerin yer değiştirmesi de eklenir.

Herhalde, bu sürecin bir ekler, katkılar dizisi ya da vücut üzerine yapılmış baskıların toplamı diye gösterilmesi yapay düşebilir. Baskı ve zorlamaların yalın biçimde birbirine eklenmesi diye bir şey olamaz. Böyle bir tarihçenin göstereceği şey, onun başka şeylerin tarihiyle birlikte gitmesi gerektiğidir. Temizlik, zorunlu olarak, vücudun çeşitli görünümlerine, vücudu örten şeylerin pek belirgin olmayan görünümlerine ve fiziksel çevrenin -saydamlığı onlarınkinden de az olan- görünümlerine kendini uydurmak zorundadır. Örneğin; XVI. ve XVII. yy.'larda banyonun toplumda çok özel bir konum kazanması, o yüzyıllarda suya insan vücudunun içine sızabilir diye bakılmasıyla olmuştur. En çok da, sıcak suyun gözenekleri açıp kirli havanın etkisine uğratarak organları dayanıksız kıldığı varsayılmıştır. Bu da gösteriyor ki, insanoğlu düşleminde vücuda önemli bir yer ayırmış, onunla ilgili bir şeyler yaratmıştır. Bunun bir tarihçesi bir takım belirleyicileri vardır. Vücutla ilgili olarak yaratılanlar, dış çevrenin duyarlığını, genel ilgiyi besler; konulan kural ve ölçütlerin düşlenip yaratılan o şeylerle uyum içinde olması gerekir. En azından, kurallar ve ölçütler, onlarsız değişemez. Kural zaten üzerinde durulan bir alana yaptırımlar getirir. Vücut, hiçbir zaman o kuralların "edilgen" olarak etkisine girmez. Hatta, baskıların, zorlamaların yer değiştirebilmesi, vücudun görünümlerinin, imgelerinin değişmesine bağlıdır. Vücudun gizli görünümlerinin, gizli imgelerinin, örneğin, işleyiş ya da etkinliklerini yaptıran görünümlerinin biçim değiştirmesi gerekir.

Bu durumda, vücut temizliğinin tarihçesi, daha geniş ve daha karma bir tarihten yararlanacaktır. Çünkü, vücuda bütün sınırlarını çizen, onun kendini belli edişlerini, tezahürleri-

ni biçimlendiren ya da içsel işleyişlerini düşündürten bütün bu görünümlerin, her şeyden önce, toplumsal bir zemini vardır. XVII. yy.'da en çok çamaşıra ve ilk görünüşe bağlı olan temizlik –örneğin, anlatımını nesnelerin gösterişli olmasında ya da giyimle ilgili bilgilerin ayrıntılarında bulan temizlik– elbette, daha sonraki dönemlerde, insan vücudunun korunmasında ya da toplulukların savunulmasında anlatımını bulan temizlikten çok başkadır. Bu, bir "saray toplumu" ile bir "burjuva toplumu" arasındaki ayrıma benzetilebilir. Biri, görünüşün, görsel sanatın aristokrat ölçülerine değer verir, öteki, ulusların fiziksel ve demografik gücüne daha duyarlıdır. Tümden dışsal olan görünüme yöneltilen dikkat, yerini fiziksel kaynaklar, direnmelere, saklı güçlere verilen daha karma bir dikkate bırakır. Yani, vücut temizliğinin tarihi, aynı zamanda bir toplum tarihidir.

Son olarak, şunu eklemek gerekir ki, burada temizlik sözcüğü geniş anlamında, yani ya vücudun tümünü ya da temizlik yerine geçebilecek nesnelerin tümünü kapsadığı anlamda kullanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

Zevk veren sudan tedirgin eden suya

1
Vücuda Sızan Su

Yıl 1546. Barselona'da büyük bir salgın vardır. Kentin dışarıdan iaşesi kesilmiştir. Komşu köy ve kentler, bulaşmadan korktuklarından, her türlü bağlantı ve ilişkiyi reddederler. Daha kötüsü, Yüzler Meclisinin*, zayıf bir olasılık da olsa, azık sağlayabilmek için Majorka adasına gönderdiği gemiler top ateşiyle püskürtülür.[1] Bu çeşit olaylar yinelenecektir. Orta Çağın sonunda ve XVII. yy.'da, salgınlarda temas, açıkça büyük tehlike olarak görülmüştür. Salgın olan kentlerden kaçış, bir süre, âdet olmuş, daha sonra o da tehlikeli sayılmıştır. Çünkü kaçanlar çevrenin açık şiddetiyle karşılaşırlardı. 1628 yılında Lyon'dan kaçanlar, köylülerce taşla kovalanmış ve ya serseri bir biçimde oradan oraya sürüklenmek ya da kendi kentlerine dönmek yollarından birini seçmek zorunda kalmışlardı.[2] 1629'da Aix Parlamentosunca** çıkarılmış bir kararnameyle kendi surları içinden çıkmaları yasaklanan Digne kenti ahalisi komşu cemaatlerce silahlı bir muhafız birliğine kuşattırılmıştı.[3] Komşu topluluklar, ahaliyi o muhafız birliği çembe-

* Yüzler Meclisi: Consejo de Ciento, 1265-1714 yılları arasında Barcelona kentinin belediye meclisine verilen ad.

** Parlamento. Fransa'da X. yy.'ın sonundan 1789 Devrimine kadar kral tarafından atanmış hukukçulardan oluşan bir adalet divanına verilen ad. Paris'ten başka birkaç önemli kentin de Parlamentosu vardı.

rinin dışına çıkmalan durumunda kenti yakmakla tehdit etmişlerdi. İşte, veba ya da onun gibi ölüm oranı yüksek bir salgın hastalık görülen kentler, dehşet içinde, kendi üzerlerine kapanırlar, dışarıdan geleceklere de bir tuzak yeri, bir kapan olurlardı.

Bir süre için kendi korkulannın üzerine kapanmış bu topluluklarda dışla ilgili yasaklar, içte trajediyi sınırlı tutmak, yaymamak için de olsa, bir takım kuralların konulmasını çabuklaştırmıştır. Belediye başkanlarının, yerel mahkeme yargıçlarının ve esnaf loncası başkanlarının kararları hep toplum sağlığıyla ilgiliydi. Zaman geçtikçe, her türlü temas daha sınırlı duruma getirilmiştir. Bazı yerler ya duvar, çit gibi bir şeyle yanındakinden ayrılır ya da kapısı örülürdü. Örneğin, Paris'in en büyük hastanesi Hôtel-Dieu'nün Légat koğuşu, 1584 yılında, öteki koğuşlardan ayrılmış ve yalnız vebalıları alacak biçimde düzenlenmiştir.[4] Birçok kentte noterler hasta olan evlere yaklaşamazlardı. Vasiyetler, uzaktan, yukarı katlardan, tanıklar huzurunda yazdırılırdı.[5] "Öğüt"ler aynı zamanda bireysel temizlikle de ilgilidir. İletişimi kaldırmak demek, vücudu hastalık etmeniyle yüklü havaya açan her türlü davranışı ve uygulamayı da kaldırmak demektir. Kaldırılması istenen davranışlara örnek olarak kolları, bacakları ısıtan, kızdıran zahmetli çalışmalar, uygulamalara örnek olarak da deriyi "gevşeten" sıcaklık gösterilebilir. Kaldırılacak uygulamalar arasında hamam da vardır. Çünkü, basıncı, daha çok da sıcaklığı ile, sıvı, gözenekleri açar, tehlikeleri odaklaştırır. Bu durumda, salgınla savaşım, bizim imgelerimizden tümüyle değişik imgeler ortaya koyar. Suyun derinin içine sızacağı, bunun da temizlik uygulamalarını değiştireceği düşünülmekteydi.

Çocukların okullara gönderilmemesine, kiliselere, hamam ve banyolara gidilmemesine yol açan, bu çeşit bir kuşku, bir güvensizlik olmuştu. Herhangi bir şeyin alışverişini yani olası bir bulaşmayı sınırlamak gerekiyordu. Ayırma, tecrit söz

konusu olduğunda hamamlar, doğrudan doğruya vücudun kendisinin ve işlevlerinin etkilendiği yerlerdi. XV. yy.'dan beri tabipler çıplak vücutların yanyana bulundukları, birbirlerine değdikleri bu yerlerin zararı üzerinde durmuşlardır. "Daha önceden bulaşıcı hastalığı kapmış"[6] kimselerin oralarda bulunması endişelendirici bir durum yaratabilirdi. Oralarda hastalık yayılabilirdi. "Hamamlardan ve banyolardan, rica ederim, kaçınınız; yoksa o yüzden öleceksiniz."[7] Bu kararlar verilirken başlangıçta ikircikli davranılmıştır. 1450 salgını sırasında Des Pars, Paris kenti yöneticilerinden hamamların yasaklanmasını istemiş, fakat olumlu sonuç alamamış, hamamcıların öfkesinden başka bir şey elde edememişti. Hatta, onların açık tehditleri altında alelacele Tournai'ye kaçmak zorunda kalmıştı.[8] Ancak, daha sonraları, her salgında, tecrit kuralı gereği, hamamlar geçici olarak kapatılmıştır. XVI. yy.'da kapatma resmî ve sistemli biçimde uygulanır olmuştur. Paris emininin 1510 ve 1561 salgınları arasında birçok kez yinelenen emri "yurttaşların hamamlara gitmesinin ve hamamcıların da hamamlarını yakmalarının bir sonraki Noel yortusuna kadar yasaklandığını, tersine davrananların cezalandırılacağını"[9] duyurur. Buna benzer kararlar çıkaran kentlerin sayısı gittikçe artar. Karar genelleşir: 1510'da Rouen'da[10], 1540 yılında Besançon'da[11] kabul edilir. Dijon'daysa daha XV. yy.'ın sonundan beri yürürlüktedir. Salgınların çoğunda, yasak, salgın dalgalarına uygun mevsimde, sıcak aylarda duyurulurdu.

Derinin açılması

Bu çeşit yasaklamalara neden tarihsel bir anlam veriyoruz? Veriyoruz, çünkü işin içinde temas korkusunu aşan birçok korku daha vardır. Bunlardan biri de, vücudu koruyan orga-

nın, derinin güçsüzlüğü korkusudur. Bu yasaklarla, deri gözeneklerinin taşıyacağı tehlikeye dikkat çekilmektedir. Sanki vücut yüzeyleri dayanıksız, kusurlu, sınırlar kuşkulu olduğundan sayısız delik açılacakmış gibi, suç derinin gözeneklerine yüklenirdi. Sadece sıkışık yerlerde insanların birbirlerine yakın olmalarının ötesinde vücudun çok özgün bir imgesiyle karşılaşılmaktadır: Sıcaklık ve su çatlaklar, yarıklar meydana getirmekten başka bir şey yapmaz. Hastalığa da sadece bu çatlaklardan içeri süzülmek kalır. Bunlar pek belirgin, tarihi belli örneklerdir. Yapacağımız, klasik hijyen, sağlık bakımı üzerindeki sonuçlarını değerlendirmek olacaktır. Sözü edilen yasaklar, bu bakımdan daha anlamlıdır. Hamam ve banyo tehlikeliymiş, çünkü vücudu havaya açıyormuş. Gözenekler üzerinde neredeyse mekanik bir etki yapıp bir süre için organları açık havaya maruz bırakıyormuş.

Burada söz konusu olan, artık temas ya da yakınlık değil, açılmadır. Sıvı içindeki organizma dışa karşı daha korumasız olduğu için ona daha az direnir. Geçirgen olarak kalır. Organizma, kirli havanın her yandan içeri girmesi tehdidi altındadır. "Hamamları ve banyoları kapatmaları gerekir; çünkü oralardan çıktıktan sonra vücudun eti ve tüm davranışları yumuşamış, gözenekler açılmıştır; bundan ötürü de hastalıklı buhar çarçabuk vücuda girer ve insanı hemen öldürür; bu, birçok kez gözlemlenmiştir."[13] Vücut ile kişisel gereksinimlerde kullanılan nesnelerin eş tutulması da bu içeri girme, nüfuz etme imgesini pekiştirir. Bu durumda, insan vücudunun yapısıyla binalar arasında da bir koşutluk kurulur. Organizma, hastalık salgınının gezip dolaştığı, girip oturduğu evlere benzetilebilir. Onun da kapılarını kapamasını bilmek gerekir. Oysa, su ve ısı, kapıların denetim altında tutulmasını engeller. Su ve ısı onları açar, bir süre açık kalmalarına neden olur. "Sokak hamamları ve banyolar şimdilik terkedilecektir. Çünkü yıkanmadan sonra gözenekler ve dış yüzeydeki küçük açıklıklar onun

sıcaklığı ile daha kolay dışa açılır; o zaman, hastalık taşıyan hava oraya girer."[14]

Bu korku, tüm XVII. yy.'da da sürmüştür. Yerine ve dönemine göre, hemen her yıl ortaya çıkan salgın, peşinden aynı yasaklamaları getirirdi. Vücudu ısıtmak "kapıları havadaki zehre açmak ve o zehri maşrapa maşrapa içmek olur."[15] Bütün olaylarda böyle bir "havadaki zehrin etle karşılaşması" hemen hemen kaçınılmaz bir sona varır, tehlikeyi yazgıya dönüştürürdü.

Böylece, salgına karşı girişilen ilk düzenli savaşımlar, hele XVI. yy.'dan başlayarak yürütülenler, korkutucu bir imge ortaya çıkarır. Vücut, geçirgen mahfazalardan oluşmuştur. Yüzeyleri havayı geçirdiği gibi, suyu da geçirir. Çünkü somut olarak neye dayandığı belli olmayan bir illet karşısında sınırları daha da belirsizleşmiştir. Belki gözeneklerde bu hastalık durumuna bağlı olmayan bir güçsüzlük de zaten vardır. Gözenekleri, sürekli olarak, her türlü hastalığa karşı korumak gerekir. Bu düşünce, salgınlarda, örneğin, giysilerin biçim ve niteliklerini belirleyici olmuştur. Sıkı dokunmuş, kaygan bezlerden vücuda iyice oturmuş giysiler kullanılmasına başlanmıştır. Salgını taşıyan hava, bu giysilerin içine geçemeden üzerlerinden kayıp gidecektir. Kapanma, vücudun dışa kapanması, değişmez amaçtı. Olsa olsa biçimlerde bir değişiklik yapılabilirdi. "Giyilmesi gerekenler, saten, tafta, sık kıl dokuma, hâreli canfes ve benzerleridir. Bunlar vücut kıllarını göstermez ve o kadar kaygan, o kadar sık dokunmuştur ki, hele sık da değiştirilirse, kötü hava ve hangisi olursa olsun hastalık, zor girer, zor yerleşir."[17] Veba gibi büyük salgınlarda kullanılan giysiler, XVI. ve XVII. yy.'larda tümüyle gözenekli, bu niteliğinden ötürü de özel bakım önlemleri isteyen bir vücut imgesinin egemen olduğunu doğrular. Söz konusu önlemler arasında fazlasıyla geçirgen birer madde olan yün ve pamuktan yapılmış giysiler, uzun kılları pis hava yuvası olan kürk-

lerden kaçınma da bulunurdu. Erkek olsun kadın olsun herkes o kırılgan vücudunun her yerini örtecek, kaygan, hiç geçirgen olmayan giysiler düşlerdi. Tafta ve canfes fazla soylu kumaşlarsa da, fakirlere göre "kenevir bezi ve muşamba"[18] vardı.

Sağlık bakımıyla, özellikle temizlikle ilgili uygulamalar, bu noktalar gözardı edilerek dikkate alınamaz. Derinin içine girebilen bir suya, özel yaklaşımlar olmasını gerektirir. Öyle ya, insanın içine giriyor, sızıyor ve bozuyor. Bazı durumlarda (özellikle su tedavisi gerektiren durumlarda) bu özel yaklaşımlar olumlu sonuç verirdi. XVI. yy. insanları Spa'nın, Pougues ya da Forges'un* havuzlarına dalarken pekâlâ hastalıklarının hafiflemesini beklerlerdi. Ilıca suyunda yıkanma gibi "basit" suda yıkanmanın da taşı erittiği söylenirdi. Montaigne de böbrek kumunu başka türlü tedavi etmezmiş.[19] Suya girmenin aynı zamanda "fazlasıyla kuru" bazı vücutları biraz dolgunlaştırdığına inanılmaktaydı. Rivière, "sıskalaşmış vücutlar"[20] için banyo tedavisine başvurmuştur. Banyo, sarılık hastalığının rengi üzerinde etki yapabilirdi. Bazı kan akınlarını, konjestiyonları yatıştırabilirdi.[21] Bu durumda banyonun yaptığı, sıvıları birbirine karıştırmaktır. Bu sıvıların vücuda girmesi bazı sert, aksi mizaçları bile düzeltebilirdi. Böyle bir uygulama "insanı herhangi bir başka ilaçtan daha çok tazeler."[22]

Fakat, olayların çoğunluğunda, banyolar dengeyi tehdit eder, vücuda egemen olur, onu yıpratır ve hastalık yüklü havadan başka pek çok tehlikeye de maruz bırakır. Hamamlar, salgının bulaşması konusundaki ilk eleştirilerde bile daha belirsiz bir takım tehlikelerden söz edilir. "Vücudu ve vücut sıvılarını ısıtan, insanı güçsüzleştiren, gözenekleri açan hamamlar, banyolar ve bunların getireceği sonuçlar ölüme ve hastalığa neden olurlar."[23] Suyla gelebilecek dertler, illetler, XVI

* Üç kaplıca kenti. Birincisi bugün Belçika'da, ötekiler Fransa'da.

ve XVII. yy.'larda yayılır, hatta çoğalır. Frengi gibi hastalıkların bulaşmasını gösteren, ancak pek açıkça dile getirilmeyen imgeler ortaya çıkar.[24] Suyun vücut içine girmesiyle ilgili de çeşitli imgeler doğar. Örneğin, hamamda kadınların ılık sudaki spermle gebe kalmaları gibi. "Bir kadın, içinde erkeklerin bir süre kaldığı banyoları kullanırsa gebe kalabilir."[25] Tehlike etmenlerinin çeşitleri artar. "İçine su giren" deri yalnız bulaşıcı hastalığa değil, kirli havaya da, soğuğa da, belli bir çehresi olmayan illetlere de açılmış demektir. Söz konusu olan, yaygın, sınırları belirsiz bir güçsüzlüktür. Gözeneklerden insan vücudunun sıvıları aktığı, yani vücudun gücü kaçıp gittiği için, o güçsüzlük genel ve belirsiz bir güçsüzlüktür. Açıklıklar iki yönlü işler. Sanki içteki maddeler de dışarı kaçacak gibidir. İşte bu bakımdan "banyo insanı güçsüzleştirir,[26] güçsüzlüğe"[27] yol açar. "Fiziksel ve manevi güçleri büyük ölçüde çökertir."[28] Tehlike, artık yalnız bulaşmayla sınırlı kalmamaktadır. İnsanların gözlerinde canlandırdıkları, doktorların söylediklerinin de ötesine taşmaktadır. Banyoyu düşünüp de onun çevresinde yer alan bir takım zorunlu hareketleri düşünmemek artık elde değildir. Örneğin, dinlenme, yataktan çıkmama, giysilerle korunma hep banyoyla birlikte düşünülecektir. Bütün bunların uygulanması da tasadan başka bir şey vermez. Üst üste binen önlemler tam gerçekleştirilemeyecek korumalar, böyle bir uygulamaya karma ve az rastlanır bir nitelik verir.

1610 yılı Mayısında Louvre sarayından gönderilen ulak Sully'yi* Arsenal'deki konutunda yıkanırken bulunca işler karışıverir. Bakanı çağıran kraldır ama, bakan bir dizi maddî engelle karşılaşır. Kendi çevresi, saraydan gelen ulak bile, Sully'ye dışarının havasıyla temas etmemesi için yalvarırlar. "Sizi banyoda bulup da kralın buyruğunu yerine getirmek

* Duc de Sully (1560-1641) Fransız devlet adamı. Maliyeci, iktisatçı.

üzere çıkmak istediğinizi görerek size şöyle dedi (Biz de oradaydık da, biliyoruz): Efendim, banyodan çıkmayınız; çünkü, korkarım, sağlığınızı çok düşünen, sağlığınıza büyük gereksinim duyan kral, bu durumda olduğunuzu bilseydi, kendisi buraya gelirdi."[29] IV. Henri'nin ulağı saraya dönmeyi önerir. Hükümdara haber verip onun buyruklarını alarak bir kez daha gelecektir. Bu olaya tanık olanlardan kimse böyle bir şey kralla bakanı arasındaki ilişkileri sarsar mı diye merak etmez. Tersine, herkes Sully'nin dışarı çıkmaması için ısrar eder. IV. Henri'nin yanıtı gelir. O da ötekilerin benimsediği önlemleri doğrular. "Efendim, kral yıkanmanızı bitirmenizi buyuruyor ve bugün sokağa çıkmanızı yasaklıyor, çünkü Bay Du Laurens kendisine bunun sağlığınıza zarar vereceğini ısrarla söylemiş bulunmaktadır."[30] Şu halde, bir danışma olduğu, fikir alış-verişinde bulunulduğu anlaşılmakta. Kraliyet tabibi Du Laurens'a başvurulmuş olması bile tasarı belli ediyor. Küçük olay, önemli bir soruna dönüşmüştür. Birçok kişi bir anda harekete geçirilmiştir. Olayın devamı da vardır. Çünkü "olası tehlikeler" günlerce ortadan kalkmaz. "Son banyonuz nedeniyle rahatsızlanmamanız için, yarın kendisini geceliğinizi, meslerinizi, potinlerinizi ve takkenizi giymiş olarak beklemenizi emrediyor."[31] Şu halde, "rahatsız" edebilen, bu uygulamadaki sıvıdır. Neden olarak gösterilen de, banyonun "sonucu"dur.

İçinde yıkanılacak bir leğenin çevresindeki bu patırtı basit bir gevezelik değildir. XVII. yy.'da su ile vücudun içine su sızması arasındaki bağlantıların gücünü gösterir; bir yandan da vücudu kaplayan çok geçirgen katmanlar konusunda egemen olan imgeyi doğrular. Yıkanmayla ilgili olarak bütün bu söylenenler, verdiği gerginliğe zıt düşse de, banyonun ne kadar seyrek yapıldığını ortaya koyar.

Yarım yüzyıl sonra, doktorları XVI. Louis'yi yıkamaya karar verdiklerinde açık açık tıbbî nedenler öne süreceklerdir.

Hastada "titremeler, öfke nöbetleri, kasılmalar görülmüş, daha sonra da göğsünde kırmızı ve mor lekeler ortaya çıkmıştır."[32] Banyoya nekahat döneminde başvurulmaktadır. Banyo, birkaç gün içinde sekiz kez hacamat edilmiş bir vücudu tazelemektedir. Bu olayda da sakınımlar eksik değildir: Bir gece önceden suyun vücudun içine sızıp da bir mide doluluğuna neden olmasını önlemek için müshil verilir ve lavman yapılır, hastalığı arttırmamak için hasta dinlendirilir, yatırılır, suyun vücuda girmesiyle meydana gelebileek herhangi bir şişmeyi önlemek için, hastanın en ufak bir fenalık hissetmesinde tedavi yani banyo kesilecektir. "Banyoyu hazırlattım, kral saat 10'da içine girdi; günün geri kalanında başında belli belirsiz bir ağrı duydu. Daha önce böyle bir şey olmamıştı. Tüm vücudun davranışı, hareketi, geçen günlerdekine göre dikkati çekecek bir değişme gösteriyordu. Banyo için ısrar etmek istemedim. Çünkü, gördüğüm kötü ayrıntılar krala banyoyu bıraktırmak için yeterliydi."[33] Tedavi hemen kesilir. Fagon* birkaç günlüğüne, çok ihtiyatlı biçimde, yeniden banyo tedavisine başvurur. Bu kez, sonuncu kez olur. "Kral oda hamamına alışmayı hiçbir zaman istemedi."[34]

Endişeler, tasalar, sanki vücudun daha suyla ilk teması bile kötü bir şeymiş gibi, yıkanma çevresinde belirsiz, çeşitli tasalar, endişeler dolanır durur. Vücuda dışarıdan girişler, sızmalar öylesine şiddetli olabilir ki, bazen bozulmuş bir dengeyi de düzeltebilir. Fakat bunlann yani vücuda sızmaların neden olabilecekleri bozukluklar konusunda dikkatli olunması gerekir. Açıklıklar, vücuda bir takım maddelerin girip çıkması, iç sıvılar üzerindeki basınç, her şeyden önce, bir düzensizliktir. Düzensizliğin sonuçları gittikçe daha çeşitli olur. "Tıbbın gerektirdiği acil durum dışında yıkanma, insanlar için yalnızca gereksiz değil, aynı zamanda çok zararlı olabilir. (...)

* Fagon. Fransız tıp adamı. (1638-1718) Botanik bahçesinde profesörken XIV. Louis'nin özel doktoru olmuştur.

Yıkanma vücudu doldurup onu, havanın kötü niteliklerinin baskısını alabilecek duruma getirerek harap eder. (...) En gevşek vücutlar hastalığa en fazla yatkın olanlardır. Gevşek vücutlular sıkı vücutlulardan daha az yaşar. Yıkanma, insanın başını buharla doldurur. Sinirlerin ve bağların düşmanıdır; çünkü bunları gevşetir. Öyle ki, daha önce şikâyeti olmayan, yıkanmadan sonra guttan yani damla hastalığından şikayet eder. Su sıcak da olsa, annenin karnındaki meyveyi öldürür. (...)."[35] Düzensizlikler arasında "göğüs zafiyeti,"[36] hidropizi (su toplaması), vücuda girmiş buharlardan ötürü çeşitli güçsüzlükler de sayılmaktadır.

Elbette, XVII. yy.'da bu çeşit tehlikeleri önleme yolunda bir takım girişimler vardı ama, bunlar da, olsa olsa, gündelik yaşamı daha karmaşık duruma getirmekten başka bir şeye yaramazdı. Bütün o girişimler, gözenekli dış örtü imgesini doğrular. 1716 yılında Guyon, yıkanmadan bir gün önce vücudun kuru etüvün[38] sıcağına maruz kalmasını önerir. Bunda amaçlanan, iç sıvıları boşaltıp suyun vücuda girme hızını yavaşlatmaktı. Yıkanmadan önce vücudu hazırlayan koruyucu işler zaman içinde gitgide artar ve karmalaşır. Ama yine de, suyun vücuda işlemesi, girmesi diye bir şey ve bunun tehlikeleri vardır. Önerilerden en sivri akıllıca olan, Bacon'un* 1623'te ileri sürdüğüydü. Buna göre, yıkanma suyunun bileşimi vücut maddelerininkine denk olmalıydı. Sıvı, kaçıp giden maddelerin eksikliğini kapatmayacak mı? Karışımının hiçbir şeye ters düşmemesi gerekmiyor mu? Şu halde, banyoda kullanılan sıvıyı işlemlerden geçirip vücudun sıvılarına benzetmeliydi. Böyle yapılırsa vücutla yıkanma suyu arasında alışveriş daha az tehlikeli olacaktı. "Her şeyden önce, yıkanma suyunun vücudun maddelerine benzer maddeler içeren şeylerden oluşması ve vücudun içerisini besleyebilmesi gere-

* Francis Bacon (1561-1626). İngiliz devlet adamı ve filozof.

kir."[39] Elbette, bu, sızma, nüfuz etme ilkesine sadece birkaç değişiklik ekleyen hayalci bir ümit olmuştur.

Vücutta dışarının etkisine açık bir takım sınır kapıları, zehre açık vücut imgesi büyük salgınlarda çok güçlenmiştir. Bulaşma o kadar hızlı, o kadar acımasız olunca, süzülüp insanın derisine, derisiyle birlikte de canına girebilen bir etmenin varlığı düşünülüyordu. En çok tehdit altında olan vücudun, en gözenekli vücut olması gerekiyordu. Birkaç saatin içinde gücünü yitirenler herhalde en fazla sızılabilir, "nüfuz edilebilir" olanlardı. Asıl tehlike bu imgeydi. Yani veba gibi salgınlar, bu ürkütücü görünümü yerleştirmiş, o görünüm de zamanla genişlemişti. Yıkanmadan duyulan korku da salgınların sınırını aşmış, derinin geçirgenliği kalıcı bir tasa olmuştu. 1611 yılında Héroard, çocuk kral XIII. Louis'ye iki banyo yaptırdıktan sonra odadan çıkmasını engellerken zihninde hep derinin bu geçirgenliği vardı.[40] Aynı şekilde, yazdığı tıp metinlerinde zaman zaman banyoyu anımsatan, fakat sağlık kitabında[41] ondan hiç söz etmeyen Guy Patin* de aynı şeyi düşünüyordu. Tedavi bakımından zıtlıkları olsa da, suyun hareketinin vücut üzerindeki etkileri baskındır. R. Bonnard'ın Banyosuna girmek üzere olan bir bayan[42] adlı gravürü yanlış olarak bu yıkama korkusunun tersini akla getirir. Sahne görkemli olmakla birlikte, sadedir. Ortalıkta ne bir doktor ne bir ilaç vardır. Süslü, dantelle kaplı, çevresi kumaş gergili, üzeri tavanlıklı bir teknenin çevresinde dönendiği anlaşılan bir hizmetçi kız görülür. Duvardaki oymalı iki musluktan su akar. İpekler giymiş bir kadın elinde nazik bir beyefendi tarafından sunulmuş bir çiçek tutmaktadır. Durumun inceliği, kadını neredeyse bir alegori gibi gösterir. Banyo yapma kibar ve belki de aşkla ilgili bir iş olabilir. Fakat gravürün altındaki yazı, res-

* Gui Patin (1601-1672). Doktor ve yazar. Paris tıp fakültesi dekanı. Tıp kitapları kadar mektuplarıyla da tanınır.

min anlamının uyulması gereken bir kural olduğunu bildirir: "Uygun zamanda alınan banyo benim için ilaç oluyor ve beni yakacak olan ateşi hafifletiyor."[43] Pek açık belirtilmeyen, anımsatılan sevişme olayına karşın, temizlik doğrudan söz konusu edilmez. Amaç, yitirilmiş dengelerin düzeltilmesi ve "uygun zamanda" yıkanmasıdır. Suyun kendisi ise dengesizlikten başka bir şey değildir.

Suyla ilgili bu görünümlerin işlevini daha dolaysız, daha doğrudan bir biçimde tartıp değerlendirmeden, hatta önemini derecelendirmeden önce, bunlann düşsel yoğunluğunu ölçmek gerekir. Söz konusu görünümler, sahneler, aynı mantığı uygulayarak çok değişik alanlarda etki yaparlar.

Örneğin, XVI. yy.'da çocukluğa gösterilmesine başlanan özen ve çocukluğun kırılganlığı üzerine çevrilen dikkat, bu görünümlere, bu imgelere yeni biçimler getirmiştir. Yine XVI. yy.'da, daha başlarda, sızma izleği büyük ölçüde egemen olmuştu. Yenidoğmuş bebeğin vücudunun baştan başa gözenekli olduğu düşünüldüğünden elin hareketleriyle suyun sıcaklığını birleştiren bir yoğurma, mıncıklama uygulaması gerekirdi. Bebek banyosunun işlevi, deriyi doğumdan kalan kan ve mukoza parçalarından anndırmak, aynı zamanda kollara, bacaklara istenilen biçimi vermekti. Ebeler, bu mıncıklamayı kolaylaştırmak için sıvı kullanırlardı. Suya batırmanın amaçlarından biri vücut yapısını düzeltmekti. "Kemikler, kollar, bacaklar bebeği içine sokup yıkadığınız banyonun sıcaklığıyla yumuşamışken onların herbirine yumuşak hareketlerle evirip çevirerek ileride kusursuz bir bütün oluşturmaları için gerekli biçimi, doğruluğu vermeyi de unutmayınız."[44] Yaşamın ilk günlerindeki bu yıkamanın birçok işlevi vardır. Bunlardan biri –hem de önemsizlerden değil– elleme, elle biçimlendirmedir; henüz sıra temizliğe gelmemiştir. Çünkü söz konusu banyo bebeğin içine işler, eti tarafından emilir. Bu banyo, "kol ve bacakları gerekli biçime sokma"ya[45] yardım

eder. İşte yine aynı nedenlerden ötürüdür ki, süt çocuğunun başka herhangi bir deriden daha kırılgan, daha nazik olan derisinin sürekli tıkalı tutulması gerekir. "Deriyi güçlendirmek ve onu dışarıdan gelebilecek, zaafından ötürü zarar verebilecek olumsuzluklara karşı donatabilmek için üzerine her yerde dere ve bataklıklarda bulunabilen midye külü ya da dana boynuzu tozu, o da olmazsa iyice öğütülüp şarapla karıştırılmış kurşun tozu sıvamak gerekir."[46] Böyle deriye içirilecek, emdirilecek maddeler pek çeşitliydi. Tuz, sıvı yağ, daha çok mum, hangisi olursa farketmez, gözenekleri tıkamada kullanılırdı. Hatta, vücut parlak bir eşya gibi cilalanarak korunurdu. "Çocuklar ana karnından çıkınca, kollarını bacaklarını güçlendirmek için, tuzla dövülmüş güllerle sarmalıdır."[47]

Bu şekilde hazırlanmış vücudun üzerine kapanan, önceden gözenekler kapansın diye "gülyağı ya da ayıüzümü yağı ile yağlanmış" kundağın, kolları bacakları hapseden kundağın açıkça koruma görevi vardır. Çocuklukta banyonun uzatılmasını hemen sınırlayan da yine aynı nedendir, koruma isteğidir. Banyo zaten fazlasıyla nemli olan bir vücudun yumuşaklığını devam ettirme tehlikesi taşımaz mı? Çocuk büyüdükçe etleri ağır ağır kurur; işte banyonun bu kuruma sürecini engelleme tehlikesi vardır; hamur(!) üzerinde çalışılamayacak kadar yumuşak kalır. Yeni doğmuş bebeğin bir defa "tüm vücudu tertemiz, canlı kırmızı"[49] oldu mu, yeniden yıkamak hemen hemen zararlı olur. XIII. Louis'nin bacakları altı yaşına kadar yıkanmamıştı. Doğumu izleyen ilk banyodan sonra veliaht suya ilk kez yedi yaşında girmiştir.[50]

Hep o aynı dayanıksız gözenekler imgesinden doğan tasalar yenilenir ve birbirini tamamlar. Sıcak su, edilgen bir vücuda rastlar, onun içine girer ve onu açık, dış etmenlere açık bırakır. Çocukluk söz konusu olduğunda bunlara bir de esnek ve macunsu maddelerle ilişki eklenir. Nedeni, sadece o

yumuşak kolları, bacakları yoğurmadır. Nihayet sorun, banyonun deriyi özgür bırakma açısından taşıdığı tehlikeyi ayarlayabilmektedir.

Kuru tuvalet

Bütün bu korkular, bütün bu düzenekler, bugünün sakınımlarının, ihtiyatlarının gerisindeki mantıktan başka bir mantığa dayanır. Bunların olması, vücut işleyişinin bizimkilere tümüyle yabancı bir takım işaretleri bulunduğunu gösterir. Ayrıca, bu korku ve ona bağlı uygulamaların sağlık bakımını, hijyeni etkileyeceğine, tersine, onun dışında yer aldığı da anlaşılıyor. Hiç kuşkusuz, böyle bir "etki" olabilirdi. Örneğin XVI. yy.'da sağlık kitapları vücudun bir takım kokularından söz ettiklerinde bunların yok etmenin gereğine de işaret ederlerdi. Fakat, o dönemde, bu iş için kuru kuru ovunma ve parfüm her türlü yıkamadan üstün tutulmuştur. Derinin güzel kokulu bir bezle ovulması gerekirdi. "İhtiyar teke gibi kokan koltuk altlarının bu iğrençliklerini gidermede gül topçuklanyla ovmanın üzerine yoktur."[51] Deriyi yıkamadan üzerine parfüm sürüp güçlüce silmek gerekirdi.

Bu konudaki kibarlık ölçüleri de çok anlamlıdır. XVI. yy.'dan başlayarak sarayın görgüsü ve zevki bu ölçülere uymuştur. Somut, sıradan, özel ya da genel, fakat her zaman görgü kuralları açısından bakılan durumlar gibi, en gündelik görünümleri içinde "soylu" davranışın ayrıntılarını bu ölçüler oluşturur. O yüzyılların metinleri ısrarla "vücudun temizliği"nden söz ederler. Banyo hakkında hiçbir şey söylemezler ama daha önemlisi şudur: Dikkatleri, görünen bölümler, yani eller ve yüz üzerine toplarlar. "Sabahları yüzü soğuk suyla yıkamak sağlıklı olduğu kadar temiz de bir şeydir."[52] Bazen görgü ve sağlık bakımını daha belirgin biçimde içiçe geçirir-

ler. "Yataktan kalkar kalkmaz ellerini ve yüzünü yıkamak bir temizlik ve sağlık sorunudur."[53]

Suya karşı önleme gelince, bu, çeşitli metinlerde görülür. En çok XVII. yy.'dan başlayarak, sıvı, çehrenin "kırılgan" olması nedeniyle tasalandırıcı bir şey durumuna gelir. O yüzyılın birçok görgü kitabında silinme önerilir. "Çocukların yüzlerini ve ellerini beyaz bir bezle temizlemeleri gerekir; bu, kiri alır ve çehrenin görünümünü, rengini doğal durumunda korur. Suyla yıkanmak insanın gözlerini bozar, dişlerini ağrıtır, yüzünü soldurur, nezle yapar, çehreyi kışın soğuktan, yazın güneşten ve sıcak havadan daha çok etkilenir duruma getirir."[54] Banyo için duyulan korkular burada da yani XVII. yy. metinlerinde de işin içine girer. Etkiler ve bağlamları değişir. Temizleme işlemi sürdürülse de (hatta bir anlamda belirginlik kazansa da) artık gerçekten "yıkamak" amaçlanmaz. Şöyle bir su serpiştirme eylemi artık yerini ovalayarak silinmeye bırakmıştır. Vücut imgesinin etkisi burada açıkça bellidir: İçine sıvı girmiş deriler bütün hastalıkları alabilir.

Daha XVII. yy.'ın başında Jean du Chesne, sabahleyin uyandıktan sonra yapılacakları titiz sağlık bakımcı kimliğiyle anlatırken kuru silinme ve ovunma üzerinde durmuştur. O ana kadar sudan söz edilmez. Temizleme, önce, silinmeye bağlıdır. Tuvalet hem kuru, hem de etkindir. "Büyük aptese çıktıktan sonra, ilk iş olarak, saçlar taranmalı ve baş hep önden arkaya doğru olmak üzere ovulmalıdır. Hatta boyun da ovulmalıdır. Bu iş bez ya da uygun havlularla yapılır. Baş tüm kirlerinden arınıncaya kadar, uzun uzun ovulmalıdır. Baş ovulurken, bacakları ve kollan biraz işletmek için gezinilebilir."[55] Bundan sonra, sıra kulaklar ve dişlere gelir. Su ancak ellerin ve ağzın yıkanmasında devreye girer. Nihayet XIV. Louis'nin birçok kez anlatılmış olan tuvalet sahnesinde, kral sabahlan elini görkemli bir ibrikten gümüş bir kaba dökülen içine şarap ispirtosu karıştırılmış suda yıkar; ama bu işin için

de yüz yıkama diye bir şey yoktur. Bir uşağın uzaktan tuttuğu ayna, "onun (kralın) yapacağı başka tuvalet olmadığını" iyice belli eder.

Daha teklifsiz bir bağlamda da, bir takım XVII. yy. okul yönetmeliklerinin kuru silinmeyi kurumlaştırdıkları görülür. Jacqueline Pascal'ın* ve Ursuline** tarikatı rahibelerinin öğrencileri sabahları kalkar kalkmaz ellerini ve ağızlarını yıkarlar. Ama yüzlerini "kuru silerler". Bu temizliğe bir de saç bakımı eklenir. Büyük öğrenciler küçüklerin saçlarını tararlar. Su kullanımı sınırlıdır. El ve ağız yıkama da, giyindikten ve bazı eşyayı yerine yerleştirdikten sonra yapılır. "Giyinip gece giysilerini katlayıp hemen dolaplarına yerleştirdikten sonra ağızlarını ve ellerini yıkayacaklardır."[58] Jacqueline Pascal ayrıntılarıyla tam bir yataktan kalkma töreni anlatır. Su, ekşilik kazanması için şarapla karıştırılır, ancak hâlâ suyun yüzle ilgisi yoktur. "Kızlar yataklarını düzeltirlerken içlerinden bir tanesi kahvaltı ve el yıkamak için şarap ve su hazırlar."[59] XVIII. yy. boyunca da, Jean-Baptiste de la Salle'ın*** kurallan, kolay silinemeyecek kadar güçlü kokuların varlığını gösteren bu gerekleri hiç eksiksiz sürdürür. "Her sabah insanın yüzünü beyaz bir bezle silip kirlerinden arındırması temizlik gereğidir. Yüzü yıkamak bunun kadar iyi değildir, çünkü yıkama, kışın soğuğa, yazın güneşe ve sıcak havaya karşı yüzün direncini kırar."[60] Rétif**** 1746'da Bicêtre hastanesinin "hastane kilise korosu çocukları okulu"na girmişti. O da aynı hareketleri yaptığını yazar. O tarihte bile suyun sınırlı ve pek belli bir kullanım amacı vardır. "Bir saniye bile kaybedilmezdi. Sa-

* Jacqueline Pascal (1625) Blaise Pascal'ın kızkardeşi, Port-Royal rahibesi. Koyu Jansenist.

** 1535'te İtalya'da kurulmuş, günümüzde de süren, işlevleri öğretime yönelik, üyeleri kadın olan bir tarikat.

*** J.-B, de la Salle (1671-1719) Fransız din adamı. Üyeleri erkek olan Hıristiyan erkek okulları topluluğunu kurmuştur.

**** Rétif ya da Restif de la Pretonne (1734-1806). Yazar. Çağının âdetlerini anlatan yapıtlar bırakmıştır.

bahleyin kalkınca dua edilir, su ve sirkeyle ağız çalkalanır, kahvaltı edilirdi."[61] Bu örnekler, suyu reddetmekle temizlik törenlerinden vazgeçilmediğini göstermelerinden ötürü birer değer taşır. Uyulacak standart ortadadır. Aygıtları ve onların kullanım biçimleri vardır. Ama, tersine, standart kendini, yıkanmayı sınırlayarak kabul ettirir.

Eldeki yazılı belgeler böyle hızla gözden geçirilirse, hijyen gereklerinin XVI. yy.'dan başlayarak açıkça gerilediği sanılabilir. Su, kısmen ortadan kaybolmamış mı? Ancak, daha dikkatli bir okuma, gerilemeden çok, bir yer değiştirme olduğunu düşündürür. Silinme, bezin beyaz oluşu, derinin kırılganlığı ve rengi, bütün bunlar daha büyük bir özenin kanıtlarıdır. Sanki temizlikle ilgili sakınımlar, ihtiyatlar daha güçlendirilmiş gibi, metinler uzamış ve daha açık bir anlatım almıştır. Örneğin, sadece görgü kitapları ele alındığında bile, izleklerin zamanla derinleştiği görülür. J.-B. de la Salle'in 1736 tarihli kılavuzunda kurallar Erasmus'un* 1530 tarihli kitabındakinden daha katıdır. Her ne kadar Erasmus yüz yıkamadan söz ediyorsa da, bu fark açıktır. La Salle saçların üzerinde durur. Saçlar kesilmiş ve taranmış olacaktır. Pudra ve kepekle, bir tahıl kepeğiyle, –yıkanmaksızın– yağlanndan arındırılacaktır. Ağız temizliği üzerinde durur. Ağız, her sabah çalkalanacak, dişler iyice ovulacaktır. Tırnak bakımını da ayrıntılı olarak verir. "Sekiz günde bir kesilecektir."[62] Bunların hepsi Erasmus'un kitabında da bulunur ama, açıklıktan uzak hatırlatmalarla ve daha içiçe, daha ayrılmamış biçimde anlatılır. Hızla çizilmiş imgelerle kurallar birbirini izler. En azından o, yani Erasmus'unki daha kısadır. Örneğin tarak kullanımı, ötekiyle karşılaştırılınca, daha üstü kapalı geçer. "Saçını taramamak, kendini bırakmak demektir; temiz olmak gerekiyorsa, insanın sokak kızları gibi rüküşlük etmemesi gerekir."[63] Aynı konu-

* Desiderius Erasmus (1469-1536). Hollandalı hümanist. Tanrıbilimsel yapıtlarından başka eğitim kitapları da vardır.

da, La Salle bakım uygulamaları ekler. Yapılacak şeyin ne sıklıkta yapılacağını söyler, biçimleri belirtir ve yorumlar. Onun açıklamaları birbirinin üzerine biner ve öncekileri pekiştirir. Çehre için de durum aynıdır. Su kullanımının sınırları daralmıştır ama, temizlik konusunda daha bir uyanık olunmuştur. Standartları bozmadan koruyan, hatta güçlendiren ayrıntılar daha iyi farkedilir. Böyle yorumlanan silinme, nihayet, yeni bir gerek doğurur. Temizlenme edimi ortadan kalkmamıştır. Sadece yönelimi değişmiştir, farklılaşmıştır. Vücut imgesi temizlik edimini etkilemiştir. yine de, elbette, o temizliği, bugünün ölçütleriyle hiçbir ilişki kurmadan ele almak, özellikle de, yıkanmanın dışında yollara başvuran bir temizliğin varlığını kabul etmek gerekir.

Bununla beraber, sorun daha karmadır. XV. yy. ile XVII. yy. arasında bazı şeyler, özellikle de, iki uygulama, sokak hamamı ve ev banyosu, salgının o kendine özgü korkusunun ortaya çıkışıyla birlikte, hemen tümüyle kaybolup gitmiştir. Sanki insanın kendi vücudunu kullanışına verdiği düzenin, gerçekten belirleyici bir etkisi olacakmış gibi. Bu çeşit uygulamaların özel bir dikkatle incelenmesi gerekir. Suyun reddinden doğrudan doğruya etkilenen bunlardır. Hijyen, sağlık bakımı standartlarının gerilediğini düşündürtebilen işte bu uygulamaların çok geniş çapta ortadan kalkması olmuştur.

2
Ortadan Kalkan Uygulamalar

Banyoyla, yıkanmayla ilgili olarak yapılacak bir takım özgün hareketler olduğu için yıkanmanın belirli zamanları olduğu için, hamam bir kurum olduğu için, XVI. yy.'ın yıkanmayı reddi, dahası, suçlayarak reddi, önemli sorunlar doğurmuştur. Yıkanmanın belirli yerleri vardı, kendine özgü nesneleri vardı. XVII. yy. tarihçilerinin birkaçı, çağın tarihini anlatan yazılarda başka izlekler arasında hamamdan da söz etmiştir. Örneğin, 1651'de Jean Riolan kendisine hemen hemen mitik, düşsel gelen bir şeyi anlatır: "Bundan 150 yıl önce Paris'in içinde banyo ve hamamlar o kadar yaygın ve o kadar olağandı ki, Brixianus adında bir İtalyan, o tarihte, onca güzelliği bırakıp kenti bunlar için övmüştü."[1] Adı geçen işletmelerin Riolan'ın yazdığı tarihte artık "kaldırılmış ve kaybolmuş"[2] oldukları anlaşılmaktadır. İşte bu kayboluşun daha iyi anlaşılabilmesi için önce ölçülmesi, biçilmesi, boyutlarının ortaya konması gerekir.

Çarşı hamamları ve banyolar

XIII. yy.'da tellallar Paris'te sokak sokak dolaşıp bağırarak sıcak hamam ve banyolara müşteri toplardı. 1292 yılında, o

tarihte halk için hiç de bir yenilik olmadığı anlaşılan bu işletmelerden kentte yirmi altı tane bulunduğu bilinmektedir.[3] Lonca halince örgütlenmiş bu işyerleri günlük kent görünümü içinde yerini almıştı. O kadar alışılmış, âdetler içine o kadar yerleşmişti ki, bazı zanaatçılara, uşaklara, gündelikçi işçilere, bahşiş niyetine bir hamam girişi hediye edilirdi ve bu, kimseye ters gelmezdi: "Kraliçenin Jehan Petit'ye kendisi ve yanındaki oda uşakları için, yılbaşı dolayısıyla, hamama gitsinler diye verdiği: 108 metelik."[4] Bahşiş olarak böyle bir hamam girişi almış kimseler, buhar banyosundan başka, fiyatına göre, teknede yıkanma, şarap, yemek ve yataktan da yararlanırlardı.[5] Odun ateşinde ısıtılmış suyun buharında yanyana uzanmış çıplak vücutlar terler ve havluyla silinirlerdi. Yıkanmaya gelince, bu bazen ayrı bir odada yapılırdı. O oda, demir çemberli ağır teknelerle dolu olurdu. Yani, hamama gitmek demek, banyo yapma olanağı varsa da, ille suya girmek demek değildi. Örneğin, 1380 yılında, Saint-Vivien'de altı tane tekne, üç yatak ve çarşaflar olduğu bilinmektedir. Bundan, oranın hem terleme hem yıkanma için yapılmış olduğu anlaşılıyor. XV. yy.'da Valère Maxime'in* minyatüründe görülen yerse daha zengindir. Üzeri örtülü masalar, duvarlan kumaş gergili odalar vardır; yer taşları lükstür.[7] Şu halde, suyun verdiği zevke çeşitli ek hizmetler de katıldığına göre, yıkanma eyleminin karma bir uygulaması vardı. Toplumsal açıdan bakıldığında da, bu, çeşitlilik gösteren bir uygulamaydı. Hem halka göre hem de ince beğenilere göre olabiliyordu. Kısaca, hamam her çeşit insanın gittiği, sıradan bir işyeriydi.

Durum böyleyken, bu kurumun XVI. yy.'da, birkaç on-yıllık süre içinde, ortadan silinip gittiğini görüyoruz. Dijon'daki dört tane hamamdan sonuncusu da XVI. yy.'ın ortasında yıkılır.[8] Aynı yüzyılın sonunda Beauvais, Angers ve Sens'ta ha-

* 1. yy.'da yaşamış Roma'lı tarihçi ve ahlâk yazarı Valerius Maximus'un kitabının Fransızca çevirisi

mam kalmamıştır.[9] Adres rehberinin 1692 baskısında Paris'te pek az sayıda banyo adresi kayıtlıdır. Bunlardan biri de Saint-André-des-Arts Sokağı'ndaki kadınlar hamamıdır.[10] Kapanmayıp ayakta kalanların çoğu tedaviye yönelikti. Strasbourg'da daha önce on üç tane hamam ve banyo varken bu sayı dörde düşmüştü.[11] 1637 tarihli güncesinde Strasbourg'daki işyerlerini anlatan Martin "dişlerinin ve gözlerinin kanlanmasına karşı"[12] birkaç kez hamama gittiğini yazar. "Omuzbaşlarına"[13] şişe çektirmesinin gerekçesi olarak vücut içi sıvılarının dengesinin sağlanmasını gösterir. Hamama tedavi için gittiği açıktır. İç sıvıları temizleyen, hamamdaki terlemedir.

XVII. yy.'da, çoğu Paris'te olmak üzere, birkaç işletme kalmıştı. Bunlar, hem otel hem de bir hamamcı tarafından işletilen yıkanılabilecek yerler olarak hizmet veriyorlardı. Bunlardan yararlanma, pek aristokratça bir şeydi. Zaten sık gidilmezdi. Sırf temizlik olsun diye gidilmesi, alışılmış bir şey değildi. Örneğin, düğünden ya da bir bayanla buluşmadan önce veya yolculuğa çıkmadan, yolculuk dönüşünde gidilirdi. Bir saray adamı evleneceği kıza tanıtılacağı gün, törene gider gibi, hamama giderdi.[14] Bir başkası, yaptığı gezinin yorgunluğunu üzerinden atmak için öyle bir yerde bir süre kalırdı.[15] Madame de Sévigné de, "yola çıkmadan önceki geceyi, yakınımda olmaması koşuluyla, hamamda geçirme"yi[16] "mantıksız" bulmadığını yazar. Ama, hamamın ne amaçla kullanılacağı belirsizdir. Söz konusu olan, daha çok, yaptığınıza ettiğinize burnunu sokmayan bir oteldir. Örneğin, M. de Laval, patırtılı bir evlilikten sonra, aramalardan kaçmak için bir hamama sığınmıştı. Gizli aşklarını hamamda koruma altına alanlar olurdu. Çoğu zaman, gözlerden uzak, lüks bir yerdi. IV. Henri'nin gittiği Cerisaie Sokağı'ndaki Zamet Oteli gibi, bir çıkmazın kapalı ucunda bulunanlar da vardı[17]. Madame de Sévigné'nin kuşku ve çekinmesi, işte bu fazlasıyla gizli kapaklı uygulamalardan ötürüdür. Yıkanma, çarşı hamamına gi-

denin ancak ikinci derecedeki amaçlarındandı. Öte yandan, müşteri sayısı da azalmıştı. Zaten hamamların silinip ortadan kaybolmuş olması da bunu göstermektedir.

Hamamlann ortadan yok oluşunun bir tanığı da çağın resimleridir. Decamerone'un* 1430 tarihli tezhipli elyazmasında[19] ya da Dürer'in** XV. yy. sonunda yaptığı[20] kadın ve erkek hamamları dizisinde görülen yataklı, kumaş gergili, tahta tekneli, ellerinde bir sopaya geçirilmiş kovalarla koşuşan kadın hizmetlilerin bulunduğu hamam sahneleri gravürlerden de, tablolardan da silinip kaybolmuştur.

"Hamam yaktırmak"

Gerileyen, kaybolan bir başka âdet daha vardır ki, bu, büyük ölçüde özel yaşamın içinde yer alır. Soylu ya da, en azından, kibar çevrelerin bir âdeti, alışkanlığıdır. *Yüz Yeni Öykü*'de, XV. yy.'ın ortasında senyörler, soylu beyler evlerinde "hamam yaktırırlar."[21] Sanki su bir zenginlik belirtisiymiş gibi. İnsanın rahat bir sınıfa ait olduğunu belli eden su, zamanla, bir gösteri, gösteriş aracına dönüşmüştü. Banyo, eğlenceleri, konuk kabullerini canlandırırdı. Philippe le Bon'un*** hesapları yalnızca harcamalarını değil, yaptıklarını da bir bir gösterir; bunlarla dükün "konağında alınmış banyolar"[22] izlenebilir. Hamam dolayısıyla konağa ek yiyecekler, özellikle de et, girer. Hamam dolayısıyla konuklar çağrılır, şölenler verilir, canlı cansız her şeyde hareket, koşuşma artar. "30 Aralık 1462 günü, dük, konağının hamamında eğlenti düzenledi. Rovesta-

* Giovanni Boccaccio'nun (1313-1375) öykü kitabı. Kendisini izleyen yüzyılların yazarlarını etkilemiş bir yapıt.

** Albrecht Dürer (1471-1528) Rönesans'ın en büyük İtalyan ustalanyla karşılaştınlabilir tek Alman ressamı.

*** Burgonya (Fransa) dükü. 1396-1467 yıllan arasında yaşamış, sanat ve sanatçı koruyucusu olmuştur.

ing Beyi, Bourbon Beyi Jacques, Russye Kontu'nun oğlu ve daha birçok önemli bey, şövalyeler, şövalyelerin hizmetindeki efendiler de hazır bulundular."[23] Hamam âdetinin saygın bir yeri olduğu görülüyor. Hatta, bir anlamda, fazladan bir zevk ya da bir incelik getireceği için, hamam insanı soylulaştırıyordu. "Dük, akşam yemeğinde, zengin Bavyera Dükü'nün ve Württemberg Kontu'nun elçilerini ağırladı ve hamamdaki eğlenti için beş kap et yemeği hazırlattı."[24] Böyle bir sahne kral eğlencesini hatırlatıyor. 10 Eylül 1467 günü, Parlamentonun birinci başkanı J. Dauvet'nin "daha birçok hanımla birlikte" gelmiş olan Kraliçe Savoie'lı Charlotte* onuruna verdiği davet de, Burgonya Dükü'nün hesaplarından öğrenilen davetlere pek benzer. "Hanımlar çok soylu ve eliaçık biçimde ağırlandılar, dört kez güzel, zengince süslü hamam daveti yapıldı."[25] Su, burada, bir yandan evsahibinin cömertliğini ortaya koyarken tantana ve gösterişi de vurguluyor.

XIV. yy.'da yazılmış bir *Hanım Davranışları* kitabında da, her ne kadar yazar biraz rüküşlük bulursa da, hamamı soylu bayan âdeti olarak gösteren iki dize verilir:

"Sık yıkanmazsa
Çok kimse onu hor görür."[26]

Yüz Yeni Öykü'nün üçüncüsü böyle kadın yıkanmalarından birini anlatır. Komşular bile hanımefendinin "hamamı yaktırdığını"[27] öğrenmişlerdir. Şatonun değirmencisi de haber alıp hanımı hamamda görmek için vesile aramaya koyulur. Pek açık seçik belli olmayan bir sahne geçer; ama onun da ötesinde, komşuların sözleri, kulaktan kulağa fısıldaşmalar böyle bir yıkanmanın çok özel, çok değişik bir şey olduğunu belli eder. Hatta belki seyrek yinelenen bir şeydir. Örneğin,

* (1445-1483) Fransa Kraliçesi. XI. Louis'nin ikinci karısı, VIII. Charles'ın annesi.

Philippe le Bon'un hesaplarından kendisinin dört beş ayda bir yıkandığını öğreniriz.[28]

Bu ev içi âdetleri de XVI. ve XVII. yy.'larda büyük ölçüde kaybolmuştur. Isabeau de Bavière'in* bazen o şato senin bu şato benim sökülüp yeniden takılan buhar hamamı gibi, kral ve çevresinin peşinden taşınan hamamlar yok omuştu.[29] Suyun törensel görkemi daha çok bahçelere, bahçe içindeki çeşmelere can verecektir. Herhalde Perrault,** Versailles Sarayı'nın çimlerini ve havuzlarını uzun uzun anlatırken "Yeniler"in*** üstünlüğüne kanıt olarak hamamları değil, bahçe ve çeşmeleri göstermiştir.[30] Anlaşılıyor ki, bir zamanlar vücudun içine su sızacak diye duyulan korkular, bir takım elle tutulur sonuçlar doğurmuştur.

XIV. Louis, böbürlene böbürlene, biraz da Eskiçağ Roması'na öykünerek Versailles'a bir hamam dairesi yaptırmış, mermerden bir banyo koydurtmuşsa da, birkaç yıl sonra bu dairenin kralın evlilik dışı doğan ve sonradan durumu yasallaştırılan oğlu Toulouse kontuna konut olarak verildiğini görüyoruz. Mermer banyoysa, başına birçok şey geldikten sonra, bahçede havuz olmuştu.[31] Temizlik nesnesi, suyun başka bir çevriminin, bu kez yalnızca göz zevki için geliştirilmiş bir çevrimin içine yerleştirilmiştir. Böyle bir çevrim, denetim altına alınmış doğa gösterisidir. İşleyişiyle parkların düzenini ayarlayan ve o kadar pahalıya mal olan su, XVII. yy.'da her şeyden önce yapay çağlayanlar ve fıskiyeler içindir. İşlevi, gözü fethetmektir. Su oyunları bolluk ve güç işaretidir ve çok nazlı, çok şımarık bir madde üzerinde insanın nasıl egemen olduğunu gösterir.[32] Ne var ki, söz konusu bolluk, ne olursa

* Bavyera dükünün kızı ve Fransa Kralı VI. Charles'ın karısı (1371-1435).

** Charles Perrault (1628-1703) Fransız yazarı. Çağını izleyen kuşaklar için masal türünün çok önemli bir temsilcisi.

*** XVII. yy.'ın sonu ve XVIII. yy.'ın başında çağdaş yazarların yandaşlanyla eskiçağ yazarlarının yandaşları arasında ortaya çıkmış yazınsal çatışmada çağdaşlara verilen ad.

olsun, insanın yıkanması âdetini iyice benimsetmeye yetmez. Mermer banyoyu işe yaramaz kılan, susuzluk değil, su oyunlarının gösterişine verilen önem, tanınan ayrıcalıktır.

Bir kimsenin ölümünden sonra düzenlenen tereke listelerinde banyodan, yıkanma teknesinden söz edildiğine pek az rastlanır. Pierre Goubert, Beauvaisis bölgesinin XIV. Louis dönemi tereke listelerinde tek bir yıkanma teknesine rastlamıştır.[33] XVII. yy.'da Parisli doktorların hiçbirinde yıkanma teknesi yoktu; halbuki, hidroterapi yani suyla tedavi diye bir şey o dönemde pekâlâ bilinmekteydi.[34] Vaux Şatosu'ndaki, Lambert ve Conti Konakları'ndaki banyolar kralınkinin sade birer kopyasıydı; elbette onun ne idüğü belirsiz biçemini aşamamışlardı.[35] Ama onlar da acayip birer görülecek şey diye ziyaret edilmektedir.[36] XVII. yy.'da birkaç mimar banyo ve hamamlardan söz etmişlerdir ama, bunu Vitruvius'un* klasik planını aşırarak yapmışlardır. Kimden aşırdıkları çok açık ve kesindir. Büyük çoğunlukla, kitaplarında buna ayrılan bölümün girişi hiç kuşku bırakmaz: "Hamam ve banyolar, alışkın eyaletlerin** tersine, Fransa'da gerekli değildir. Ancak, herhangi bir düşünceyle, bir senyör evine banyo koydurmak isterse, bunu yapmak gerekir (.....)."[38] Su kullanımını "korku"nun sınırlandırdığı, iyice denetim altına alınmamış tehlike olasılıkları bağlamı içinde, geçirgen vücut imgesinin banyoyu pek düşünülemez kıldığı anlaşılıyor. Bu örneklerin her biri âdetin gerçekten bırakıldığını gösteriyor. "Bu yörede, ancak, birisi sağlığını yitirirse banyo hazırlanır."[39] Daha XVI. yy.'da, vücuduna sızmış suyun nerelerden geçtiği yolunda zihninde garip şeyler kuran, rahatsızlıkları vücuttan daha iyi kovabil-

* Marcus Vitruvius Pollio (İ.Ö. I. yy.) Romalı mimar ve istihkâmcı. Daha çok helenistik dönemin mimarlığını anlattığı De Architectura adlı kitabıyla tanınır.

** 'eyalet' sözcüğünün kullanılması, metnin, Fransa, yani Galya, gibi birçok eyalete sahip olan Roma İmparatorluğu zamanında yazılmış bir yapıttan olduğu gibi alındığını gösteriyor.

mek amacıyla başka başka yerlerde hamama giden Montaigne* "geçmişte hemen bütün ülkelerde genellikle benimsenmiş"[40] bir âdet olan hamamın yok oluşu üzerinde durur. Ayakta kalanlar birkaç tedavi amaçlı işletmeydi. Yok olan, gelenekleri, hatta kurumlarıyla, somut uzamıyla, toplumdaki belli işaretleriyle, bir düzendi. Sanki veba, salgın hastalıklar, geçmiş yüzyıllarda düşsel inanışlar üzerinde gösterdikleri etkiyle, bugün, elle tutulur, somut bir hareketi durduruvermişlerdi. Sanki vücut imgeleri, vücudun şu ya da bu görünümleri, onun hijyeniyle yani sağlık amaçlı bakımıyla doğrudan ilgili olan bir âdetin, bir uygulamanın ortadan kalkmasına yol açmıştı.

Ancak, sağlık amaçlı vücut bakımıyla temizlik âdetini çok sıkı biçimde özdeşleştirmek yanlış olur. Dönemin günlük yaşamını anlatmış yapıtların genellikle söylemek istediklerinin tersine, vücut temizliği bakımının ortadan kalkmasını, sağlık bilgisinin gerilemesi diye göstermek doğru olmaz.[41] Hamamlarla kaybolan şey ille de yıkanmayla doğrudan ilgili değildi. Hamamların, o sonradan bırakılmış temizlik kurallarının birer işareti olması gerekmiyordu. Temizlik olgusunun ciddi yönüne son verme için peşin alınmış bir karar yoktu. 1410 yılında kraliçe**, Jehan Petit ile arkadaşlarına bahşiş verirken yıkanmalarından çok, hoş vakit geçirmelerini amaçlamaktaydı.[42] Suyun kendisinin sunduğu görünümler de her zaman bugünkü görünümler olmamıştır. Belki, suyun, uzun süre içinde, özel bir yol izledikten sonra, bugünün sağlık bilgisindeki anlaşılabilir, belirli yerini, "saydamlığını" aldığı söylenebilir. Geçmiş dönemin insanlarının suyla ilişkiyi yaşamaları biçimiyle bizim o ilişkiyi yaşama biçimimizin eş olması beklen-

* Michel Eyquem de Montaigne (1533-1592) Fransız yazar. Yaşamı boyunca insanoğlunun gereği ve doğruluğu bulmadaki güçsüzlüğü üzerinde kalem oynatmış, ilk basımı 1580'de yapılan ünlü 'Denemeler'inde bu izleği ölümüne kadar geliştirmiştir.

** Isabeau de Bavière.

memelidir. J. Dauvet'nin Kraliçe Charlotte'a[43] sunduğu o gösterişli hamam daveti bile eğlentiyi temizliğin önüne geçiriyordu. Oyun, eğlence nedeniyle amacından saptırılmış bir yıkanma eyleminin sağlık için gerekli dayanaklardan başka birçok kültürel dayanağı olacağı açıktır. Amaçladığı şeyler başkadır ve belki kendisini etkileyecek, kendisine zarar verecek şeyler de başkadır.

Bu noktaya gelince, hamam, banyo, yıkanma âdetlerinin ortadan kalkması daha iyi anlaşılabiliyor. Veba gibi salgınlar, hiç kuşkusuz, bir rol oynamıştır. Bazı çağdaşları bunu anlamışlardı. Erasmus, 1526 yılında şöyle yazmıştı: "Bundan yirmi beş yıl önce Brabant'da çarşı hamamının üstüne başka bir moda yoktu; bugünse hamam kalmadı; yeni salgın bize hamamdan vazgeçmeyi öğretti."[44] Fakat, salgının rolü bu kadar etkili olduğuna göre, işin içinde başka belirleyiciler de bulunması gerekir. Bunları ele alacağız.

3
Eskilerin Su Çevresindeki Zevkleri

XVI. yy.'ın yavaş yavaş sildiği âdetleri daha iyi değerlendirebilmek için Ortaçağ'daki hamam sahnelerini ele almak ve üzerinde durmak gerekir. Söz konusu sahnelerde amaç oyundur, hatta yasakları aşmaktır. Su o sahnelerde, her şeyden önce, bir şenlik öğesidir. Yani hamamın gerçek anlamı yıkama, yıkanma değildir.

Birbirine karışmış vücutlar

Roman de la Rose'da* (1240) Zenginlik, Aşığa birkaç dizede XIII. yy. Thélème'ini** çiziverir. İnsanların başları çiçekten taçlarla çevrilidir; doğa birden verimlileşmiştir; binaların içleri iyi korunmuştur. Arzuyla karşılaşmalar, birleşmeler çoğalmıştır. "Çılgın Cömertlik Hanı" bir hamamdan başka bir şey değildir. Buna da herhalde şaşmayız.

"Oraya delikanlılar ve kızlar
yaşlı refakatçilerle birlikte giderler,

* Gülün Öyküsü. XIII. yy.'da iki ayrı ozan tarafından kaleme alınmış didaktik öyküler dizisi.

** le Thélème. Fransız yazarı François Rabelais'nin (1494-1553) Gargantua adlı yapıtındaki düşsel, karma ve aristokratik cemaat.

çimen, bahçe ve çayırları ararlar;
papağandan daha rengârenktirler.
Sonra hamama gidip birlikte
teknelerde yıkanırlar."[1]

Hamam, görülüyor ki, kaynaşma ve zevk vaad etmektedir. Birlikte yıkanma, yatak odaları, yataklar, şölenler. Bunlara, Roman de la Rose'da birçok kez rastlanır:

"Hoşlarına giderse ancak
birlikte yıkanacaklardır."[2]

Bu izlek gotik sanatın görsel anlatımında da bulunur. Örneğin, Auxerre Katedrali'nin ana kapısındaki kabartma, bir hamamı gösterir. Birçok kadın, eve dönmüş kaçak oğulu* ovup silerler; bir hizmetçi teknenin suyunu boşaltmaktadır. Sahneyi çevreleyen denizkızları ve yılanların işlevi de baştan çıkarmaları, yoldan çıkmaları simgelemektir.[3] Başka yerlerde, örneğin Damme kentinin belediye sarayında, çevresinde konuklar ve uşaklar bulunan tek bir teknenin içinde yıkanır vücutları gösteren bir tasvir vardır.[4] Ayrı cins ve ayrı yaştan çıplak vücutların bu birlikteliği, ahlâkı düşük bir çevrenin sınırlarına dayanıldığını gösterir. XVI. yy. İsviçresi'ni gezen Brantôme** da işte buna şaşmıştır: "Kadını, erkeği hamamda birlikteydi; hiçbir ahlâksızlıkta bulunmuyorlardı."[5] Ortaçağ kaplıcalarının havuzları da böyleydi. Erkek, kadın çıplak olarak aynı havuzda çırpınır ya da yüzerlerdi. XV. yy. Flaman resimlerinde gördüğümüz gençlik pınarları da bunlardan esinlenilmiş yapıtlardır. Genç, zarif vücutlu erkekler ve kadınlar, yaşam kaynağının çevresinde, o kaynaktan daha iyi bir biçimde güç ve gençlik almak için çıplak olarak yüzerler. Bu

* Aziz Luka incilindeki evden kaçan hayırsız evlat öyküsüne gönderme.

** Brantôme senyörü. (1538-1614) Papaz ve saray adamı. Çağının tanığı olan yapıtlar bırakmıştır.

gençlik pınarları bir takım pagan yani Hıristiyanlık öncesi izleklerin geri dönmüş biçimidir. Bosch*[6] *Zevk Bahçesi* tablosuyla o pagan izleklerin coşkulu erotizmini bir Hıristiyan imgesi olan kayıp cennetle kaynaştırmıştır. İşte tam o sıralarda da yani XV. yy. ikinci yarısında, o kalabalık sahneler, çağı geçmiş, arkaik gibi görünmeye ya da, hiç değilse, daha az katlanılır, daha az çekilir olmaya başlanmıştır. Bu tablolarda heyecan ve yeni yeni ortaya çıkan yasak duygusu adetâ suç ortaklığı ederler. XV. yy. hamam ve banyo işletmeleri tüzüğü artık, kuramsal olarak, bu tür içiçeliklere, kalabalıklara izin vermez.

Hamamların tarihçesi, somut uzaklıkların, vücutların birbirinden böyle uzak olmasının yavaş yavaş yerleşmesini de gösterir. Eşiklerin ortaya çıkışı da bu tarihçede görülür. Eşikler, bir takım "karışmalar"ı, bir araya gelişleri zorlaştırmıştır. Bir takım "temaslar", artık kendiliğinden olmaktan çıkmıştır. Bey konaklarının koyup yaydığı kuralların benimsenmesi, edep ve utanma duygularına yavaş yavaş yer değiştirtmiştir. Kapalı yerlerdeki o birbirine karışmış çıplaklıklar, artık o zamanın duyarlığına uymaz olmuştur. XIV. yy. sonunda birçok hamam kadın erkek ayrımına gitmiştir. Örneğin, Digne, Dijon ve Rouen'da[7] kadınlara, erkeklere ve Yahudilerle gezgin oyunculara değişik günler ayrılmıştır. Yahudiler ve aktörler için cinsiyet ayrımı yapılmaması, edep ve hayanın egemen sınıftan olmayan toplumsal ve kültürel gruplarla egemen sınıf için bir tutulmadığını ortaya koymaktadır. Paris ve Strasbourg[8] gibi kentlerde de kadın ve erkeklerin yerleri birbirlerinden ayrılır.

Süreç, ağır ve düzensiz, karışık işlemiştir. Böyle bir yasaklamanın uygulanmasında kentler arasında bir yüzyıldan uzun

* Hieronimus (Jérôme) Bosch (1450-1516). Flaman ressamı. Ana izlekleri çılgınlık, günah ve ölümü pek büyük coşkuyla resmetmiş olması, daha yaşarken büyük ün kazanmasına engel olmamıştır. Yapıtları dünyanın en önemli müzelerindedir.

bir süre bile geçtiği olmuştur. Hiçbir zaman da yasaklama kesinlikle uygulanamamıştır, XV. yy.'da Valère Maxime'in minyatürü[9] bu söz konusu sıkışıklığın, içiçe birlikte bulunmanın bir örneğiydi. Tek bir tekne içinde kadınlar ve erkekler bir aradadır, birbirlerini okşarlar. Sarmaş dolaş çiftlerin dinlendiği yataklar görülür. Pogge*, 1415'te, Baden hamamlarındaki ayrımla alay eder: "Aradaki duvar, kadın ve erkeklerin birlikte soğuk bir şeyler içmelerine ve sohbet etmelerine olanak veren küçük pencerelerle delik deşik edilmiş. Aynca da, yukarıdaki sofa, her türlü karşılaşmayı, buluşmayı kolaylaştırıyor."[10] 1441 yılında Avignon belediye yetkilileri, hamamlar resmen birer fuhuş yer olarak tanındığı gerekçesiyle, evli erkeklerin girmesini yasaklarlar.[11] Daha önce de, 1412'-de Fontaine-le-Comte Hamamları, orada kalan "küçük kızlar"ın neden olduklan düzensizliklerden ötürü yıkılmıştı.[12] Eustache Deschamps'ın** şu dizeleri de çok açıktır:

"Hoşça kal, Brüksel,
Güzel hamamların, tatlı kızlarınla."[13]

Péronne belediyesi yöneticileri de kentlerinin hamamına pek belirli bir işlev yüklemişlerdi: "Bütün sokak kadınlarının, kendileri için yapılmış ve hamam olarak kullanılan yere çekilmeleri, gündüz vakti gürültü, rezalet, karışıklık çıkarmadan, edepleriyle yiyip içmek için dışarı çıkmaları dışında, adı geçen yerden başka bir yerde yatmaya, oturmaya girişmemeleri, kent yönetimi buyruğu gereğidir."[14] Böylece, bir sınırlama, bir çeşit dışlama getirilmiş oluyordu.

* Gian Francesco Poggio Bacciolini (1380-1459) İtalyan yazarı. Fransa'da Le Pogge olarak tanınır. Mektupları ve tarih kitaplarının yanı sıra Baden hamamlarını anlatan bir kitabı da vardır.

** Fransız şairi (1346-1406). Çeşitli konuları işleyen şiirleri ve şiir sanatı konusunda bir kitabı vardır.

Hamamlarda pek özel kabuller yapıldığı da olurdu. Örneğin, Burgonya Dükü Philippe, bir gün, kendisine konuk gelmiş olan İngiliz sefaret heyetini daha iyi ağırlamak için Valenciennes hamamını, içindeki kadınlarla birlikte kiralamıştı.[15] Zaten, birçok kentte, "hamama gitmek" deyiminin tek bir anlamı vardı. Müşteri-konuk, ateşli ve çekici ev sahibelerince karşılanırdı. Bunlar, çoğunlukla, köyden gelmiş, "aşkla baştan çıkmış, erkeği tarafından yüzüstü bırakılmış düşkün bir yaşam süren"[16] kadıncağızlardı.

Çiğnenen yasaklar

Hamamların tarihçesi, oyun, eğlence ve zevkin tarihçesiyle çakışır. Öyle olunca da, yasa dışı durumlardan, yasaların çiğnenmesinden söz etmemek olmaz. Bugün Hollanda olan topraklar, XVI. yy. başında Habsburglar'ın egemenliğine geçmişti. İşte tam o sırada oralara yaptığı gezinin giderlerini tek tek, mangırı mangırına kaydetmiş olan Dürer, hesaplarında meyhane, hamam ve kumara verdiklerini aynı kalemde toplamıştır: "Arkadaşlarla birlikte Aachen'da hamama verilen: 5 mangır. Handa ve hamamda arkadaşlarla birlikte 5 gümüş fenig harcadım. Kumarda 7 mangır kaybettim."[17] Bu, az çok yasakların ötesine geçen, ciddiyetten uzak bir tutum. Alemleri, savurganlığı ve belki aşırılıklarıyla hamamı, bir arkadaş topluluğuna bağlıyor. Hamamlarla ilgili olarak açılmış davalar da hamamın bu özelliğini açıkça gösterir.

29 Ağustos 1466'da hamam sahibesi Jehannotte Saignant, Dijon celladı tarafından saz kalbur içinde beygire sürükletilip sonra bir çuvala sokularak Ouche Irmağı sularına atılmış ve boğdurulmuştu. Çeşitli suçları vardı ama, bunların hepsi de ağır suçlar değildi. Önce, işyeri çevresindeki patırtılar: Kadının, müşterilerinden birinin Burgonya Dükünün kâtibi Bay

de Molène'in evine zorla girmesine yardım ettiği söylenir. Saldırının hedefi ev sahibinin karısıdır. Ama bu konu hiçbir zaman açıklığa kavuşamaz. Ondan sonra, sırada, yasak fuhuş gelir. Jehannotte'un hamamında çok "anlayışlı ve çekici genç odalıklar"[18] hizmet ederler. Son olarak da zehirleme suçlaması vardır. Hamamcı kadının, kötülük etmek istediği bir bayan müşterinin şarabını, yemeğini hazırlarken "özel" bir ot kullandığı söylenir. Yemeğin sonucu, müşteri bayan için "trajik" olmuştur. "Delirmiş gibi olan bayan olaydan sonra uzun süre hasta yatmış ve iyileşemeden ölmüştür."[19]

Dava uzun sürmüş, zor bir dava olmuştu. Tanıklar da açık seçik konuşmamışlardı. Kesin olan tek şey, fuhuştu. Jehannotte Saignant cürümlerinin cezasıyla birlikte, hamamların şöhretinin, onların patırtılı gürültülü işleyişinin de kefaretini ödemişti.

Örneğin, 1479'da Des Pars, Gand* kentindeki hamamlarda işlenen şiddet suçlarının hesabını tutar ve on ay içinde 1400 cinayet ve yaralama olduğunu saptar. Biraz abartmış[20] olsa da, bir gerçeği belirlemektedir. Önemli olan, rakamın kendisi değil, yazarın bunu hesaplamasıdır. Sadece hesabın yapılması gereğinin duyulması bile, hamama ve oradaki yaşama nasıl bakıldığını gösterir. Şiddet olgusunu böyle bir yerle sınırlayınca, elde edilen sayılar, onu yani şiddeti belirgin biçimde ortaya çıkarmakta ve üstü kapalı olarak da olsa bir çeşit açıklamasını yapmaktadır. Şiddet, ahlâk dışı yerlerin, düzenin dışına çıkan yerlerin şiddetidir; uygar alışkanlıkların, uygarlık sürecinin baskı altına almak istediği şiddettir. Sanki bazı doğal davranışlar, insanın içinden geldiği gibi, öz-denetim dışı davranışlar o zamana kadar üstü örtülü de olsa toplumca kabul görür, hatta normal karşılanırken artık birer aşırılık olarak algılanmaya başlanmıştı. Herhalde, XV. yy.'da açılmış davaların

* Bugün Belçika'dadır. Sözkonusu dönemde Fransa krallığına bağlıydı.

anlattığı o "iyi bastırılmamış" davranışlara, kaba ve denetimsiz hareketlere, "fazlasıyla" içten geldiği gibi, bıçak çekmeye kadar götürebilen "dava konusu olabilecek sözler"e[21] hiçbir yerde hamamlardaki kadar bir arada ve aynı zamanda rastlanmazdı.

Birer zevk yeri olan hamamlar, kent yaşamına özgü bir hareketliliği, bir cıvıl cıvıllığı kendilerinde toplarlardı. İşte, Jehannotte Saignant'a kusur bulduklan şey, işyerinin çevresindeki bu hareketli, taşkın havaydı. "O kadar çok bağırılıyor, kavga ediliyor, atlanıp sıçranıyordu ki, nasıl olup da komşuların buna dayandığına, adaletin bunu örtbas ettiğine, binanın tabanının da bunu çektiğine hayret ediliyordu."[22] Hamama gidenler oraya buluşma için, topluca eğlenme, yiyip içme için gidiyorlardı; bütün bunların da kurallan, yasaları zorlayan bir yanı vardı. Sanki hamam yaşantısının izin verdiği, sakıncasız bulduğu içgüdüsel "özgürlükler"le birçok yasak reddedilebiliyordu. "Karışma"lar gizli kalmış düzensizlikleri, olabilecek şiddet davranışlarını kışkırtıyor, harekete geçiriyordu. Vücut zevklerine duyulan isteğin, bir yasadışılıktan, gerçek ya da düşsel bir yasadışılıktan yana olduğu söylenebilirdi. Hamamlar yavaş yavaş, ama gittikçe artarak, çözülme, kararsızlık, kural dışılık yerleri diye algılanır olmuştu. Kent yapısı XV. yy.'da belirlenmeye başlamıştı. Bu, merkezler ile dolaylarının birbirinden farklılaşmasıyla, bazı mahallelerin iyi denetlenme amacıyla kesimlere ayrılmasıyla, kenarlarda bir çeşit kontrol kurulmasıyla gerçekleşiyordu. Bütün bunlar olurken hamamlar, her zaman rastlanan karışık, ne idüğü belli olmayan ya da açıkça suçlu kalabalıklarıyla toplumu tedirgin ediyordu. O yerlerin iyi özümlenmemiş, dengelemekten çok karıştıran, korumaktan çok baştan çıkaran bir başıbozukluğa izin verdikleri söyleniyordu. Birer haylazlık yuvası olan hamamlar, gittikçe daha az çekilebilen karışıklıkların çıktığı yerler olarak algılanıyordu. Bu algılama biçimi ve onun kaynaklandığı ger-

çeklik, elbette hamamların varlığının gerekip gerekmediği sorusu üzerinde de etkili olacaktı. Daha XV. yy.'ın hemen başında, Londra ve çevresinde hamamlar yasaklanmıştı. V. Henry'nin 1411 tarihinde çıkardığı yasada "kentin ve dolaylarının hamamlarına girip çıkan kötü yol yolcusu erkek ve kadınların neden olduklan yaralamalar, iğrençlikler, kırıp dökmeler, karışıklıklar, adam öldürmeler, hırsızlıklar ve başka zararlar"dan[23] söz edilir. Kapatmaların çoğunun gerekçesi, böyle ceza gerektirecek kavga, dövüş, kuşkulu ölüm ya da çeşitli "karışıklık" gibi eylemlerdi. Pierre Merlin adında biri, 1478'de, Aix'deki hamamını orada uşağına bir cinayet işlettiği için kaybeder.[24] Dijon'un son hamamları 1556'da kent meclisi tarafından kapatılır. Etienne Boulé adında bir hamamcı külhanlannı yıkmaya mahkûm edilir. Bu kararda kent halkının ağır bastığı anlaşılıyor. Kararın gerekçesinde "Orada yaşanan kötü, rezil olaylardan ötürü çeşitli şikayetler geldiği, birçok hizmetlinin yoldan çıkmış, kötülüğe eğilimli kadınlar oldukları"[25] belirtilmekteydi. 1566'da Orléans Kraliyet Meclisi, bütün genelevleri kapatır; bu, zaten birçoğu böyle bir yasanın kapsamına giren hamamların ortadan kalkışını çabuklaştırır. "Çılgın Cömertlik Hanı", XVI. yy.'da kent dokusunun yavaş yavaş reddettiği bir kuruluş durumuna gelir. Neden olduğu hayhuya kimse dayanamamaktadır. Müşterilerinin etkinliği, koşuşması, hareketliliği, artık düzensizlik ve karışıklıktan başka bir şey değildir.

Görülüyor ki, hamamın serüveni yasayla çatışmaktan geçmiş. O serüven bir dizi yasaya ya da kurala başkaldırış hareketini beslemiştir. Hamamlar, çok daha sonra, bilim dalları kuracak, standartlar koyacak sağlık bakımı kuruluşlarının dengi yerler değillerdi. Her şeyden önce zevk dünyasının, o dünyanın çevresinin bir parçasıydılar. XV. yy.'daki bir Alman hamamcı meselinin açık açık: "Dışarıdan su, içeriden şarap, neşemizi bulalım."[26] diye dile getirdiği "aşırılık"larıyla zevk dünyasının bir parçasıydılar. Şu halde, hijyen, sağlık bakımı

alanının genişlemesi, içten gelen itkilere, fizyolojik gerginliklere bir karşı koyma olacağını akla getirirse de, gerçekte bunun tersi olmuş, o itkiler dünyasıyla bir çeşit suç ortaklığı kurulmuştu. Suya da ek bir zevk işlevini yürütmek düşmüştür. Su, düzen dışına çıkma duygusuna katkıda bulunur. Hamama gidenler, suyu oyunlarının bir öğesi yaparlar. Kültürle zevki, vücudun aldığı zevki karşı karşıya getiren uzun çatışmada hamam, düzenin yanında yer almamıştır. Hamam ne toplum görgüsü kurallarının ne hijyen kurallarının uygulayıcısı olmuştur. Ancak, bu demek değildir ki, hamamlarda yıkanma diye bir şey hiç yoktu. Elbette yıkanılmıştır ama, yıkanmadan pek az söz edilir. Asıl üzerinde durulan, eğlencedir; yıkanma onun ikincil öğelerinden ancak bir tanesidir.

Hamamın dışlanması, gözden düşmesi, toplum ve kent kural ve ölçülerinin yavaş yavaş güçlenmesiyle bağlantılıdır. Öte yandan, kilise de "umumhanecilik kadar aşağılık olan hamamcılık"[27] derken o ölçüleri dile getirmiş olur. Daha XV. yy.'da vaizler, şiddetli yergilerini, saldırılarını arttırmaya başlamışlardı. Vaazlarında ilginç olan, ahlâkçılıklarından çok, hamamlarla öteki yerleri bir tutmalarıdır. Bu vaazlarla "tehlikeli" çevrelerin sınırlarını belirlemiş oluyorlardı. "Siz, kentsoylu beyler, oğullarınıza geneleve, hamama, meyhaneye gitmek için izin ve para vermeyiniz."[28] Fakat, hamamların ortadan kalkmasını doğrudan açıklayan, sadece papazın sözleri değildir. Sorun kesinlikle toplumun işleyişiyle, toplum yaşamının gidişiyle ilgiliydi.

Böyle bir ortadan kalkışta rolü olan etmenlerin en azından iki mantıksal dayanağı vardır: Karışık, şiddet dolu ve baştan çıkarıcı olarak görülen bir yere karşı çevrede gittikçe artan dayanamayış ve vücuttaki deliklerden ötürü, gerçeğe değil de, düşsele dayanan bir korku. Veba ve öteki büyük salgınları yapan hastalıkların kesin bir tedavisi olmadığı, tedavi yolları üzerinde ortak bir uygulamaya varılamadığı

için, hamamların kapanmasında bu hastalıkların da rolü olmuştur.

Allah'ın nimetlerinin danıskası

Geriye özel, ev içi uygulamada yıkanma kalıyor. Bunun hareketliliği hamamlarınkiyle karşılaştırılamaz. Kullananların sayısı azdır. Bunlar, ayncalıklı kişilerdir. Elbette, burada kavga, bıçak gibi şeylerin yeri, çarşı hamamındaki yer değildir. Kent suçluluğuyla ilgisi hamamdakiyle aynı yeğinlikte olamaz. Bu, evlerin, soylu konakların içine kapanmış bir hamamdır. Bunun karışıklık çıkarıcı bir niteliği olması düşünülemez. Ev hamamında çarşı hamamlarının yasal ve toplumsal sorunları da yoktur. Bunların ortadan kalkması, daha çok, su ve insan vücudu konusunda yine insanın uydurduğu düşsel kuruntulara bağlanabilir. Vücudun içine su girip oradan oraya dolaşacağı korkusu, herhalde, ev hamamlarının yok olmasında ağır basmıştır. Başka herhangi bir açıklama yapay ve zorlama olur. Ne var ki, çarşı hamamlarında olduğu gibi, bunlar da, temelde, eğlenti hevesleriyle doğmuştur. Ev hamamı da taşkınlık etme, zevk duyma isteklerine yanıt verirdi. Her iki çeşit hamam da, zevki, eğlenmeyi, sağlık bakımından, hijyenden üstün tutardı. Ev hamamı da, kurallardan çok, vücut isteklerine, zevklerine yönelik olduğundan o da içinde bir dayanıksızlık, bir güçsüzlük barındırdı. Böyle olması da âdetin bırakılmasını, unutulmasını hazırlamıştır.

Ev hamamı, ötekilerden çok, karşılaştırmaya açıktır. Zaman içinde, görünürde benzer, çerçevesi aynı, dekoru aynı sahnelele karşılaştırılabilir, böylece hem yok olan hem de onun yerine geçmiş olan ölçülebilir. Özel yaşamın birbirlerinden sadece uzun bir süreyle ayrılmış bu sahnelerinin tek tek karşılaştırılmaları, bir kez daha, aynı şeyi ortaya çıkarır. Su

var demek, hijyen, sağlık bakımı da var demek değildir. Şu iki örnek bu karşılaştırmayı iyice belirginleştirir.

1450'de Philippe le Bon için yazılmış olan Yüz Yeni Öykü'nün birincisinde Haynau vergi mültezimi, Valenciennes'li bir komşusunun güzelliğine tutulup kadını elde etmeye kalkar. Amacına erişmek için peş peşe davetler verir, eğlenceler düzenler; önceleri bu davetlere kadının kocasını yalnız olarak çağırır, onunla dost olmaya çalışır. "Ziyafetlerin, hamam ağırlamalarının, öteki eğlentilerin, elinden geldiğince, onsuz yapılmamasına çalıştı."[29] Genç kadının baştan çıkarılması arkadan gelecektir. Kaçamak görüşmeler, ince akıl çelmelerde adam becerikli ve ısrarlıdır. Söyledikleri de dinlenir ve anlaşılır. Genç kadın razı olur. Ama yine dikkati çekmeyecek buluşmalar düzenlemek gerekmektedir. Bu, kuşkusuz sıradan bir öykü ama, buluşmaların çerçevesi, evdeki banyonun ne işe yaradığını gösteriyor. Bir gün kocası yolculuktayken, vergici, hatunu yalnız ağırlama olanağını bulur. "Az sonra, hamamı hazırlatıp yaktırdı, çörekler getirtti ve Allah nimetlerinin daniskası."[30] Zevk âlemi uzar gider: "Odadakiler inince banyoya gittiler; önünde güzel akşam yemeği konuklar için hazırdı."[31] Evdeki banyo da, görülüyor ki, bir toplu eğlence sahnesidir. Konukların yiyip içip eğlendikleri bir sofradır. Aynı zamanda, öyküdeki gibi, sevgi ilişkilerinde de banyo, erotik ilişkilere bir ön hazırlık olabilir. Su, insanın duyularından daha iyi tadalmasına olanak verir. XV. yy.'daki o vergicinin öyküsünde suyla ilişkiye, konukseverlik, vakit geçirme ve nihayet cinsel hazlar da katılmaktadır. Herkese açık ya da özel olsun, bu eğlentiler suyun her şeyden önce bir vücut hazzı aracı olarak kullanıldığını doğrular. Su, az çok cinsel sıcaklık ve iletişimdir.

XV. yy.'ın ev hamamı sahneleri ile XVII. yy.'ınkiler, öykü ya da anılardaki görünümleriyle karşılaştırılırsa, bunların birkaç önemli noktada birbirlerinden çok ayrı olduğu görülür.

Fakat, böyle bir karşılaştırma, hiç değilse nelerin değişmiş olduğunu ortaya koyar. Abbé de Choisy*, kadın kılığında yaşadığı edepsiz maceralarında, koruması altındaki bir kızla birlikte olmak istediğini anlatır. Görülür ki, iki yüzyıl öncesinin durumu tümüyle tersine dönmüştür. Ortalıkta su diye bir şey yoktur ama, "temiz" vardır. "Evimde annemden kalma yaşlı bir emektar vardı. Kendisine yüz ekü emekli parası verirdim. Matmazel, dedim, bakın, şu kızı bana odalık diye vermek istiyorlar. Ama, daha önce temiz mi değil mi öğrenmek isterim. Tepeden tırmağa bir muayene edin. Sözümü iki etmedi; kızı çırılçıplak soyuverdi....."[32] Elbette Choisy papazının istediği temizlik, temizlikle birlikte kızda gizli bir hastalık olmamasıydı. Burada, temizlik sözcüğü hem toplumsal hem tıbbî anlam yüklenmiştir. Ayrıca, papazın kuşkusu, herhalde söz konusu kızın yüksek tabakadan değil de, konakta çamaşırdan, çarşaflardan sorumlu kahyanın yardımcısı olmasından ileri geliyor. Bu, temizlik endişesinde bir miktar da utanmazlık vardı. Ama daha özgün bir tasanın varlığı da kesindir. Bir tanık, soyunuk vücudun "temizliğini" saptayacaktır. Bunu izleyen hareketlerin de birer anlamı vardı: "Tuvaletimi yapıp az sonra yattım; küçük kızı kucaklamaya can atıyordum."[33] Temizlik, tuvalet, hiçbir şekilde banyonun hatta yıkanmanın semtine uğramaz. Temizliğin sözünün edilmesine, üzerinde çalışılmasına karşın, suyun bunda hiçbir yeri yoktur.

Taşra eşrafı zamparanın sahnesiyle düşük ahlâklı papazın sahnesi karşılaştırıldığında birinde olanın ötekinde bulunmadığı görülüyor. Hatta, iki durum da ayrılıklarını yapan noktalarda çok uç derecelere varıyorlar. XV. yy.'daki vergi mültezimi eğlentisine, zevkine daha bir yoğunluk getirmek için yıkanıyor, öteki, XVII yy.'ın macera adamı, her ne kadar büyük

* François Timoléon. Choisy apazı (1644-1724) Barres kontesi diye de bilinir. Efemine yapısı, rezaletleriyle tanınmıştır. Ölümünden sonra 1727'de yayınlanan "XIV. Louis döneminden anılar" adlı kitabından tarihçiler yararlanmışlardır.

senyörse de, ileride Akademi üyesi olacaksa da, hanım dostlarıyla uzun uzun süslenip püslenirken benlerini yüzünün neresine yapıştıracağını, hangi takılarını nasıl takacağını hesaplarken yıkanmayı aklının ucundan geçirmiyor. Suyun kullanımı silinip gidiyor, derli topluluk ve bakım kuralları artıp önem kazanıyor.

Banyo derken bugünün özeni akla getirilmemeli, tersine, temizliği hep yıkanmanın dışında düşünmelidir. Bugün temizlik denmeyecek bir vücut temizliği olduğunu kabul etmek gerekir. Temizliği, uzun süre vücut temizliğinin yerini tutmuş olan bir takım nesneler, çamaşır, giysi, çeşitli yardımcı nesneler kullanıldığını, ama vücudun hiç yıkanmadığını hep anımsamalıdır. Vücudu artık olmadığı yerde aramak gerekir.

İKİNCİ BÖLÜM

Yıkayan çamaşır

1
Örten ve Görünen

XV. yy. ortalarında fakir bir öğrenci olan Platter* vücudunu kaplamış bit, pire gibi asalaklardan kurtulmak için yaptıklarını anlatır. Temizlendikten sonra yeniden bitlenişinden sanki kaçamadığı bir arkadaşının dönüp gelişiymiş gibi söz eder. Kendini savunmak için yaptığı pek basit bir şeydir ama eski dönemlerin temizliğine ait önemli bir kesimi çeşitli biçimleri altında ilgilendirdiği için, sözü edilecek kadar da önemlidir: "Öğrencilerde ve aşağı tabakanın bir bölümünde ne kadar asalak olduğunu tahmin edemezsiniz ..... Genellikle, en çok da yazın, Oder kıyısına gidip gömleğimi yıkardım; bir ağaç dalına asar, o kururken elbisemi temizlerdim. Yerde küçük bir çukur açar, içine tepeleme böcekleri doldurur, üstünü toprakla örter, tepesine de bir haç dikerdim."[1] Platter'ın yazdıkları, vücut yıkama diye bir şeyden haberi olmadığını ortaya koyduğu için önemlidir. Yapılacak olan, sadece çamaşırı yıkamakmış. Çamaşır konusunda öğrendiğimiz de değerli bir bilgi veriyor. Anlaşıldığına göre, tek bir gömleği varmış. Irmakta yıkayan da kendisi. Az çok düzenli aralıklarla yıkıyor, gitmeyen böcekleri öldürmeye çalışıyor.

* Thomas Platter (1499-1582). İsviçreli hümanist. İbranca ve Helence öğretmiş, bir kitaplık ve bir basımevi kurmuştur.

Kişisel temizliği, çamaşırın temizliği simgeliyordu. Dikkat, deriyi örten şeylere gösteriliyordu. Elbette, Platter'ın anlattıkları fakir bir öğrencinin yaptıklarıydı ama, yine de, o fakirlik bunu anlamamıza yetmiyor. Hareketi, daha eski çağların temizlikle ilgili hareketlerini andırıyor. Bulduğu "çözüm" toplumsal bir çözüm değil. Asalaklar ve gömleğin "sınırlı" kullanımı, Platter doğmadan kısa süre öncesine kadar hemen herkesin başında olan bir şeydi. Vücut yıkanmaksızın giysi değiştirmekle temizliğin eşdeğer tutulması uzun bir süre uygulanmış âdetlerdendir.

Vücut dışı asalakları

Bit, pire vb. karşı savunma da, bizi Platter'dan önceki bir zamana götürür. XIV. yy.'da Montaillou'da bit ayıklama sürekli olarak yapılan bir şeydi. Sevgi belirtisi olarak, saygı gösterisi olarak ayıklanırdı. Yatakta, ocak başında metresler aşıklarının bitlerini dikkatle ayıklarlardı. Hizmetçi efendisinin, kız annesinin, kayınvalide müstakbel damadının bitlerini ayıklardı. Eli bu işe daha yatkın bazı kadınlar bit ayıklamayı meslek edinmişlerdi. Yazın, güneş altında "alçak evlerin düz damlarına"[2] oturup başını o profesyonel ayıklayıcının ellerine bırakan, bu arada da laflayanların sayısı pek çoktu. Ortaçağ'ın sonunda bile bu asalak böcek sorunu nüfusun büyük bölümü için günlük yaşamın ayrılmaz parçasıydı. Her fırsatta söz döner dolaşır, ufaklıklara gelirdi. XV. yy.'da Le Ménagier de Paris adlı yayın organında, vücuttaki böceklerden kurtulmak için önerilen ilk yöntem, çamaşır ve elbiselerin "pireler gün ışığı ve hava alamayıp ölsünler diye"[3] çekmecelerde sımsıkı saklanmasıydı. Bu böceklerin betimlenmesi ya da yalnızca onlardan söz edilmesi XV. yy.'da pek olağan bir şeydi. Bu da en azından, böceklerin varlığının ne kadar yaygın olduğunu

gösterir. "Pire uyuyanı ısırır; ister kral ister papa olsun, kimseye aman vermez... Pireyi yakalaması zordur; çünkü hep hafifçe sıçrar; yağmur yağacağı zaman ısırığı çok acı verir."[4] Yine XV. yy.'da soylu çocuklara öğretilen görgü kuralları da bitleri, pireleri "doğal" bir görünüm olarak kabul eder. Olsa olsa, bunların varlığını öyle pek herkesin gözüne sokacak gibi öne çıkarmamak gerekir. Ancak, böcekler de görünür, ortadadırlar, parmaklarınızın ucundadır. Yakındır, gündelik yaşamın içindedir. "Sofrada başını kaşımak, yakasından ya da sırtından bit, pire çıkarıp başkalarının gözünün önünde öldürmek ayıptır, görgüsüzlüktür."[5] XVI. yy.'ın ilk yıllarında, Ferrara dükünün bir elçisi, o sırada yapımı yeni bitmiş olan Fontainebleau* Şatosu'nda kalmaktayken alaylı bir dille "pire, bit, tahtakurusu ve bir takım sineklerin kendisini hiç rahat bırakmadıklarını" yazar ve ev sahiplerini kırmamak için "Allah'ın böyle hiçbir işe yaramaz hayvanlar yaratmakla oyalanmasına"[6] şaşar. Bu hayvanlara karşı kendini savunma, Platter'ın yaptığı gibi, çamaşır ve üst giysi değiştirmekten ya da, hiç değilse, giydiğini temiz tutmaktan geçiyordu. Ortaçağ'dan beri görgü kitapları hep bunu yazmışlardır. Bu konudaki ısrar, kısa ve geneldir. Nerede ya da nerelerde gerekli olduğu üzerinde durulmaksının, koşullara bakmaksızın giysinin temiz olması zorunluğu belirtilir. Giysi, derli toplu, edepli olmalıdır. Göze çarpan, giysinin dışıdır, yüzeyidir.

Fakat, söz konusu asalaklarla vücut temizliği arasında bulunduğu varsayılan bağı –bu, Ortaçağ'da hâlâ pek gevşek bir bağdır– en iyi anlatanlar, bu ufaklıkların varlığını açıklayan, ortaya çıkış ve çoğalmalarını betimlemeye çalışan metinlerdir. Örneğin, hijyen uzmanları bu asalakların çoğalmasını vücut salgılarının fazlalığına bağlamışlardır. Bitler, pireler iyi önlenememiş terden olurmuş. Bozulmuş insansal maddeler bun-

* Paris'in doğusunda eskiden kral konutu, şimdi müze olan şato.

ları yaparmış. Vücut salgıları azaltılırsa bu böcekler de üremezmiş. XVII. yy.'a kadar ufaklıkların nedeni üzerinde zihin yorulmuştur ama, bunların vücut temizliği ile ilgisi pek az dile getirilmiştir. Böceklerin ve kaşınmaların görünmeyen bir maddeler karışımından kaynaklanarak insanın "içinden" çıktığı ileri sürülmüştür: "Çocuklardaki uyuzun çifte nedeni vardır. Ya kadınların uzun süre müshil almış olmasından ya da sütninenin sütünün kötü niteliğinden olur. Süt iyi olmazsa hemen çocuğun midesinde bozulur ve iyi bir özsuya dönüşmez."[7] Demek ki, çocuk uyuzunda her şeyden önce sütninenin sütüyle uğraşılacak, tedavi, ya sütnineyi ya da kadıncağızın yediklerini değiştirmekten geçecek.

İnsan vücuduna tırmanan bu böcekler, olsa olsa, yine o vücuttan doğabilirdi. Bunlar, bir takım kurtların çürüme durumundaki etlerden ortaya çıkması gibi, deriden çıkıyordu. Böylece, kokmuş etin kurtlarından canlı insandaki bitlere geçiliveriyordu. Ufaklıkların varlığı içte bir düzen sarsılmasını, ne olduğu pek bilinmeyen bir takım maddelerin bozulmasını gösteriyordu. Bu, şimdiden ölüm, belki ölümün gizli etkisi ya da işareti, herhalde canlı ete dişini geçirmesi olabilirdi. Bitlerin, pirelerin derinin bakımıyla herhangi bir ilgisinden söz edilmiyordu. Temizlik, hiçbir ağırlığı yokmuş, ondan herhangi bir şey elde edilemezmiş gibi, anımsanmıyordu bile. Bu bağlamda temizliğin varlığı diye bir şeye rastlanmıyordu. Sağlıkta yeri yoktu. Dikkatler, temizlikten başka bir noktaya yöneltilmişti. Vücudu gittikçe kaplayan kabuklar, vücudun bir takım yerlerinden serum akması, böceklerin üremesi, bütün bunlar, temizlenmeyle doğrudan bir ilişki kurulmasına yol açmıyordu. Bunlar, temelde, vücudun bir "durum"unu gösteriyordu. Bu "rahatsızlık"ları ortadan kaldırmak, her şeyden önce iç işleyişleri amaçlamakla olacaktı. Yüzyıllar boyunca bu soruna getirilen açıklama hiç değişmemiştir: XVII. yy.'da Parisli kentsoylu kadınların doğum doktoru Mauriceau'nun

açıklaması da, XIV. yy.'da Avignon'lu papaların* cerrahı Guy de Chauliac'ınkinin eşidir. Chauliac'a göre de bitler ve kurtçuklar "bozulmuş vücut sıvılarından"[8] doğmuyor muydu? Çocuklar da, vücutları sıvı dolup taştığı için, bu asalaklardan büyüklere göre daha çok etkileniyorlardı.

Neden olarak, elle tutulur bir şeye dayanmadan, bu organik bozuklukların seçilmiş olması, en azından o yüzyıllarda, ufaklıklarla temizlik arasındaki bağın ileride kazanacağı açıklıktan henüz pek uzak olduğunu gösterir. Hatta patolojik bir bütün söz konusudur. Sanki bakışlar kısa süre sonra ortaya çıkacak bir şeyin üzerinde duramıyormuş gibi, sanki kısa süre sonra saydamlaşacak bir ilişki görünemiyormuş gibi. "Küçük çocukların vücutlarını ve en çok da, yüz ve başlarını berbat eden, "crusta lacta"**, akore ve asma denen, yazarların da ancak değişik bir çeşidini görürlerse betimledikleri bu kabuklar, yaralar ve pis irin dolu kabarcıklar, bence, az çok yapışkan bir asite dönüşen akkandan gelir.[9] Asalakların vücudu istilasına ve deride hastalığa yol açmalarına karşı geleneksel bilim en çok şu yöntem üzerinde dururdu: Vücut sıvılarının sınırlandınlması ve denetim altına alınması.

Bu, XVII. yy.'a kadar hijyen kitaplarının temelini oluşturan birçok tedavi yöntemine uyar: Vücutla ilgili her şey yiyeceğe bağlı olduğundan besinleri denetim altında tutmak. Vücut sıvılarını ve onların niteliklerini belirleyen besinin bileşimi, neyin sağlıklı olduğunu saptar. Besinin bileşimini değiştirmek, asalakların kaynağıyla oynamak, sonuçta da asalaklar üzerinde etkili olmak demektir. "Vücutlarının ekşi sıvısı bol olan kakoşim*** kimselerde bu böceklerden çok bulunur. Bu nedenle böceklerden kaynaklanan kaşınmaları geçirmek için o

* 1309-1377 yılları arasında papalık merkezi Roma'da değil, Güney Fransa'da Marsilya'nın kuzeyindeki Avignon kentinde idi.

** Süt kabuğu, sütlü kabuk.

*** Cacohumos (Yun.) Kötü sıvı.

kötü sıvıları uygun ilaçlarla vücuttan söküp atmak gerekir."[10] Söküp atmak, fakat aynı zamanda denetlemek. Çözülmesi asitle yapışkan maddeyi biraraya getiren besinlerle terlemeyi artırabilecek olanlardan kaçınmalıdır. Sadece, organizmanın iç kimyası bu asalakların yaşamının gelişmesini durdurabilir. Fazla "nemli" besinlerden, sindirimi fazla yavaş ya da zor olanlardan uzak durmak gerekir. İşte eski hijyen kitaplarının yazdıkları bunlardı. Örneğin, XVI. yy.'da Saint-Bruno tarikatı keşişlerinin hücrelerinde tahtakurusu olmamasına karşın, onların hizmetkârlarının hücrelerini bu böceklerin istila etmiş olmalarına şaşılır mı? Cardan'a* göre bu, herhalde, keşişlerin et yemekten kaçınmaları ile açıklanır.[11] XVI. yy.'da hâlâ bitsiz, piresiz bir hücre dikkate değer bir şey olmakta, bunun da, her şeyden önce, keşişin vücut salgılarıyla açıklanmasına kalkılmaktadır. Böyle sakınımlar, ampirik yolla elde edilmiş bir ölçüte, 'temizlenmiş maddeler' ölçütüne götürür. "Vücut güzelliği" sanatı hakkındaki ilk kitaplardan biri, XVII. yy.'da, bu ölçütü alışılmış sözcüklerle, şöyle dile getirir: "Bu hastalıkta (iç parazit çengelli kurtta) yaşam biçimi çok önemlidir; iyi etsuyu veren etten başkasını yememelidir....."[12] Bu metinler yiyeceğin çok titiz bir biçimde dikkate alınması gerektiği anlamına bile gelmiyor; sadece asalaklardan büyük ölçüde besinin sorumlu olduğunu söylüyor.

Vücuttaki asalakların kişinin yediklerine bağlı olması yoluda kuşaktan kuşağa geçmiş bu inanışlar temizlik tarihinin ilk aşamalarında bizim körlük aşaması, duyarsızlık aşaması diyebileceğimiz aşamada yer alıyor. Bizimkilerle aynı olmayan bir takım düşünceleri gösteren bu uzaklık, bu mesafe, bizi çok gerilerimizde kalmış bir şeyle karşı karşıya getiriyor ve sanki dayanılabilirlik eşiği aşılmış gibi, sonunda bir sıkıntı ya-

* Jérôme Cardan ya da Gerolamo Cardano (1501-1576). İtalyan felsefeci, matematikçi ve tıp adamı. Milano'da matematik, Bologna ve Pavia'da tıp okutmuştur. Daha çok matematik alanında yapıt bırakmıştır.

ratıyor. O düşünceler, tümüyle unutulmuş şeyleri anımsatırken, en çok, derin bir duyarlık dönüşümünü anıştırıyor. Böyle denebilir, çünkü, burada söz konusu olan, hijyende yararlanılacak "akıl" kadar, belki de daha çok duyarlık, hatta en ilkel biçimiyle duyusal durumdur. Kirlilikle hastalık arasında bir takım ilişkiler vardır. Bugün bunları "ilksel, pek basit" diye niteliyoruz. İşte bu ilksel ilişkilerin sözünü ettiğimiz ilkel geçmişte hiç yeri olmadığı gibi, daha geniş bir bağlamda, bugün tümüyle bilinçdışı duruma gelmiş olan bir takım bilgiler de o geçmişin içinde yoktur.

Ne var ki, bu metinlerde sözü edilmiyor diye, tümden vücut temizliğinin bulunmadığı sonucuna varamayız. Vücut temizliği diye bir şey vardır, fakat bugünkünden "başka biçimde", başka kurallara uygun olarak yürütülür. Bu bakımdan "sıfır noktası" diye bir şey yoktur; tümden karanlık bölge diye bir şey olamaz. Temizlik tutumunu da içeren uygarlık süreci birdenbire ortaya çıkmamıştır. Yine de, o tutumun eski biçimlerine ulaşabilmek için, geçirdiği basamakları bulabilmek için bugünkü ölçütlerimizden hareket etmememiz gerekir.

Yüz ve eller

Ortaçağ'da bu ilk sağlık kitapları, en azından bir izlek üzerinde, el yüz yıkamada, vücut temizliğinin "eski" ölçütlerini gösterirler. Görüneni temiz tutmak, görünür kesimlerin kirini pasını ortadan kaldırmak. Uzun süre, bu alanda sözü dinlenir olan antik tıp kitaplarının çevirilerinde bu, şiirle bile dile getirilirdi:

"Elin sabahleyin soğuk suyla iyice yıkanacak
ve ıslak ıslak gözlerine uzanacak."

Bazen de su ve ıslaklığı arasındaki yakınlık, yıkama girişimini yüreklendirir. Doktor suyun, hele serinse, görmeyi keskinleştirdiğini söyler. Sanki ikisi arasında bir madde eşliği ve bir mekanik denklik varmış gibi. XVI. yy.'ın daha başında, suyun insanın vücuduna sızması ve zarar vermesi yolunda bir korkunun yerleştiğini biliyoruz. Sağlıkla ilgili, kısa, fakat özel olan şu öğüt, o korkunun yerleşmesinden önce dile getirilmiştir: "Ellerini ve yüzünü kuyudan yeni çekilmiş ve bulabildiğince soğuk suyla yıka. Çünkü böyle bir yıkama görmene iyi gelir, berrak ve keskin görürsün".[14] Gözün keskinliği hakkında söylenen ikincil kalıyor; derinliğine anlatılmış değil de, şöyle bir hatırlatılmış durumda. Yüz yıkamadan bile her zaman söz edilmiyor, el yıkama kadar da üzerinde durulmuyor.

Yineleyelim, düşünülen, tehdit altında bir sağlık değildir. O noktada istenen kesin bir şey yoktur. Temiz ellerden pütürsüz çehreden beklenen "sağlıkla ilgili" değildir. Lafı uzatmadan, yorumsuz olarak dayatılan yüküm, töresel bir yükümdür. Amacı, hijyenden çok, derli toplu, düzgün görünümlü olunmasını sağlamaktır. Kuralın dile getirilişi de tıp adamından çok, herhangi bir aydının biçemindedir. Hal böyleyken, elbette, bu alandaki literatür temizliğin neye, nerelere derinden bağlandığını, ilk biçimlerini tekrar ortaya çıkarıp o durumuyla göstermez. Bu konuda bize bilgi verebilecek en eski kaynaklar sağlıktan önce, görgü kurallarıyla ilgili olanlardır. Görünüş öne geçmektedir. Eski görgü kuralı kaynakları vücudu en dış "zarf"ları içinde ele alır. Onların oluşturduğu "imge", Ortaçağ'daki seçkin saraylı toplumu âdetlerine oldukça denk düşer. Görünüm üzerinde işleme, bunu yaparken temizliğe alelacele bir göndermede bulunma, toplum gereklerine uyma isteğinden ileri gelir ve ortaya çıkan, sadece görünen yerleri süpürmek gibi bir iş olur.

Ortaçağ'daki bu âdetler ve görgü kurallarının kendisi el-

bette bir kaynak oluşturmazlar. Bunlar, vücut temizliğinin "başlangıç"ı değildirler. Fakat bizim için çifte yarar taşırlar: Temizlik normları onlarda bir dizge oluşturur ve bu normlar, apayrı işlemekle birlikte, bizimkilerin atalarıdır. Bu bakımdan o kadar önemli bir örnek oluştururlar ki, burada onları ilk imge diye alabiliriz.

El ve yüz yıkama, senyörlerin saraylarında hizmetli delikanlılara öğretilen şeyler arasında yer alırdı; bir toplum kuralıydı. Kısa ve buyurgan biçimde, el ve yüz yıkanması söylenirdi. Örf ve âdetten sayıldığından bu yıkama konusunda açık bir tarz belirtilmezdi. Tersinin yani el ve yüz yıkanmamasının "görgülü bir davranış biçimi" olmayacağından başka herhangi bir yorum yapılmazdı. A. de la Sale* XV. yy.'da efendisine sofrada kirli elle hizmet etmemesini Jehan de Saintré'ye öğütlerken bundan başka bir şey söylemez: "Çünkü sofra görevleri arasında sizinki bunu gerektirir."[15] Bey sarayında toplumsal yaşam zaten biraz törensel olduğundan, olsa olsa, bu kuralları pekiştirebilirdi. Olsa olsa "edep"le ilgili uygulamalara yeni bir canlılık verebilirdi. Hemen göze görünecek bu temizlik, eski düzenli davranış ve saygı öğütleriyle de birleşerek tartışılmaz bir kural olarak kesin biçimde benimsenip öğrenilmiştir.

"Saray öğrencisi! kalktığında
ellerini yıka; öğle yemeğinde
sonra da, aldatmaya sapmadan,
akşam yemeğinde."[16]

Bir kimsenin "eline su dökmek" nezaket ve dostluk işareti olarak görülürdü. Saray romanında (roman courtois) ve bir-

* Antoine de la Sale (?1386-?1462). Fransız masalcı ve öykücü. Lalalığını yaptığı Anjou Dükü Jean'a adadığı, düzyazıyla kaleme alınmış Le Petit Jehan de Saintré (1456) adlı gerçekçi pedagojik romanı çağının âdetleri konusunda değerli bilgiler verir.

çok dinsel kuruluşun yönetmeliğinde bu hareketten çok söz edilir. Saygı ve konukseverlik işaretidir.

"Eline su döküp
kurulama için havlu verir
sonra da yemek getirirler."[17]

Fakat bu, aynı zamanda, gündelik, düzenli bir davranıştır. XIII yy.'da Vernon (Fransa) Merkez Hastanesi'ndeki hemşireler "yemekhanede toplanmadan önce yıkama yerine uğramak"[18] zorundaydılar. Hatta, Bec* keşişlerini ablutorium'a** çağıran ve yemeklerden önce çalınan özel bir çan vardı (sonare ad manus lavandas)***[19]. Zaten Aziz Benedictus'un kuralı da cemaate ait eşyanın bakımı arasında "biraderlerin ellerini, ayaklarını kuruladıklan bezler"den[20] de söz eder.

El yıkamanın tekrar tekrar anımsatılması, Ortaçağ'ın zengin ev eşyası listelerinde "el yıkama leğeni"nin sık sık geçmesi, bu harekete, en azından, soyluların evleri söz konusu olduğunda, dinsel-törensel bir boyut verir: Örneğin, 1305 yılında Flandres kontu Guy'nin evinde dört tane "gümüşten el yıkama leğeni" varmış. XIV. yy.'ın ortasında Rouen'lı tefeci Jéhan Baillot'nun evindeyse tek bir tane. Halbuki, o sırada, kralın ev eşyası listesinde ikisi kenarlarında Fransa krallığının armalarından küçük küçük serpiştirilmiş, "gül minesinden"[24] olmak üzere on kadar el leğeni bulunuyormuş. Kralın bu çeşit eşyası arasında, aynca, bir iki tane de baş ya da ayak yıkamada kullanılacak leğen olurmuş. Bu da, söz konusu eşyanın kullanım yerinin çeşitli olabileceğini gösterir. Ancak, ev eşyası listelerinin hemen hemen tümünde sadece el yıkama leğe-

* Fransa'nın kuzeybatısında Normandiya'da bir kent. Ortaçağ'da burada bir Benedikten manastırı yapılmıştır.

** Yıkanılacak, temizlenilecek yer.

*** El yıkama çanını çalmak.

ni vardır. Metinlerde de el yıkama hareketi egemendir. O kadar ki, örneğin sabahleyin yataktan kalkarken yapılan hareketlerden söz edildiğinde, sabah temizliği eline şöyle bir su çarpmaktan ibaret olduğu için, bu hareket tek temizlik hareketi gibi görülür:

"Az sonra yatağımdan kalktım,
Papuçlarımı giyip ellerimi yıkadım."[25]

Yıkadıkları yüzey "sınırlıydı" ama, bu uygulamalarda belli olan eski temizlik, her şeyden önce, toplumsal bir niteliğe sahipti. Derinin görünür kesimleriyle, her şeyden önce ellerle, sınırlı bir görgü biçimi. El yıkamanın özgünlüğünü, kendine özgü niteliğini yapan, bu çifte sınırlama, "edep"le ve "bazı kesimler"le sınırlamadır.

Çamaşır ve görünmeyen

Aslında vücudun tümüyle ilgilenilmezdi; dikkat, temelde, vücudu kaplayan giysinin üzerine çevrilmiş olurdu. Giyimin toplum içindeki yeri ise, temizliğin yerini belli etmesi bakımından önemliydi. Görgü kurallarının birbirleriyle ilişkileri içinde giysinin açıkça belirli bir işlevi vardır. İşte, insan dikkatinin görünür olana ne kadar bağlı bulunduğunu bize bu işlev anlatır. Fakat, üzerinde durduğumuz bu konuda da, temizliğin gereği pek açık değildir. Örneğin, görgüyle ilgili metinlerde giysinin temizliğinden şöyle bir söz edilirse de, kurumların yazılı kurallarında böyle bir şey yer almazdı. Özellikle öğretim kurumları söz konusu olduğunda, giysinin her şeyden önce derli toplu ve bir takım ölçülere uygun olması istenirdi (vestas honestas)*: Edepten sapmamak için ne gere-

* Latince: Uygun giysiler.

ğinden uzun ne gereğinden kısa. Sadece biçim ve renk bildirilirdi. Giysinin değerini saptayan, önemli olan görünüşüydü: "Kısa ya da vücuda sımsıkı oturmuş giysiler, zımbalı ya da bağcıklı papuçlar gibi üzerlerine dikkati çekecek şeyler giymeyeceklerdir."[26] Hastane yönetmelikleri de iyice kapalı (clausam)* entari, bazen de gri veya "koyu"[27] renk üzerinde dururlardı. Giyim, her şeyden önemli ve hatta yalnızca önemli olan bir ayırıcı çizgiydi.

Fakat, giyim aynı zamanda bir yapıdır, üstteki ve alttaki kumaşların bir uyumudur; ayrı maddelerin ortaklaşa meydana getirdiği bir çatıdır. Bu bakımdan, Ortaçağ'ın giyiminde entarinin kumaşına yani yüne karşı bezin kullanılmasına da başlanmıştır. İşte vücut temizliği, ayrı düzeyler arasındaki bu ilişkilerde, örneğin çamaşır değiştirilmesi gibi bir edimde yer alabilir.

XIII. yy.'dan beri gömlek, henüz o dönemde içte saklı kalacak olan ince kumaşlarla onları örten yünlü çuhayı karşı karşıya getirerek giyimde bir değişiklik yaratmıştır. Gömlek görünmezdi ama, giyinme, gerek görünüm gerek yapıldığı kumaşlar bakımından, onunla bir çok katlılık kazanırdı. En içten en görünür kata yükselirken kumaşlar da en inceden en ağıra çıkmış olurdu. Gömlek ele kolay gelir, insanın derisiyle yün giysi arasında yumuşak bir çeşit astar oluştururdu. Decamerone'nin 1430'da yapılmış Fransızca çevirisindeki bir süsleme, giyimin iki ayrı düzeyini açıkça gösterir.[28] Elinde uzun bir orak tutan bir soyguncu iki yanı çukur ve çitli bir yolda bir adamı soymaktadır. Kurbanını gömlekle bırakacak kadar da açgözlüdür. Üst giysi çıktıktan sonra dizlere yaklaşan bir uzunlukta beyaz çamaşır dalgalanır. Karşıtlık çok belirgindir. Bu çamaşırın hiçbir bölümü üst giysinin dışına taşmaz. Bunu, soygun olayını seyredenlerin üstünden başından anlarız. On-

* Latince: Kapalı.

larda görünen sadece her şeyi örten entaridir; ancak yer yer renk fark edilir.

Çamaşırın saklı olması olağan bir şeydi. Fakat, bir temizlik görünümü vermeye yaraması için gerekli koşullar yerli yerindedir. Örneğin, değiştirme sıklığı bunu gösterebilir. Ne var ki, temizlik denen şeyin başladığı pek söylenemez. En azından, o sırada açıkça belirlenmiş değildi. XII. yy.'da Marie de France'ın* bir kıssasında kahramanın gömleğini ön plana çıkaran bir dizi olay vardır. Bunlarda gömleğin değiştirilmemesi olağan bir şey gibi görülür. Hatta, öyle ki, kıssa, ancak gömlek değiştirilmemişse bir anlam taşır. Üzerine başka kimselerin çizdiği işaret, yazdığı yazılarla tek olan, bir başkasıyla karıştırılamayacak olan gömlek, sahibinin etine yapışmış, zaman ve mekan içinde onunla birlikte dolaşır. Yolculuklar yapan, denizler aşan, Brötanya'ya** dönen bu çamaşır parçası hep ilk bakışta belli olan, tanınan bir şey olarak kalır. Uzun süre uzak kalmış olan soylu bayan gömleğin bir yerine sakladığı bir mektubu olduğu gibi bulur.[29] Böyle bir şey ancak kahramanın tüm öykü boyunca aynı gömleği giymesiyle olabilir. XV. yy.'da Montaillou'da Pierre Maury'ye gelince, bu adam arasıra gömlek değiştirir. Ancak bunu pek seyrek yapar. Yalnızca seyrek değil, Pierre'in kendisi bunu bir engizisyon duruşması sırasında[30] bambaşka bir şeyden söz ederken ifadesinin arasına sıkıştırdığına göre, sıra dışı bir şeydir.

Büyük servetlerle ilgili hesaplar da, daha o zaman çamaşırın açıklık kazanmış bir durumu olmadığını ortaya koyar. Kral'ın maliyecisi Etienne de la Fontaine'in kaydettiği giderler arasında 1351 ve 1352 yıllarında bir düzine giysi alımı kayıtlıdır. Bunların kumaşları hep göze hitabeden şeylerdir. Ha-

* Fransızların ilk kadın ozanı kabul edilir. (1154-1189) Manzum kıssalar (Lais de Marie France) bırakmıştır. Yaşamının hemen tümünü İngiliz Krallık Sarayı'nda geçirdiği için kendisine Fransa'lı Marie denmiştir.

** Fransa'nın kuzeybatısında bir bölge.

reli ya da parlak yünlüler, kürklü süsler, değerli astarlar. Özellikle sincabın karın bölümünden alınan kürkle yapılmış ipek gibi yaka ve kolluklar görkemin bir ölçütü olarak kabul edilirdi. Her şeyden önce zengin bir ağırlıkla, çeşit çeşit renkleri bir araya getirmesi gereken kumaşlarla, kralın vücudu tümüyle örtülürdü. Krallık görkemini inceden inceye kürkle astarlanmış yünlü çuha simgelerdi. 1351 yılının Ascension* günü Jean le Bon'un** üzerinde bulunan giysi "hareli Brüksel kumaşından" ve sincap karnı kürküyle astarlanmış dört parçayla donatılmıştı.[31] Aynı zaman dilimi içinde çamaşır giderlerine ayrılmış hesapların saray kilisesi ve kralın başlıkları için yapılan harcamaları göstermesine karşın, bunlarda ne gömlek dikimi ne de alımı için herhangi bir kayda rastlanmaz. Çoğu zaman göze görünmeyen gömlek, adı seyrek geçen ve kuşkusuz seyrek de el sürülen eşya niteliğini aşamamaktadır.

Soylu bir Auvergne'li olan Guillaume de Murol'ün XV. yy. başlarında tutulmuş hesapları da bunu doğrular. Bu hesaplarda, harmaniye, entari, ayakkabı alımı için harcanmış paralar olmasına karşın çamaşır alımına az rastlanır. Ancak, hiç yok da değildir. Ne var ki, hangi çeşit çamaşır olduğu da, ne miktarda alındığı da yazılmamıştır. 1407'de iki frank verilmiş bir bezden söz edilir; adından "üst" giysi için olmadığı belli olur ama, bu bezden ne yapılacağı konusunda herhangi bir açıklama yoktur. Bu bezden yapılacak çamaşırı kimin giyeceği, ne kadar süre giyeceği de öğrenilemez.

Bu "ten giysisi" kesin biçimde hor görülmüş ya da yok sayılmış değildir. Tam tersine, satın alınan kumaşın niteliği, genellikle, toplumsal düzeyle koşut giderdi. XV. yy.'ın başlarında soylu bir Forezli olan Madame de Rochefort'un gömleğinin yapıldığı ince ve pahalı "Reims bezinin arşını"[33] ile hiz-

* İsa Peygamber'in göğe çıkışını kutlayan yortu.

** Fransa Kralı (1319-1364).

metçilerin çamaşırı için alınmış bezin arşını aynı fiyata satılmazdı. Birinci kumaş ötekinin beş katı pahalıydı. Aynı şekilde, 1426'da Alevin kontesinin ölümü üzerine Beaux Şatosu'nda çıkarılan eşya listesinde kayıtlı bulunan tünik (gömlek yerine giyilebilecek bir şey), yapıldığı beze sırma iplik karıştırılmış çok değerli bir parçadır. Ancak, bunun da listedeki tek çamaşır olduğu anlaşılıyor. Halbuki, aynı listede pek çok elbise ve hermin kürk[35] geçiyor. Çamaşır, yünlüden daha karma ince bir dokuma işlemi gerektirir. Maliyeti daha yüksektir. Hammaddesi Ortaçağ'da daha kıttı. Birçok tereke listesinde çamaşır geçmemesi ya da pek seyrek geçmesi bununla açıklanabilir. Örneğin, 1299'da Parisli bir kentsoylu olan Galeran le Breton'un[36] bir parça çamaşırı varmış. Taşralı bir kentsoylu olan Bayan Alicia Bonefoy'nın[37] ise hiç yoktur. 1348'de ölmüş Parisli bir öğrenci[38] ile 1364'de çocuksuz olarak ölmüş, bu nedenle mirası, yasa gereği, Burgonya Dükü'ne kalmış zanaatçı Jehan de Viersville'in[39] birer gömleği olduğu anlaşılıyor.

Bu sayı azlığı sadece maliyetin yüksekliğine bağlanamaz. Yünden başka bir maddeden yapılmış kumaş nesnelere, özellikle çok sayıda örtüye sahip olanların da, sanki bir işe yaramazmış gibi, pek az çamaşırı olurdu. Presles Koleji'nin kurucusunun karısı Jehanne de Presles'in 1347 tarihli tereke listesinde onlarca arşın örtü ve ince işlenmiş başka kumaşlar vardı. Bezler boldu. Bunların bir bölümü nerede kullanılacakları belli olmaksızın dolaplara kaldırılmıştı. Bir bölümüyse sofra ve yatak odalarında kullanılacak biçimde hazırlanmıştı. Buna karşı, bu uzun listede sadece iki duble* (gömlek yerini tutabilecek bir başka giysi), iki tane de tünik[40] bulunuyordu. Ça-

* XII. yy. kumaş anlamına gelen ve latince duplex pannus (kaba bez)'dan türeyen double sözcüğünden yapılmış eski çamaşır adı.

maşır, "bolluğunu" yasaklayan herhangi bir hüküm bulunmasa da hep listeye sayıyla geçerdi. Çamaşır bol olması, zenginliği gösteren bir şey değildi. Halbuki, kumaşlarının, yapıldıkları maddenin çok yakın olmasına karşın, örtüler, özellikle de dış giyimin ağırlığı zenginlik belirtisiydi. Bu soylu ya da kentsoylu dünyada önemli olan sadece giysinin renkli sıcaklığıydı. Bunu en iyi dışa vuran da kürktü. Görülüyor ki, gömleğin sayısını sınırlayan, elde kumaş olması ya da olmaması değilmiş. Söz konusu olan, daha çok kültürel bir gelenektir. Kişinin giyimle ilişkisinin her şeyden önce biçimsel nitelikte olana ve yüzeysele önem veren özel bir biçimidir. Terleme gibi bazı fiziksel belirtilerden, temelde, tedavi bağlamında söz edilir, temizlik bağlamındaysa bu, sessizce geçiştirilir. Bu konudaki toplumsal normlar kesin ve belirli değil, dalgalanma durumundadır, değişebilmektedir.

Elbette bu, çamaşırın hiç yıkanmadığı, hiç değiştirilmediği anlamına gelmez. Açıkça belli olmayan, gömleğin ne kadar zamanda bir yıkanıp değiştirildiğidir. Bu işlemlerden bazen şöyle bir söz edilir; ısrarla üzerinde durulması ise pek seyrektir. Önemi az bir şey diye açıklığa kavuşturulmamış olarak kalır. Çamaşırdan gelebilecek yararın önemi, giyimin çerçevesi ve dışta görünen kumaşların önünde silinip gider. Bazı temizlik kurallarının ne sıklıkta yerine getirileceğine açıklık getiren cemaat kuralları, insanın derisine değen kumaşların temizliğinden söz ederler ama, hiç de öyle açık biçimde değil: "Bir keşişin gece değiştirip yıkatabilmesi için iki tane tüniği ve iki tane de kukuletalı cüppesi olması yeterlidir."[41] Fakat, Ortaçağ'daki yönetmeliklerde çamaşır yıkamanın ne kadarda bir yapılacağı belirtilmemiştir.

Bu senyör sarayları ve güçlü keşiş cemaatleri dönemi boyunca, Aziz Benedictus'un övdüğü çileciliğin, azla yetinmenin ötesinde, çamaşırın "idare"si de buyurucu nitelik kazanmıştır. Birçok gömlek yaptırma olanağı bulunsa da, gömleğin yeni-

lenmesi hep "sınırlı "kalmıştır. En zengin eşya listelerinde bile birkaç parçadan fazla gömlek yoktur. Giyimin, işlevselliğini yitirmemiş bir parçasıdır, büsbütün görmezlikten gelinmez ama, aynı zamanda üzerinde durulmayan bir şeydir de. Dikkat, giyimde en çok dış yüzeyin üzerinde odaklaşır. Dış yüzey, sadece bakışları üzerine çekmekle kalmaz, aynı zamanda dikkati yönlendirir. Zenginlik ve derli toplu görünme iki baskın niteliktir. Tenin kendisi, vücudun somut kimliği, yün ve kürk karşısıda hayli hafif kalır. Sanki, her şey görünene dayanıyormuş gibi, madde ve biçim, olabilecek iyi nitelikleri olabildiğince yüklenir.

XV. yy.'ın sonunda bile, artık temizlikle ilgili bilgiler alabileceğimiz işaretler yavaş yavaş daha karmaşık duruma geldiği halde, Jehan de Paris'te anlatılan bir olayda hâlâ, yüzeydeki işaretlerin uzun süre birinci derecede ve özgün kalmış öneminin altı çizilir.

İspanya prensesinin düğününe davetli İngilizler, ülkelerinden yanlarına yedek giysi almadan gelmişlerdi. Londra'dan Madrid'e olan yolu önce gemiyle, sonra da at sırtında aynı tören giysileri, aynı gömlek ve harmaniyeyle almışlardı. İnişli yokuşlu yollardan, tehlikeli ırmaklardan geçmişlerdi; fırtınaya, yağmura tutuldukları olmuştu. Bazen de güneş altında kavrulmuşlardı. Vardıklarında, üst başları pek hoş durumda değildi. Tören sırasında bunların giyimlerini başkalarınınkiyle karşılaştıranlar çıkmıştı. Fransızlar, sandıksız, çekmecesiz yolculuk yapan bu adamlarla eğlenmiş, giysilerini koruyamadıkları için alaya almış, davranışlarını gülünç duruma sokmuşlardı. Ne var ki, onlar da, İngilizleri anlatırken hırpalanmış kürklerinden ve yağmurla bozulmuş görünümlerinden başka hemen hemen hiçbir şeyden söz etmezler. İçinde bulunabilecekleri fiziksel rahatsızlıkla, hatta pis kokularıyla ilgili bir eleştiri yoktur. İngilizlerin değerinin düşmesi belli gerekçelere dayanır: Giyim eşyaları parlaklığını yitirmiştir, elbiseleri

solmuştur, tutumlarında bir görkem kalmamıştır. Fransızların (ve aynı zamanda yazarın) açık alayı ne temizlik alanını ne "mahrem" duyumları hedefler. İngilizler vücut temizliği kurallarına değil, tören ve zerafet kurallarına aykırı davranmışlardır: "Düğünlerine yaptırdıkları giysileri yolda giydiklerine göre, mémleketlerinde sandık, yolcu sandığı taşımak gibi bir yenilik de bilinmediğinden elbiselerinin ne durumda olduğunu tahmin edebilirsiniz. Kimi uzun kimi kısa, astarların bazısı samur bazısı tilki, daha başka kürklerden de yapılmış. Bunlar suyu görünce çekmiş, bozulmuş. Ertesi gün o çekmiş, bozulmuş kürklerin üzerindeki bolluktan sarkan kumaşları görseydiniz."[42] Londra'dan Madrid'e kadar haftalarca süren yolculukta değiştirmeksizin hep aynı şeyleri giymenin kabalığı, görgüsüzlüğü tàmam, ama, eleştirinin ilk nedeni giysilerin parlaklığını yitirmiş olması. Öteki konukların alayını çeken, sadece solan giysiler. İngilizlerin yontulmamışlığı, her şeyden öne, "dış görünüm"ü düşünmemelerine bağlanıyor. Önemlinin, sadece giysinin durumu, kumaşların dokunuşundaki zenginlik, kürklerin canlılığı, genel kalıplara uyma olduğunu anlıyoruz.

Tenin hemen o an içinde bulunduğu koşullara karşı bu ilgisizlik, Ortaçağ âdetlerini oldukça iyi belli eder. Sanki, biraz, vücudun varlığı başka nesnelere, o vücudu saran, çevreleyen nesnelere devredilmiş, teslim edilmiş gibi. Temizlik izleği tümüyle oradan başka bir yöne saptırılmıştır. Öyle bir "nitelik"[3], vardır ama, vücudun görülebilen kesimlerine ya da o kesimleri içine alan ortama yönelmiştir.

Vücutlar ve mekânlar

Dinsel toplulukların, tarikatlann yazılı kuralları, yönetmelikleri, kişilerin ve vücutların temizliğinden çok, ortak kullanı-

lan yerlerin ve nesnelerin temizliği üzerinde durduklarından, bu ayırım çizgisini pek açık biçimde belli ederler. Bu yazılı kurallarda, dua yerleri, çeşitli âletler başlıca yeri tutar. Aziz Benedictus* bu konuyu başka herhangi bir nesne ile olduğundan çok daha açık bir biçimde dile getirmiştir: "Şayet bir kimse manastırın eşyasının kullanımında ihmal gösterirse, bunların temizliğini gözetmezse azarlanacaktır."[43] Vücut, adeta dolaylı biçimde, dokunduğu nesneler, içinden geçtiği yerler, kullandığı âletler aracılığıyla ele alınmaktadır. Dikkat, vücudun yüzeyinden kayıp gitmektedir. Bazı eşyadan yineleye yineleye söz edilmesi, bakışlann nereye çevrildiğini belli ediyor: "Haftanın nöbetçileri, utanmaya kapılmadan, bütün kirleri, özellikle manastırın içinde neresi kirlenmişse orayı, kazanın üzerindeki lekeleri, katran izlerini, mutfaktaki çeşitli kirleri temizleyecekler ve elbette ocağın ateşini ihmâl etmeyeceklerdir."[44]

Vücudun kendine özgü gerçek yüzeyi hakkında hiçbir şey söylenmez. Bu, sınırların giysilere gelip dayandığı bir nesneler dünyasıdır. Dinsel cemaatler söz konusu olduğunda, giysilerde zenginlikten çok edepli olma, derli toplu olma aranır. Giysiler gri renkte ve desensiz, tünikler uzun ve kapalı olacaktır. Gerek biçim gerek kumaşta sade, gösterişsiz ölçülere uyulacaktır. Kürk ve değerli yünlüler söz konusu olamaz. En çok amaçlanan yüzey, görünen kesimdir: "Biraderlerden biri giyiminde aşırılığa kaçarsa, pederleri derhal onun giydiğini çıkartıp başka birine vereceklerdir."[45] Görülüyor ki, dikkat ve söylenenler, her zaman ve yalnızca dışın, vücudu sarmalayanın biçimine yöneliktir.

Benedikten keşişleriyle Paris soyluları arasında elbette büyük bir ayrım vardır. Keşişlerin fakirlik yemini, berikilerin kat

* Nursia'lı Benedictus (?480-?547) Benedikten tarikatının kurucusu. Burada söz konusu olan, tarikatın XV. yy.'da geçirdiği reformdan sonraki yönetmelik ve kurallar.

kat ve pahalı yünlülerine fazlasıyla yabancı düşer. Soylularda giyim, kendini başkalarından ayrı tutmanın bir belirtisini de taşır. Ne var ki, bu iki grup insanın giyimleri arasında birçok yadsınamaz benzerlik de bulunur: Çehreye ve ellere yönelik aynı dikkat, giyim işaretleri üzerinde aynı yoğunlaşma, vücudun kendine özgü bir uzamı olabilmesinden hiç söz etmeme. Bütün bunlar temizliğe bir dizi norm getirirse de, bu normların yöneldiği vücut parçaları, büyük çoğunlukla görünen kesimlerdir.

Başka topluluklarca benimsenmiş kurallar yukarıda sözü edilen ayrı yönelimlerin varlığını daha iyi açıklar. Örneğin hastanede, fakirler üst üste yığılır ve üst üste ölürler; orada da temizlik diye bir şey vardır. Fakat bu daracık yerlere sıkışmış o çıplak vücutların temizliği değildir. Onlar, çulların, çarşafların altında kalır. Hastaneye girişlerinde bakıcıların elleri fakirlere ancak onları birinin başı ötekinin ayakucuna gelecek biçimde yatırmak için değerdi. Bu da, ancak onlara, sanki artık hastaneye ait olduklarını belgeliyormuş gibi, günah çıkartıldıktan sonra yapılırdı. "Hasta yatağa götürülmeden önce kendisine kurumun papazı nezdinde günah çıkartılacak ve daha sonra, gerekirse saygıyla, yol yordamıyla okunmuş ekmek verilecektir. ..... Hemen sonra da yatağına götürülecektir."[46] Hastaneye kabul manevî düzeyde kalıyor, az sonra üst üste binecek olan o maddî acılar konusunda temizlikle ilgili bir şey yok. Acılara gelince, önemli olan bir şey varsa, o da yerdir, mekândır. XV. yy.'ın başındaki hesaplar "her cumartesi hastanenin koğuşlarına dağıtılan"[47] süpürgelerin sayısını verir. Her ne kadar bu temizliğin nasıl yapıldığı anlatılmaz, sadece sözü edilirse de, bu, yer karolarının temizliği olamaz. Yapılan, hiç değilse sadakayla ve özel desteklerle işletilen bu yerlerde, "temizlemek"ten çok, pasakları bir yerlere itip uzaklaştırmaktı. Paris'in merkez hastanesinin 1413 yılı hesaplarında, koğuşlarda dolaşan, yataklara çıkıp yatan köpek-

leri öldürmek için bir gider kalemi ayrıldığı bilinmektedir. "Burada hasta yataklarının üzerinde dolaşan başıboş köpekler"den[48] otuzaltı tanesinin öldürüldüğü yazılıdır. Yani vücutların gerçekten temizlenmesi düşünülmeden sıkışıklıkla savaşılmakta, düzensizliğin denetim altına alınmasına bakılmaktaydı.

Böyle bir sorun, elbette hastanelerle sınırlı değildi. Örneğin, XIV. ve XV. yy.'lardaki okulların yönetmeliklerinde "temizlik"le az çok ilgili bazı hükümler, her şeyden önce, atıkların yığılmasını ele alır, atık yığınının ortalığı işgal etmesini yasaklar, bunların uzaklaştırılmalarını öngörürdü. "Kimse avluya, çamaşır teknelerine, kapı önlerine ve binanın arka girişine çöp atmayacaktır."[49] Bu yönetmeliklerde çamaşırın ne kadar zamanda bir yıkanacağı belirtilmez. Ana sorun, geçilecek yerlerin çöple kapanmaması, çöp yığılmasını önlemedir. Temizlik, ortalık temizliğidir ve atıkları hedef alır. "Kimse, çöpe ayrılmış yerlerden başka bir yere, binanın duvarlarının dibine, çöp atmayacaktır".[50] Öğrencilerin önlüklerinin kesin biçimde derli toplu olmasının istenmesine karşın, vücudun görünmeyen bölümlerinin temizliği söz konusu değildir. Halbuki, daha sonra çeşitli metinlerde o tür temizlik de yer alacaktır.

Aynı sorun, çöplerden kurtulunması sorunu, kent için de söz konusudur. Yine, temizlemekten çok, çöp yığınını uzaklaştırmak amaçlanır. Önemli olan, hep atıkların tehdidi altında bulunan yerleri çöpleri uzağa taşıyarak kurtarmaktır. "Ortalığı açmak" demek, her şeyden önce, "taşımak" demektir. Ama yerlerin taşla döşeli olmaması, atık suların hiçbir düzene bağlı bulunmaması, sokakların darlığı, taşıma işine birer engeldi. Kentleri çevreleyen taş surlar da boşaltma işini zorlaştırırdı. Dereler durgun suya dönüşür, çamurlar üst üste yığılırdı. İzlenen tek yol, pislik yığınını uzaklaştırmaktı. Örneğin, ne pis suları akıtacak ne temiz suları dolaştıracak bir şebeke

düşünülebiliyordu. Onun yerine malsahipleri "çamurları kaldırmaya"[51] zorlanırdı. Akıtma şebekeleri yapılmaz, atıklar bıkıp usanmadan akarsulara ya da başka su yollarına gönderilirdi. Yani hamamlar, doğru dürüst denetim altına alınamamış atık yığınlarının yanıbaşında olabilirdi.

Özel ve genel apteshaneler yapılmasına başlanınca, bütün bu zorluklar azalmadı, arttı. Sayıları pek az olan ev helalarının çoğu iki evin arasında olurdu ve hemen hepsinin çukuru açıktaydı. Decamerone'deki öykülerden birinde Napolili genç at cambazı Andruccio'nun eğik bir apteshanenin tahtaları üzerinde dengesini bulmaya çalışırken sokaktan geçenlerin gözünün önünde düştüğü[52] pislik çukuru gibi, aşağısı boşluk, yuvarlak bir halkadan ibaretti. Sokak apteshaneleri de her bakımdan bunlara benzerlerdi. Bir akarsu üzerine yapılmış olanlar koca bir semti pislik kokusuyla berbat ederlerdi. "O durumda, ahali, zorunlu olarak, hacetlerini herhangi bir yerde görmeye, gözcü kuleleri ya da kazamatlarının içine, tenha sokaklardaki konakların kemerlerinin altına küçük su dökmeye mecbur oluyor."[53]

Sokaklara taş döşenmesi de çamurların kaldırılması konusunda daha ciddi bir yasal düzenleme getirilmesi de bunları değiştirememiştir. "Ancak" XIV. yy.'ın sonunda Paris'teki Maubert alanı çamurun boşaltılmasını kolaylaştıracak biçimde paket taşlarıyla döşenmiştir. Bu konuda ileri sürülmüş nedenler o meydanın nelere sahne olduğunu iyice ortaya koymaya yetiyor: "Maubert alanı ve dolaylarında oturan ve kalanlardan aldığımız dilekçede, söz konusu meydanın, geçenlerde olduğu gibi, pislik, çamur ve başka çöplerle tıkanıp orada oturanlara ve satış için getirilmiş yiyecek ve öteki mallara engel oluşturduğu bildirilmekte ..... meydanın boşaltılıp temizlenmesi, temizlemeden sonra da, giderleri o meydanda oturanlardan tahsil edilmek üzere, kaldırım taşı döşenmesi rica edilmektedir."[54] Yine XIV. yy.'ın sonunda, Paris'te ev sahiple-

rine "evlerinin önündeki atıkları, çürümüş ya da kokmuş çöpleri kaldırıp bu işe ayrılmış yerlere götürmemeleri durumunda"[55] 60 metelikten hapis cezasına kadar varan yaptırım getirilmiştir. Nihayet 1461'de Amiens kenti yetkilileri, çöpleri arabayla kaldıracak bir düzen kurma konusunda görüşmelere başlamışlardır."[56]

Elbette, çamurla, atıklarla dolu bu kent görünümü Ortaçağ'daki vücut temizliği ölçütlerini açıklamaya yetmez. Fakat, hiç değilse, bazı kurumların ortak bir "temizlik" düzeni kurabilmek için giriştikleri savaşımı açıklar. Ayrıca, birikmeye, yığılmaya karşı yinelenen ve kısmen sonuçsuz kalan çabanın da altını çizer. Hastane ve okul yönetmeliklerinin vücut temizliği konusunda hemen hiçbir şey söylemeyip çöp ve çamurun ille uzaklaştırılması işine bu önemi vermelerinde bir anlam bulmak gerekir.

2
Çamaşırın Beyazlığı ve Deri

XVI. yy.'ın ortalarında Bonaventure des Périers'nin bir öyküsünde, bir efendi uşağını dövmek için bir hileye başvurur. İstediğini iyice yapabilmek ve belki de adamı küçük düşürmek için onu soyunmaya razı etmenin yollarını arar. Şaşkın uşağın bitmez tükenmez pôm* oyunu partilerinden birini habersizce birden keser, adamı yakındaki berbere götürür. Konuşması pek babacandır: "Azizim, lütfen sırılsıklam olmuş bir genç için bana ödünç bir gömlek veriniz, bir de ovalayıverin." Azizi de efendiyle birliktir. "Fouquet'yi bir dükkânın arkasındaki odaya sokarlar, yüzüne gülmek için daha önce yaktırdıkları ocağın önünde soyundururlar. Bir yandan da, bilse beyaz gömlekten pekâlâ vazgeçecek olan zavallı Fouquet için sopalar hazırlanır."[1] Öykünün kendisinin pek önemi yok. Malum bir kabalığı sergiliyor. Bizim için daha anlamlı olan, efendinin uşağı içeri sokarken ileri sürdüğü bahane: Bir parti pôm oynadıktan sonra gömlek değiştirme ne kadar olağan görünüyorsa, insanın vücudundaki terden kurtulması için su kullanmaması da o kadar olağan görünüyor. Berber de burada bir şey yıkamıyor. Yıkamanın yerini tutan, gömlek değiştirme. Fouquet'ye bir başkasının öne düşmesi gerektiğine

* Jeu de paume. Bugün artık oynanmayan bir çeşit tenis.

göre, belki değiştirme burada tümüyle alışılmış, beylik bir şey değil ama, en azından sık rastlanan bir hareket. Örneğin, Rabelais'de de koşulları değişik olmak üzere, aynı davranışlara rastlanır: "Pôm oyunundan sonra insan kendini harlı bir ateşin önünde tazeler, gömlek değiştirir, iştahla yemek yer. Kazananlar bunu daha bir neşeyle yapar."[2] XVI. yy.'da çamaşırın mevkiinin değiştiğini görüyoruz. Gömlek değiştirilmesi artık bir temizlik kuralı olmuştur.

Çamaşır ve ter

Öte yandan kural, olağan yaşamı da kapsamaya başlar. Terleme insana çamaşır değiştirtir: "Bir kimse çalışıp terlerse, hemen gömlek değiştirmesi uygundur."[3] *Yıkayan*, çamaşır oluyor. Giderek, bezle terini kurutma da su dökünmeyle eşdeğer oluyor. Bütün temizlik bu hareketin içinde ve vücudun görünmeyen bölümlerini de kapsıyor.

XVI. yy.'da kaleme alınmış bu metinler, herhalde insanın kendine uyguladığı baskıların yavaş yavaş arttığını gösterir: Vücudun görünmeyen kesimlerinin de toplumsal ilişkilerde hesaba katılmasına doğru yol alınmaktadır. Aynı zamanda, tümüyle fiziksel olan bir duyarlık da söz konusudur. Belirli bir biçimde ortaya çıkan o fiziksel huzursuzluk, rahat olmayış, hâlâ kişisel, hatta bir anlamda da mahrem kalıyor. Bu rahat olmayışı başlatan herhangi bir duyum oluyor. Toplumsallaşan, işte o duyum. Joubert, kibar çevrelerde benimsenmiş normları daha geniş bir halk topluluğu üzerine yansıtarak "halk yanlışları"nın dökümünü yapar. 1578'de kaleme aldığı bir yazıda o duyumu, fiziksel huzursuzluğu, birikmiş kirden, terden, kaşınmadan, şundan bundan ortaya çıkan rahatsızlığı başlatan o duyumu dile getirir. Çamaşır değiştirme, duyularla ilgili sözcüklerle anlatılırdı: "O kadar ki, şayet buna dikkat

edilirse, insan çamaşır ve elbise değiştirdiğinde, sanki, bu, ruhsal durumumuzu ve doğal sıcaklığı yeniliyormuş gibi, yeniden yaratılmış, yeniden ayağa kalkmış ve gücü artmış duruma gelir."[4] Bir alışkanlığa dönüşmüş olan bu duyarlığı, herhalde, en iyi anlatabilen, Montaigne olmuştur. Onu daha önceden edinilmiş gücü içinde dile getirir. Montaigne ile o duyarlık, kendilerini kabul ettirmiş olan hareketlerin bir parçası olmuştur. Doğrudan doğruya gündelik yaşamın içine girer, yine alışılmış olan başka davranışlar arasında yer alır: "Ne gündüz uyuyabilirim ne iki yemek arasında bir şey yiyebilirim ne terli terli gezebilirim. Nasıl gömleğimden vazgeçemezsem, sofradan ya da yataktan kalkınca yıkanmaktan, yatağımın üzerindeki tavanlıktan, daha birçok gerekli şeyden vazgeçemezsem, eldivenlerimden de vazgeçemem."[5] Böyle bu kadar çok şeyi bir arada sıralaması bize karışık gibi gelebilir ama, bunların arasından kolayca el yıkamanın önemini bulup çıkarabiliriz. Gömlek değiştirmenin de vücut temizliğiyle ilgili önemli bir hareket olduğunu anlayabiliriz.

Kurallar da değişmektedir. Vivès'in 1575 tarihli Colloques'unda* bir öğrenciyle bir hizmetçi kadının arasındaki şu konuşma örnek olarak alınabilir: Sabah temizliği alelacele bitirildikten sonra, hizmetçi gömleğin beyazlığına bakar: "Emmanuel, beyaz bir gömlek ister misiniz? - Şimdi ihtiyacım yok. Bu, fazla kirli değil, yarın başka bir tane alırım. Siz bana purpuanımı** verin."[6] Pedagojik amaçla kaleme alınmış bu konuşmalardaki delikanlının yanıtı yalnız beyazlığın görece olduğunu ve o göreceliğe götüren iniş çıkışların yavaş yavaş yerleştiğini belli etmekle kalmıyor, aynı zamanda, yataktan kalkıldığında yapılan hareketlerin kesinlikle değiştiğini de anlatmış oluyor. Gömlek her gün değiştirilmiyor ama, artık gör-

* Konuşmalar.

** Fransa'da ve Avrupa ülkelerinin çoğunda XII-XVII. yy.'larda giyilmiş, gövdeyi saran beli dar, dizlerin biraz yukarısına kadar uzanan erkek üstlüğü.

mezden gelinen bir şey de değil; hesaba katılan bir şey. Normu işleten, o norma uyulmasını sağlayan ek bir öğe var. Norm, giysilerin yüzeyini aşmış, dolaylı ama açık biçimde, vücudun bir fiziği, bir somut varlığı olduğunu düşündürüyor. Artık, yalnızca bakışa bağlı olmayan bir duyarlık da getirmiş. Çamaşır değiştirmek hâlâ deriyi, o deriye temizleyen bir el değmeden, temizlemek anlamına geliyor.

Artık kalıcı bir ilke yerleşmiştir. Örneğin, XVII. yy.'ın Fransası'nda, temizliğin başka bir ölçütü olmayacaktır. Beyazın yenilenmesi vücudun mahremiyetine inerek pasağı yok etmektedir. Bunun etkisi suyun etkisiyle karşılaştırılabilir. Hatta, çamaşır değiştirme daha emin, özellikle daha az "tehlikeli"dir. Yıkanmanın uyandırdığı tedirginliklere, bu durumda bir de yararsızlığı eklenmiş oluyordu. Çamaşır, teri ve pislikleri tutardı. Çamaşır değiştirmek, aslında, yıkanmaktı. Hijyen metinleri, aristokraside ve burjuvazide, paylaşılan bir duyarlık durumuna gelmiş olan şeyi dikkatle, inceden inceye açıklamaya çalışırlar: Beyaz kiri emer. Gömlek sünger olur, "temizler." "Neden çamaşırın vücudumuzdan teri uzaklaştırdığı bilinir; uzaklaştırır, çünkü, ter, yağlı ve tuzludur, bu ölü bitkilerce (yani çamaşır) aynı maddelerden oluşan gübreler gibi emilir."[7] Zaten var olan bir uygulamaya açıklık getirmek için sonradan yakıştırılmış bilimsel kılıf.

Bununla sağlık bilimi yazarı, daha önce gereksinimin icat ettği her âdeti yorumlamış oluyordu. Yaptığı şey, en fazla, anlattığını benzetmelerle süslemesi ve dilinin "ciddî" olması. Ne var ki, bu, çamaşırla her türlü temizliğin elde edildiği yolundaki inancı düzeltmiyor. "Beyaz çamaşır vücudu temizlediğinden insanı hafifletir, vücudun attığı her şey, yağlı maddeler daha kolay çıkıp beyaz çamaşırın üzerine oturur."[8] Söz konusu dönemin, XVII. yy. Fransası'nın hijyenini çamaşırın değiştirdiği varsayılırdı; o kadar ki, dönemin insanları eskilerle yapılacak herhangi bir karşılaştırmayı yararsız bulurlardı.

Şato, malikane ve konakların yapımı konusundaki 1626 tarihli kitabında Savot, binalara banyo koyup koymama hakkında bazı eski binalarla bir karşılaştırma yaparken hiçbir kuşkuya kapılmadan şöyle yazar: "Eskiler, çamaşırın kolaylığını, rahatlığını bilmezler, temizliklerini hamamla, banyoyla sağlarlardı. Biz bugün vücut temizliğimizi daha kolay yoldan çamaşırla sağladığımızdan, evlerdeki banyodan, eski zaman insanlarına oranla daha rahat vazgeçebiliriz."[9] Artık, çamaşırın "modern"lerin özgünlüğünü yaptığı kanısı kesinleşmektedir. Modernlerin doğrudan doğruya incelik ve zarafetlerinin "yeterli" bir kanıtı olan çamaşır, onların aynı zamanda temizliğini de ispatlar. Hatta, kesinlikle en iyi ispatlayanın çamaşır olduğu söylenebilir. Charles Perrault'nun gözünde, 1688'de, "modern"lerin büyüklüğünün en üst aşamasıydı: "Kocaman banyolar yapmak tümüyle bize bağlı bir şey ama, dünyanın bütün banyoları bir araya gelse çamaşırımızın temizliği ve bolluğunun yerini tutamaz."[10]

Görülüyor ki, banyonun bilinçli biçimde açıkça dile getirilen reddi, banyo âdetinin gerilediğine değil, tam tersine, güçlendiğine işaret. Zorlamalar, denetimler büyüyüp başlangıçtaki görünümü aşıyor. (Banyo eskisine oranla daha çok yerde gerekmektedir; bu gereğin denetimi daha sıkı yapılmaktadır.) Su kullanımını zorunlu kılacak kadar olmasa da, bu zorlamalar artık giysilerin yüzeyini aşıp öteye geçmektedir. Yine görülüyor ki, böyle bir norm yeni bir görünüm yaratmaktadır. Bu görünüm bir biçim olarak betimlenebilir: Deriye dokunmadan ona en yakın noktaya gelmek. Bu yeni görünüm uzun sürmüş bir davranışlar süreci içinde yalnızca bir andır. Öte yândan o davranışlar sürecinin yönü de anlaşılıyor: En dıştan en içe, en görünenden en gizliye yol alınmıştır. Herhalde, çamaşıra gösterilen ilgi, katedilmiş yolun üzerinde sınırlı bir zaman parçasıyla çakışmış olmalı. Deri yüzeyinin üzerinde henüz dolaylı olarak durulmaktadır. Her ne olursa olsun, bu

normla, pek çok işaret noktası, pek çok ölçüt sarsılmaktadır. Artık dış giysinin "ters"inin eskiden olmayan bir varlığı, bir görevi vardır. Ondan söz etmek şimdi, örttüğü şeyden de söz etmek demektir. Giysiye uygulanan işlem, vücudun bakımının bir işaretidir. Vücut bakımı özen mi görüyor yoksa ihmal mi ediliyor, bu, giysinin ele alınışından belli oluyor. Dikkat ile kapıp koyverme arasındaki sınırın yeri değişmiştir. Herhalde, temizlik diye bir şey varsa, bu, çamaşırdan, özellikle çamaşırdan geçecektir.

Çamaşır ve bakışlar

Bu dönüşümler tüm anlamını başka bir kesin dönüşümle bulur: Gömleğin beyaz olması ve sık değiştirilmesi üzerinde durulurken buna koşut olarak, yeri de, giysinin geri kalanına göre değişir. Çünkü gömlek artık iyi görülebilir bir işaret durumuna gelmektedir. Üst giysinin içine tıkıştırılıp gizlenmişlikten çıkmıştır. Ortaçağ'ın uzun entarisinin, yerini XV. yy. kısa giysisine bırakmasına koşut olarak gömlek de belli belirsiz yer değiştirip yakadan yenden kendini belli etmeye başlamıştı. O zamana kadar saklı kalan gömlek artık kendini gösterecektir.

Bu yer değiştirmenin aşamaları aşağı yukarı bellidir. 1440-1480 yılları arasında minyatür süslemeleri Fouquet* tarafından yapılmış olan Etienne Chevalier'nin Dua Kitabı değişmenin ilk adımını gösterir. Birinci minyatürde, İsa Peygamber'in doğumuna gelen Müneccimlerden biri –ki ressam bu kişiyi Fransa Kralı VII. Charles'ın çizgileriyle resmetmiştir– Meryem Ana'nın önünde diz çökmüş olarak görülür. Üzerinde panto-

* Jean Fouquet ya Foucquet (?1420- 1477-81) Ressam ve minyatürcü. XVI. yy.'ın en önemli Fransız ressamı kabul edilir; ayrıca tezhip ve minyatürleri bugün için çok öğreticidir.

lon ve purpuan vardır. Fakat purpuan Ortaçağ entarileri gibi kürk astarlı, kürk kenarlıdır. Yün kumaşın dışına taşıp görünen sadece bu kürktür.[11] Bunun tersine Bellini'nin* portreleriyse, örneğin 1480'den sonra yaptığı *Genç Senatör* portresi[12] purpuanın koyu rengi üzerinde çok belirgin bir sınır oluşturan ince, beyaz gömlek yakası fırfırını gösterir. Memling'in** XV. yy. sonunda yaptığı[13] delikanlı portresi, XVI. yy.'ın başlarında yapılmış Clouet*** dizisinin[14] tümü de aynı şeyi gösterir; en olgun örnek, Louvre'da bulunan ve yine Clouet tarafından yapılmış olan I. François tablosudur. Bu tabloda kralın gömleği göğüs kısmında ve kolağızlarından dışarı taşar. Sanki sarmaladığı vücudun varlığını daha iyi belli etmek istercesine, purpuanın nervürleri arasındaki ince kesiklerden görünür.

Görünen, insanın derisi ile yünlü kumaş arasında yerini kesin biçimde belli eden gömlek, birçok rol oynayabilir. Beyazlığı, elbette genel olarak, giyimde özen ve tazelik, yıpranmamışlık işaretidir o zamana kadar en başta gelen zenginlik ve edep, terbiye sahibi olma niteliklerine bu özen ve tazelik de katılır. Ayrıca gömlek, kumaşlar arasında ve renkler arasında çeşitli uyumlar gerçekleştirilmesine de olanak verir. Giyimde çeşitliliği arttırır. Giyim böyle kat kat olmakla zenginleşmektedir. Zıtlıklar ve uyuşmalar gömlekte hem daha karmaşık hem daha açık bir alan bulmuş olur. Renk tonlarının çeşitliliğine dokunuş biçiminin çeşitliliği de eklenir. Fakat, özellikle beyaz, giysinin derinlikleri üzerinde çeşitli etkiler meydana gelmesine olanak verir. Beyaz, "aşağısı"nın bir tanığıdır. Onun aracılığıyla, derinin varlığı giyimin yüzeyine yükselir. Saklı kalan, kendini göstermiş olur. Beyaz, görünmeye-

* Giovanni Bellini (1430-1516). İtalyan ressamı. Venedik ekolünün kurucusu. Fatih'in portresini yapan Gentile B.'nin küçük kardeşi.

** Hans Memling ya da Memlinc (?1433-1494) Flaman ressamı.

*** Jean Clouet (?1485-1541) Fransız ressam ve desinatörü. Söz konusu dizi, sekiz parçalık bir minyatür dizisidir.

ni kısmen görünür kılar. Deriyle temas eden kumaş, giyimin yanıbaşında fakat onun dışında bir kanıt gibi durur, bazen az göze çarpan bazen çok belirgin olan bir kanıt. Giyimin örttüğü şeyi belli eder. Bu durumda, beyaz özel bir temizliğin, içteki temizliğin işareti olur. Şu halde, yeni bir nitelik eklenmiş oluyor ve bu nitelik "mahrem"i hatırlatma yolunu açıyor.

XV. yy.'dan başlayarak çamaşıra çifte açıdan bakılmıştır: Bunlardan biri vücudun terli kalmasına dayanamayan duyum açısı, öteki de gömleğin beyazlığına göre kişinin temizliğini değerlendiren bakışın açısıdır. Toplumsal uygulamada bu iki izlek birbirine bağlıdır: Yakalar ve kolluklar mahremin bir nesnelleşmesi durumuna gelmiştir. Vücut temizliğinden söz edildiğinde gömleğin yakasına, kolluklarına bakıp yargı verilir. Örneğin Brantöme, din savaşlarından sonra yollara düzensiz biçimde dökülüvermiş askerlerin kaba saba davranışlarından afalladığını yazar. Tutumları, oturup kalkışları yazara bayağı gelen bu hoyrat adamlar, öte yandan, yaşamak için her türlü yola başvurmak zorunda kalan zavallı birer insan enkazıdır. Yol alışları kararsızdır, denetim dışıdır; çoğu zaman da şiddet içerir. Düşüşleri, çöküşleri endişe verir. Pislikleri tiksindirir. Brantôme da bunun üzerinde durur, ama elbette, yıkanmadıkları için değil. Sorun ortaya öyle konmaz. Sadece çamaşırın ağırlığı vardır: "Ne biçim göründükleri, nasıl giyindiklerine Allah şahittir, giyiminde temizlikten çok serseriliğin baskın olduğu bu adamların sırtında püsküllü, geniş yenli gömlekler vardı. İki üç aydır değiştirmedikleri bu gömleklerin açık yakalarından kıllı göğüsleri görünüyordu."[16] Yüzyıl önce Jehan de Paris'te İngilizlerle edilen ince alayla Brantôme'unki arasında ne kadar mesafe olduğu kolayca görülüyor. Jehan de Paris'te giyimde kullanılan şeylerin görkemi ve yıpranmamışlığı beğenilerek bir tutum değerlendiriliyordu. Kürklerin zenginliği, parıltısı insanları etkileyecekti. Soylu ve kentsoylu değerlerin bu bakımdan tek bir tonu vardı. Brantôme ise daha

çok sayıda ve hem görülebilen hem daha az görülebilen işaretler not etmiştir. Temizlik, onda, giyimin açıkça dışa vurulan bir işareti olmuştur. Temizlik, giyimi nitelemektedir. Başka işaretler de verir: Brantôme çamaşıra gösterilen özene bakıp vücudun bakımını zihninde canlandırır. Gömleğin temizliğinin anlamı yalnızca bir çamaşır temizliği anlamından çok daha eksiksiz çok daha tamdır. Giysinin o zamana kadar zenginlikle sınırlı, fakirler için de edep, terbiyeyle sınırlı niteliklerini tamamladıktan başka, gömleğin temizliğinin bir de "içe bakan" yüzü vardı.

Şu halde temizlik giyimin yüzeyini aşmış oluyor ama, o yüzey yine de dikkatin ekseni olarak kalıyor. Temizlik sadece niteliklerin anlamlarını çeşitlendirmiştir. Giyimin alt katmanı, işaret noktalarını, ölçütleri yeniden düzenlemiştir. Bu temizliğin toplumsallıktan ne kadar ayrılmaz olduğunu görüyoruz. Hatta hiçbir zaman o kadar "görülebilir" olmamıştır. Nihayet, bu biçimiyle temizlik, yeni tür bir saray toplumuna, saray mensupları denen topluluğa, bir zerafet alanı açar. Kalıcı olarak kralın çevresinde yer alan bu topluluk kibarlığı belli edecek bir ölçüt daha bulmuş olur. İlişkileri, beklentileri, dikkatleriyle birlikte kralın çevresini saran bu niteliği belirsiz topluluk oluşurken onunla aynı zamanda görgü kuralları, doğru oturup kalkma yol yordamı belirginleşirken çamaşıra da yeni bir özen, bir sakınım gösterilmesine başlanmıştır. Saray protokol düzeninin yerleşmesiyle çamaşır, kendisine ayrıcalık tanınanların bir incelik işareti olur. Çamaşır zarif davranışları belirgin duruma getirir. Hemen hemen simgesel bir anlamı olduğundan işletilmeye, kullanılmaya uygun bir işarettir. Tümüyle göze görünen maddesel varlığı, giysinin pırıl pırıllığından vücuda gösterilen özene kadar giden bir işlev yelpazesini kaplar. Dış görünümden eskisinden daha fazla şeyler de beklenmektedir: Dış görünüm, o pırıl pırıllık ölçütlerini belirler ve o bakımdan, görünmeyen hakkında da bir fikir ve-

rir. Herhalde, dış görünüşle temizliklerin alanı ve normu yayılır.

Saray âdetlerinden esinlenen görgü kitapları, XVI. ve XVII. yy.'larda artan bir ısrarla şu yakıştırmayı tekrarlayacaklardır: Çamaşırın pırıl pırıl ve derli toplu olması demek, kişinin tümünün öyle olması demektir. Saray adamının çamaşırında, o pırıl pırıllık seçkinliğin işaretidir. "İnsan bulabileceği en güzel ve en ince çamaşırı almalıdır; zatına bu kadar yaklaşan bir şey için ne kadar titizlik etse yeridir."[17] Faret'ye* göre, saray adamının ilk dikkat edeceği şey, çamaşırı olmalıdır. Tümüyle görkemli olmasa da, beyaz olması zorunludur. Ağır giysilerin, kürklerin insanın gözüne sokulan zenginlikleri, beyazın işlenmiş inceliklerinin gerisinde kalmıştır. "Her zaman güzel ve bembeyaz çamaşırı olması yeter."[18] Madame de Maintenon** da giyimden söz ederken en başta gelen ölçüt olarak çamaşırı, ele alır. Öğrencilerinin düzeni, derli toplulukları hep çamaşırlarındadır. Saçlar ve ellerden başka, Saint-Cyr'de ele aldığı tek kişisel temizlik izleği çamaşırdır. En azından, kadın öğretmenlerin Saint-Cyr'de asıl gözetmek zorunda oldukları şey odur. "Emin olun, zengin giyimli, beyaz çamaşırlı olup da kirli ve özensiz biçimde ortada görünmeniz kadar yakışıksız bir şey olamaz."[19] Vücutta "kir" diye bir şey varsa, sadece çamaşır çeşidinden bir şey o kiri taşıyabilirdi. Kir, çamaşırla birlikte var olabiliyor, onun aracılığıyla gözlemlenebiliyordu. Böylece çamaşırın rolü, dış görünüşü aşmış oluyordu. Çamaşır üzerinde bir etki yapmak demek, görüneni ve görünmeyeni etkilemek demekti.

Nihayet ev hesapları ve eşya listeleri de, kendilerine göre,

* Nicolas Faret (?1596-1646) Fransız şair ve ahlâkçı. Fransız Akademisi tüzüğünün yapımına katılmıştır. En önemli yapıtı Cemiyet Adamı ya da Sarayda Kendini Beğendirme Sanatı adlı kitaptır.

** Françoise Daubigné, Maintenon Markizi (1635-1719) Fransız eğitimci. Şair Scarron'la ve onun ölümünden sonra da Kral XIV. Louis ile evlenmiştir. Kralın ölümünden sonra, Saint-Cyr'de kurduğu kız okuluyla uğraşmıştır.

yeni yönelimleri gösterirler. Kuşkusuz, değişme, XVI. yy.'da başlamıştır. Valois'ların* sarayında 1561 yılında yapılan tek bir giyim giderleri dökümü bile bu değişikliklerin önemini gösterebilir. Söz konusu giderler kralın kardeşi Anjou** dükünün kumaş, kösele ve deri alımına ve giysileri yapan zanaatçılara ödediği paralardır. Görünürde eski yüzyıllarda görünen hesapların bir devamı gibi gelirse de, bu, yalnızca dışta kalan bir benzeyiştir. Üst giysiler için saten ve tafta gibi hafif kumaşlara çok daha sık rastlanır ama, bunlarda da astarı samur kürkünden ya da vaşak postundan olan elbiseler, kadife purpuanlar, beyaz ipekle astarlanmış kumaş hâlâ bol bol bulunur. Asıl yenilik, giderlerin dağılımındadır. Çamaşır harcamaları ötekileri aşar. Kendisine en çok ödeme yapılan kimse "çamaşır ustası" Pierre Amar'dır. Bu zat, kumaş alımı ve dikiş için iki bin frank almıştır. Bu, esvap terzisininkinden de, işlemecinin, kunduracınınkinden de yüksek bir ücrettir. Hatta "Monsenyörün çamaşırlarını bohçalamak"[20] için özel bezler dokunurdu. Bu hesap yeni giyim kalıplarını oldukça iyi özetler: Çamaşıra gösterilen ilgi, bazı durumlarda, öteki kumaş giderlerinin önüne geçmektedir. Bunun böyle olduğu hem rakamlarla söylenmekte hem de gözle görülmektedir. O kadar kabarık olmamakla birlikte, aynı tarihte tutulmuş, fakat genç bir Brötanya soylusuna ait hesaplardan da yine aynı bilgileri çıkarıyoruz. Çamaşır alımından bu hesaplarda da açık açık söz edilmektedir. Nerede kullanılacakları ve fiyatları belirtilmiş, dikişine ödenen para kaydedilmiştir. 1573-1577 arasında, ortalama olarak her yıl dört tane gömlek diktirilmiştir. Hatta, bu genç Lanuzouarn Beyi 1576'da Paris'te bir koleje girdiğinde, gömlekleri Brötanya'dan kendisine düzenli olarak gönderilmiştir.[21]

* 1328-1589 yılları arasında Fransa tahtında bulunan hanedan.

** 1574'te III. Henri adıyla tahta çıkacaktır.

Elbette eşya listeleri arasında ufak farklar olabilir. Örneğin, XVI. yy. girerken gömlek, listelerde topluca yer almayan, bazen de seyrek rastlanan bir giyecekken örtüler, bezden yapılmış öteki eşya listede yüzlük partiler halinde kayıtlıdır. Hallincourt Şatosu'nda 1512 yılında Pierre le Gendre'ın ölümünde çıkartılmış bir envanter buna örnek olarak gösterilebilir: Sandıklar dolusu hafif kumaşlar, örtüler, çarşaflar, çeşitli eşya arasında yapayalnız kalmış iki tanecik keten gömlek. O tarihten iki yıl sonra, 1514'te Jeanne d'Albret'nin* ölümünde görünüm bambaşkadır: Listede aralıklarla geçen birkaç iç çamaşırının yanında bir sandık dolusu gömlek: "Adı geçen bayanın kullandığı bir miktar gömlek ve bazı kemerler."[22] XVI. yy. boyunca miktar artmıştır. Yüzyılın sonundaysa, Gabrielle d'Estrées'nin** yalnızca Monceau Şatosu'nda bulunan dubleleri "say say bitmez"miş.[23] Nihayet, görgüsüzlüğü tarihte cümlenin malumu olan, Madame de Verneuil'ün ve daha birçoklarının "leş gibi koktuğu"nu[24] söyledikleri IV. Henri'nin bile çamaşırdaki zevki son derecede incelmiştir. IV. Henri'nin gömleklerinin sayısı –oğlu XIII. Louis özellikle bu gömlekleri istemiştir– birkaç düzineyi aşar; bunlar "altın iplikle dokunmuş işleme bezinden ve ipekten olup kol yenleri, yakaları ve dikişleri renkli"ydi.[25]

Öte yandan eşya listelerinin yapısı XVI. yy.'ın ortalarına doğru değişir. Bazen bunlar her konutun örgütlenme biçimini belki eskisinden daha iyi izleme olanağını verirler. Fakat özellikle, nesneleri bir araya getirir ve daha çok sınıflandırırlar; aralarından bazılarının yeni önemini belirtirler. Örneğin, çamaşır, her zaman, üst giyimlere ayrılmış bölümden sonra ve ayrı bir bölüm olarak kaydedilir. Bu da onun özgün bir

* Güney Fransa'nın ünlü ailesi Albret'ler evlenme yoluyla Périgord Béarn ve Foix kontluklarıyla Navarre Krallığına sahip olmuşlardır. IV. Henri annesi tarafından bu ailedendir.

** Beaufort Düşesi. (1573-1599). IV. Henri'nin metresi ve üç çocuğunun annesi.

yeri olduğunu gösteriyor. Gömlekler takımla hesaplanır. Bundan da sayılarının arttığı anlaşılıyor. Çok çeşitli kesimlerden kimselerin gömlekleri çoğalır. 1570'te Parisli tuhafiyeci Cramoisy öldüğünde "erkeklerin kullanacağı" birçok giysiyle "kadınların kullanacakları"ndan bırakır; kalan malları arasında içinde çamaşır bulunan "meşeden bir sandık" vardır; sandıkta on iki tanesi ketenden olmak üzere on sekiz gömlek[26] bulunur. Fakat daha önce, 1556'da Parisli tabip Jean Lemoignon'un on iki tanesi "yakası kırmalı", otuz iki keten gömleği, 1567'de meslekdaşı Geoffroy Granger'nin[27] de otuz dört tane olduğunu biliyoruz. Bu rakamlar XVII. yy.'a kadar inip çıkar. Örneğin 1580'de Baux Markizi'nin on gömleği olduğu görülüyor.[28] Sonra rakamlar durulur. Aristokrasi ve burjuvazide insanın otuz kadar gömleği olurdu. Örneğin, Molière 1673'de öldüğünde otuz gömleği kalmıştı. 1699'da ölen Racine'in de otuz gömleği vardır. Nihayet Varennes senyörü Anjou emininkiler "ince ve nazik" otuz altı tanedir. Maamafih, bu rakamlar önemli olmaktan çıkmıştır.

Ne kadarda bir?

Çamaşıra özen gösterilmekte, çamaşır değiştirilmekte, yıkanmaktadır. Bunun birer kanıtı olan ev hesapları ve eşya listeleri XVI. yy.'ın ortasından başlayarak, yönetici sınıfın ve o sınıfa yakın olanların çamaşırlarında epeyce bir artma olduğunu belli eder. Ancak, yine de, artık görünür duruma gelmiş, ortaya çıkmış olan bu kumaşların yani çamaşırın ne sıklıkla değiştirildiğini ve yenilendiğini izlemek gerekiyor. Arbus Thomas 1580 tarihli *L'Isle des Hermaphrodites** adlı kitabıyla

* Çifte cinsiyetliler adası.

III. Henri'nin çevresini eleştirirken hükümdarın davranışlarının ahlâksal yönünü, üstü kapalı olarak, suçlar; fakat bu arada ahlâk sorununa bağlı olmaksızın giyim âdetlerini de anlatır. Özellikle her gün gömlek değiştirilmesi karşısında duyduğu şaşkınlık, bunun bir yenilik olduğunu ve saray dışındaki çevrelerin bu yeniliğe direndiklerini bize anlatır. Âdetlerdeki incelmeye, zarifleşmeye o çevreler acıyarak hatta tiksinerek bakmışlardır. Bu nedenle Arbus Thomas o kadar sık değiştirilen çamaşır konusunun üzerine çok düşmüş, ondan bol bol söz etmiştir. Thomas bunda sadece garip bir incelik, uç sınıra varan bir duyarlık görür. Fakat, bu aynı zamanda, normun tam o sırada değişmekte olduğunu da ortaya koyar: "Elinde bir gömlek tutan başka bir oda uşağının geldiğini gördüm. Gömleğin bütün beden kısmında ve kollarında pek çok işleme vardı ama, giyecek kimsenin vücudunu incitmesin diye çok hafif bir kumaşla astarlanmıştı. ..... Öğrendiğime göre, buralarda gece gündüz demez, bıkmadan gömlek değiştirirlermiş; hatta yıkanmış gömleğin vücuduna değmesini istemeyip bir giydiğini bir daha giymeyenler varmış.[30] "Anlaşılıyor ki, XVI. yy.'ın sonundan beri, hemen her gün bir değişiklik görülmüştür. Örneğin, bazı koşullar gömlek değiştirilmesini engellediğinde olay önem kazanır. 1606 Ağustosunda IV. Henri ile kısa bir görüşme için Ollainville'e gelmiş olan sarayın av düzenleyicilerinden genç Brichanteau orada bir gece bile kalamadığını yazar. Çünkü yedek gömleği de geceliği de yokmuş. Bu arada gecelik diye bir şey kullanıldığını ve aristokratlar arasında bunun değiştirilir bir şey olduğunu öğreniyoruz. Çamaşırdan yoksun kalma, çok daha sonraki bir dönemdeki yıkanmadan yoksun kalmaya benzetilebilir: Üstü kapalı ya da açıkça dile getirilmiş bir sıkıntı duygusu, bozulacağından korkulan genel görünümü ne pahasına olursa olsun sürdürebilmek için bir takım yollara başvurulması. Savaşlarda ya da bazı ters, tatsız durumlarda yaşananlar bu sıkıntıları

pek iyi gösterir. Örneğin 1649'da, Fronde* hareketi sırasında Mademoiselle de Montpensier** Louvre Sarayı'ndan öylesine acele kaçar ki, sandıklarını yanına alamaz. Saint-Germain'e sığınır. Aralarında kraliçenin de bulunduğu bütün kaçaklar, orada, aynı durumdadır. Mlle de Montpensier on gün boyunca bir arabanın Paris silahlı kuvvetlerinin hatları arasından sakınımla geçip kendisine "değerli eşyasını" getirmesini bekler. Bu bekleyiş sırasında günlük alışkanlıklarının sarsıldığı anlaşılıyor. Yine de düzenini bozmaz, fakat bozmamasını sağlayan işlemleri de inceden inceye anlatacak kadar zahmetli bulur: "Yedek çamaşırım yoktu. Geceliğimi gündüz, gömleğimi de gece yıkayıp kurutuyorlardı."[32] M. de Louvigny'nin Tallemant'a alay konusu olan cimriliği bile her gün çamaşır yıkanması karşısında çaresiz kalır: "Üstü başı kimselerde eşi görülmemiş derecede fakirdi. Tek gömleği, tek yakalığı varmış. Her gün bunları yıkatırmış."[33] Elbette XVII. yy.. boyunca kralın izlediği yol, en belirleyici yol olmuştur. Her zaman ona benzemeye çalışılır, en ufak ayrıntısına kadar kralın yaptığı taklit edilirdi. Örneğin, hükümdarın yataktan kalkma töreninin ilk amacı seyrettirmekse de, bunun yalnızca saray düzeninin abartmalı bir gösterisi olmadığı açıktır. Valois hanedanınca yerleştirilen protokole göre krala gömleğini sunma ayrıcalığına sahip olan kimselerin mevki ve rütbesi çok kesin biçimde saptanmıştı. O protokol aynı zamanda saray seçkinliği, kibarlığı ve temizliğini de gösteriyordu. Örneğin, XIV. Louis'nin krallık yıllarında o ayin gibi törenden önce bir başka tören vardı. Bu, dönemin çamaşır karşısındaki tutumunun –bir yandan tüm temizliği ondan başlayıp onda bitiriyorlarsa da–

* Kral XIV. Louis'nin henüz yönetimi eline alacak yaşa gelmediği, ülkenin annesi tarafından yönetildiği dönemde Paris Parlamentosu'nun ve başka divanların yönetime baş kaldırdıkları ve başkentte, sonra da taşrada çatışmalara neden olan hareket.

** Anne Marie Louise d'Orléans, Montpensier Düşesi. (1627-1693) Avrupa'nın en zengin kadınlarından biriydi. Fronde hareketine katılmıştır. Bıraktığı "Anılar"ı dönemi hakkında çok şey öğretir.

ne kadar anlam dolu olduğunu gösteren bir törendi: "Gece kralın odasında yatmış olan baş oda uşağı, kendisi giyindikten sonra, saat sekizde kralı uyandırdı. Hekimbaşı, cerrahbaşı ve –yaşadığı sürece sütnine– birlikte içeri girerlerdi. Sütnine gider kralı öperdi. Ötekiler vücudunu ovarlardı, çoğu zaman da gömleğini değiştirirlerdi, çünkü kral terleyen bir kimseydi."[34] Bunca dikkat ve özenin içinde su kullanımı diye bir şey yok. Bununla birlikte kral "günün gömleği"ni almadan önce, gömlek değiştirir. Demek ki, gecede iki gömlek. Tempo hızlanıyor. Günlük gömleklerdeyse hız daha fazladır. Kral gezmeden ya da avdan dönüşünde giysilerinin tümünü değiştirir. Hatta, bazen, bir etkinlikten bir başkasına geçerken de bunu yapar. Böylece de kullanılan çamaşır sayısı artar. "Günde iki ya da üç kez böyle esvap, şapka, kundura, peruka ve hatta gömlek değiştirme kralın rahatına düşkün olmasından, fiziksel huzursuzluktan korkmasındandı."[35] Özel olan, değişik olan normun yapısıdır. Normun kendisinin bir gücü vardır. Yıkanmanın hemen hemen hiç olmaması, derinin algıladıklarına, bunların meydana getirebileceği rahatsızlığa bir göndermede bulunulmasına engel olmaz. Alınan karşılıklar, sürekli olarak gündelik yaşam üzerinde etki yapan bir duyarlıktır. Hatta bu duyarlık şaşırtıcı bir kesinlikle bir yasa uygular: Çamaşırın –terle olan sıkı ilişkisinden ötürü daha ısrarla üzerinde durulan– beyazlığı her yerde kendini gösterir. Anlaşılıyor ki, bu bağlantıyı en ileri götüren kral olmuştur. Onun koyduğu norm gereği, birçok görevli çalıştırılmış, bu işe çok zaman ayrılmış, bu alanda birçok nesne kullanılmıştır. Lüksü başlatan da o olmuştur. Bütün bunlann bir araya gelmiş durumu, belirleyicidir. Çünkü, temizlikle giyim gösterişi birbirine bağlanmıştır. Temizlik giyim şatafatı ile vardı ve onu artırıyordu. En azından temizlik kendisine harcanan para, verilen hizmet ve çeşitli anlamlara gelen belirtileri ile giyim debdebesininki gibi bir işlev görüyordu.

Bir uç noktaya benzediği, bundan daha ileri gidilemeyeceği izlenimini verdiği için XIV. Louis örneği, belirgin bir örnektir. Bundan daha fazlası nasıl istenir? diye düşünülebilir? Halbuki, XIV. Louis örneği yalnızca bir evredir. Kısa süre sonra o örnektekilerin hiç de salt olmayan kurallar olduğu görülecekti. O zaman yapılacak şey ölçütleri değiştirmekti. Örneğin, çamaşırın daha da sık değiştirilmesi hedeflenemezdi; bu durumda kralın örneği ilerideki değişikliği daha iyi anlamamıza yarar. XVII. yy. temizlik-giyim yasasının kuralları bugün bize daha zorlayıcı, daha ağır gelir, ama bu, zamanla daha ağırlaşmış olmalarından değil, bir dönüşüme uğradıkları için böyledir.

Yüzeylerin etkileşimi

Herhalde, XVII. yy.'ın söz konusu temizlik-giyim yasasında çamaşır çok önemli bir yer tutmuştur. Varlığı yayılır ve çeşitlilik kazanır. O yüzyılda giysinin derinlikleriyle yüzeyi arasındaki ilişkileri zenginleştiren bir dizi incelik geliştirilmiştir. Birçok giysi parçası bağımsızlaşmış, bu olurken, giysi ve insan derisi arasındaki görünür aracılar çoğalmıştır: Omuzlara kadar inen ve gömlekten ayrı bir yakayı belirginleştiren yakalıklar, çamaşırın bolluğunu çizmelerin yukarısında kabarık tutan dizbağları, yine bağımsız olan yani takılıp çıkarılabilen ve neredeyse dirseklere kadar yükselebilen kol kapakları. Bütün bu parçaların ayrı ayrı ele alınıp yıkanabilmesi bir düş yaratma isteğini belli eder. Sanki çamaşırı uzatmak, yüzeyini --o yüzeyin gizli bölümlerle sadece yapay bir ilişkisi kalmış olsa da– genişletmek isteniyormuş gibi. Artık üstteki giysinin tüm kenarlarından dışarı hafif kumaşlar çıkmaktadır. Sonra bu hafif kumaşlar yine üst giysiye geri döner, onu kısmen örter, onu istila eder. Artık gömlek purpuanın altından görünmekle

kalmaz, ondan taşıp onu sarmalamaya başlar. Gömlek şimdi yalnızca alt rolünde değildir, aynı zamanda yüzeyi de oynar. XVI. yy.'da sadece yüzeye şöyle bir çıkan çamaşır bundan böyle çok daha fazla yayılıp sergilenir. Örneğin Abraham Bosse'un* gravürlerinde omuzlardan aşağı sarkan yaka, bileğin çok yukarılarına yükselen kolkapağına yaklaşır. Neredeyse ikisinin uçları birbirine değer. Beyaz renk artık kenarlarda kalmakla yetinmez, yayılır. Alt, giysinin üzerinde kendini gösterir, tek başına seyirlik bir şey olur. *Saray çarşısının dükkanları*[36] konulu 1640 tarihli oyma baskıdan, gösterinin ikiye ayrıldığını anlarız. Gösteri, gelip geçenlerin giyiminden ve sergilenen mallardan oluşur. Gerçekten alıcı olup olmadıkları belirsiz o müşterilerin giysisi bile tek başına bir tablodur: Çamaşır yayılıp yünlü kumaşı kapladığından beyaz, düzeyleri gerçekte olduğundan daha çok sayıda gösterir. İnsanın derisinden doğru geldiği için ya da öyle varsayıldığı için, beyaz kumaş ötekileri geri püskürtür. Onların üzerinde, yalnızca göz zevki için yapılmış çizimler yaratır. Mahremin yüzeyi,tümüyle dışsal olan bu işarettir. O, deriyle ilişkisi gittikçe daha simgesel olan yeni bir dış görünüm yaratmaktadır. Söz konusu nesnelerin, giysi parçalarının, deriyle hiç temasta olmamaları, görünümün simgeselliğini artırmaktadır. Bunlar, esvabın dışa dönük bir yerine, yaka gibi, kolkapağı gibi bir yerine tutturulup çıkartılabilen parçalardır. "Görülmeyen"den "görülen"e varacak süreci sonuna kadar uygulayan bir dönüşü izleyerek çamaşır, gerçekte bir yüzey öğesi durumuna gelmiştir. Dikkatimizi kısmen üzerinde toplayan, çamaşırın entari ya da purpuanın üzerinde görünen kesimidir.

Gösteri dükkânlarda da vardır. Yakalıkların, manşetlerin,

* Fransız desinatör, ressam ve kuramcı (1602-1676) Derinkazı (ofort) ile mesleğe başlamış, 1648'de Akademi kurulurken perspektif dersleri vermiş, sonra bağımsız bir okul açmıştır. 1500'den fazla levhası kalmıştır. Bunlar XVIII yy.'ın ikinci yarısı hakkında çok şey öğretir. Gravür, geometri ve perspektif konusundaki kitaplarından çağdaşları çok yararlanmıştır.

dizbağlarının raflarda iyi değerlendirilsin, müşterinin aklını daha iyi çelsin diye sıra sıra sergilendiği dükkânlarda. Kitapçı dükkânlarıyla tuhafiyeciler yanyana, bilim yapıtlarının iki adım ötesinde lüks soyluluğu* bulunurdu. Süslü kutularla, kralın armasının çevresine dizilmiş küçük şeylerle artık çamaşır soylu bir maldır. Dükkânlarda yayılmış biçimde simetrik, üzerinde iyice çalışılmış şekiller sergiler. Kendini teşhir eder.

Bunları satan dükkânların seyrek değil, birkaçının yanyana olması, çamaşırın artık kalıcı olarak yükseldiği yeri belli eder. İnsan vücudunu anımsatan bu işaretler, artık sadece giyimi göze hoş göstermek için yapılmış beyaz, ince, değerli parçalardır. Dükkânlarda böyle gözler önüne serilince, başlangıçtaki yapılma amaçlarına indirgenirler yani birer işlevsel âlet olmaktan çıkıp gösteriş âletleri, üst üste konmuş, ne anlama geldiği pek açık ticaret mallan olurlar. Aslına bakılırsa, bu beyaz yüzeyler, o gireni çıkanı bol tuhafiyeci dükkânlarında, XVII. yy. çamaşırın tüm çifte anlamlılığını da sunar.

Çamaşıra koşut olarak terle olan ilişkilerimiz ve derimizin temizliği hakkında, düşleyip yarattıklarımız da yer değiştirmiştir. Çamaşır su kullanmadan "yıkar". Fakat aynı zamanda "gösterir" de. Bu ikinci işlevi asal olabilir. Giysiye takılıp çıkanlan çamaşır parçaları az bulunur maddelerin sergilenmesinden başka bir şey değildir. Elbette ince ve beyaz iplik kullanılmaktadır ama, dokunuş biçiminde hafife gidiş vardır. Renge bir de hafiflik yoluyla elde edilen etkiler katılır. XVI. yy.'dan beri kumaşın üzerinden boşluğa atılan iplikle yapılan kenar yani dantel yeni bir malzeme yaratmaktaydı. Bu yeni malzeme, gitgide, kolkapaklarında, yakalarda kullanılarak esvabın altından çıkıyor gibi duran çamaşır ve ayrıntılarına daha hafif bir görünüm verir. XVII. yy. başlarında yapılmış bazı

* Fransa'da Devrime kadar sürmüş olan cüppe soyluluğu, kılıç soyluluğu, anakarnı soyluluğu vb. ayırımlarına gönderme.

portrelerde bunun en uç örnekleri vardır. Örneğin Le Nain'in* *Genç Prens*'i ya da Michel Lasne'ın *Louis de Bourbon*'u görünen çamaşır yüzeylerinin tümü ajurludur. Ajur çeşitleri değişik desenler izleyerek karmaşıklaşır. Bunların inceliği, hafifliğe ayrı bir değer katar. Kaynakları karşılaştırılırsa, Flaman, Milano ve Venedik dantelci kızlarının üzerine yoktur. Hele uzun, zarif, saydamlığa varan incelikteki kolkapaklarıyla Cornelis de Vos'un** kişileri, yalnızca onlar bile, Anversli dantelci kadınların ustalıklarını kanıtlamaya yeter.

Harcamaları kısmayı amaçlayan yasal düzenlemelerin bir zaman kürkleri hedef aldıktan sonra, şimdi de değerli iplikten yapılmış işlemeleri, dantelleri hedef almasına şaşmamak gerekirdi. Söz konusu yasalar hemen hemen yalnızca lüksün yasaklanmasını öngörmekteydi. 1614'te Etats généraux*** "Krallığımızın büyük miktarda altın ve gümüşüne mal olan Flaman ve Milano dantel işlerinin, Çin kumaşlarının ve dünyanın öteki ucundan getirtilen daha başka bir işe yaramaz malların ithalinin durdurulması"nı[40] tavsiye eder. Harcamaları kısıtlama yasalarıyla o "iflas ettirici" giderleri engellemeye çok da açık seçik olamayan bir biçimde çaba gösterilir ve olumlu sonuç da alınmaz. Daha incelikle, yerel imalâthanelerin, yerel yapımların çökmemesi için, piyasanın belirli yönlere kaydırılmasına çalışılır. İstenen, XVI. yy.'dan beri kendi ürünlerini piyasaya dayatan Flaman ya da İtalyan zanaatçıların işlerini Fransa'da üretmektir. Colbert****, iktisatçı kafasıyla, Hainaut

* Antoine (?1588-1648), Louis (?1593-1648) ve Mathieu (?1607-1677). Yapıtlarını aynı atölyede gerçekleştirmiş üç erkek kardeş. (Klasik dönemin önemli gerçekçi ressamları.) Resimlerinin çoğu bireysel imza taşımadığı için hangi tablonun hangisine ait olduğu pek bilinmez.

** Flaman portre ressamı ve desinatör. (1584-1651). Sade, yapmacıksız, gerçeğe uygun kentsoylu portreleri yapmıştır.

*** Fransa'da 1302-1789 yılları arasına kral tarafından değişik aralıklarla toplantıya çağrılan, birincisi soylulardan, ikincisi kilise adamlarından, üçüncüsü kentsoylu, zanaatçı ve köylü karışımından oluşan üç kesimli bir çeşit parlamento. Ana görevi, çoğu zaman, yönetimin kararlarını destekleyip pekiştirmekten öteye gitmemiştir.

**** Jean-Baptiste Colbert (1619-1683). Fransız devlet adamı, iktisatçı, maliyeci.

ve Brabant'dan iki yüz tane dantelci kadın getirterek Saint-Antoine (Paris) mahallesine yerleştirmiş, ayrıca otuz kadar Venedikli kadın işçiyi taşraya dağıtmış, bunlardan başka, Alençon'da* dantelciliği teşvik yolunda adımlar atmıştır.

Fakat, harcamaları kısıtlama amacıyla çıkarılan yasalar, daha çok, toplumun katmanları arasında ayrım güden, dışlayıcı yasalar olmuştur. Lüksle savaşım, çelişkili biçimde, lükse giden yolu bazı kimselere açık bırakmaktaydı. Amaçlanan, adeta her türlü toplumsal karışmanın engellenmesi, toplumun katmanları arasındaki uzaklığın giyim üzerinde de sürdürülmesi, bakınca, bir insanın giyiminden toplumun hangi basamağında olduğunun anlaşılmasıydı. "Dük ve kont olan bir senyörün bir askerden ya da üzerinde sadece bir harmaniye bir kılıç bulunan bir kimse"den[41] ayırt edilmesi gerekiyordu. XVII. yy.'ın başında dantelin reddi, sadece dantelli kıyafet giyenlerin sayısını sınırlamaktan başka bir sonuç vermemiştir. Giysi ne pahasına olursa olsun ayırıcı niteliğini sürdürmeliydi. Değişik bir beyaz, giyeni farkettirir. Bu da, sadece, çamaşırın çeşitli biçimler aldığı evreler boyunca ağır ağır işlenmiş, kotarılmış temizlik imgesinin olsa olsa toplumsal bir imge olduğunu doğrular. XVII. yy.'da dantel kullanmaktan vazgeçebilen saray mensubu biri, bu hareketine çok belirgin bir anlam yüklüyor demektir. Mlle Saujon, kralın kardeşiyle** yaşadığı maceradan sonra kendisini aşağılanmış hissederek Louvre'dan ayrıldığında gösterişli giysisini, dantellerini, ince işli çamaşırlarını sarayda bırakır. Oysa, böyle bir davranışın sonuçları da arkadan gelecektir. Birkaç ay sonra saraya dönüp de bizzat kralın*** önerdiği bir görevi kabul ettiğinde Mlle Saujon yine çamaşırının biçimi ve kumaşıyla geçmişteki düş kırıklıklarını ve dışlanmasını belli et-

* Alençon işi denen bir çeşit dantelin kaynağı olan kent.
** Orléans Dükü I. Philippe (1640-1701).
*** XIV. Louis (1638-1715).

meye özen gösterir: "Kendisine Madame'in* giyim nedimeliği önerildi; kabul etti. Saraya döndüğünde herhangi biri gibiydi. Şu farkla ki, üzerinde sadece ince şayaktan esvap ve hiç süsü olmayan çamaşır vardı."[42] Aslında bakılırsa, bu, hiç de özelliği olmayan bir durum ama, Saujon bazı lüks belirtilerini açık açık reddettiğini ve bunu anlatmasını da bildiğini gösteriyor.

Lüksü reddetme bazen daha fazla bir şeyleri de ortaya koyar. Dışa verilen işaret içe de dönmüş olur. Örneğin Madame de Montespan** gözden düştüğünde, onurunun kırılmasını –ileride L.de Saint-Simon'un şaşarak söz edeceği gibi– keçi kılından*** gömlek giyerek, demir uçlu kemer takarak sergiler. Fakirlere sadaka vermeyi gittikçe artırarak, sonunda işi onlara kendi eliyle bir şeyler yapmaya kadar götürür. Bu, hem görünüşünü sürdüren, bozmayan bir soyluluk hem de elleriyle çalışmaya razı olma alçakgönüllülüğüdür. Çamaşırları arasında "sarı bezin en sertinden, en kabasından gömlekler"[43] vardır. Elbette bu gömlekler iyice gizli kalır; gelen konuk bunları görmez. Şatafat bozulmamıştır. Öyle olmasaydı, konumunun dünden bugüne değişiverdiği anlamı çıkarılırdı; böyle bir şey ise düşünülemezdi bile. Burada söz konusu olan, gizli kalmış bir kırılma, güvenilmezliktir: Eski "kraliçe"nin manen yıkılması; az çok yapmacık bir esef, vicdan azabı, pişmanlık. Madame de Montespan seyirci karşısına çıkmadan acı çekmektedir. Ancak, saklı tuttuğu şeyin pekâlâ bir anlamı vardır: Koyu renkle kendini anlatan bir üzgünlük. Onun gözünde kenevir bezi o kadar donuk, o kadar kaba saba bir şeydir ki, kendisini giyeni aşağılatır. Kenevir bezinden yani çuvallık do-

* Orléans Dükü'nün karısı, kralın yengesi.

** Kral XIV. Louis'nin metresi. Sarayda resmi bir mevkii olmuştur. Sekiz çocuk doğurmuş, bunlardan altısı yaşamış ve kral tarafından tanınmıştır.

*** Katolik mezhebinde günah çıkaran kişiyi günahlarından arındırmak için papazın yapmaya zorladığı işlemlerden biri de böyle fiziksel acı verecek giysiler kullanılmasıydı.

kumadan gömlek giymek, onur kırıcı bir iş yaparak soyluluğunu yitirmekle eşdeğerdedir. Halk ve kentsoylulann bir bölümü kenevir bezi giyerdi. Molière'in hayat arkadaşı Madeleine Béjart'ın birkaç değerli kumaşın dışında "7'si beyaz, 8'i sarı olmak üzere 15 tane kenevir bezinden gömleği vardı."[44] Elbette bu, bir para sorunudur. Örneğin, 1610'da Isabeau de Tournon'un ince ketenden gömleklerinin tanesi 8 liraydı;* bu, bir erkek işçinin on beş günlük ücreti[45] demekti. 1642'de ayda yaklaşık iki gömlek diktiren kraliçeninkilerin** tanesi 7 liraydı.[46] Kenevirse daha kolay elde edilebilir bir maddeydi. Yüzyılın başında kenevir bezinden bir gömlek aşağı yukarı 2 liraya satılırdı. Bu rakam, terzinin iki gündeliğine ya da işçinin üç dört gündeliğine eşitti.[47] Elbette bir takım dantellerin eklenmesiyle bu fiyat farkı büyürdü.

İşte, Madame de Montespan'la kenevir bezinden çamaşır, keçi kılından günah çıkarma gömleğinin yerini alır. O da giyeni aşağılatan bir şeydir. Serttir, koyu renktir. Bize de, XVII. yy.'da beyaz çamaşır üzerinde direnmenin ne kadar özel anlam yüklü olduğunu dolaylı olarak gösterir. Sadece beyaz çamaşır, bir çeşit "temizlik" anlamına geliyordu. Çamaşırdan onu zihninde beyaza bağlayarak söz etme, çamaşırı bir koşula bağlama demekti. Böylece, o temizlik, daha başlangıçta, toplumsal ve ayırıcı bir nitelik kazanmış oluyordu. XVII. yy.'ın görgü kitapları çamaşırın derli topluluğu, değiştirilmesi, ince olması üzerinde dururken kumaşla temizliği çoğu zaman birbirine karıştırırlar. Söz konusu olan hemen hemen aynı şeydir. Yıkamanın ve çamaşırda kullanılan malzemenin etkileri birbirine karışır. Bunlar, birlikte, o herkesin sahip olamayacağı temizliği meydana getirirler. Hatta, kumaşın kalitesine dokunulmazsa, çamaşırın şatafatından vazgeçilebilir. Çamaşı-

* Lira, geçen yüzyılın başlanna kadar kullanılan ve 1 altın frank değerinde olan eski bir para birimidir.

** XIII. Louis'nin karısı Anne d'Autriche (1601-1666).

rın beyaz kalmasına gösterilen özen, görünüşü kurtarır: "İnsanın giysileri derli topluysa ve hele çamaşırı da beyazsa, görkemli giyinmiş olup olmamasının hiçbir önemi yoktur."[48] Madame de Maintenon'da da aynı ölçütleri görürüz. Gençliğinden söz ederken her ne pahasına olursa olsun toplum içinde bir yeri yitirmemek için harcadığı çabaları anlatır: "Kumaş, sade bir kumaşsa, esvap kumaşa uygun ve iyice bolsa, çamaşır beyaz ve inceyse, kılık kıyafetin kusuru yok demektir."[49]

Böyle ölçütler, öteki uygulamaların tümünü bir yana iter. En azından, tek tip uygulama değil de, küçük farkların bulunduğu bir dizi uygulama olduğuna dikkati çeker. Giysinin niteliğinin neyin temiz olduğunu kısmen belli etmesinin elbette bir takım sonuçları olacaktı. Aradaki sınırlar, kaliteyle temizlik arasındaki sınır, zorunlu olarak nesnelerden geçecekti. Bu bakımdan en fakirler için "temizlik" diye bir şey olamazdı. Sözü edilmesi bile gerekmezdi. Öte yandan, pisliğin de sözü edilmezdi. XVII. yy.'ın hayır kuruluşları, örneğin o bilinen merkeziyetçi akım gereği, öksüz ve yetimlerle yoksul çocukları toplamaya başlamış olanlar, aldıkları çocukların üstleri başları, giysileri üzerinde durmazlar. En düşük kaliteli giysiler bu kurumlarda dikkati çekmezdi. O kumaşlar insana temizliği anımsatacak kumaşlar değildi. Böyle bir bağlamda gömleklik kumaş diye bir şeye yer yoktur. Genel hastaneye kapatılan çocukların giyimi bunu iyice gösterir: "Söz konusu çocuklar, erkek olsun kız olsun, kaba yün pamuk karışımı entari giyeceklerdir, ayaklarında da tahta papuç olacaktır."[50] Démia, öğretmenlerinden birkaçını, mesleklerinde ilk adımlarını attırdığı öğrencilerin kaldıkları yerleri ziyarete gönderdiğinde ne kalınan yerle ne de çocukların dış görünümüyle uğraşır. Ziyaret edilecek kimseler sanki saydam nesnelerdir de, bakışlar onlarda başka hedeflerin üzerinde durur. Sefaletleri de pasakları da müfettişlerin süzgecine takılmaz. Sorunlar so-

mut alanda değildir. Aziz Vincent de Paul* tarafından başlatılan ve reforma karşı olan bir akımın ve bazı gençleri ülke içinde belirli yerlerde iskân etmeyi amaçlayan bir akımın uzantısıdır. Öğretmen ziyaret edeceği yere varınca "anne ve babalara çocuklarına büyük özen göstermelerini öğütleyecek ve çocukları aklı başında çocuklar olsun diye Çocuk İsa'ya bir növen** göndermelerini söyleyecektir ....."[51] Bir kapı aralanırsa, bu, içeride dua etmek için bir yer olup olmadığını görmek amacıyla yapılır. Hiçbir zaman müfettiş öğretmen odaların fiziksel durumuna bakmak için bir kapı açmaz. Yani bu çocukları başıboşluğun, serseriliğin eşiğinde zaptetmek demek, onların düzenli olarak orada hazır bulunmalarını ve ahlâk kurallarına uymalarını sağlamak demekti. Ya da genel hastane söz konusu olduğunda, çocuklar üzerinde doğrudan doğruya baskı uygulanırdı.

Küçük okulların kuralıysa daha karmaşıktı. Bunlar, zanaatçı çocukları için ya da fakirlik eşiğini aşmış her çeşit çocuk için açılmış okullardı. Bu okullarda temizlik kuralları yok değildi. Görgü kitaplarınca sürdürülen geleneklere uygun el ve yüz temizliği, aynı zamanda giysi için bir şeyler öngörülmüştü. Fakat, yine de bu okullar söz konusu olduğunda böyle bir temizliğin sınırını belirleyen birçok kısıtlayıcı kural görürüz. Giysiden şöyle bir söz edilip geçilir ve söylenecek şey, olumsuz olarak dile getirilir: Fazla göze çarpan şeylerden kaçınılacaktır. Özellikle, yasaklara bağlı kalınacaktır. Renkli çamaşır giyilmeyeceği gibi, kumaşlarda gösterişe de kaçılmayacaktır. Sanki alçakgönüllülük ve göze çarpmazlık olunca temizlikten hiç söz edilmezmiş gibi. Temizlikten söz ediliyor ama, giyimin tümünü niteleyen "donuk"lukla ilişkili olarak: "Çocuklar giyimlerinde temiz olsunlar, kendilerine koşullarının üzerinde

* Fransız din adamı ve eğitimci. Lazarist tarikatının kurucusu. (1576-1660). Kırsal kesimin çocuk ve gençlerinin yetiştirilmesine yönelik birçok hayır kurumu açmıştır.

** Aynı amaçla dokuz gün üst üste edilen dua.

gösterişli giysiler vererek şişinmelerine, yapmacıklı davranmalarına yol açılmasın. Şapkalarına ve öteki başlıklarına tüy takmasınlar; fakat temiz giyimli olsunlar; saçları taransın ama, pudralanmasın, kıvırtılmasın; saçlarda bit, pire gibi böcekler bulunmasın."[52] Giysinin de derli toplu olması gerekiyordu. Bu çocuklar, temizlikle ağırbaşlılığın birbirine karışır gibi olduğu bir ara sınıftı.

Bir de normu kabul ettirenlere en yakın olanlar vardır. Yine aynı dönemde, gelişmesi açıkça görülen bütün o anonim davranışların sahipleri. Bazı çevreler saray âdetlerinin geçirdiği dönüşümü uzaktan ve hızını ve şiddetini azaltarak taklit ettikleri için bu konuda çok aydınlatıcıdırlar. Özellikle Cizvitler* dönüşüme uğramış olanı iyice gösterirler.

Cizvitler'in çok dikkat ettikleri şey, hal, tavır, genel görünümdü. İlk kez burslu öğrencilerin denetimden geçmeleri öngörülmüştü. Özellikle odaları ve giyimleri denetlenecekti: "Yönetici öğretmenler, öğrencilerin odalarında temiz olmalarına büyük çaba harcayacaklardır. Bu amaçla, uşakların küçük sınıflardaki öğrencilerin saçlarını günde iki kez taramalarına, akşamları, hele yaz mevsiminde, giysileri denetlemelerine, öğrencilerin üstleri yırtık, kirli ya da kötü bir durumda karşılarına çıkmasına izin vermemeleri gerekir."[53] Fakat, XVII. yy.'da bursluların ve yatılıların temizliği, en çok, çamaşırlarının temizliğidir. Tekrarlanan ve üzerinde durulan, çamaşır temizliğidir. Öte yandan, böylesine bir ısrar, bu işin özgün biçimde çevrilmesini gerektiriyordu. Temizlik işlemlerinin ne kadarda bir yapılacağı bilinecekti; böylece tam bir çevrim yaratılmış oluyordu. Bunca hareket yeni bir örgütlenme olduğunu gösteriyordu. Herhalde böyle dönüşümlerin içeriğini ve bunlardan bekleneni en iyi gösterenler, bu Cizvit

* Cizvit tarikatı. Compagnie de Jésus ya da Latincesiyle Societas Jesu. 1540 yılında İspanyol din adamı Inigo Lopez de Loyola tarafından kurulmuş, eğitimi birinci uğraş olarak alan Katolik tarikatı. Birçok ülkede Cizvitlerce kurulmuş okullar vardır.

okulları gibi kurumlardı. Ölçütlerin doğrulanması, görevlerin onları yürütecek kimselere dağıtılması ve görevlerin ne sıklıkta yerine getirileceğinin saptanması amaçlanırdı. Cizvit papazlarının bu konuda, 1620 yılında, koydukları kurallar, uzun süre için, temizlik konusunda işleyiş düzenini ve sorumlulukları saptamıştır. Örneğin, "giysiden sorumlu" kişinin görevi, giren çıkan çamaşırı kaydetmek, yıkanacak kirlileri toplamak, temizleri dağıtmak, çamaşırın ne durumda olduğunu gözden geçirmekti: "Çamaşır kurumun içindeki ya da dışındaki çamaşırcıya kaydedilmiş olarak verilecektir; yine kayda uygun olarak teslim alınacaktır."[54] Gömleklere gelince, bunlar karışmasın ya da kaybolmasın diye markalanırdı. Çamaşırın bakımı için bir çevrim oluşturulmuştu. Yıkamanın ve değiştirmenin ne kadarda bir yapılacağı belliydi: "Cumartesi akşamı temiz çamaşırı odalara dağıtacak, pazar sabahı aynı odalardan kirli çamaşırı toplayacak, bunu yaparken verdiği her şeyi geri aldığından emin olacaktır."[55] Elbette, yapılan hareketler tek biçim değildi. Örneğin, 1623'te Sorel*, kolej yöneticisinin ancak aşık olunca Cizvitler'in çoktan benimsedikleri bir sıklığı "icat ettiği"ni yazar: "Çamaşırını eskiden alışık olduğu gibi ayda bir değil de on beş günde bir değiştirdi."[56] Fakat XVII. yy.'da çamaşırın ne kadarda bir değiştirileceği yıkanacağı bir düzene girmiş ve kuralları, özgün işlevleriyle, daha genelleşmiştir. En azından tarikat vb. gibi topluluklarda bu, kurumlaşmıştır. Yüzyıl boyunca, çamaşır gittikçe daha sık değiştirilir olmuştur. Örneğin, Troyes'daki Oratuar tarikatı mensupları, XVII. yy.'da kaleme alınmış yönetmeliklerinde temizliğe bütün bir paragraf ayırmışlardır: "Ayakkabılar her gün, çamaşır haftada iki kez, genellikle pazar ve perşembe değiştirilir. Çoraplara gelince, elden geldiğince sık çorap değiştirilecektir."[57] Ursulin rahibeleri uzun uzun çamaşır sorumlusu kadının görevle-

* Charles Sorel. Fransız tarihçi ve yazar. (?1600-1674). XIII. Louis dönemi hakkında değerli bilgiler veren gerçekçi güldürü kitapları vardır.

rini anlatırlar: "Kendi çamaşırı ile baş edemeyecek kızların sandık anahtarlarını alacak ve onlara haftada iki kez, çarşamba ve cumartesi günleri ya da, başöğretmen gerekli görürse, daha sık temiz çamaşır verecektir. Kışın çamaşırları daha önceden iyice kurutacaktır."[58]

Tarikatların bu kuralları genel eğilimin değiştiğini açıkça belli ediyor: Kişinin temizliği, çamaşırlarının temizliği anlamına gelir olmuştur. Şu halde, temizlik ölçütleri nesnelerden geçmektedir. Vücut onlarla temsil edilir. Özellikle eğitim kurumlarının yönetmeliklerini okuyunca görülür ki, ikili bir güç kendini göstermektedir: Çamaşırın gittikçe daha sık değiştirilmesi ve temizliğine dikkat edilecek nesnelerin çeşidinin artması. XVI. ve XVII yy.'lar arasında çamaşır değiştirme sıklığı çok fark etmiştir. Rahip Magio'nun 1585'te Paris'e gelen taşralı gençlere verdiği öğüt "gömleğin her ay değiştirilmesinin yerinde olacağı"[59] yolundayken XVII. yy. sonunda birçok okul bu aralığı haftada ikiye[60] çıkarmıştır. Kurallar ve insanların kendi üzerlerinde uyguladıkları baskı, temizlenme hızında belirginleşir. Söz konusu hız da XVII. yy. Fransası ile birlikte değişir; saray, biraz uzaklaşmış olsa da, hâlâ üzerine herkesin gözünün çevrildiği örnektir. Çamaşır değiştirme sıklığına bir de değiştirilecek şeylerin çeşitlenmesi eklenmiştir. Bunlarla birlikte yeni aletlerin kullanılması gereği de kurallar içinde yer alır. Dikkat edilecek alanlar genişler birbirine eklenir. Uzun süre, gömlek dikkat alanının ortasındaki yerini korur. Fakat, birçok yönetmelik gösteriyor ki, XVII. yy.'ın sonunda okul yönetimleri, ayakkabılar, çoraplar ya da dizbağlarına (bunlar Ursulin rahibelerinin yönettiği okullarda haftada bir kez yıkanırdı) dikkat etmek zorundaydılar. Temizlik, dar bir alandan nesneleri çok olan bir çevreye kayıyordu. Önemli olan, o nesneleri gözler önüne sermekti. Aristokratlarda da, onlara öykünmeye çalışanlarda da çamaşır, modayla bilikte hareket edip giyime egemen oluyordu.

Elbette "mahrem" eskiden sahip olmadığı bir yere gelip oturmuştu. Örneğin, terledikten sonra gömleğini değiştirmek insanın "kendisiyle kendisi arasında" kalan bir hareketidir.Tanığı olmayan, kişinin kendine özgü duyarlığa ilişkin bir harekettir. Bu harekette asal olan, yapanın bilincinde olduğu şey neyse odur. Kişinin gömlek değiştirirken algıladıklarını, daha önce konulmuş kural belirlemiştir, yaratmıştır. Hatta aynı kural, bunları gittikçe daha titiz bir dikkatle ayarlamıştır. Fakat aynı zamanda, çamaşırlar ve danteller, temizliğe gösteriyle eşdeğer bir nitelik verir. Önemli olan, başkasının bakışlarının onlarda gördüğü, fark ettiği şeydir. Başkası, belleğinde o gördüğünü tutar. Yanılsamaların birleşip insanı etkilemesi de bundan ileri gelir.

3
Görünüşler

Temizlik, çamaşırla değerini daha geniş bir alana yaymıştır. Değeri belirginleşmiştir. Bağlı olduğu kurallar güçlenmiştir. Geleneğe göre yüz ve eller, zaten temizlenecekti, ama bunlardan başka, kolkapakları, yakalıklar, peçeler, çeşitli atkıların temizliği de işin içine girmiştir. İçinden geçen kuvvet çizgileriyle adeta tam bir haritalar dizgesi yerleşmiştir. Odaklaşmış birçok nokta birbiriyle çakışır. Yan işaretler yayılmış, yerler de büyümüş, genişlemiştir.

Fark ettiren temizlik

"Temiz" sözcüğünün gerçekten mevki değiştirmesi XVII yy.'da XIII. Louis'nin ve XIV. Louis'nin dilinde gerçekleşmiştir. Resimde portrelerde, edebiyatta betimlemelerde temizliğe bakıp kişi hakkında bir yargı veriliyordu. Temizlik, profilleri belirginleştiriyor, yorumlara aynntılar yüklüyordu; hatta bazen davranışlara kadar uzadığı da oluyordu. Herhalde temizlik, her zaman, varlığı bir anlam taşıyacak kadar önemli bir şey, geçiştirilemeyecek kadar hatırı sayılır bir şeydir. Örneğin, Tallemant temizliği, kısa, herkesin üzerinde birleştiği belli olan bir yargıyla söz konusu eder: "Bir kez sağır ve dilsiz bir adam

görmüştüm, vücutça kusuru yoktu, temizdi";[1] buna karşı Sablé Markizi "her zaman yatakta yayılır yatar, yatağı da hanımın kendi gibi temizdir";[2] yargıç Séguier'nin karısına gelince "hiçbir zaman güzel olmadı, ama temizdi.".[3] Saint-Simon da aynı şeylere işaretle "Madame de Conti'nin özenli temizliği"[4] ya da Madame de Maintenon'un "soylu ve temiz"[5] giyimi üzerinde durur. O da herhangi bir yorumda bulunmaz. Sözcük tek başına yeterlidir. Anlamının tartışmasız kabul edildiği söylenebilir. İster açıkça söylenmeye değer bulunsun ister bir insana şöyle azıcık yakıştırılsın, temizlik bir ayrıma yol açar, bir kimseyi başkalarından farklı kılar. Herkesin malı değildir. Başkalarıyla paylaşılmayan seçkin bir yaşayış biçiminin, görgünün işaretidir. Temizlik olgusunda hemen bir ayrımcılık görülmektedir.

Amaçlanan, tek sözcükle, kendiliğinden olmayan bir şeyi, doğal olmayanı aydınlatmak, anlaşılır kılmaktı. Örneğin, Madame de La Guette, Fronde yıllarında, taşrada bir yerden bir yere giderken Beauvilliers Şatosu'na konuk olur. Gece yarısında bir kadının bulunmasını ister. Ev sahibi öyle pek de gizli kapaklı olmayan bir hileyle karşı karşıya olduğunu sanır: Ziyaretçinin, ortalığın karışık durumundan ötürü kim olduğunu saklamak zorunda kalan ve kadın kılığına giren "çok büyük bir senyör" olmasından kuşkulanır. Bundan ötürü konuğun çevresinde pervane gibi dönerek: "Hanımefendi, der, şatoda oldukça uygun bulacağınız tek bir tane vardır; size onu göndereceğim." Genç bir kadın gelir. Zarif ve özenlidir: "Kız geldi, çok derli toplu ve pek temizdi."[6] Bununla her şey söylenmiş oluyor. Tek başına "temiz" sözcüğü gözler önüne tam bir tablo sermeye yetiyor. Beauvilliersli genç kadın, Madame de La Guette'in tahmin ettiğinden daha kibar çıkmıştır. Temizliğini söylemek bu şaşırmayı dile getirmek oluyor. Sanki "temiz" sözcüğü, tek başına, herkesin kârı olamayacak bir tutumu, bir ince nezaketi belli etmeye yetermiş gibi. O sözcük, özel,

önemli, seçkin bir yaşayış biçimini göstermektedir. Doğrudan doğruya ayırıcıdır.

Fakat işte tam bu noktada, sözcüğün konumu gerçekten değişir. Temizlik XVII. yy.'da kibarlığa o kadar bağlanır ki, sonunda onunla özdeşleşir. Temizlikle kibarlığın bu bağlılığı kısa sürede ağırlığını temizlik sözcüğü üzerinde duyurur olmuştur: "Temiz" olan, kısmen, "şatafat" ile belirginleştiğinden bir takım denklikler kurulabilir olmuştur. Söz konusu iki sözcükten biri ötekinin yerine kulanılabilmekteydi. Bir anlam kayması oluyordu. Seçkin bir "dış"ı niteleye niteleye, "temizlik" sözcüğü, seçkinliği de kibarlığı da nitelemeye başlıyordu. "Süsler kalıcı değil, geçicidir." yargısının doğru olup olmadığı yolunda öteden beri sıkıcı bir soru, bir merak vardır; işte temizlikle seçkinliğin böylesine yaklaşması o soruya da yeni boyutlar getirmiştir. Ama, bu, sadece bir saray toplumu o geçiciliği kabul etmediği için böyle olmamıştır –elbette o saray toplumu o yargıyı pek kabullenemezdi–; ileri sürülen kanıtlar yer değiştirdiği için yeni boyutlar ortaya çıkmıştır. Artık, süs yokluğu da temizlik yokluğu gibi kınanmaktadır. Bu da onu yani süs yokluğunu daha da az kabul edilebilir bir duruma getirmiştir. Temiz olmayış, kaba sabalık, giyimde fazla asık suratlılık gerilemişlerdir. Bir takım özdeleşmeler yerleşmiştir. Madame de Maintenon'un konuştuğu kadınlar bunu açıkça dile getirmişlerdi. Sadece bu nedenle, giysilerin uygunluğunu ihmal etmek olanaksızdı. "Değerli bulunmak için pis mi olmalı?" Yanıt, hiçbir kuşkuya yer bırakmaz: Temizlik aynı zamanda "kibarlık" demekti. Kibarlıktan nasibini alabilmek için insanın giysisinin iyi biçilmiş ve modaya uygun olması gerekir. Zerafeti derli topluluğa katmak gerekir. Yine Tallemant'da Mareşal De Grammont'un hizmetlileri, atları, arabaları için "hep temiz ve iyi durumda" dendiğini okuduğumuzda temiz sözcüğünün düzen ve edep[8] kavramlarını birleştirdiğini görürüz.

Görgü kitaplarının geçirdiği evrime bakarsak bu konuda çok şey öğreniriz. "Çocuk terbiyesi" kitapları ve bunlardan da çok, saray mensuplarına yönelik kılavuzlar, Erasmus'u izleyerek, giysi hakkında gittikçe daha fazla bilgi vermişlerdir. Giysinin temizliği yavaş yavaş çamaşırın temizliğine dönüşmüştür. Nihayet edep, edepli görünüm gittikçe daha fazla moda ve göreneğe uyma anlamına gelmiştir: "İsterim ki, saray mensubunun tüm giyimi temiz ve pırıl pırıl olsun, seçkin ve bir toplum adamı kimliği ile ölçülü davranışları birlikte yürütsün."[9] İşte, bu tanımlamanın yapıldığı tarihten kısa bir süre sonra bütün bu sayılanların tek bir sözcükle nitelenmesine başlanacaktır. Saray adamının "temiz" olmasıyla bir bütün anlaşılmaktadır: "Görgünün başkaları karşısında tutarlı davranmak olması gibi, temizlik de giyimin kişiye uygunluğu olduğundan, eğer temiz olmak istiyorsak, giysilerimizi boyumuza posumuza, içinde bulunduğumuz koşullara ve yaşımıza uydurmamız gerekir. Temizlik konusunda kesinlikle uyulması gereken yasa, içinde bulunduğumuz zamanın giyim biçimidir; akıl onun karşısında boyun eğmek zorundadır."[10]

Tümüyle görgüye, edebe uygun oluşa dayanan bu temizlik, herhalde birden fazla çevreyi, birçok nesneyi ilgilendiriyordu. Colbert Paris yakınlarındaki Sceaux Şatosu'nu satın alıp yenilettikten sonra şahane bir eğlenti ve havaî fişek gösterisiyle açılışını yapmıştı. Mercure galant adlı aylık dergi: "Süsler ve eşyanın temizliği en az görkemleri kadar göz alıyordu" diye yazar. Şatoya giden yolun üzerinde de köylü kadınlar ellerinden geleni yapmışlar, en güzel kumaşlarından yapılmış elbiseleriyle oyunlar oynamışlardı. "Temiz"liklerini de göstermişlerdi. "Yolların üzeri yapraklı ağaç dallarıyla örtülüydü. Bütün köylü kadınlar o yapraklardan yapılmış tavanlığın altında dans ediyorlardı; temizlikleri için hiçbir şeyi ihmal etmemişlerdi ....."[11] Şatonun daireleriyle bu köylü kadınlar

için aynı niteleyici: Temiz. Herkes elinde olanın en iyisini gözler önüne sermiş.

1692'de Chartres piskoposunun Saint-Cyr'i ziyaretinde de aynı sözcük yine aynı karışım içinde kullanılır: Madame de Maintenon'un okulunda her şey "temiz"dir. Her şey düzenlidir. Görenlere hayran olmaktan başka bir iş kalmaz: Eşyanın zenginliği, binanın bölümlerinin simetrisi. Piskoposcuk her yeri görmek ister. Üç gün boyunca kalemleri dolaşır, bahçeleri, yatakhaneleri gezer. Çamaşırların ve çarşafların bulunduğu bölümü açtırır. Kilisenin içinde bir süre kalır: Örtülerin en incesi oradadır, ahşap işi orada en görkemli biçimiyle yer almıştır; her şey aynı niteleyicide toplanır: Eşsiz bir temizlik. Rahibelerin hücreleri tek tek gezilir; elbette hepsi tertemizdir: Hatta testi ve su tası eşyanın tamamlayıcısı durumundadır. Buna karşı öğrencilerin yatakhanesinde neler hangi aletler eksiktir, o kaydedilmiyor. Vakıa "eksik"lik söz konusu olamazdı, çünkü böyle bir sorun yoktu ortada. Temizlik, çamaşır, çarşaf, örtüde başlayıp çamaşır, çarşaf, örtüde bitiyordu. Temizlik insana düzen, zerafet düşleri vermekteydi. Hatta genel beğeniye uygunluk, derli topluluktan bile önde gelmekteydi. Her örnek bunu değişik biçimde belli eder: "İlk tribünün iki yanında ve kilisenin tümü üzerinde uzanan ahşap ve camdan iki dua yeri vardı. Bunlardan *çok temiz* olarak süslenmiş birinde iki buçuğa üç kadem boyutlarında *çok temiz* bir demir parmaklık bulunduğu görülmüştür."[12]

XVII. yy.'da giyime gelince, moda ve temizlik, sonunda, birbirine karışmıştır. Temizlik her şeyden önce kurallara uyma demekti. Genel çizgiler ve derli topluluğun böylesine çakışması, ancak genel görünümün birincil bir rol oynamasıyla olabilmiştir. Tanımlamanın, "temiz" tanımlamasının biraz değişebilmiş olması için, "dış"a düzenli, kararlı bir ayrıcalık verilmiş olması gerekir. Derli topluluğun giyim üzerinde böyle

odaklaşabilmiş olması için, her şeyden çok kumaşların derli toplu olması gerekir.

Bu yeni tanımlama, olsa olsa, XVII. yy.'da temizliğe nasıl bakıldığını, onun gösteri sanatının bir parçası gibi görüldüğünü doğrulamaya yarar. Daha geniş olarak temizlik, çok ayrıntılı bir toplumsal tipin içinde yer alır; o tipin örneği de ayrıntılı gösterisi de saraydır. Amaç, yalnızca göze batan giyim işaretleri vermek değildir; hemen hemen bilinçli olarak istenen, bir göz aldatmacası âdeti yerleştirmektir. Sarayın sanatı açıkça bir gösteri sanatıdır. Sceaux Şatosu'ndaki eğlentiyle Versailles Operası aynı âlemin birer öğesidir. Değer, dekora verilen değerdir, uygulama ise sahne sanatındaki uygulamadır. "Göstermeme"nin aynı zamanda bir çeşit "saklama" olduğu garip bir sanat. Kazanan, aşırı gösterişli davranış, abartmalı davranış olur. En uçtaki örnek, sokaklarını tiyatroya çeviren Sceaux'nun köylü kadınlarıdır. Onların, üzerinde çok oynanmış, zorlanmış düzenleri, serabı ayakta tutabilmiştir. Etkileme adeta bir göz aldatımına[13] dayanmaktadır. Bir dışsal işaret olarak çamaşır örneği, en iyi örnektir. Kendi kimliğinin dışında bir şeyin değerini taşır. Yaptığı şey, temsil etmektir. Yasa ve kurallardan oluşan bütün, o kadar sımsıkıdır ki, giyimin her öğesi öteki öğelerle birlikte, onlara bağlı olarak hareket eder. Önemli olan, görülendir. Ama görülen, hiç değilse kuralı koyanlar için, bir bütün oluşturur. Ayrıntılara hiç gülünç denemez. Bileşim, tablonun, üzerinde düşünülüp incelenmiş, parçalarının birbirlerinden ayrı görülemeyeceği tablonun bileşimidir.

Böyle bir dayanışmadan hareket ederek birçok öğe birbirinin yerini alabilir. Şapkanın yerinden giyimin derli toplu luğuna kadar söz konusu olan, bir bakıma, aynı şey değil midir? "Her şey temizlik içinde yapılmalıdır. Şapkanızı çok yükseğe, ta tepenize oturtmayın. Zıpçıktılar gibi gözlerinize inecek kadar da başınıza geçirtmeyin. ..... Kirli elbiseleri-

nizi giymeyin; giysileriniz sökük, tozlu, havı dökülmüş olmasın. Genellikle günde bir kez temizleyip fırçalayın."[14] Bugünkü anlamına sahip olmayan "temiz" sözcüğünün "giysi" sözcüğüyle birlikte kullanıldığı böyle birçok betimleme vardır. "Beyazlık"la ilgili olarak temizlikten söz edildiği kadar "biçim"in de temizliğinden söz edilmektedir. Temizlik hem görünümü hem maddeyi niteleyebilmektedir. Derli toplu luğun ayrıcalıklı olarak görünene bağlanması ve bir çeşit seçkinliğin bu yolla belirlenmesi gibi çifte bir ölçütü güçlendirir. Bu çifte ölçütler ise ancak zamanla birbirinden ayrılacaktır.

Sonunda, gösteri sanatı giysinin dışına taşar. Tablo daha da karmaşıklaşır. Yeniden biçimlenen, özellikle, çehre olur. XVI. yy.'dan beri düzgün, allık yüz çizgilerini yeniden belirlemişti: Clouet'nin çok solgun beyazları, Bronzino'nun* daha da solgun beyazları, açıkta kalmış vücut parçalannı mermerden[15] bir yüzeymişler gibi gösterir. Dudakların kırmızısı, kaygan ve süt rengi fonlar üzerinde belirgin bir çizgi oluşturur. Çizgiler bir balmumu netliğiyle birbirleriyle ilişkiye girerler. Birkaç on yıllık süreden sonra tablo, kontrastları belirten bir kırmızıyla zenginleşir. XVII. yy.'da Largilillière'in** resmini yaptığı soylu çocukların hepsinin yanakları, kolalanmış çehrelerini süsleyecek gibi elma kırmızısıdır. Üstelik, düzgün, artık bir kadın eşyası olmaktan çıkmıştır. Yine Largilillière'in *XIV. Louis ve Ailesi* adlı tablosunda yüzü boyalı, kaşları kalemlenmiş, yanakları kıpkırmızı efijiler üst üste konulmuş gibi görünürler. Resimdeki kişilerin sahnedeymiş gibi poz vermeleri çizgilerinin işlenmesine ek bir yankı getirir.[16]

* Angiolo Torri; Bronzino diye anılır (1503-1572). İtalyan ressamı. Yaptığı portreler, psikolojik belirginlikleri, giyim zenginlikleriyle hem Avrupa'da saray sanatını hem geçen yüzyıla kadar tüm ressamları etkilemiştir.

** Nicolas de Largillière yada Largilierre (1656-1746) Fransız ressamı. Dinsel konulu resimler ve ölüdoğalar yapmıştır. Ancak, sanat tarihindeki yeri, ince bir renk ustası olarak yaptığı portrelerden ileri gelir.

Göz aldatması, göz boyama yeni ve belirleyici bir adımla güçlenir: Saçların pudralanması. Sanki nesneler üzerinde oynayıp yapaylığın artırılması isteniyormuş gibi, dış görünüş yeniden yapılanmaktaydı. Yani saçlar artık taranmayacak, pudralanacaktı. Bu, hemen o sırada uyduruluvermiş bir şey değildi; geçmişi vardı. Pudra uzun zamandan beri bir kurutucu olarak kullanılıyordu. Bir yandan saçın esnekliğini korurken saç yıkamaktan kaçınmayı sağlıyordu. Açıkça korkulan bir şeyin, su' kullanımının yerini tutuyordu: "Baştaki kılların ağırlıklarının atılıp hafifletilmeleri istendiğinde, büyük dikkatle, yıkama yoluna gitmek gerekir. | ..... | Onun yerine, tavada buğday döğüp kepeği ile başınızı ovuşturun; bunu sık sık yineleyin; ya da yatmadan önce saçlarınızın üzerine ve aralarına kurutucu ve temizleyici bir pudradan bol bol serpin; sabahleyin tarakla pudrayı alırsınız."[17] Öte yandan daha III. Henri* döneminde sarayda uzun süre pudra kullanıldığı bilinir. Kokulu olduğu için, sadece yıkamanın yerini tutmaz, aynı zamanda saçın kendisi için bir kozmetik oluştururdu.

Dış görünümün etkisini artırdığı için, birkaç on yıllık süreden sonra pudra aristokrat çevrelerde iyice yerleşmiştir. Saçları bir yandan kısmen renklendirir, bir yandan da düzene sokardı. Genel görünüme daha yapay bir hava verirdi. Bakış ile bakılan vücut arasında bulunan ya da bulunduğu varsayılan bir ekranı daha iyi oturtabilmek için "doğa"yı maskelemek denebilir. Aslında amaçlanan, yapayın isteye isteye uygulanmasını sürdürmektir. Böyle bir işleyiş yavaş yavaş gözle görüleni kemirir. Giysinin kesimi ile birlikte saçın pudralanması artık temizliğin bir parçasıdır. Temsili, gösteriyi tamamlamaktadır. Fiziksel "derli topluluk"lann değerlendirilmesinde o da hesaba katılır. Yaşamı sarayla sınırlı olmayanlar da saçlarını pudralamaya başlarlar. Örneğin, krallık gücüne karşı çıkan,

* 1574-1589 yılları arası.

çok hareketli, davranışları düzensiz bir kaptan olan Beaufort* örneği, bu âdetin yavaş yavaş, XVII. yy. ortalarında bir aristokrat âdetine dönüştüğünü ortaya koyar. İyi takılmamış yakalıkları, taranmamış saçlarıyla kılık kıyafeti çoğu zaman düş kırıklığı yaratan kaptan, kuralı bilmez değildi. Hatta, kurallara uyar uymaz kimse hayretini saklamamıştı: "Her zamankinin tersine, üstünü başını düzeltmiş. Aristokrasinin en pis adamıdır; sakalını pudralamış, manda derisinden bir yakalık oturtmuş, mavi bir kuşak sarmış, boynuna beyaz bir mendil takmış: Temizliği oradakileri şaşırttı. Kendini bağışlattı."[18] Saçlarını pudralamaya özenme gittikçe yayılır. Scarron'un kahramanlarından bir ebe, erkek konuğunu ancak "saçlarını kıvırtıp düzelttikten ve pudralandıktan"[19] sonra kabul eder. Scarron yaşlı bayanın beceriksiz ve titrek hareketlerini alay konusu yapar. Fakat, bu biçim ve renkten oluşan dış görünümde temizlik hep mevcuttur. Kural yerleşmiştir. Furetière** kentsoyluların "siyah ve kirli"[20] saçlarıyla alay ederken, elbette, üstü kapalı biçimde pudrayı övmüş oluyordu. Pudra artık onun gözünde basit bir kibarlık belirtisi değildi. Kentsoylulaın karşısına, ayrıca, yapaylığın uç noktası olan perukayı da çıkanyordu.

Çamaşırın danteli nasıl bir rol oynarsa, pudralanma da öyle bir rol oynuyordu. Yokluğu, bir yanda, yakışıksız bir durum (kirlilik), bir yanda da açık, içten bir vazgeçme, yapaylıktan vazgeçme işareti diye kabul ediliyordu. XIV. Louis'nin yakın akrabası*** Mlle de Montpensier'nin pudralanmaktan vaz-

* François de Bourbon-Vendôme, Beaufort Dükü (1616-1669). Gabrielle d'Estrée'nin torunu. Fronde hareketi önderlerinden. Halk kendisini çok sevdiği için "Haller Kralı" diye ad takmıştı. Krala boyun eğdikten sonra Kuzey Afrika korsanlarına karşı savaşan donanmanın başına getirilmiştir. Girit'in Osmanlılarca fethi sırasında ölür.

** Antoine Furetière (1619-1688) Fransız yazarı, din adamı ve dilbilgisi uzmanı. Çeşitli sözlüklerinden başka Roman Bourgeois adlı gerçekçi bir toplum eleştirisi yapan romanı da vardır.

*** Her ikisi de IV. Henri'nin torunudur.

geçip giysilerinin biçimini değiştirerek bazı alışkanlıklarını askıya alması, kendisinin düş kırıklığına ve üzüntüye düştüğü dönemlere rastlar. Gerçekleşemeyecek evliliklerinin* tarihçesi, böyle toplumdan kaçıp içine kapanma dönemlerininkiyle çakışır. Her düş kırıklığında, her acı çekişte, bir süre, giyimindeki bazı işaretlerden birer "temizlik" işareti gibi vazgeçmiştir. Bütün bu tersine ödünlemelerde pudrasızlık kendini gösterir: "Artık saraya gitmiyordum; yanağıma ben oturtmuyor, saçlarımı pudralamıyordum; ihmalimden ötürü saçlarım o kadar kirli ve uzundu ki, bambaşka biri olmuştum."[21]

"Temizleyen" parfüm

Nihayet, pudra başka bir amaca da hizmet eder: Parfüm yerini tutar. XVII. yy.'da pudra henüz bir yüzyıl sonra perukaların üzerine yapıştırılacak olan beyaz zarın gümüşsü görüntüsünü almamıştır. Beyazı görülür ama, bir yandan da dağınık ve belirsizdir. Çünkü yalnız görülenin değil, aynı zamanda kokunun da üzerinde etkilidir.

"Başında parfümlü pudra yoksa
Bir bayan hiçbir zaman beğenilmezdi."[22]

Pudranın bileşiminde kurutulup dövülmüş esanslar vardır. Onların rayihası, zar zor gizlenebilmiş başka bir kokuya karışır. Belirtileri daha ince, daha işlenmiştir. Yine maskeleme vardır ama, başka türlüdür. XVII. yy.'ın başlarında yeni süsler hakkında kaleme alınan bir takım yergi yazıları, bunun üzerinde şöyle dururlardı: "Daha kötü bir kokuyu bastırsın diye

* Mlle de Montpensier yaşamı boyunca birçok evlilik tasarlamış, bu tasarıların hiçbiri gerçekleşmemiştir. 1681'de Mareşal Lauzuri'le gizlice evlenmişse de kısa sürede ayrılmışlardır.

Kıbrıs tozuyla pudraladıkları yapay saçlarıyla kadınlar her şeyi berbat ediyorlar."[24]

Parfüm bu dış görünüm sanatında örnek bir araçtır. Görünür işaretlere bağımlı olmadığından daha da aldatıcıdır. Çamaşıra uzun süre kokusu sinsin diye sandıklara tıka basa pudra doldurulurdu. Hatta böyle bir âdet, bazı koşullar altında, kişiyi her gün gömlek değiştirmekten kurtarabiliyordu: "Bir beyefendinin iki gün giyebileceği ince çamaşırı alacak kadar ufak sandıklar yapılır, bunların içi ve dışı peruka kutularının kumaşı ve öteki maddeleriyle kaplanıp astarlanır, onlar gibi rayihalanır ....."[25] Nefesin "iyi kokması"[26] için ağızda bir süre tarçınlı su tutulur. Ayrıca, güzel kokan buharını ağır ağır yayan buhurdanlar da kullanılır: *Roman Comique* adlı yapıtta Don Carlos'un "görkemli"[27] biçimde kabulünde sözü geçen Süleyman Ağa'nın[28] gösterişli sefaret heyeti için Saint-Germain* galerilerinde yakılan buhurdanlar bunlardandır. Parfüm bazen insanın başını öylesine sersemletirdi ki, bir sandık açmak işkence olurdu. 1649'da Saint-Germain'de uşaklar kraliçenin sandıklarını açarken kokudan solukları kesilmişti. Bir bölümü kaçmış, bir bölümü de sandıklar havalanıncaya kadar soluğunu tutmuştu. Parfüm her yanı istila ediyor, bu arada havayı da solunamaz duruma sokuyor. Anlaşılabilir bir şey.[29]

Ne var ki, parfüm bir XVII yy. icadı değildir. Ortaçağ'da düzenlenmiş mal listelerinde birçok örneği görülebilir. Kral X. Louis'nin (Kavgacı Louis) karısı Kraliçe Macaristanlı Clémence 1328 yılında öldüğünde birçok amber topu bulunduğu ve bunlardan birinin altın ve değerli taşlarla süslü"[30] olduğu görülmüştü. Ondan yüzyıl sonra Beaux Şatosu'nun envanterinde "içinde misk bulunan gümüşten bir kutucuk"[31] kayıtlıdır. Zaten uzun zamandır, krallık sarayı hesaplarında gülsuyu ve çamaşırların yanına koymak üzere hanımeli, hatta asmadalı, gül

* Saint-Germain-en-Laye'de bulunan ve I. François tarafından yaptırılıp XIV. Louis tarafından 1682'ye kadar krallık sarayı olarak kullanılan şato.

ve lavanta çiçeği alımı bulunduğu görülür. Daha geri gidilirse XIII. yy.'da Chrétien de Troyes'nın* romanının efsanevî yeri Brocéliande'da saraydaki nedimelerin saygınlığı, iyice incelenerek edinilmiş bir bilgiden, gülsuyunu damıtma[33] sanatından gelmez mi? Bu, bir âdetin görece seyrekliğini olduğu kadar, artık iyice yerleşmiş değerini de ispatlar.

Bir kez daha, gerçek değişiklik, çamaşırın öne çıkan, dış giysiyi geride bırakan kullanımıyla, hafifliğine gösterilen özenle gerçekleşir. Sanki dantel parfümü daha iyi tutacakmış gibi. Marguerite de Navarre'ın** öykülerindeki kadınların çiçek kokulu gömlekleri, Dupont de Drusac'ın "incicik"lerinin kolluk ve yakalıklarına sinmiş güzel kokular ya da Alexis Piémontais'nin XVI. yy.'da üst üste basılan "Secrets"sinde*** anlatılan "büyük bir soylunun çamaşırını yıkamakta kullanılan imparator yağı.".

Görülüyor ki, başlangıçta, XVII. yy.'ın bu uygulamaları, bu özeni, çamaşır kullanımı ve görgü kurallarıyla birlikte, bir önceki yüzyılda, devralmaktan başka bir şey olmamıştır. Hatta bu konudaki bazı titizlikler, XVI yy.'da yüksek tabakanın kültüründe o kadar yerleşmiştir ki, XVII yy.'da bunların üzerinde durulmasına gerek görülmezdi. Keskin kokular, örneğin bazı can sıkıcı durumlara ve bazı hastalıklara karşı kullanılması gerekli sarmısak kokusu hakkındaki ateşli tartışmalar iyice geride kalmıştı. Seçkin yaşam kurallarınca artık dışlanmış olan bu kokuları –hafif bir alayla da olsa– XVI. yy.'da öven Bouchet,**** böyle yapmakla halk kültürünün yanında yer almış

* Fransız şairi (?1135-?1183). Gerçek ile gerçeküstünün isteyerek karıştırıldığı ve sekizhece ölçüsünde yazılmış öyküleriyle ünlüdür.

** Fransa Kralı I. François'nın kızkardeşi. (1492-1549) Navarre Kraliçesi ve yazar. Çağının en bilgili kadınlarından. Sarayı hümanizm akımının parlak bir odağı olmuştur. Entarunmış yapıtı, Heptaméron (1559) adlı yetmişiki öyküden oluşan kitabıdır.

*** Gizler.

**** Bouchet (1513-1594) Fransız yazar. 'Sérées' (Akşam toplantıları) adlı yapıtında döneminin varlıklılar çevresi üzerindeki gözlemlerini aktarır.

oluyordu: "Soğan gibi, sarmısak da askere cesaret verir, askerin gerçek yemeği sarmısaktır..... Bizden öncekiler sarmısak kullandıkları gibi sarmısak kokmaktan da utanmazlardı....."[37] XVII. yy.'da bu âdet kesinlikle bırakılmıştır. Güzel kokularla ötekiler arasındaki açıklık büyür. Bu konuda tartışma artık yararsızdır. "Her sabah sirkeyle yenen sarmısak"[38] halkın kalp ilacıdır ama, aynı iş için, başka bir çevrede "ağıza iyi cins sarısakız"[39] almaktan üstünü olmadığı söylenir. Artık deva diye öğütlenen bu iki maddenin karşılaştırılması olanaksızdır. Onları duyarlıklar da ayırır, fiyatları da ayırır. Olsa olsa ıtriyatçı ve eczacıların kitaplarında okurlar için bazı ayrımlar yapılır. Lemery 1709'da şöyle bir sınıflandırma verir: "Saraya layık parfüm", "kentsoylular için parfüm" ve bir de "fakir parfümü". Fakir parfümü denen şey, yağlıkaraya "adi sıvı yağ" karıştırılarak yapılır ve estetik amaçla değil, sadece "havayı temizlemek için"[40] kullanılırdı.

XVII. yy. başka şeyler yanında tedavi ile ilgili kuralları da miras almıştır: Parfüm rahatlatır. Parfüm kullanımı vücudu güçlendirir; "beyni harikulâde bir biçimde yeniler"[41]. Bozulmuş ve tehlikeli havayı düzeltir. Salgın hastalık zamanında konulan yasakların geçirdiği evrim en iyi örnektir. Chauliac*, 1348'de Avignon'da görülen veba sırasında salgın yerinden kaçmaktan başka bir de ateşi öğütler. Ateş, temizlermiş, "havayı değiştirir"miş.[42] Fakat, kokulu maddeleri yakmanın daha etkili olduğu kanısı gittikçe daha fazla yerleşmiştir. Temizleme işlemi ile güzel koku çıkaran maddelerin kullanımı birlikte uygulanır olmuştur. Aynı şekilde salgın zamanı ağzı korusun diye keskin ve dayanıklı kokular kullanılırken yavaş yavaş hoş ve "rayihalı"[43] şeyler tercih edilmeye başlamıştır. Ekşi madde kokularının yerini aselbent, günlük, sarısakız, misk,

* Guy de Chauliac (XIV. yy.) Fransız cerrahı. Önce Lyon'da çalıştıktan sonra Avignon'da papaların hizmetine girmiştir. 'Büyük Cerrahi' adlı bir kitabı XVI. yy.'da Latince'den Fransızca'ya çevrilmiştir.

gül ağacı gibi şeylerden yapılmış pastiller almıştır. Sirke bırakılmamıştır. Onun verdiği ekşi serinlik veba ya da başka bir bulaşıcı salgınla birlikte ortaya çıkan çürümüş nesnelere karşı iyi gelirdi. Sokakta yürürken ağızlarına üzerine sirke dökülmüş bir bez bastırırlar, onun gerisinden soluk alırlardı. Asidin etken maddeler içerdiği söylenirdi. Ancak, parfümün solunulan havanın bozulmasını düzelterek hastalığın bulaşmasından insanı daha iyi koruduğuna inanılırdı. Elbette böylece parfümün işlevi toplumdaki bilinen yerini almış oluyordu. Çekici kokuların, kimyasal bileşimlerine varıncaya kadar, kokuşmuş maddelerin karşıtı oldukları inancı yerleşmişti. Güzel kokunun, duyu organları yoluyla alınan zevke koruyucu bir işlev eklediği düşünülüyordu. Güzel kokular, "gerek vücut gerek zihnin sıkıntısını gidererek"[44] bunların işleyişlerini etkiler.

Görülüyorki, maskeleme ve dış görünümü öne çıkarma sanatında parfüm karma bir rol oynar. Bu rol, başka bir kokuyu örtme ya da zevk verme ile sınırlı değildir. Bu, aynı zamanda, pek somut olarak, "arındırma" rolüdür. Hatta görünüm, gerçeklik gücü kazanır. Daha XVI. yy.'ın ilk yarısında, Rabelais'nin yapıtında, Thélème'in erkekleri kadın arkadaşlarıyla buluşmaya giderken vücutlarını parfümlüyor ve böyle yapmakla vücutlarını gerçekten değiştirdiklerini sanıyorlardı. Su hiç kullanılmıyor ama, kokulara bulanıyorlardı. Yıkama, parfümle yapılan işlemlerin içindeydi. "Bayanlar konutunun kapısında ıtriyatçılar ve berberler bulunurdu; bayanlara gelen erkek konuklar önce onların elinden geçerdi."[45] Başka bir anlatımla parfüm "gizlediği" kadar "siliyor"du da.

XVII. yy. Fransası geçmişten bu alışkanlıkları sadece devralmakla kalmamış, bunların çapını genişletmiştir. Güzel kokulu olduğu için insanı güçlendirdiğine inanılan nesnelerin sayısı hep artıyordu. Örneğin, ilaçlı takke diye bir şey vardı. Pudra doldurulmuş astarının "rayihalı hassasıyla vücuttaki

hayvansal öğelerin* açıkça yerini alıp"[46] uyarıcı bir etki yaptığına inanılırdı. Çamaşırla purpuan arasında güzel kokulu minik keseler taşınırdı. Gündelik eşya da bu kullanıma uydurulurdu. Örneğin, tarak, ayna, pudralık gibi tuvalet eşyasının konulduğu bohçaların astar aralan da parfümlenirdi: "Oraya iri kıyılmış menekşe kurusu serpeceksiniz, sonra tümünü canfesle kaplayacaksınız; kaplamadan önce tersinden miskle hafifçe ovalayacaksınız....."[47] XVII. yy. sonunda düzenlenmiş saray envanterlerinde kırk kalemden çok bu çeşit bohça vardır; bunlardan bir düzinesi özel olarak Martial tarafından parfümlenmiştir.[48] Burada parfüm her rolü oynamaktadır. Doğrudan doğruya bir temizlik eşyasıyla bağlantılıdır. İnsanın koku alma duyusuna seslenir. Fakat, aynı zamanda arındırıcıdır. "Kirli"nin doğrudan karşıtı ve düzelticisidir. Dış görünümün bütün değerleri birer işlevsel değere dönüşmüş olur. Parfüm temizler. Geri iter ve silip yok eder. Göz aldatması öylesine yer değiştirir ki, bir gerçekliğe dönüşür.

Görülüyor ki, sokaklarda dolaşırken üzerinde parfüm bulundurmak basit bir estetik hareket değilmiş. Elinde bir amber topuyla gezinmek yalnızca modaya uyma isteğinden ileri gelmiyormuş. IV. Henri döneminin Parisi'ni gezen bir İtalyan turistin gördüğü ve çok uzun bir süre daha değişmeyen şu manzara, bir anlamda, çağının simgesi sayılabilir: "Kentin bütün sokaklarında dayanılmaz derecede kötü kokan bir su akıyor; her evin pis suyu buna katılıyor. Bu akan pis su havayı berbat ediyor. Bu nedenle insan, bu kokulardan kurtulmak için sokakta elinde bir takım kokulu çiçeklerle dolaşmak zorunda kalıyor."[49] 1664 yılında XIV. Louis'nin Fransası'nı bir baştan bir başa dolaşan Bolognalı gezgin Locatelli'nin yaptığı karşılaştırma da önemidir. Örneğin, hastaların bir yatakta –sü-

* Hayvansal öğeler. (Esprits animaux): Bu deyim Rabelais'den yüz yıl sonra, Descartes tarafından ruhla vücudun etkileşimlerini açıklamada varolduklarını düşlediği fizyolojik kendilikler için kullanılmıştır.

rekli "veba" tehlikesi olmasına karşın– dörder hatta beşer kişi yatırıldığı Paris Merkez Hastanesi Hôtel-Dieu ile ümitsiz hastaların üst üste tıkıştırıldığı Quinze-Vingt düşkünler evinde "iğrenç kokulu" bir hava ile karşılaşan gezgin, buna karşı, Charité Hastanesi'nde görünürde "dinginlik" olduğunu ve özel bir koku duyulduğunu yazar. Koğuşlarda gece gündüz buhurdanlar yanar ve havada bir parfüm dalgalanır. Her yerde duyulan bu rayiha İtalyan papazın çok hoşuna gider. Hoş koku vücudu korumaz mı? Locatelli'nin gözünde hastaneler arasındaki ayrım işte bu hoş kokudan ileri gelir. Bulaşma olasılığını uzaklaştırır, en hasta organlara özel bir güç verir: "Her yatağın yanında çiçeklerle süslü bir ufak mihrap ile bir görevlinin zaman zaman içine en iyisinden parfümler attığı bir buhurdan bulunuyor."[50] Locatelli bundan o kadar büyülenmiş ki, bir an, sıkışıklıkları öteki hastanelerdekinden geri kalmayan o zavallıların yaşamını paylaşmayı bile istemiş.

Böylece, "karşı-koku"ya başvurma ile XVII. yy. temizlik araç ve yollarının hepsini görmüş oluyoruz. Bu son yöntem, hemen hemen tedavi edici denebilecek bir koruma üstünlüğü de taşır. Fakat, önce, o da bir "gösteri"dir. Çamaşır imgesini ve vücudun görünen bölümleri imgesini uzatan, sınırlarını genişleten bir gösteri. Koltukaltlarına konulan, elbise kıvrımlarının arasına ya da purpuanın yaka içine sıkıştırılan kesecikler temizlik keseciğinden başka bir şey değildir. Bunlar da dış görünümlerle ilgili olarak gerçekleştirilenlerin bir ek parçasıdır.

XVII. yy.'ın temizliğinde en önemli şey, su kullanımının hâlâ sınırlı olmasıdır. Palatin prensesin* çok yorucu bir yolculuktan sonra yaptıkları hakkında yazdığı, bu konuda iyi bir bilgi verir. 1705 yılı Ağustosunda bir gün, kupkuru, güneşten

* Bavyeralı Charlotte-Elizabeth (1652-1722). XIV. Louis'nin kardeşi Orléans Dükü Philippe'in karısı. Fransa sarayında Palatin Prenses diye anılmıştır. Belgesel değeri büyük mektupları kalmıştır.

kavrulmuş yollardan geçip Marly'ye* gelen prenses bitkindir, yüzündeki boyalar akmıştır, vücudu ter içindedir. Yüzü yolun toz toprağından öylesine etkilenmiştir, yüzünü yıkamaya razı olur: "O kadar toz kalkmıştı ki, gri bir maske takmış gibiydim. Ben de yüzümü yıkamak zorunda kaldım."[51] Demek ki, yüz yıkama olağandışı bir durumda düşünülebiliyormuş. Gerisini, Palatin prenses o sırada gömlek, elbise ve "şifon" değiştirerek çözümlüyor. Yeniden "temiz" olmuştur. Ama "yıkayan" çamaşırdır. Marly Şatosu'nda bahçelerde bol bol fışkıran su, şatoda oturanların derisiyle hemen hemen hiç temas etmez. Yani bir temizlik vardır ama, bu, görünenin temizliğidir.

* Paris'in batısında Marly-le-Roi'da XIV. Louis tarafından yaptırılmış olan ve XIX. yy.'da yıkılmış olan şato, bugün Paris'te bulunan at heykelleriyle ünlüdür.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Vücuda sızan sudan onu güçlendiren suya

1
Deride Yumuşak Bir Duyulanma

Longchamp, oda uşaklığını yaptığı Châtelet Markizi'nin 1746[1] yılındaki bir yıkanmasını anlatır. Günümüzün okuru böyle bir şeye şaşabilir, çünkü gördüğü hizmet, uşakla hanımı arasında herhangi bir çekinme, utanma bulunmasını olanaksız kılmaktadır. Uşak, suyu hep sıcak tutmakla görevlidir. Suyun ısıtıldığı kabı sürekli gözetir; bazen markizi yakmamaya dikkat ederek tekneye sıcak su döker. Kısaca, özenli ve dikkatli olarak hep odada bulunur. Yıkanan hanımda hiçbir çekinme yoktur. Soyunur, soyunuk hareket eder, suyun yüzeyine bir şey döküp de içini belli etmemeyi gereksiz bulur. Hanımla uşağının konumları birbirinden o kadar uzaktır ki, böyle bir durumda edebe, hayaya bir zarar gelecek değildir. Hizmet edenin eli sanki insan eli değil de, alet edevat kadar nesnel, evin eşyası kadar alışılagelmiş bir şeydir. O el, tümüyle banyo dekorunun bir parçasıdır. Banyo dekorunun içinde, gündelik âletlere karışmış, onların sınırları içinde yer almıştır. Longchamp'ın bakışının herhangi bir ağırlığı olamaz, çünkü o bakış genç kadının dünyasına ait değildir, kadın o bakışı görmez. Adamın bakışı çocuklukla uşaklık arasında bir yerlerdedir, herhalde yıkanan kadına ilişmeyecek kadar uzaklardadır.

Sahneyi anlatırken Longchamp eski rejimin* sonuyla birlikte değişecek olan âdetleri de göz önüne serdiğinin farkındadır. Markizin kayıtsızlığı, soğuk teklifsizliği, ileri derecede ama yine de doğal olan uzaklığı üzerinde durur. Uşak sırf bir işlevle tanımlanır: Yakın ve ilgisiz hizmetler. Başka bir uşak ya da başka bir hizmetçi de aynı "anlamsız" hareketleri yapabilirdi. Longchamp sıkılıp çekindiğini itiraf eder. Markizin vücudu kendisini o kadar etkiler ki, suyu dökerken eli titrer. Çok bilinçli olan bu heyecan, aynı zamanda bu şaşkınlık, daha o zamandan âdetlerin değişmekte olduğunu gösterir. Yüzyılın sonunda hanımefendilere sadece natırlara hizmet edecektir.

Tersine, Longchamp, banyonun kendisinden hiç söz etmez. Hanımın yıkanmasını çok olağan bulur. Bu da başka bir değişmeyi gösteriyor. Demek ki, banyo artık insanı şaşırtmamaktadır. Günlük yaşamın içine girmiştir. Olay, bu anlatılış biçimiyle, bize iki açıdan bilgi verir: İnsanın edep, utanma, çekinme duygularındaki değişme ve suyun kulanımının, en azından seçkin, varlıklı evlerdeki, değişmesi. Böyle bir çevre içinde banyo, XVIII. yy. ikinci yarısını geçtikten sonra, toplumda yeni bir varlık kazanmıştır. Elbette bu, banyoya iyice alışıldığı anlamına gelmez. Banyonun amacının temizlik olduğu da söylenemez. Ne var ki, temizliğin biçiminin, hiç değilse dolaylı olarak, değişebilmesi banyo yoluyla olmuştur. Banyoya girme âdetiyle, yavaş yavaş temizlenme yerleşmiştir. O zamana kadar vücudun suya batması pek az görülen bir şeydi. XVIII. yy.'ın ikinci yarısını geçtikten sonra ise, kabul edilir bir şey olmuştur. Su, yeni çevrimlere girmiştir. Başka toplumsal çevrelere de yayılabilecek bir alışkanlık başlamaktadır. Kuşkusuz, bu, Châtelet Markizi'nin yıkandığı sırada henüz pek sı-

* Eski rejim: Ahcien Regime, Fransa'nın XV. yy. ile 1789 arasındaki örgütlenmesine verilen ad.

nırlı kalan, hatta belki ara sıra rastlanan bir şeydir. Herhalde, çok dar bir seçkinler çevresi içinde kalır; sağlık bakımının gereklerine daha derin biçimde eğilindiğini de göstermez. Fakat, hemen hemen yeni bir uygulama harekete geçirmekle, banyo, bir takım sonuçlar da getirir. XVIII. yy.'ın ortasında bazı kimselere göre, çamaşır değiştirme artık sadece dış görünümüne özen gösterme olmaktan çıkmıştır. Suya bakış biçimi değişiktir. Soyluların konaklarındaki tuvaletlerde, yavaş yavaş, o zamana kadar görülmemiş ölçütler yerleşmektedir. Yıkanma ile birlikte nerede yıkanılacağı, nelere dikkat edileceği de düşünülmeye başlamıştır. Henüz seyrek uygulanmasıyla, vücudun bir takım imgelerini anımsatmasıyla, yıkanmanın özgün bir edim olduğu kuşku götürmez. Bu özgünlüğü iyice belirlemek gerekir. Bir daha söylemeli, o özgünlük, suyun bütün kullanımlarının birbirine benzeyemeyeceğini gösterir. Fakat, suyun kullanımının birbiri arkası sıra gelen düzeltmeler, hatta bazen tersine uygulayışlarla, nasıl değişebildiğini anlamak için zengin, seçkin ve hâlâ alışılmamış XVIII. yy. banyosunu göz önünde canlandırmak gerekir.

Yeni ve az görülen bir yıkanma

Yeni âdetin gözle görülür belirtileri vardır. Versailles Sarayında içinde yıkanılan teknelerin konulacağı odalar yani hamam yerleri yapmak için girişilen yapı işleri, sarayın bazı büyük dairelerinin müştemilatına banyo odaları yerleştirilmesi sık sık ortaya çıkan düzenleme planlarına[3] göre bazılarının kaldırılması, bu belirtilere birer örnek olarak gösterilebilir. Örneğin, Luynes, kraliçenin* kendi hamamını inşaat dolayısıyla

* Marie Leszcynska (1703-1768)

kullanamadığını, bu nedenle kralınkini kullanmak için izin istediğini yazar: "Önceki gün kraliçe banyo yaptı. Fontainebleau gezisi sırasında dairesindeki hamamın yerine başka şey yapılmıştı. Büyük yeşil tuvaletten önceki banyo da şimdi kullanılamayacağından kraldan onun hamamında yıkanmak için izin istedi ya da istetti. Kral da bu izni büyük bir zevkle verdi."[4] Bu yıkanma işinin bazen bir gösteriye döndüğü de olurdu. Örneğin, 1742'de kralın* metresi yıkanmayı saray adamlarının izleyeceği bir dizi sahneyle uzatır: "Mme de Chateauroux kendisi yıkanırken kralı da orada bulunmaya zorlar; kral da çevresindeki beyleri getirir, hamama yalnız kendisi girer, beyleri odada bırakır, aradaki kapı aralıktır, açık kapıdan beylerle konuşmasını sürdürür. Mme de Chateauroux banyodan çıkınca yatar, yemeğini yatakta yerdi; o sırada herkes onun odasına girerdi."[5] Bu meydan okuyucu davranış gözdenin yeni edindiği gücü kanıtlıyor ama, aynı zamanda, banyonun toplumdaki yerinin XVIII. yy.'ın ortalarına doğru değiştiği görüşünü de doğruluyor.

Mektuplarda, anılarda ve birçok bilimsel metinde de o zamana kadar rastlanmayan bir şey olan yıkanmaya göndermeler bulunur. Üzerinde çok durulmaz ama, daha 1740'tan başlayarak bunlara rastlanır. Herhalde ilk kez kralın örneğinden söz edilmiştir: "Kralın keyfi yıkanmak istediğinde..."[6] Bir takım eski uyarılar, çekinmeler gündemde kalsa da, XIV. Louis'nin uyarıları unutulmuş, aşılmıştır. Ondan sonra tahta geçmiş olan XV. Louis "Seine Irmağı akıntısından alınan suyu borulardan gelene yeğ tutar".[7] Büyük ırmakların yatağında çalkalanan sıvının daha büyük bir arılık sakladığı varsayılır. Çünkü su hâlâ, iki yönlü bir madde olarak kabul edilmektedir. Yayıldığı için arı olması gerekmektedir. Hâlâ suyun vücudun içine sızdığı sanılmaktadır; vücudun organları ve işlevleri üze-

* XV. Louis (1710-1774).

rinde etki yapar. Mekanik etkileri çoğaltarak vücudu sarsar. "Yarıkların her birinin içine süzülür; neminin verdiği gevşetme ile de onlann hacmini büyütür."[8] Suya batmış bir vücut, içine su girmiş bir vücut sayılır. Hatta suyun akışı, engellenemeyen bir gerilim meydana getirir: "Su gözenekle çok büyük bir güçle girer; bu gücün sınırlarını bilemeyiz...."[9] Eskiden olduğu gibi, suyun vücuttan uzaklaştırılmasından sonra da gözenekleri açık ve kırılgan durumda bıraktığına inanılmaya devam edilmektedir. Şu halde, yıkanmanın etkisinin bozucu bir etki olacağına inancın sürdürülmesi mantık gereğidir. Hâlâ ihtiyatlı olmak gerekmektedir: Suya batmadan önce, içine su girip de vücut iyice şişmesin diye müshil alınır, yıkandıktan sonra da vücudu korumak, yorulmasını önlemek için yatağa yatılır. Fakat, veba çeşidi salgınlar, çeşitli hastalıklar, ne olduğu pek belli olmayan halsizlikler karşısında duyulan korkular kendiliğinden yok olmuştur. Unutulmuş, amaçsız kalmıştı. Bunun nedeni, yalnızca büyük salgınların ortadan kalkması değildir. Sanki vücudun o açıklıklardan başka pek çok tepki gösterme olanağı varmış gibi, o edilgin açıklıkların etkisinin artık tam bir korku verecek kadar sürmedikleri kanısına varılmıştır. İnsanın suya batması, olabilir bir şey, dayanılabilir bir şey durumuna gelmişti. Châtelet Markizi örneğinde olduğu gibi, bir alışkanlıktı. Çok yavaş olarak, banyo, XVIII. yy. toplumunun yüksek katmanlarına yerleşiyordu.

Yine de, bu yenilik, geleneği birden sarsmamıştı. Yüzyılın ortasında, aristokrasi için bile, banyonun hâlâ sınırlı kaldığı rahatça kanıtlanabilir. J.-F. Blondel'in 1750 tarihli "Fransız Mimarlığı" adlı kitabı Paris konaklarının yetmiş üç tanesinin planını verir; bunlardan yalnızca beşinde hamam vardır.[10] Aynı yıllarda Marot'nun ele aldığı yirmi tane lüks konaktan da yalnız ikisi hamamlıdır.[11] Demek ki, yüzyıl ortasında konakların onda birinde yıkanmaya yer ayrılmamıştı. Elbette, içinde yıka-

nılan tekne sayısı daha çoktur. Ansiklopedi* 1751 yılında bu eşyanın tanımlanmasını yapar ve gerçekten kullanılır bir şey olduğuna tanıklık ederek betimlenmesini verir. Teknenin az çok standartlaşmış bir biçimi vardır: Uzunluğu 4,5 kadem, genişliği 2 kadem, yüksekliği 26 parmak olacaktır. Bakırdan ya da çemberlenmiş olarak tahtadan yapılabilir. Demek ki, biçimi artık çembersel değildir; bugünkü banyolara yaklaşmaktadır.[12]

Ancak, yapılmış olan hamamların kullanılması da pek düzenli değildi. Örneğin, 1755 yılında XV. Louis Commercy Şatosu'na konuk olarak geldiğinde hamam, Boufflers Markizi'nin dairesi olur,[13] tekne üzeri örtülerek gizlenirdi. Şatonun işlevini yitiren bu bölümü konuta, konuk ağırlama yerine dönüşürdü. Markiz orada eğlentiler düzenler, yemekler verirdi. Bu çeşit geçici uygulamaları kanıtlayan bir takım olaylar bilinmektedir: Croy Dükü, 1762'de Havré Dükü'yle evlenen kızının düğününü anlatırken, dolaylı olarak, böyle bir değişikliği anlatır: Kızının hamamı XVII. yy.'ınkilere benzer, yani ancak yaşamın önemli olaylarında, en çok da kibar düğünlerinin arifesinde kullanılan hamamlardandır. Çarşı hamamına benzer. Bu hamamı anlatmakla dük, seyrek görüldüğünü doğrulamış oluyor. Yoksa, genç kadın için alışılagelmiş bir şey olsa, neden üzerinde dursun? "Ayın 17'si, 18'i ve 19'u ziyaretlerle geçti; kızım temizlendi, yıkandı, vücudunu ve ruhunu hazırladı."[14] Aynı şekilde, 1769'da Condorcet** bazen yıkandığını söylediğinde, Julie de Lespinasse bunun temizlikle ilgisini hemen çıkaramaz ve sorar: "Rahatsız mısınız? Yoksa yıkanmaktan hoşlandığınız için mi? Balık burcundan olmayasınız?"[15] Bir

* Encyclopédie ya da Bilim, sanatlar ve zanaatlar açıklamalı sözlüğü, 1751-1772 yılları arasında Diderot tarafından yönetilmiş bir yapıt. Kültür tarihi içinde önemli bir yer tutan Ansiklopedi, bir yandan ekonomik gelişme düşüncesini aşılarken bir yandan da kentsoyluluğun yükselişinin habercisi olmuştur.

** Metafizikçi, filozof ve siyaset adamı (1743-1794).

takım konuk ağırlama mola ve yolculuk sahneleri de bu konuda daha anlamlı bilgi verir. Birkaç yıl sonra, Gauthier de Brecy, Provence'daki görevine giderken yolculuğunun ilk gecesini Dijonlu bir yakınının evinde geçirir. Bu olay dolayısıyla, banyodan değil de, temizlikten bir zorunluk diye söz eder: "(Akrabanın) evine yol giysilerimle vardım. Biraz temizlenmem gerekiyordu. Bana bir oda açtırdı..... O odada Prusya biçimi bir ocakta harlı bir ateş yaktılar. Sakalımı traş ettirdim; pek uzamıştı...."[16] Casanova'ya gelince, Roma'da bir kardinalin hizmetindeki kâtiplik işine gittiğinde, gördüğü ağırlanmaya şaşar ve büyülenir. Daha o zaman su vardır işin içinde, yarım fıçı diye bir şey de vardır ama, bu, henüz banyo değildir: "Beni üç odalı bir daireye aldılar; yatak odası şam kumaşıyla kaplıydı ... Bir uşak gelip bana hafif bir oda giysisi verdi; dışarı çıkıp hemen başka bir uşakla birlikte döndü; çamaşır ve büyük bir kap su getirmişlerdi. Suyu önüme koydular; papuçlarımı çıkarıp ayaklarımı yıkadılar."[17] Gerçekten de söz konusu olan şey temizlik ama, banyo değil.

Bu ikircikli, hem belirsiz hem belli beğeni, bir şeylerin başlangıcının ilk adımları olarak görülebilir. O zamana kadar rastlanmamış olan bir âdetin yerleşmesi, kök salması elbette böyle zayıf anlar ve noktalardan geçecektir. Bu eksikliklerin bu yavaşlıkların olması önlenemez. Yeni bir âdet her yere, her toplumsal çevreye derhal yayılamaz. Zaman gerekir. Ev hamamı, banyo teknesi önce bir takım soylulara özgü olacak, ondan sonra yavaş yavaş başka çevrelerin de ortak malı durumuna gelecektir.

Toplumda bir alışkanlığın yerleşmesi

Fakat, bu yavaş gidişin, bu ikircikli adımların başka nedenleri de vardır. Sorunun böyle karmaşıklaşması, suyun me-

kanik etkilerinin pek çok olduğuna hâlâ inanılmasından ileri gelir. Hatta banyoya gösterilen yeni ilgi, bu etkileri daha belirgin duruma getirmiştir. Kendisine yabancı bir şey olan su tarafından devindirilen, bir o yana bir bu yana sallanan vücut, her şeyden önce, o suyun işleminden geçer. Suya girmek demek, bir dizi işlemle karşı karşıya kalmak demektir. Bunların vücut üzerindeki etkisinin yalnızca temizlik olduğu ise hiç söylenemez. Bazen o işlemler, temizlikten çok daha belirleyici bir etki yapabilmektedir. XVIII. yy.'ın yarısında, hâlâ, bu düşünceler egemendir. Vücuda en iyi sızanın sıcak su olduğuna ve yumuşatıcı etkisini vücudun bütün kesimlerine gönderdiğine, ılık suyun sinirliliği bastırıp öfkelenmeleri yatıştırdığına, soğuk suyun ise, bir dizi kasılmayla, kasları güçlendirdiğine, gücü arttırdığına inanılıyordu. Su tam daha iyi "kabul görme"ye başladığı zaman, bütün bu etkiler üst üste binip tekrar zihinlerde bir kanıt gibi yerleşip oturmuştu. Yıkanmaya gösterilen bu yeni ilgi ile, suyun çeşitli etkilerinin üzerinde durma uzun süre hep birlikte gidecektir. Özellikle, sıvının sıcaklığı belirleyici olarak görülecektir. Hatta, bir takım karşıtlıklar zihinde yerleşmiştir. Örneğin, bir yanda düzenli yıkanma bir yanda her mevsim bir kez yıkanma; bir yanda dirilme ve güçlenmeyle çakışan soğuk su banyosu bir yanda gevşeme ve bezginlikle çakışan sıcak su banyosu alışkanlıkları ortaya çıkmıştır. Su, akışkan bir ortam olduğu için, bunlar arasında birini seçmek de zor oluyordu. Isı, sudan alınacak sonuçları, suyun akışkanlığı üzerinde etkiler yaparak değiştirebilir. Fakat, ne olursa olsun, su, bir dalgalar ve çarpmalar, devinimler ve basınçlar ortamıdır. İçine dalmış cisim için bir durum yaratır. İçine dalmış cismi, insan vücudunu, herhangi bir iklim koşulundan daha büyük bir güçle sarmalar. Vücudu kuşatarak ona egemen olur. Madde nötr değildir. Durum böyleyken, nasıl olur da, yıkanma bu etkilerin dışında düşünülebilir?

Bu fiziksel olaylar, kendilerine bir de toplumsal anlam eklendiği için daha büyük önem taşır. XVIII. yy.'ın ortalarında ilk kez kendilerini suyun sıcaklığına bırakanlar, on ya da yirmi yıl sonra soğuk suyun olumlu özelliklerini ilk bulanlarla aynı kimseler değildir. Bu noktada, vücut zevklerini anımsatan ince bir yıkanma âdetiyle, katı, neredeyse keşişlere yaraşır bir yıkanma âdeti karşı karşıya gelmektedir. Herhalde, soğuksu kullanılan yöntemlerin yaratacağı katı tutumlar ve daha önce gözlemlenmiş olan lüks çatışmaktadır. Gittikçe birbirinden ayrılan iki yol ortaya çıkar. Bunlar, bir yanda baştan başa aristokrat bir yumuşaklık, bir yanda daha geniş çevrelere yayılma hevesinde bir "çilecilik"tir.[18] Böyle uygulamalar düşündürdüğüne göre, suyun etken bir madde olması gerekirdi. Karıştırıcı, hareketli imgelere konu olması gerekirdi. Su çevresindeki bütün bu düşsellik, sağlık bakımının bir takım işaret noktalarına karışarak o noktaları daha az anlaşılır bir duruma sokmaktadır.

XVIII. yy.'ın ilk banyoları, hamamlarda alınan banyolar, sıcak banyolardır ve görünüşte temizlik amaçlıdır. Fakat, suyun hareketlerinin vücuttaki etkisine gösterilen dikkatten, banyonun amacının daha karma bir şey olduğu çıkabilir. Richelet'nin 1728'de yaptığı ayırım, bir takım ince farklar olduğunu düşündürüyor: "Gençler zevk için yıkanıyorlar, ötekiler se sağlıklarını korumak için banyo alıyorlar."[19] Şu halde, zevk, önde gitmekte. Sağlıkla ilgisine gelince, belki burada amaçlanan tenin bakımı değildir; suyun organlar üzerindeki güçlü etkisinin daha büyük olabileceği düşünülür. Her ne olursa olsun, ev hamamı bir lükstü, elbette az rastlanan, fakat isteye isteye edinilen bir lüks. Bu niteliği ile üzerinde durulması gerekir. Ev hamamı var demek, özgün bir uygulamada bulunulmuş demekti. Herhalde, yüzyılın ortasında yönelinen amaçların başında temizlik gelmiyordu.

Elbette, ev hamamının bir soylu konutunun değerini art-

tırdığı kuşku götürmez. Bastide'in 1753'te yayınladığı "Küçük Ev" adlı öyküde[20] böyle bir hamam anlatılır. Anlatış pek dobra dobra olduğundan çok da ilginçtir. Frémicour Markisi, tanıdıklarından bir hanımı, Mélite'i, baştan çıkarmak amacıyla, Paris girişinde, Seine kıyısı üzerinde yaptırdığı yeni evi gezmeye davet eder. Hanım pek istekli değildir; ikircikli ve alaycı davranır; sonunda kabul eder. Elbette, durum sonradan tersine döner; konuk bayan, odaları dolaştıkça hayran kalır. Yeni ev yavaş yavaş tanındıkça duygular da yoğunlaşır. Bu arada, önde gelenin görkem değil, evin "konforu" ve zarifliği olduğu anlaşılır. Büyüklükten çok, zevk ağır basar. Çalımlı olan değil de, ince ve yararlı olan öncelik taşır: "Amaçladığımız, kulu kölesi olduğumuz şu rahatlıklar; bizden öncekiler ise bunları pek aşırı derecede ihmal etmişler."[21] Odaların uyumlu biçimde dağılımı, çok sayıda fakat gözden uzak yapılmış servis merdivenleri, tablo, gravür ve heykellerin, güzel koku veren ve buhurdanların çok özenli dağılımı, yani tekniğe verilen önem, oturulan yere gösterilen özen. Teknikteki ilerleyiş, rahatlığa ve görünüm inceliğini gözeten bir ilerleyiştir. Mélite'in baştan çıkması işte bu çifte şoktan kaynaklanır. Ziyaretin hamamda son bulması bir rastlantı değildir: "Yürüyüp kendiliğinden o ana kadar gördüklerinden daha enfes bir yere girdi..... Bu yeni bölüm, bir banyo dairesiydi. Mermerler, porselenler, muslinler, hiçbir şey esirgenmemişti. ..... Lambrileri Houet tarafından resimlenmiş bir tuvalet odacığının* yanında ..... Artık dayanamıyorum, dedi, fazlasıyla güzel. Dünyada hiçbir şeyle karşılaştırılamaz."[22] Temizlik, estetik ve incelikler tek bir duygu coşkusunda bir araya gelmiş gibiydi.

Bastide'in öyküsünün 1753'te Journal de l'Economie'de yayınlanmış olması metne tüm anlamını veriyor. 1751'de çık-

* Ev yönetimi gazetesi ya da iktisat gazetesi. 'Ekonomi' sözcüğünün iktisat anlamında kullanılması o yıllarda yeni başlamıştı.

maya başlayan bu gazetenin görüşünü güçlendiren bu öykü teknik izleğini duyarlık izleğine, yük izleğini ilerleme izleğine katar. Burada Voltaire'in ya da Montesquieu'nün ileri sürdükleri ele alınmaktadır. Yani duyulann incelmesi, sanatların incelmesine bağlıdır. Madem ki sanatlar "insanlan çıtkınldımlaştırmak"[23] şöyle dursun, kamudaki duyarlığın gözünü kamaştırmakta ve zenginliklere hizmet etmektedir, o halde ekonomi bilimi bu izleklerin her ikisine de egemendir. Bastide XVIII. yy.'ın ilk arısında görülen bu bilinçlenmeyi daha ileri götürür, sanatlar duyulan etkileyerek kaynaklan da çoğaltırlar, sanayilere hareketlilik kazandırırlar. Fazladan, gereksiz sayılan şeye, aslında, pek çok ekonomik değer yatırılmıştır. Bir ulusun gücünü bolluk belirler. Voltaire'in 'monden adamı', zevkleriyle "gerçekte bütün bir toplumsal konumu zenginleştirir."[24] Önce onun hevesleri beğenileri sanatçılardan, yapımevlerinden bir istemde bulunur, sonra sanatçılar ve yapımevleri onun heveslerine, beğenilerine kalıcı nitelik verirler. Eski ahlâksal katılıklar, belki eskisinden daha belirgin biçimde, sarsılmaktadır. Zevk, bazen "yumuşaklık bile"[25] başka bir biçimde kendilerini dile getirirler. Denebilir ki, artık, yeni ve ısrarlı bir biçimde ekonominin bir takım işaretlerine dayanmaları, ekonomiden "yüz bulmaları" onlara bu hakkı vermektedir.

Bu yeni destekle banyonun da yeni bir yeri olmuştur. Önce, varlıklı kimseler için bir ek inceliktir. Duyuların ve beğeninin incelmesidir: "Banyoya koşar, güzel kokulann en baygınları vücudunu tazeler, parlatır, teninin hazzı sıkıştırmaktadır. Buluşmaya uça uça gider."[26]

1754 yılında Venedik'te, hanımlarla buluşmalarını kolaylaştırmak için Fransız sefirinin kendisine açtırdığı daireyi anlatırken, Casanova, "aşk meleklerinin annesi için hazırlanmış giyim odası"[27]na bitişik mermer banyoda değişik bir görkem bulur. Ancak, bu görkemin amacı pek belirlidir. Ona, herhan-

gi bir işlevsel neden görünümünü uzaklaştıran, ikincilliğe iten bir erotizm, bir vücut hazzı düşkünlüğü karışmıştır. Banyo, tümden vazgeçilebilecek bir şey değilse de, "önemli bir fazlalık"tır. XVIII. yy.'ın ortasında banyo âdeti hiçbir şekilde, birincil bir âdet ya da şaşılmayacak kadar yaygın bir uygulama değildir. Kösnüllüğün egemen olduğu bir lüksü gösterir. Lesage'ın* şeytanı öğrenciye teker teker Madrid'in bütün evlerine girme olanağını verdiğinde de bu iki yönlülükle karşılaşılır: Birkaç sayfada hem toplumsal hem kültürel bir genel gözden geçirme gerçekleşir. Bütün o ziyaretlerde tek bir banyo sahnesi vardır ama, bu, anlamlı bir sahnedir: "Evin ikinci bölüğünde güzel bir hanım oturur; az önce süt banyosundan çıkmış ve yatağına girmiştir. Bu istek uyandırıcı kadın duldur...."[28] Herhalde az rastlanan bu süt banyosu cildin nazik ve beyaz olması için alınır ama, yazar yorumunu vücut zevklerinin inceliği üzerine yapar.

1759'da ilk kez güzellik sanatı konusunda bir metin, banyoya yazılmış uzun bir övgüyle tanıtıldığında, verilen örnek, o yılların doğu ülkeleri hareminden alınmış bir örnek olur. Sevişmeyi anıştıran imgelerle ve kadın çevreleriyle doludur. Odalık kadının banyosuyla fiziksel haz yararlı olandan, duyuların harekete geçmesi de temizlenme işleminden hep biraz önde gelir. Yazarın anlattığı saray dekoru, vücut hazlarını gösterir: Sedefler, inciler, güzel kokulu bitkiler vardır. Banyonun kendisi istiridye kabuğu biçimindedir. Bütün bunlar neşeli bir havanın ötesinde bir şey yaratır. Söz konusu nesneler, önce, bir ortamı belirler. Hareketlerin hepsi yıkamayla tümden çakışmaz. Düş gücünün ince ve yapmacıklı yaratılarına dayanan yıkanma, sadece bir işlevsel uygulama olmaz. İncel-

* Alain René Lesage (1668-1747) Fransız romancı ve oyun yazarı. Döneminin tüm toplumsal katmanlarını eleştiren kitaplarının içinde en tanınmışı, Asmodée adlı şeytanın yardımıyla Madrid evlerinin çatılarını kaldırıp içinde yaşayanların gizlerini öğrenen bir genci anlatan 'Topal Şeytan' adlı romanıdır.

miş kültürlerin görkemini gösteren bu edim, yıkanma edimi, duyulanmayı işler. Yıkandıktan sonra odalık "kendini yumuşak ve kösnül bir uykunun kollarına teslim edebilir".[29] Kadın burada hem baştan çıkarandır hem de gevşeyiştir, yumuşayıştır.

Daha ileri bir tarihte Mme de Genlis*, yıkanmanın nasıl da çok vücudun bir "durumunu" amaçladığını söyleyecektir. Suyun taşıdığı değerler hemen duyulara erişir; XVIII. yy.'ın ortasında banyo seçkin, kibar bir tasasızlığı andırır bir şeydir: "Banyo, sıcak yerlerde bir zorun, başka yerlerde bir moda olmuştur. Bizde, hiçbir zaman, şu son yıllarda görüldüğü kadar çoğalmamış, yayılmamıştı. Tembellik ve aylaklık banyonun yerleşip kalmasında büyük rol oynamıştır. Saat altıda öğle yemeği yenmeye başlandığından beri, öğleden sonralar o kadar uzun geliyor ki... ."[30] Soyluların evlerindeki bu sıcak banyo, her zamankinden çok bir kadın âdeti olmuştu. Kadınlığı ve gevşekliği anımsatmasından başka, bu âdet, bolluğun izin verdiği bir ek zevk olarak geleneklere yerleşir.

XVIII. yy.'ın ilk ev hamamlarını yapan mimarlar, işte bu bolluktan yararlanmışlardır. Yaratılarını değişmez hatta düzenli bile olmayan bir âdetin emrine vermiyorlardı. Bu yeni mekânlar, çoğu zaman, yorgunluk atma, gevşeme yerleriydi. Amaçlanan, loş, nemli yerlere saygınlık kazandırmaktı. Yeşil yapraklar, otlar, pek uzakta olmayacaktı. Ev hamamı için seçilen yerin limonluk ya da binanın poyraza bakan bölüğü olmasının nedeni, banyonun soğuk havalar için değil, sıcak havalar için yapılmasıdır. Yeşilliğe, az güneş gören bahçelere, gizli duvar oyuklarına gösterilen özen, açıkça yılın belli bir döneminin tercih edildiğini gösterir: "Bu daire, serinlik isteyen bir işte kullanılacaktır. O nedenle de, çoğu zaman, bina-

* Stéphanie Félicité du Crest, Genlis Kontesi (1746-1830). Edebiyatçı, Orléans Dükü Philippe Egalité'nin çocuklarının mürebbiyesi. Eğitim konusunda yapıtlar bırakmıştır.

nın alt katında ve bir ağaçlığa ya da çeşmeye yakın bir yerde yapılır. Böylece hamamdan çıkınca insan, hoş bir yeşilliğin gölgesinde serin hava soluyabilir."[31] Burada söz konusu ev hamamının yaz sıcakları için yapıldığı açıkça anlatılıyor.[32] Diderot'nun Volland kızkardeşlere* yolladığı 10 Ağustos 1769 tarihli mektup da o kadar açık olmadan ve elbette daha dolaylı biçimde ama, aynı doğrultudadır. Şöyle yazar: "Aman, ne kadar sıcak! Üçünüzü de peştemallarınızla hamamda görür gibiyim."[33] Yıkanma, Diderot'nun kaleminde sıcakla birleşiyor. Banyonun henüz havanın soğuk ve sıcağı ve mevsimler karşısında bağımsız olacak kadar sık rastlanan alışılmış bir şey olmadığını anlıyoruz. İnsanın suya girmesini sıcağa, çevredeki havaya bağlamakta ısrar ediliyor. Suya, öncelikle, bir durum yaratmak için giriliyor. Ligne Prensi** de adadaki bahçesinde, güneşin altında bir şeyler okuduktan sonra aldığı banyoları anlatırken aynı çizgidedir. Gösterişli, varlıklı görünümde yerler hemen "bütün güzel kokularla dolu taze hava"[34] ile birbirine bağlanır. 1772'de kadınlara seslenen bir sağlık kitabı, bu konuda esas olanı söyler. Banyo, mevsimlik bir uygulamadır, en çok sınırlı bir kesimi ilgilendirir; belli belirsiz de vücut hazlarını anımsatır: "Önlem diye yıkanma, vücuda haz vermesi için yıkanma ve temizlik amaçlı yıkanma, kışın öğütlenmez. En uygun mevsimler ilkbahar ve yazdır."[35]

Bundan da anlaşılıyor ki, banyo, temizlikle başka etmenlerin birleştiği bir uygulamaydı. Suyun hareketliliği, vücudun su emmesini ve durumlar üzerindeki rolü ön plana çıkarır.

* Sophie Volland ve kızkardeşleri, Sophie (1755-1784) yıllarca Diderot ile mektuplaşmıştır. Diderot'nun ona yazdığı 553 mektuptan bugün elde bulunan 187'si büyük bir dönem tanıklığı değeri taşır. Diderot, yıllarca bağlı kaldığı Sophie'nin ölümünden sonra dört ay yaşamıştır.

** Charles Joseph, prince de Ligne (1735-1814). Belçika'nın Ligne ailesinden, Avusturya ordusu mareşali. Çağının Voltaire, Goethe, Mme de Staël gibi büyükleriyle dostluk kurmuş, askerlik ve edebiyat alanında, Fransızca olarak, çeşitli yapıtlar bırakmıştır.

Yıkanmak, belki de her şeyden çok, insanın kendini çevreleyen atmosferi duyması, destekleyici etkilerden geçmesi, yalın vücut hazlarını algılaması demektir. Banyoda bir madde alışverişi ve basınçların açılıp yayılışı gerçekleşmektedir. Banyo, öznel bir dizgeyi, izlenimlere dayanan bir dizgeyi uyarmaktadır. Banyoda söz konusu olanın, vücudun hemen hemen içsel duyarlığı olduğu söylenebilir. Herhalde XVIII. yy.'ın ortasında banyo, az kimsenin paylaştığı bir lüks uygulamadır, ama, hemen hemen o sıralarda yeni girişimlere yol açtığına bakılırsa, bu, önemli bir âdete dönüşmüştür.

Geleneksel hamamcı işletmesine benzemeyen yıkanma yerlerinin ilki, 1761'de Seine Irmağı kıyısında yapılır. Bir teknenin iki yanına küçük kabinler oturtulmuştur; ırmağın sularının pompalandığı bu kabinlerde sıcak suyla yıkanılır. Suyun dolaşımını kolaylaştırmak için teknede yeni bir düzenleme yapılmıştır. Amaçlanan şey, hem tedavi hem sağlık koruması-dır. "Her an banyo ile rahatlamış ve iyileşmiş hastalar görüyorum; aynı zamanda sağlıklarını yitirmemekte de birbirleriyle yarışıyorlar."[36] Tıp Fakültesi'nin onayını alan, çeşitli ilanlarla duyurulan, "tek yetkili"[37] kılınan Poitevin Hamamı'nın bu alanda 1783'e kadar rakibi yoktur. Bir zanaatçının günlük ücreti 1761'de yarım lira, Paris dolaylarında bir gündelikçi işçininki çeyrek lirayken, aynı tarihte Poitevin Hamamı'nda bir yıkanma üç lira olduğuna göre, söz konusu hamamın yukarıda sözü edilenlerden de az bulunur bir müşteri kesimine seslenen pahalı bir yer olduğu anlaşılıyor. Bu, sıcak hamamın varlıklılara ait olduğunu da doğrulayan bir gözlemdir. Fakat, bu işyeri, en çok, bir ılıca olmakla bir temizlik kuruluşu olmak arasında bocalamıştır. Poitevin birçok kez şöyle der: "Zenginlere yurt dışından dertlerine derman aramaları durumunda iyileşecekleri süreden daha kısa bir sürede iyileşmeleri olanağını vermek gerekir."[40] Poitevin, ayrıca, suyun vücut üzerindeki mekanik etkilerini çoğaltmak için tasarlanmış duş-

lardan da büyük coşkuyla söz eder: "İyileşme, sızı veren zarlar içinde ve uyuşmuş kaslarda –zaten kasların uyuşma nedenleri o sıvılardır– biriken yabancı sıvılara yer değiştirterek gerçekleşir."[41] İkircikli kalanlar, sonuçta, seçimlerini ılıca tedavisi doğrultusunda yaparlar. Poitevin Hamamı, bu biçimiyle, XIX. yy. hamamlarının öncüsüdür. Ancak, uygulamada, gerçek olarak, onun öncüsü değildir.

Nihayet, banyoya yöneltilen ilgi, XVIII. yy.'ın ortalarında, bu konudaki tıbbî monografilerin birden çoğalmasıyla da kendini gösterir. Dijon Akademisi'nin* 1755'te "Katışıksız su banyosunun olumlu nitelikleri" diye ortaya koyduğu sorun, bu konunun önemini gösterir. İlk metinlerin her biri doğrudan doğruya, organların ta içine işleyen sarsıntının etkisinden söz ederler. Duyarlıktan kaynaklanan olaylara gösterilen dikkat başı çeker. Organizma banyodan hem olumlu hem olumsuz etkilenir: "Sıcak su, içine aldığı vücudun teninde tatlı bir duyulanma uyandırır; duyusal güç büyük bir zevk vererek etleri gevşetir."[43] İlk amaç, gözde bir şey canlandırmaktır. Bir durumun canlandırılması istenmektedir. Sıcak banyo her şeyden önce "tadılabilir" bir şeydir. Çünkü maddesiyle duyuları kavrar: "Deride ve deriden geçerek bütün sinir sisteminde bir çeşit haz yaratan bu tatlı gevşeme, banyoyu, sakinleştirici bir şey durumuna getirir. Banyodan sonra vücut uykuya hazır olur."[44] Yakından ele alınırsa, yine fizikteki akışkanlar ve vuruşlar kuralı ile karşı karşıya bulunuluyor demektir. 1749'da Guillard, banyoyu kullanılması akla yakın bir şey olarak kısa yoldan "mutlu yurttaş"ına kabul ettirmeye çalıştığında, hiç şaşmadan, dışsal olayların öncelik taşıdığı görülür. Durağan koşulların tanıtılmasından sonra, ilgiyi banyonun başlattığı daha derin olaylar ilişkisine yöneltir. Söz konusu metin, geniş ölçüde organların fiziği üzerinde yoğunlaşmakla birlikte, ban-

* Académie: Fransa'da bir ilin üniversitesi ya da üniversitelerini içinde barındıran makam.

yo yapmanın yinelenebilen bir işlem olduğunu ve herhalde biraz da olsa, yeni bir temizlik anlayışının başladığını göstermesi bakımından bizim için öğretici bir metindir: "Sinirlerinin esnekliğini yitirmemek, terlemesini kolaylaştırmak için, vücut içi sıvılarının vücudun herhangi bir yerinde birikip de –aslında kolayca kaçınılabilecek– şiddetli ağrılara yol açmalarını önlemek için, mutlu yurttaş, banyosunu alır, vücudunu yağla ovar."[45] Sıcak banyo, vücut içi sıvıların dolaşımını sağladığı için insanı hafifletir. Birinci yararı budur.

"Lazım"lıklar ve benzerleri

1735'ten sonra, suyun yeni bir kullanılış biçimi ortaya çıkar; bu, banyodan daha sınırlı bir fiziksel kullanımdır. Ne var ki, sınırlı görünümüne karşın, bu uygulama seçkin kesimin sağlık bakımında daha derin değişiklikler olduğuna tanıklık eder. Hele, 1740'tan sonra, soyluların eşya listelerinde, önemli ince marangozların hesap defterlerinde, o zamana kadar bilinmeyen bir eşya çeşidinin adı geçmeye başlar. Adı "temizlik iskemlesi"dir. Daha o zamandan "bide" sözcüğünün bile kullanıldığı olmuştur. Bu sözcüğe 1730'lu yıllardan az önce şurada burada rastlanmıştı. 1726 yılında bir gün d'Argenson*, Madame de Prie'nin** giyinme odasına alınır. Önemsiz hoşbeşten sonra, Mme de Prie birdenbire "bide"sine oturuverir[46] ve mahrem bir temizlenme işine başlar. d'Argenson çekilmek ister, hanım kalması için ısrar eder. Durum gülünç bir sahne

* René Louis, de Voyer d'Argenson Markisi (1694-1757); dışişleri bakanı; Voltaire'in dostu. Anılar bırakmıştır.

** Jeanne Agnès Berthelot de Pléneuf, Prie Markizi (1698-1727); zengin bir hazine tahsildarının kızı ve Fransa'nın Torino sefiri Prie Markisinin karısı; Condé Prensi Henri de Bourbon - Condé'nin metresi olmuş, prensin başbakanlığı sırasında ülkeyi yönetmiş, Kral XV. Louis'nin Marie Leszcynska ile evlenmesine aracılık etmiş, gözden düşüp sürgüne gönderildiğinde kendini öldürmüştür.

oyununa dönüşür. Ev sahibesinin hareketi, bayağılığıyla insanı şaşırtıyor ama, bizim için önemli olan, olayın tarihi. Örneğin, Malmaison Konağı'nda 1713'te çıkarılmış bir eşya listesinde delikli iskemle yani lazımlıktan söz edilmez ama 1750'deki listede[47] vardır. 1739'da Ours Sokağı'nda Belle Teste* adlı bir tornalı marangozhane sahibinin, acayip görünümlü, arkalıklarını birbirine bitişik çifte bideler yaptığı bilinmektedir.[48] Böyle bir şey, uzun zaman toplumsal seçkinliğin işareti sayılmıştır. Genellikle tahtadan bir kasa ve kalay ya da fayanstan yapılmış bir küvetten oluşa lazımlık çoğu zaman işli ve zengin görünümlüydü. Arkalığı ve küvetin üzerine inen kapağıyla bir sandalye gibi de kullanılabilirdi. Duvaux'un Mme de Pompadour'a 1751 Ağustosunda sattığı lazımlık, rüküşlüğü ile ilginçtir: "Arkalığı gülağacı ve çiçek kakmalı, silme süslü, ayaklarının tezyinatı bronz yaldızlı bir bide."**[49] Mme de Talmont'un Saint-Germain-en-Laye'de kullandığı da ilginçtir: "Kırmızı marokenden kaplanmış ve üzerine yaldızlı çiviler çakılmış taburesinin üzerinde arkalığı horozibiği tahtası zıhlı, kuşkirazı ağacından"dı.[50] Üzerinde çok işlenmiş, özen gösterilmişlerinde arkalığına gömülmüş kristal koku şişeleri olabilirdi. 1762'de J.-B. Dulin'in vidalı ayakları çıkarılıp yolculukta taşınabilecek metal bir bide yaptığı bilinmektedir. Bu, böyle bir eşyanın yeni yeni kazandığı önemi dolaylı olarak gösterir.[51] Yalnızca kadınlar tarafından kullanılmaz. Örneğin, M. de Hérault'nun eşya listesinde ve Montgeofroy Şatosu sahibinin 1775 tarihli eşya listelerinde ortası delik sandalye ve yine bir bide saptanmıştır. Aynı şekilde, Bourbon Sarayı 1779 tarihli eşya listesinde Condé Prensi'ne ve karısına ait ortası delik sandalye ve bide geçer.[53]

* Güzel baş.

** Bugün 'bide' sözcüğü ile belirtilen eşyadan epeyce farklı olduğu unutulmamalı. XIX. yy. ortasında bile henüz sözlükler bugünkü anlamı vermemektedir. XVIII. yy.'da 'bide' genellikle oturak karşılığı olarak kullanılmaktadır.

G. de Saint-Aubin'in* gravürlerinden bu özel lüks hakkında yeterince bilgi alınabilir. 1770 tarihli "İnsan Biçiminde Kelebeklerin Sahneleri" adlı yapıtından, ince, zarif ama insan biçiminde kelebeklere can vererek toplumsal durumlardaki karmaşıklığı anlatırken hem resim üzerinde oynar hem de âdetlere tanıklık eder. Bu resimlerdeki giyinme-süslenme sahnesi, büyük soylu konaklarındakinin aynıdır: İnce işlenmiş bir döşeme, şatafatlı kumaşlar, dikkatle işlerine koşuşan uşak ve hizmetçiler. Bir "böcek" kayıtsız bir tavırla oturmuş saçlarını yaptırmaktadır. Çevrede yüzyılın ortalarında kullanılan nesneler görülür: İşli ayna, işlemeli mendiller, dantel masa örtüsü, zarif, biçimli şişe çekmeceleri ve nihayet bide, resimli bezden bir paravananın dibinde, kenara konmuş bide.[54]

Yine de, lazımlık ya da bide burjuva dünyasında hemen hemen hiç rastlanmayan, çok nadir bir eşyadır. Örneğin, yüz bin lira gelire sahip bir tacir olan J.-L. Tamisier 1767 yılında Apt'ta öldüğünde terekesi içinde bir tek oturak bile çıkmaz.[55] Halbuki eşyanın sahibi lüksü tanımış bir kimsedir. İnce işli gömleklerinin sayısı altmışı bulur. Bayan Tamisier'nin birinci kattaki giyinme odasına gelince, orada üzerinde aynalar, kremli koku şişeleri bulunan bir tuvalet masası vardır; fakat, aynası, çekmeceleri ıtriyatıyla yeni bir şey olan bu masaya karşın, XVII. yy. hijyeninin değiştiğini gösterecek hiçbir işarete rastlanmaz.[56] Halbuki, eşya listesinde XVII. yy. hijyeninin bütün belirtileri yani çamaşırın kalite ve miktarı, görünüşe ve ıtriyata verilen önemi belirten nesneler yer alır. Montmorency'de Rousseau'nun 1758'de oturduğu ev de bu yeni eşyayla tanışmıştır. Hatta, Mme de Pompadour'un kâhyası Collin'in konutunda da, hanımının ölümünden (1764) sonra çıkarılan envanterde oturağa rastlanmaz.[58] Öte yandan, sadece şatolardaki çeşitli mekânlar bile bu konuda yeterince bilgi ve-

* Gabriel Jacques de Saint-Aubin (1724-1780); Fransız ressam, desinatör ve gravürcü. Canlı Paris yaşamını yansıtan derinkazı (ofort) tabloları vardır.

rir: Yüzyılın ortasında ve daha birkaç on-yıl boyunca, lazımlık sadece efendilerin yatak ya da giyinme odalarında bulunabilecektir. Örneğin, 1750'de Malmaison Konağı, 1775'te Montgeofroy Şatosu böyle yerlerdi.

Az ya da çok göze görünür bir kibarlık belirtisi, işareti olan bidenin varlığı, insan davranışlarını, özeni etkilediği için daha kişisel bir temizlik uygulaması akla getiriyor. Ne ortaya çıkışından az önce ne tam ortaya çıktığı sırada hijyen kitaplarında herhangi bir değişiklik olmuştur. O zamana kadar klasik temizliğin dayandığı görgü kitaplarında da hiçbir değişiklik görülmediği için bunun birden varoluşu, çok ilginç bir olgudur. Örneğin, bazı metinlerde vücudun kesimlerine ayrı ayrı uygulanan temizliklerden söz edilmesine ancak 1760'tan sonra rastlanır. Jacquin'in kitabı (1762)'nda yerel yıkanma vardır ama, biraz hafifletilmiş, yumuşatılmış kalır. Vücudun "gizli" bölgelerinden o kitapta söz edilirse de, kesinlikle hangi hareketin yapıldığı belirtilmez. Böyle bir yıkanmanın ilkesi, genel anlatmanın sınırlarını aşmaz: "Temizlik, vücudun birçok kesiminin, özellikle terin fazla uzun süre kalıp da kötü bir koku çıkardığı kesimlerin yine aynı sıklıkla yıkanmasını gerektirir. Bu konuda zarafet, incelik de sağlık kadar rol oynar."[61] Buna karşı, 1763 tarihli "Sağlığın Bekçisi" adlı kitap pek titiz biçimde vücudun söz konusu bölümlerinin adlarını verir. Kokular, kızışmalar üzerinde de durur. Vücuttaki bütün bu "özel" ve gizli yüzeylerin yıkanmaması durumunda doğabilecek "tehlike"leri anlatır: "Bu kesimler (koltukaltları, kasıklar, apışarası, cinsel organlar, makat çevresi, kabaetlerin arası) terli kalırsa, sıcak, teri artırır, insan pis kokmakla, pis kokuyu çevreye yaymakla kalmaz, çıkan maddelerin bir bölümü, bunların özü, emici damarlarca geri alınıp dolaşıma katılır; oraḍa da iç sıvıları kokuşmaya hazır duruma getirerek zarar vermekten başka bir işe yaramaz."[62] "Emen vücut" imgesi hep sürüp gidiyor (yalnız bu örnekte gözeneklere sızan, su

değil, ter oluyor), fakat vücut kesimlerinin bakımı için su kullanılıyor 1772'de Le Médecin des Dames* bu kesimlerin düzenli olarak nemli bir havluyla silinmesini öğütler. Bazı kesimlerinse yıkanması gerekir: "Doğal kesimlerin bakımı, vazgeçilmez bir gerekliliktir. O kesimleri her gün yıkamalı ve bu işte kullanılacak suya bütün güzel kokulu otlardan ya da bazı esanslı sulardan koymalıdır."[63] Kadınca bir temizlik üzerinde ilk kez çok açık biçimde duruluyor. Bidenin kullanılması bu metinlerden öncedir. Gerçekte bidenin kullanılmaya başlaması başka bir değişiklikle, mekânla ve kişiye özgü oluşla ilgili bulunduğundan daha önemli olan bir değişiklikle aynı ana rastlar. Bu, sırf bu işe ayrılmış 'rahatlık' bölümlerinin yapılmasıdır.

Örneğin, Blondel'in** 1737 yılında[64] ya da 1752 yılında[65] yaptığı büyük konaklarla Le Muet'nin*** ondan yüzyıl önce[66] yaptıklarının modelleri arasındaki ayrımı meydana getiren, konutun değişik kesimleri arasında çok daha belirgin bir bölünme olmasıdır. Bölümlerin birinde gösterişli yaşam sürerdi, görgü kurallarına göre soylularca asal olan yaşam; daha geride kalan öteki bölümdeyse teklifsiz işler görülürdü.[67] Yatak odalarına açılan, ne iş için kullanılacağı açıkça belli odalar vardı; bunlar küçük ya da büyük, yemek ısıtma yeri, fazla kitapları tıkıştırma yeri, giyinme, odası, giysilerin konulduğu oda vb. idi. XVII. yy.'ın büyük konaklarının genellikle çok– amaçlı olan odaları, bir yüzyıl sonra ek– mekânlara dönmüştür. 1737 yılında Michel de la Jonchère,[68] Malmaison Konağı'nda bir değişiklik yaparken küçük kabineleri, "giysi odaları"nı çoğaltmıştır. Halbuki, o zamana kadar söz konusu ko-

* Hanımların tabibi.

** Jacques François Blondel (1705-1774). Fransız mimar. Metz ve Strasburg Kentlerine önemli yapılar yapmıştır. Fransız Mimarlığı (1752) ve Sivil Mimarlık Dersleri (1771-77) adlı yapıtları bırakmıştır.

*** Le Muet (1591-1669) Fransız mimar. Kitapları birkaç kuşak boyunca mimarlarca kullanılmıştır.

nakta odalarla aynı düzeyde bir takım geçitler ve antişambrlar vardı. 1752'de La Vrillière'lerin* 1747'de Thiers Baronu'nun, 1748'de Armini Ailesi'nin[69] konaklarında yapılan değişiklikler hep bu doğrultudadır. Odaların belirli konumu hiçbir şekilde değişmemiştir; bunlar hep çok büyük, anıtsal denebilecek bütünlerin içinde yer almıştır. Ama, odanın çevresinde, iki oda arasında çeşitli yerler ortaya çıkmıştır. La Vrillière Konağı'nda bir yan bölümde bir yatak odasının bir giyinme-süslenme odacığı, bir giysi odası, bir de sandık odası vardı.[70] 1721'de Bourbon Sokağı'nda Bruant tarafından yapılan Belle-Isle Konağı'nda, yatak odasının bir giyinme, süslenme odacığı, lazımlık ve bidelerin bulunduğu bir odası, bir giysi odası, bir de basit ayakyolu vardı.[71] Blondel, XVII. yy.'ın yapılarıyla, kendi döneminin kileri karşılaştırır ve eskilerin "giysi odası, lazımlık odası yaptırmamakla büyük yanlışa düştüklerini" söyler.[72] Örneğin, XVII. yy.'ın sonunda, Mme de Pompadour'un giyinmesi için ayrılmış tek bir yer yoktu. Kralın bakanlarıyla çene çaldığı bir odada yatardı. Yatacağı zaman hizmetindeki kadınları içeri girer, onu yatağın dibinde "soyarlar"[73]; sonra süzülüp yatağın içine girmesine yardım ederlerdi. Kadıncağızı odadakilerden ayıran sadece yatağın çevresindeki ağır perdelerdi. İşte 1730'dan sonra büyük konaklarda görülen değişiklikler, asıl bu özel yaşam, kişisel gizlilik alanında olmuştur. Gösterişli odayla özel oda arasındaki fark, kişisel gizlilikte ortaya çıkmaktadır. Temizlenme ve süslenmeye bir yer ayrılması da yine aynı doğrultudadır. O yerin özgün bir yer olduğu, daha 1760'lı yıllarda 'tuvalet kabinesi' denilen bu yerler için, onlara özgü, lambrili, resimli kumaştan tavan askılı takımlar satılmasından anlaşılır.[74]

XVIII. yy.'ın ikinci yarısında görülmeye başlayan bu şatafatlı konaklar, yine de bireysel ilişkileri değiştirmemiştir. Ko-

* Louis de la Vrillière (1703-1777). Hep devlet hizmetinde bulunmuş bir ailenin oğlu. Saray nazırı.

nağın beyiyle hanımının odaları yine birbirinden uzaktadır. Aile bağları, ev içindeki değişikliklere karşın, sıkılaşmamıştır. Genellikle, kadın ve erkek konağın ayrı birer bölümünde egemenliklerini sürdürürler.[75] Konuk odalarına, törensel toplantı odalarına bakan boşluk, henüz aile mahremiyeti konusunda bir değişiklik yapmamıştır. O boşluğun gerçek yeniliği, özel yaşamda biraz daha fazla kişiselliğe olanak vermesi olmuştur. Kullanım yerleri, giyinme, temizlenme gibi, ayrı ayrı belirlenen odacıklar, o dönemdeki adıyla kabineler, özel hizmetleri de çoğaltmıştır. Birey, hareketleri eskisi kadar doğrudan doğruya gösterişe, başkalarına göstermeye yönelik olmadığından, kendi özüne zaman ayırmaktadır. Kendi kendisiyle ilişki kurabilmektedir. Söz konusu olan, soylu yaşamı doğrudan etkilemiş bir 'özelleştirme'dir.

Aslına bakılırsa, bu yönde birden fazla örnek birbirine karışmıştır. Elbette, aristokrasinin geleneksel modelleri zaten vardı, bunlara finans dünyasının kentsoylularının modelleri katılmış, soylular çevresine onların daha önce görmedikleri bir dinamizm getirmiştir. 1730'un büyük bir konağı, örneğin Meulan[76] gibi bir maliye baş mülteziminin konağında ya da Rouillé[77] gibi bir bakanınkinde hem sarayda bulunan bazı şeylere rastlarız hem de bunların saraydakinden değişik mekânlarda yapılmış olduğunu görürüz. Şatafatı karşısındakinin burnuna dayama âdetleri gitmiş, onun yerine daha az göze batar bir varlıklılık gelmiştir. Anonim işlevlere, herkes için aynı olan işlere ayrılan mekânlar büyümüştür. Temizlenme, süslenme, giyinme yerleri artık sadece gösteriş için yapılır olmaktan çıkmıştır. Özel yaşamına kapanabilen, kendi kendisiyle başbaşa kalabilen insan, eskiden olmayan bir mekân yaratmıştır. ticaret ve benzeri işlerle uğraşan o yeni seçkinler için soylulaşma. Saray adamına benzeme kadar ivedi hiçbir şey yoktu. Aynı zamanda, her iki tarafın kendi değerlerinden ödün vermesi kadar da kaçınılmaz bir şey olamazdı. "Soylular

zevklerinde içlerine kapanırlar, özelleşirlerken, soylu olmayan, sonradan görenler, yaşam biçimlerini aristokratlaştırarak kökenlerini gizlemeye çalışıyorlardı."[78] Mme de Pompadour'un 1752'de Lassurance'a bir takım değişiklikler yaptırdığı Evreux Konağı'yla mâliyeci* Meulan'a ait Armini Konağı, sonunda, birbirinin eşi iki yapı olup çıkıvermişti.

Daha 1760'larda Paris'in varlıklı konaklarında görülmeye başlayan giyinme-süslenme odacığının, temizlik odacığının,[80] "lazımlık odası" ya da "İngiliz yeri" denen yerin ortaya çıkışının bu özelleşmeden doğduğu söylenebilir. Bunlar, lüks yaşamın açık tanıklarıydı ve tek başlarına, söz konusu değişiklikle ilgili bir anlam taşıyordu. Bunların yapımıyla doğal gereksinimler için kapalı ve belli bir yer âdeti çıkınca ortası delik sandalye kullanımı bırakılmıştır. Bu yeni yerler, konforun ilk "makine"leriyle donatılıyordu; örneğin, koku yayılmasını önleyecek kapağı kapalı tutan bir supap bunlardan biriydi. Mahrem vücut işleyişleri için belirli bir yer düşünülüyor ve yapılıyordu.[81] Giyinme-süslenme odacığına gelince, o da yeni bir temizliğin habercisiydi. Elbette yerel bir temizlik ama, göze batmayan ve yalnızca çamaşıra özen gösterilmesini de yetersiz bulan bir temizlik. O zamana kadar görülmemiş bir uygulamaydı; önemli olanı da, saklı gizli olmasıydı. Bu konuda, mekân da hareketler kadar önemlidir. Duyulanma ve insanın kendi kendisiyle olan ilişkisi üzerinde --eskiden olduğundan daha çok-- merkezlenen bu hareketler dizisi herhangi bir kurama oturtulmadan gelişmiştir. Mahrem bir yıkanma biçimi yavaş yavaş ortaya çıkmıştır. Daha kapalı bir mekân da bu çeşit yıkanmayı kolaylaştırmıştır. Amacı belirli bir takım nesneler, böyle bir yıkanma olduğunu gösteriyor. Bide, söz konusu yeniliklerin tipik bir örneği olarak görülebilir; ama bi-

* Fransa'da 1789 öncesi rejimde maliyeci (financier), vasıtalı vergileri toplama gediğine sahip, kralın öteki haklarıyla da uğraşmakla görevli ve bu hakları daha önceden satın alnuş yüksek görevlilerin sanıydı.

deden başka, küçük ve yayvan kaplar. Fayanstan ve kömür kovası biçiminde su kapları da kişiye özgü bu yeni yerlerin eşyasındandı.

Vücudun ayrı ayrı bölümlerinin temizliğini sağlayan kişisel bir düzene olanak tanıdığı için önem taşıyan bu çeşit bir değişiklik yine de sınırlı kalmıştır. Sınırlı kalmasının nedeni, yalnızca ayrıcalıklı kimselerin malı olması değil, aynı zamanda geleneksel dış görünüş kalıplarıyla görgü kurallarının sınırlarından içeri henüz doğru dürüst girmemiş bulunmasıdır. Süslenme-giyinme denen şeyin daha uzun zaman bir gösteri gibi başkalarının önünde yapılabilmesi, bunun en önemli aşamasının saçın biçimlendirilmesi ve yüz bakımı olduğunu iyice belirtir. Görünen ile ilgili imgeler sarsılmamıştır. Mme de Pompadour'un giyinmesinde hazır bulunan Croy Dükü, böyle bir durumun el verdiği yakınlık –bu, kurumsal bir yakınlıktır– kadar estetik etkiye de vurulur: "Bundan daha hoş bir şey göremezsiniz."[83] Yapılan iş, göz görecek diye yapılmaktadır. Tuvalet denen şey, her şeyden önce, görünme ediminin sabırlı bir çehre değiştirmesidir ve görsel etkiyi yakalar. Çok kişisel, gösterişsiz ve yorumu az yapılan bir temizlik, giyinme, süslenme eylemini herhalde başka yollara saptırır. Ama o temizlik, hâlâ, büyük ölçüde, XVII. yy.'da dış görünüşe harcanan çabaların esiridir. Ana zembereği hâlâ gösteriştir, çalımdır. Değişiklik ise, asıl başka yönde olmaktadır. Örneğin, daha işlevsel olma yoluyla, sağlık gibi, kuvvet gibi yeni gerekçeler bulma yoluyla, ve bunlardan da çok, suyun taşıyıcısı olduğu mekanik imgelere karşı koyma yoluyla temizlik yön değiştirecektir. Nihayet, paradokslardan biri de, ilerideki değişikliklerden bir bölümünün, hâlâ egemen olan lüksün yeniden sorgulanmasından geçtiğidir: Dış görünüşe verilen değerlerin karşısında bir sağlık bakımı kendini duyuracak ve bunu toplumsal yan anlamları da eksik olmayacaktır.

2
Soğuk ve Yeni Güçler

Ev hamamı, içine girilen tekne (küvet) ve lavabolu giyinme odacığı, bütün bunlar, XVIII. yy.'ın ortasında suyun kullanımının yavaş yavaş değiştiğini gösteriyor. Hiç kuşkusuz, yeni bir temizlik –en azından ayrıcalıklı kişiler için– söz konusuydu. Bu yeni temizlik, bir yandan çok düzensizdi bir yandan da son derecede sınırlı bir çevrede kalmaktaydı. Bundan da çok, bu temizlik açık olmaktan uzak, dolaylı bir temizlikti. Su bile, besbelli, bugünün suyuna uymuyordu. Isısı, sızmaları, basınçları, özgünlüğünü belirliyordu. Vücut üzerinde etki yapan, vücudu yıkamadan önce içinden geçen etkin bir madde, dinamik bir ortamdı. Fizyolojileri allak bullak eder, gizli enerjiler taşırdı.

Öte yandan, suyun mekanik etkilerine gösterilen dikkat, ısılarla ve vücuda sızmasıyla sınırlanmıyordu. Bu konuda başka etkiler de düşünülebilirdi. Örneğin, sadece su kütlesi bile çeşitli şoklar, sarsıntılar gizleyebilirdi. Mekanik etkilerin pek çok kaynağı olabilir. İnsanların merakı ve yeni yeni şeylere olan beklentileri de işte suyun bu mekanik etkilerine yönelikti. Vücut bölümlerinin kıpırdanması, sarsıntılar, içteki hareketler, hâlâ, birinci plandaydı. Özellikle, birçok yönden çekici olduğu için önem taşıyan bir nokta da, soğuk suyun neden olduğu ürpermelerdi. Önce basit bir gözlem: Vücut, soğukta

kasılır; kasılmadan sonrası için ileri sürülenler ise o kadar somut şeyler değildi. Örneğin, kasılmalar vücut içi sıvılarını etkilediğinden tedavi etkisi olduğu varsaylırdı. Enerjileri etkilediği için de hemen hemen manevi etkileri olurmuş. Burada da, yine, hijyenle hijyeni aşan bir takım tasaların birbirine karıştığı görülüyor. Sıvının soğukluğu öteki her çeşit nitelikten daha önemli sayılırdı. Dikkatler, hemen, bu ilk temasın başlatacağı iç hareketlere çevrilirdi. Birçok kimse için, XVIII. yy.'ın ikinci yarısında, yıkanmaya ve su kullanımına egemen olan, bu soğuk su isteğiydi. "İnsanları daha güçlü, daha gürbüz kılmaz mı?"[1] Soğuk su izleğinin pek ayrıntılı bir uygulamasına az rastlanmıştır ama, gerek kuramlarda gerek söylemlerde soğuk suyun belli bir yeri vardı.

Bu çeşit soyut arayışlara bakarak birçok başka işaretin de biçim değiştirdiği söylenebilir. Örneğin, vücudun tepkilerine yepyeni bir güven gerekmektedir: Soğuk su kadar organizmaya ters, sert davranan bir sıvının sonradan güçlendirmesi için organizmayı görünür bir "kötülük" ile karşı karşıya bırakması gerekmez mi? XVIII. yy.'ın ikinci yarısında yeni bir hijyencinin aklını başından alan bu soğuk suyun uzun bir kuramsal ve kültürel yoldan geçmiş olması gerekir.

Soğuk su banyosunun çevresinde yaratılanlar

1750'den önce, bir süre, banyodan beklenenin yalnız tedavi amaçlı olduğu anlaşılıyor. Şaşılacak iyileşmelerden, öğretici örneklerden söz edilmekteydi. Örneğin, bir Kapüsen* rahibi, can çekişen hastaları birkaç buzlu su uygulamasından sonra kurtarıyor diye ünlenmişti. Yapay yolla elde edilen vücut kasılmalarının gücü yenilemeye yardım edeceğine, yaşa-

* XVI. yy.'da kurulmuş bir katolik tarikatının üyesi.

mın sarsması karşısında ölümün gerileyeceğine inanıyormuş. 1724 yılı Mercure'ü bu rahipçiğin yaptıklarını anlatır. Ölmek üzere olan bir kimseye çağrıldığında en buzlu kompreslerini alıp kahramanca koşarmış. "Vücuduna buzla ıslatılmış havlular yapıştırırdı; ölüm hâlâ iyi yürekli Kapüsen'le alay ediyor ve hastayı pencesinde tutuyordu. Sonunda, rahip, öfkeyle bağırarak sekiz librelik tek bir parça buz getirtti; onunla hastanın midesini ve karnını ovaladı: Yemin ederim, ölüm çekişmeyi kaybetti; hasta aşağıdan yukarıdan ferahladı, gözlerini açtı; herkesi tanıdı ve hiçbir şey olmamış gibi su içti."[2] Bu tepkiler, bilim-öncesi dönem acayipliklerin tepkileri gibidir. Açıkça görülüyor ki, Mercure'de anlatılanlarda olay, görülmek istendiği gibi gösteriliyor; garip, acayip olandan alınan ve saklanmasına da pek gerek görülmeyen bir tad vardır. Doğa insanı şaşırtır; doğaya karşı konması da akla çekici gelir. XVIII. yy. başlarında ortaya çıkan fizik kabineleri* de belli belirsiz ilerleyişleriyle, şöyle böyle denenmiş mucizeleriyle bu soğuk denemelerine oldukça yakın bir uygulamaydı. Herhalde, soğuk tedavileri daha da yayılacaktı.

La Force Dükü'nün zavallı birini öldürücü bir güneş çarpmasından kurtarması da bu tedavi yöntemlerinden biriyle olmuştu. Uzaktan gelen iki yolcu kavurucu bir sıcakta dükün topraklarından geçerler. O yıl yaz mevsimi başka yıllara benzemez. Hava insanı yakar. Adamlar dayanamazlar. Dükün bulunduğu yere birkaç yüz metre kala bir tanesi ölür. İkincisi La Force Dükü'nün hemen hemen ayaklarının dibine yığılıverir. Dük, derhal, hastayı derede yıkamalarını emreder. Sonra adamı bir yatağa yatırtıp üzerini örter ve bekler: "Hasta kendine geldi ve gece iyice dinlenip ertesi gün, adeta yeniden yaşama dönmüş olarak, çok sağlıklıydı."[3] Derenin serinliği,

* Fizik deneyleri yapmada kullanılan çeşitli aygıtların bulunduğu ve bir zaman moda olmuş olan bir çeşit ev laboratuarı.

yâşama dönme sürecini başlatmıştı. Bu olayı 1730'da anlatan Noguez bir de açıklama ekler: Soğuk bir takım etkileri hafifletir. Aşırı hareketliliği dengeler ve tehlikeli biçimde genişlemiş damarların kasılıp sıkışmasını sağlar. Ayrıca, jenital organları sıkıştırarak güçlendirir: "Suyun serinliği ve ağırlığı, damarları sıkıştırıp onlara diriliklerini yeniden kazandırarak o korkunç hareketleri hafifletir ve durdurur."[4] Bu açıklama yayılacak, çeşitlenecek ve birçok hastalık için kullanılır olacaktır. Tedavi de çeşitlenmektedir. Vücudun derin bölgelerini kasan (ya da öyle olduğu varsayılan) soğuğun, vücut içi sıvıların dolaşımını, bağırların boşaltımını urların ufalmasını etkilediğine ilişkin bir takım imgeler ortaya çıkar. Hem "katı cisim"ler hem organizmanın sıvıları üzerinde etki yapar. Soğukta cisimler sıkışıp büzüşür. Organlar da hem büzülür hem canlanır. Ayrıca, organlardaki biçim bozuklukları da denetim altına alınabilir: "Kanı sulandırmak ya da damar çeperlerine oturup kalmış bir takım yapışkan maddeleri atmak istediniz mi, soğuktan daha iyi bir yol bulamazsınız; iç bezlerin temizlenmesi, vücuttaki cisimciklerin sinirlerin içine daha hızlı akıtılması, idrarın bollaştırılması ya da karaciğerin, dalağın vb.nin tıkanıklıklarının açılması için hep soğuğa başvurulmalıdır..."[5] Tedavi yöntemerinde de bir dizi imgeden yararlanılır. Gevşeten etmenle sıkıştıran, sıklaştıran etmen arasında, yumuşatanla sertleştiren arasında hep bir zıtlık vardır. Bu durumda soğuk hiç şaşmadan "sinirleri fazla zayıf olanların sinirlerini güçlendirir ve sıkıştırır".[6] Böylece soğuk banyo da sıvılarla katıların uyumlu hareketini sağlar. 1763'te Pomme vücuttaki gazlardan hastalandığı varsayılan kimseleri soğuk suya sokmaktaydı. Soğuk yoluyla elde etmek istediği, böyle hastaların gevşekliği ile savaşmak ve içlerindeki "sertliğin zembereğini yeniden kurmak"tı.[7] Sertleştirme mantığını hiç tereddüt etmeden yürüten Pomme, bazen inada kapılır, soğuksu banyosunu günde sekiz saate kadar uzatırdı. Hastaları,

bitkin durumda, günlerini buzlu suda geçirirlerdi. Bu, önceki dönemlerin sakınımlı tutumlanyla hiç de ilişkisi olmayan bir davranıştı. Eskiden sıcağın gözde olduğu, kötü sıvıları atmada sıcağın yardımı bulunduğuna inanıldığı hatırlanırsa sudan beklentilerde birden bir değişiklik olduğu görülür.

Fakat, elde edilmek istenen şey, bu yeni tedavilerin çok ötesinde bir şeydi. XVIII. yy.'da soğuk banyo, yalnızca geleneklere karşı gelen tedavi uzmanlarına uygun bir yöntem değil, aynı zamanda, yine böyle kurallara başkaldıran hijyenciler için de yeni bir uygulamaydı. Sıkışan, sertleşen sinirler, hasta vücut kadar sağlıklı olanı da güçlendirmez miydi? Madem ki, bu, doğrudan doğruya güç ve direnç yasasını ilgilendiriyordu, o halde, zorunlu olarak, sağlığı da ilgilendirecekti. İlk kez banyoya, açık açık, hijyenle ilgili bir işlev yüklenmiş oluyordu. Ama, öte yandan, bunun nedeni banyonun insanı temizlemesinden çok, güçlendirmesiydi. Bu da, işte, suyun mekanik etkisinin üstünlüğüydü. Önemli olan, derinin temizliği üzerideki etkiden çok, organik işleyiş üzerindeki etkiydi. XVIII. yy.'ın ikinci yarısı boyunca, birçok hijyen metni insana birbirini izleyen sertlikler peşinde hayal kurdurmuştur. Bu metinler, fiziksel sertliklerden oluşan bir evren vaat ederlerdi. Su, hâlâ, vücudun işleyişiyle karşı karşıya getirilirdi. Suyun soğukluğu, vücudu güçlendiriyordu: "Soğuk banyoda önemli yararlar olduğu söylenir: Soğuğun vücutlarımız üzerinde bıraktığı ani etki vücutlarımızın dış kesimlerini ve onlara komşu olan kesimleri sıkıştırır; bu yolla sinirlerin titreşimleri daha gergin olur ve kanımızın ve içimizdeki görünmeyen güçlerin dolaşımı hızlanır. İşte, soğuk banyolar bunun için, kanı sulandırmak, daha akışkan duruma getirmek, içimizdeki güçleri uyandırıp dolaşımlarını hızlandırmak için yararlıdır... Bu da sindirimi kolaylaştırır, iştahı açar, nihayet vücudu hareketli ve güçlü kılar."[8] Bağlar ve lifler katılaşıyor, sertleşiyor ve sıkışıyormuş. Böyle kasılan ve güçlenen, vücudun tüm "sert" yapısıy-

mış. O zamana kadar "rejim"e (en çok da beslenme rejimine) gösterilecek dikkatin egemen olduğu sağlık kitapları artık, gittikçe, soğuğun uyarıcı etkisinin yararları üzerinde dururlar: Soğuk su, giysilerin de hafiflemesiyle, kasların üst üste gerilmesini ve tepkimeler göstermesini kolaylaştıracaktır. O olmazsa, sinirlerin gücü azalacak, hücresel doku* gevşeyecektir."[9]

Zaten var olan bazı uygulamaların da anlamları kayar. Örneğin, o zamana kadar oyun diye kabul edilen ya da genelleşmemiş birkaç tedavi biçiminde başvurulan ırmakta yıkanma işlemi, XVIII. yy.'ın ikinci yarısında, bir sağlık aracı olarak görülmeye başlar. Bir iskele[10] verilmiş teknelerin yanına kaba saba bir biçimde kurulmuş Paris hamamlarıysa yepyeni bir dikkatin odak noktası olur. Bunlardan söz edilir, nasıl bir şey oldukları anlatılır, hatta tavsiye edilir. O zamana kadar hamamlardan hiç bahsetmeyen Paris turistik broşürleri artık bunların yerini işaret eder, hatta ara sıra bunlar hakkında yargıda bulunurlar. Örneğin, Bugünkü Paris adlı bir turist rehberini 1754-1765 arasında hemen her yıl yeniden bastıran Jèze, hijyencilerin ileri sürdükleri savı benimser: Böyle banyolar, onlara göre, tesisleri kaba saba görünse de ancak "en sağlıklı banyolar"[11] olabilir. "Banyo** denen yerler üzeri tenteyle örtülü bir tekne, yanıbaşında ırmağın dibine kakılmış kazıklarla çevrelenmiş onikiye iki tuvaz*** boyutlannda bir yer. O yerin de hem yanları hem üzeri çadır beziyle kaplanmıştır. Kapalı yere gemiden bir sürme iskele ile inilir."[12] Dar ve sınırlı bir yer; hiçbir lüksü yok ama, insanı güçlendirme etkisi var.

Soğuk banyonun değişmez, tekdüze imgesi, en çok 1760'tan sonra hijyenciler arasında dolaşmaya başlar: "Soğuk banyo, katı cisimleri sıkıştırma gücüyle, onlara bir içgücü verir, güçlendirir."[13] Organizmaların çeliğe su verme kuralına

* Gevşek bağ dokusu.

** Irmak hamamı, Seine Irmağı üzerinde hamam.

*** Tuvaz, la toise, eski bir uzunluk ölçüsü, 1,949 metre.

uydukları varsayılmaktadır. Vücudun lifleri, en çok da sinirleri bu su verme işleminin odak noktasını oluşturur. Onların "kasılmalı hareketleri"[14] sertleşmeyi meydana getirir. Öte yandan, katıların etkilenmesi en basit fiziksel olaylar sınırını aşmasa da, kasılma hareketlerinin sürekli hatırlatılması, vücut içi sıvıları birinci plana alan bir tıbbın artık kesinlikle bırakıldığını gösteriyor.[15] Maret'nin soğuk suyun etkisi altında hayvan derisinden bir şeridin büzülmesini[16] uzun uzun hesaplaması, başkalarının ırmağa girip nabızlarının hızlanmasını ölçmeleri ya da bir takım fiziksel tepkimeleri[17] kaydetmeleri, bütün bunlar soğuk su merakı modasını aşan şeylerdi.

Bilimsel yoldaki bu hevesler, sadece fizyolojik imgelerle sınırlı kalsaydı, hemen hemen hiç önem taşımazdı. Bunların getireceği çok önemli bir şey olmuştur ve bu, kültürel düzeydedir. Eldeki metinler hep sinirlerin, liflerin başına gelenlerle oyalanılmadığını gösteriyor. Soğuk su, o metinlerde, asık suratlı, şakaya gelmez bir maddedir. Soğuk suda yıkanma âdeti, yine o metinlerde, çileci bir uygulama; sertleşme ise hem fiziksel hem tinseldir; aynı zamanda o sertleşme gerçekten açıklanmış olmaktan çok, sezgilere dayanan bir şeydir. Amaçlanan, enerjiyi harekete geçirmek, ortaya açıkça bir kararlılık koymaktır.

Örneğin, ansiklopedicilerin doktoru Tronchin, Cenevre'de, kendisini izleyen birkaç kişiyle birlikte, organizmanın işleyişinin ayrıntılarını birer birer saymaz. Soğuk suyla yıkanmayı neredeyse ahlâksal bir davranış gibi görür: "Romalılar talim yerinden çıkıp Tiberius Irmağı'na kendilerini attıkları sürece dünyayı egemenlikleri altında tuttular. Fakat Agrippa ve Neron'un sıcak hamamları onları yavaş yavaş köleleştirdi.... Yani Roma senatörleri kaplıcalara karşı çıkmakta haklıydılar; fakat kanına Asya'nın lüksü bulaşmış olan süslü püslü ordu, senatörlerin direncini kırıp erdemlerini ezdi."[18] Tronchin'in kendisi de, sıcağın sadece yumuşatıcı bir etkisi olduğu gerekçesiy-

le, tereddüt etmeden hastalarına uzun süreli soğuk su banyosu tedavileri verirdi. İleri sürdüğü gerekçe ahlâk-saldı: Yumuşaklık erdeme karşıdır; fiziksel zaaf ahlâksal güce karşıdır. Ayrıca, fizyoloji Antikçağ'da ileri sürülenler karşısında, örneğin Plutharkos'un "Ünlü Kişilerin Yaşamı"[19] adlı yapıtında yüceltilen pek basit erdemler karşısında hiçbir şey yapamaz. Roma, "soğuk suda yıkanmayı küçümseyen, kendini gevşekliğe bırakmış, eskiden kendi gücünü ve erdemini yapan fiziksel hareketleri terk ettiği için küçük beylere dönmüş"[20] bir gençlik tarafından çökertilmemiş miydi?

Hijyenle ilgili bu metinlerde yerli de Romalıyla aynı işlevi görür. Onun da güçlü bir ön hazırlığı vardır: "Amerika kıstağında oturanlar, terlediklerinde, kendilerini soğuk suya atarlar, sağlıkları da bundan hiç zarar görmez."[21] Zamanın gezi yazıları, bu bakımdan epeyce zengindi. Bu yazılarda Kızılderili insan hep idealize edilmezdi ama, çoğu zaman sert âdetlere, gürbüz bir vücuda örnek olarak gösterilirdi. Amazon ormanlarının ve Kanada'nın akarsularında yıkanmak demek, enerji ve dirence sahip olmak demekti. Yazarlar da bunu hemen bildikleri alana çekiverirlerdi: İyice biliyorum ki, Kızılderililer çocuklarını, doğar doğmaz ırmağa sokarlar."[22]

İstencin gücünü yücelten bu tür davranışların çekirdeği en iyi Rousseau'da görülür. Plutharkos'un Romalıları ve Ispartalıları, La Hontan'ın ve Le Beau'nun Kızılderilileri hep pek işlenmemiş bir yaşamdan âdetleri gözde canlandırırlar. Özellikle de, pek açık biçimde tartışma konusu olabilirler: "Birçok halk, yeni doğmuş çocuklarını basit bir biçimde ırmak ya da denizde yıkar. Ama, bizimkiler, daha doğmadan, annenin babanın gevşekliği ile gevşemiş çocuklardır; doğarken dünyaya şımarık bir huyla geliler."[24] Antikçağ kahramanıyla vahşi adama yapılan göndermelerin Rousseau'da birbirinin yerini aldığı da olur. Soğuk su da yine aynı yazann yapıtında simgesine varıncaya kadar, insanı güçlü kılan simgesine varıncaya kadar işle-

nir. Styx* Irmağı'ysa, okul kitaplarını dolduran eski Aşilvâri** örnekleriyle, kendi kültürel ve simgesel anıştırmalarını katar. Bütün o yeni hijyenciler okulda okudukları klasikleri anımsar ve onları işlerine geldiği gibi kullanırlar: "Onların vücutlarını sertleştiriniz... Onları Styx'ün sularına batırınız."[25] İşte Emile*** de "hatta buzlu"[26] bir suya alışıncaya kadar gitgide daha soğuk sularda yıkanacaktır.

Gücün, güçlülüğün böylesine idealleştirilmesinde toplumsal bir işlev de eksik değildir: Antik sitenin vatandaşı bugünün despotizm kurbanına karşı; sade âdetler toplumun bozulmasına karşı; canlanma çökme ve çürümeye karşı. Gevşekliği eleştiriyorsanız, vatanı eleştiriyorsunuz, demektir: "Vatandaş diye bir şeyimiz kalmadı."[27] Sert âdetlerle küçük beylerin solup gitmesinin önleneceği düşünülüyordu. O Romalılar ve o yabaniler özgür ve güçlü bir "başka yer"i simgeliyordu. Onlar "zayıflama"ya dönüşmüş olan aristokrat lüksünün karşısında yer alıyorlardı. Açıkça söylemeden kınanan despotça bir gücün de karşısındaydılar. Yalın bir biçimde karşı örnek işlevindeydiler. 1789'dan sonraki birçok söylem bu eleştiriyi yapacaktır. Antikçağ, örnekliğe yükselmişti, özgürlüğün simgesi olmuştu. "O özgür halklara öykünürsek..."[28] Antikçağ, aynı zamanda kuvvet modelliğine terfi etmişti. Bu durumda, eğitim, gençleri, savaşa, savaşmaya hazırlama işini yüklenecektir: "Kitap ve dersten çok, güreş, oyun, beden hareketleri, koşu ve hareket isterim."[29]

Lükse karşı basitle yetinme, solup gitmeye karşı enerjik olma gözde olan tutumlardı. güçsüzleştirme, incelik, kadınımsı tavırlar takınma, bütün bunlar, aristokrat yapaylığını yansıtı-

* Styx (stüks okunur) ırmağı: Yunan mitolojisinde menderesleriyle cehennemi çevreleyen büyük ırmak. Sularının verdiği gücün insanı yaralanamaz kıldığına inanılırdı.

** Akhileus: Homeros'un İlyada destanının kahramanı. Yunan eğitiminin modeli kabul edilirdi.

*** J.-J. Rousseau'nun *Emil ya da Eğitim Konusunda* adlı pedagojik romanının (1762) kahramanı.

yordu. Anlamları elbette toplumsal birer anlamdır. Soğuksuyla yıkanmayı soyluların konaklarındaki yıkanmanın tam tersi yapan da bu toplumsal anlamdır. İnsanı gevşeten sıcağıyla konak hamamı "aydınlanmış" burjuvazinin gözünde bir soysuzlaşma işaretiydi. "Bunun kökeni, toplumun bütün katmanlarına egemen olan lüksün kaçınılmaz sonucu olan gevşeklikten hoşlanmamızdır."[30] Yararsız ve tehlikeli bir ayrıcalık gibi görülen sıcak hamam, çöken bir toplumun davranışı olarak geri çevriliyordu. O da bir simgeydi: Bozan, gevşeten "aşırılık"tı. Yaptığı, âdetleri gereksiz yere yumuşatarak "doğayı soysuzlaştırmak"tan başka bir şey değildi. Mercier'nin alaycı kalemiyle anlatılan, üzerine "sıkıntılar" basmış, kendini "evin hamamından giyinme süslenme odasına, giyinme süslenme odasından hamama atan"[32] evde hiçbir iş yapmayan genç kadın tümüyle aristokratlara özgü bir boşgezerliğin, aylaklığın canlı simgesidir. Aynı şekilde, "birkaç saat ılık suda kalan ve hemen her zaman da bu sabrını ağrılar, güçsüz düşmeler, bazen de genel bir yatağa serilmeyle ödeyen nazik yapılı kimseler",[33] elbette o nazik yapılarının kurbanı olurlardı. Ama, nazik yapı da her şeyden önce ortalarının, çevrelerinin bir işaretidir. Demek ki, bir yanda güçsüzleştiren bir incelik, öte yanda da güçlendiren bir kaba sabalık varmış; gevşeten yumuşaklık ve dirilten sertlik. Her şeyden çok, her durumda, fizyolojik anlamlarını aşan sözcükler kullanılmaktaydı. Daha Bourdieu bile, Montesquieu'de bu farklılaşmaların ilk adımlarını gözlemlediğini yazar. Sıcak uygulamaları zaafa doğru kayar: "Sinirlerin gevşemesi, âdetlerin gevşemesi ve erkekçe enerjinin gevşemesi, tembellik: Toplumsal olarak kabul edilebilir mitoslar ortaya koymak için, görüldüğü gibi, sözcükeri oynatmak yetiyor."[34]

Yeni bir sınıf, aristokrat örneklerin karşısına geçmiş, bir güç yaratmaktadır. Bunu da enerjileri ve dinamizmleri yeniden harekete geçirerek yapar. Kendi kendinde bir takım katılıklar olduğunu varsayar. Hiç görülmemiş bir çilecilikle yalnız

görünürde kalan bir aldırmazlık arasında büyük ayırım çizgileri çeker. Gözünü kırpmadan soğuğa dayanmasıyla fazlasıyla kolay bulduğu bir takım zevklere karşı üstünlük taslar. Kültürel ve toplumsal uzaklıkları daha iyi artırmak için bir katılıklar duvarı yükseltir. Duyarsızlık ve enerjinin birer etkileyici ders olduğuna inanılmaktadır. Zaten, Grimm'in* mektuplarından da Tronchin'den bu çeşit dersler alındığını öğreniyoruz: "O (Tronchin) bize Cumhuriyetin** âdetlerini ve eskilerin ahlâk felsefesini hatırlattı."[35]

Geniş bir değerler değişmesi olayında soğuk, olsa olsa, tek bir göze görünür işarettir. Önemli olan fiziksel yasalarla tinsel değerler arasında bir kopukluğun ortaya çıkmış olmasıdır. Daha temelden alırsak, toplumsal ölçütlerin dönüşüme uğramış olmalarıdır. Güç, gürbüzlük, sağlamlık olmayan bir yerde bunların var olduğu düşleniyordu. Toplumsal gerilemenin belirli bir çevrede olduğu ileri sürülüyordu. Yıkanmaya gönderme, belki bunlar için başvurulan bahaneden başka bir şey değildi. Etkisi, her şeyden önce, düşlem yoluyla görülürdü; göze görünür güçlerin hayalini kurdurmak, örnekleri kahramanlaştırarak göz kamaştırmak gibi bir etkiydi. Birçok durumda yazınsal metinlerin etkisinde kalınıyordu. Zaten, soğuk suyla yıkanma, kentsoylu âdetlerine birdenbire böyle hijyen metinlerini izleyerek yerleşmemiştir. Bu iş, genellikle, soyut bir kural, uygulamadan çok kurama dayalı bir gönderme olarak kalmıştır.

Millot, bir takım devrimci söylevlerdeki atılgan ve fazla düşsel havaya bağlı kalarak 1801 yılında, insanın "gücünü yenileyici" bir yer tasarlar; Seine Irmağı'nın üzerinde sirk biçimi bir yapı yapılmasını önerir. Buradan merdivenlerle, her yaş ve

* Baron Friedrich Melchior Grimm (1723-1807) Alman yazar ve diplomat. Kırk yıldan uzun bir süre Paris'te oturmuş, 'Yazınsal yazışmalar' adı altında toplanan değerli mektuplar bırakmıştır. Paris düşün yaşamının Alman saraylarındaki temsilcisi olmuştur.

** Roma Cumhuriyeti (-509- -27).

boyda çocuk suya girebilecektir. İşlem yinelendikçe çocukların sağlamlığı artacaktır. Söz konusu olan şey yüzme değil, sadece "soğuk su içinde durmak"tı. Soğuk suda yıkanma ilkesinin pedagojik düzeyde ve herkese açık uygulanması "nihayet" gerçekleşecekti: "Hükümet isterse, Parislilerimizin cılız yapısını değiştirebilir. Komşumuz Almanlar gibi gürbüzleştirebilir: Bunun için Seine kıyısında, Invalides'e doğru bir yerde, bir hamam yapmak yeter. Bu hamam, boş arsada topu topu 4 kadem kazılıp yumurtamsı biçimde uzanacak, 4-5 parmak yükseklikteki basamaklarla suya inilecek; diş çıkarmasını tamamlamış her yaşta çocuk bu basamaklara oturtulabilecek."[36] 1801 yılında Millot'nun söyledikleri hâlâ yapıcı olma iddiasında, uygulamayı pek kolay sanıyor. Bir önceki yüzyılın inandırıcı olmak isteyen militan edasından görünüşte sapmıyor da, yalnız, kamu gücüne sesleniyor. Açık açık kurumsal ve siyasal olma hevesi seziliyor: "Bu hamam yapılırsa, bütün Fransa'da soğuk suyla yıkanma alışkanlığı yerleşir ve on beş yıla varmadan hükümet bu hamamların yararlı sonuçlarını görür.[37] Millot'nun açıkça Roma ve Isparya'yı anımsatan, uygulanamayacak zorunlar getiren bu sözleri, elbette, sonuçsuz kalmaya mahkumdu. Böylesine herkesi kapsamına alan buyrukla yaptınlan bir yıkanma kabul edilemezdi. Ne var ki, toplum içinde örnek alınmaya duyarlı, görünümünün toplumdaki bir ayırım çizgisi üzerinde bulunmasına duyarlı olan sınırlı bir çevre böyle bir yıkanma biçimine olumlu yanıt vermiştir.

Hangi uygulamalar?

Oberkampf'ın* iş arkadaşı ve zeki bir işkadını olan Mme de Maraise hijyencilerden geri kalmamıştır. Yazılarını coşkuy-

* Chriptophe Philippe Oberkampf (1738-1815) Alman kökenli Fransız sanayici Fransa'da ilk basma fabrikasını ve ilk pamukipliği fabrikalarından birini kurmuştur.

la okuyan Tissot'nun[38]* da dostuydu. 1780'de bir gün Tissot'yu Jouy'a davet eder, bu konuda aklının yattıklarını ve bunların sınırlarını konuğuna açar. Örneğin, soğuk suda yıkanmanın iyiliklerinden hiç kuşkulanmamaktadır ama, uygulamaya gelince, bu, sözde kalır. İnsanlarla hoş geçinen, kendi dediğine göre de hiç yıkanmamış olan, bu hareketli burjuva kadına göre, soğuk suda yıkanma hâlâ kuramsal bir şeydir. Bunun uygulanmasına mantığının gördüğü gözle bakmaz. Böyle bir şeyden söz ederken şimdiki zaman değil de, gelecek zaman kullanır: "Sizin deneyiminiz benim kuramcığımdan daha iyi bir yol gösterici olacaktır. Ben hiçbir çeşit hamamı denemediğimden, ancak o kuramı ileri sürebilirim; durumum elverdiğinde Seine Irmağı'yla başlayacağım."[39] Gerçekten de, bunları yazdıktan on beş yıl kadar sonra, yaşamında ilk kez banyo yapar, hem de bu işi Seine Irmağı'nda gerçekleştirir. Yılda iki üç kez Seine'de yıkanır. Ancak, bazen iki banyonun arasına birkaç mevsim girdiği de olur. Yani gerçekten inandığı şeye bir de uygulama eklemiş oluyor ama, bu uygulama düzensiz ve seyrek gerçekleşiyor. 12 Eylül 1812 tarihli mektubunda Mme de Maraise başka bir şeyden söz ederken, arada, bu düzensizlikle ilgili şunları yazar: "Geçen ayın 28'inde siz bizim eve gelirken ben de tam çeşitli işler için sokağa çıkıyordum; en önemlisi de yılın üçüncü ırmak banyosunu alacaktım. 1809'dan beri vakit bulamamıştım."[40] Çocuklar söz konusu olduğundaysa, işi çok daha ciddiye alır. Vücudu başla birlikte, tümüyle içine alacak banyolarda ısrar eder. Başkalarını buna yüreklendirir; uzun uzun anlatır. Böyle bir şeyin sonuçlarını yazıp yazıp bitiremez. Fakat, açık söylemeden, çekinilecek noktaları ve zorlukları da işaret eder: "Yavrularımızın da İngiliz çocukları gibi soğuk suya dalmalarını isterim ama, bizimkilere İngilizlerinki gibi bu işi yaptıra-

* Pierre François Tissot (1768-1854) Fransız yazar. Fransız Büyük Devriminin tam bir tarihini yazmıştır.

cak bir bakıcı gerekmese, hatta (bizimkinin) önyargısını bırakıp deneyimi kabullenebilecek olmasına karşın, onlarınki gibi bir de baba gerekmese diyeceğim; soğuk su banyosunun sorumluluğunu üzerime aldığımda bile, o (bizim baba) kesinlikle, başın dışarıda kalmasını istiyordu."[41] Başın böyle "tümüyle" suya batması konusundaki ısrar, temizliğin birinci amaç olmadığını ortaya koyuyor. Mme de Maraise'in övünerek soğuğa, sert kurallara dayanmayı kendisinden öğrendiğini söylediği Tissot da bunu üstü örtülü olarak dile getirmez mi? En azından tümcelerinden biri her türlü açıklamanın yerini tutuyor: "Güçsüz çocuklar yıkanmaya en çok gereksinimi olanlardır. En gürbüzler yıkanmasalar da olur..."[42] Açık ki, su, yıkamaktan çok güçlendirmeye yarıyormuş. Dayanmanın sınandığı bir "araç"mış. Üstelik, insanlar, kolayca suyu kuramsal bir nesneye dönüştürme hevesine kapılıyorlardı; zaten biraz da öyledir. Adını anmak bile, zihinlerde fiziksel niteliklerin yeni yeni imgelerini canlandırıyordu. İnsanların hevesi de her zaman bunu aşmıyordu.

Ne var ki, soğuk su banyosunun elle tutulur örnekleri de eksik değildir. Mercier, somut bir değişiklikten söz eder. Etki, en çok çocuklarda, aydınlatılmış bu yeni yönteme hemen yanıt vermiş bir kentsoylu çevrenin çocuklarında görülür. Soğuk su banyosuna duyulan hayranlık yine aynı yıllarda görülen kundak ve sıkı zıbını dışlayan akımla koşuttur. Çocuklar "eskisinden çok daha iyi yetiştirilmektedir. Soğuk su banyolarına bastırılmaktadır; iyi bir şey olarak, bir de hafif ve bağlanmadan giydirilmelerine alışılmıştır"[43]. Soğuk banyo âdeti, daha yayılarak, aydınlatılmış çevrelerin de dışına çıkar. XV. Louis'nin ölümünden beri Louveciennes'de "sürgün"de yaşayan Mme du Barry* de bu yeni yöntemin çekiciliğine kapılır. Her

* Jeanne Bécu, du Barry Kontesi (1743-1793) XV. Louis'nin gözdesi. Terör sırasında idam edilmiştir. Hareketli ve renkli yaşamı yüzyılımızda sahne oyunlarına ve sinema filmlerine konu olmuştur.

gün bir soğuk su banyosu almaktadır. Beslenmesini değiştirir. Daha hafif giyinmeye başlar. Bu eski kral gözdesinin çileciliği, bir yüzyıl önce Mme de Montespan'ın kendine uyguladığı çileciliğin tersidir.[44] Artık söz konusu olan, insanı hırpalayan değil, güçlendiren, yeni şevk veren bir sertliktir. Mme du Barry davranışlarını açıklarken pek somut sözcükler kullanmaz, ama, dediklerinin merkezini kazandığı "sağlıklı durum" oluşturur. Şöyle ayaküstü karşılaştığı Dufort de Cheverny*, hanımın canlılığını, heyecanını, aynı zamanda safça bir yorumda bulunmasını da, şöyle anlatır: "Güzel yüzü biraz kanlanmıştı. Her gün soğuk suyla yıkandığını söyledi. Uzun kürkünün altında bir gömlekle bir mantodan başka bir şey olmadığını gösterdi. Soğuğun kendisine ne kadar yararlı olduğunu görelim diye de bize kaburgalarını elletti."[45]

Bilimler Akademisi'nden Milly Kontu'nun şu icadı da değişik bir örnektir ama, gerçek bir uygulamaya geçilmesinin işaretidir. Kont, 1776'da bir mekanik banyo düzeneği önerir. Su, bu banyoya akarsularınkine benzer bir hareketle akıtılacaktır. Su akımının basıncı, soğuğun neden olduğu basınca eklenir; akım birbirini izleyen şokları hızlandırır. Suyun mekanik etkilerinden beklenen hiçbir zaman bu kadar belirgin biçimde kendini göstermemişti. Bu yeni tip banyo, ırmak imgesiyle elde edilenleri, soğuğuyla, hareketleriyle, belli belirsiz idealize edilmiş dinamik basınçlarıyla çok açık bir durumda ortaya koyar. "İnsanın birkaç dakika suya batmasıyla eski olağan yöntemle birkaç günde elde edilebilenden daha fazla sonuç alındığı" için böyle bir banyo "suyun deri üzerindeki etkisini artırır".[46] "Yöntem" sözcüğü, birkaç dakikayla birkaç gün arasında, sürenin hesaplanması, her zaman dile getirilmese de, yıkanmak kadar, hatta herhalde yıkanmaktan fazla, fizyolojik etkiler yaratmak istendiğini belli ediyor.

* Dufort de Cheverny (1731-1802). XV. Louis'nin sarayı ve döneminin taşra yaşamı konusun da güvenilir anılar bırakmıştır.

Değişik bir başka örnek daha, Franklin'in* 1760'tan beri ırmak hamamlarını düzenli olarak kullandığından büyük bir heyecanla söz etmesidir. Kendisi ırmakta yıkanmaya "güçlendirici" dalışlar da diyordu. Bu, önemli bir şeydir, çünkü Franklin hem tam hayranlığından hem de bunun yerine konacak bir uygulamadan da söz ediyordu. Soğuk banyonun insanda yarattığı iyi etkiler hiçbir şeye değişilmezdi ama, neden olduğu şok da vücudu etkileyebilir, sarsabilirdi. Hatta bazı bünyeler için bu sarsıntı acı verebilirdi. Franklin, bu sakıncaya çarelerin en "basit"ini bulur: Hava banyosu. Sabah erken kalkıp pencerelerini açar, "mevsimine göre, bir ya da bir buçuk saat"[47] evde çıplak çalışır ya da dolaşırmış. Soğuk hava, suyun yaptığı etkiyi yapmayacak mıydı? Ancak, itiraf etmek gerekir ki, soğukla temizlik arasındaki ilişki öyle pek açık bir ilişki değildir.

Son olarak, güçlendirici soğuk suyla ilgilenen birkaç kuruluştan söz etmek gerekir. Örneğin, krallık asker okullarının Saint-Germain Kontu'nca** gerçekleştirilmiş reformların bir sonucu olarak yapılan yönetmelikleri 1776'da yıkamayla ilgili bir yenilik getirir. Bu, önce mevsimlik uygulanır, fakat sonra yerini vücudun bazı yerlerinin daha düzenli yıkanmasına bırakır. Amaçlanan, ileride asker olacak genci, suyun "erdem"leri yoluyla sert bir insan yapmaktır. "Her yaştan öğrenciler, her gün ellerini ve yüzlerini soğuk suyla yıkayacaklardır. Okulun yakınında tehlikesizce yıkanmaya götürülebilecekleri bir ırmak ya da dere varsa, ılık ve sıcak mevsimde, ara sıra oraya götürüleceklerdir."[48] Giysiler, odaların konumu, battaniyelerin hafifliği de soğuk suya yaraşır nitelikteydi. Her an harekete hazır bir çevrenin sarhoşluğu: "Bu amaçla

* Benjamin Franklin (1706-1790). Amerikan siyaset adamı, fizikçi, tarihçi, gazeteci. Paratonerin mucidi.

** Claude Louis, comte de Saint-Germain (1707-1778). XVI. Louis'nin savaş bakanı. Ordunun yeniden düzenlenmesi işini gerçekleştirmiştir.

öğrenciler, çoğu zaman, baş açık ve az giyinmiş olacaklardır... En soğuk havada bile bir battaniyeden fazlası verilmeyecektir."[49] 1780 dolaylarında Louis-le-Grand Koleji'nin Mans-Neuf avlusuna ayak yıkama için konulan birkaç ufak leğen başka türlü açıklanamaz.[50] Ancak, sivil okulların yönetmeliğinde adları geçmediği için, bunların gerçek kullanımları değerlendirilememektedir. Hatta, asker okulu olmasına karşın Brienne'de* de 1788 tarihli envanter ancak "bacak yıkama için iki tane banyo kutusu"ndan söz eder.

Bununla birlikte, eğitim kuruluşlarında değişen, bütün bir ölçüler evrenidir. Verdier, 1777 yılında kurduğu ve devletin yüksek görevlerinin hizmetinde olmasını istediği okulun planını ve programını yorumlarken yüzme ve ırmakta yıkanma konusunu heyecanla anlatır. Bunların sağlığı ve enerjiyi diri tuttuğunu söyler. Ancak, öğrencileri yüzmeye ya da ırmakta yıkanmaya götürme riskli bir iştir: "Hiçbir zaman öğrenciler Paris'in içinde, su boyunca ya da buz üzerinde veya herhangi bir başka tehlikeli yere götürülmeyecektir.[52] Buna karşı, başka birkaç okul gibi, Sainte-Barbe Koleji de, yüzyılın son yıllarında, yaz gelirken, öğrencileri Seine'de yıkanmaya götürür."[53] Bu arada, bir başka kuruluş doğmuştur: 1785'te, Tournelle Köprüsü'nde, Turquin tarafından açılan yüzme okulu.

Daha önce böyle bir okul kurmak için bir takım girişimler olmuştu; bunların ilki 1777'de Arnaud tarafından başlatılmıştı; ancak bunlar başarısızlıkla sonuçlanmıştı.[54] Bu girişimler para zorluklarıyla, bir bölümü de izin alınamamasıyla karşı karşıya kalmıştı. Turquin, sadece tüccar topluluğu başından** değil, Bilimler Akademisi'nden ve Krallık Tıp Akademisi'nden de destek ve onay alır. Başlanmış yolda amaca doğru kesintisiz ilerlemektedir. Bu kadar çok parasal güvence aranması,

* Napolyon Bonapart'ın öğrenim gördüğü okul.

** Prévôt des marchards: Tüccarbaşı aynı zamanda eski rejimde– Paris'in belediye hizmetlerinden sorumlu kişi.

amaçlananın da epeyce yükseklerde bir şey olduğunu gösteriyor: Gerçekten de, Turquin hijyene dayanan bir iş yeri açmak istemektedir. Bu girişimde teknik çıraklık dönemi de yabana atılmamıştır. Yüzmenin yararı üzerinde durulur ama, tasarının amacı onunla sınırlı kalmaz. Başka hedefler egemendir. Özellikle önemli olan, soğuk suyun içinde yapılacak olan hareket ve organizmanın bununla birlikte görülen tepkisidir. Turquin, modellerini iyi öğrenmiştir: Yüzme soğuğun etkisini uzatır;[55] sıvıların mekaniğini hızlandırmak için yüzme bir ek araçtır. Banyonun canlılık verici etkisini kolaylaştırır. Bu kuram, artık çok bilinen bir şey olmuştu. Ansiklopedi, 1765'te bundan söz etmişti.[56] Kurama açıklık getiren, geliştiren başka metinler de vardı. Yüzme, bir yandan esneklik ve gerilimi bağdaştırır, bir yandan daha büyük bir güç verir. Organlar, yüzmeyle daha iyi hareket eder, hatta sarsılabilir bile. Kıpırdama, hareketlilik, mekanik etkiyi tamamlar: "Yüzme, basit banyodan üstün bir şeydir, çünkü suyun direncine karşı gelmek için yapılan ve yinelenen hareketler, suyun vücuda girerek bütün vücut kesimlerinin kas hareketlerini yumuşatmasını, salgılama ve dışkılamayı en kolay, en uygun duruma getirmesini sağlar. Tek sözcükle en iyi vücut yapıları oluşturulmuş ve bunların üzerine "sağlık" mührü vurulmuş olur."[57] Turquin, başka bir yerde, yine bu konuda ısrar eder: "Yüzme, ırmakta yıkanmanın verdiği sağlıklı sonuçlara katkıda bulunur",[58] onun tamamlanmasıdır. Yüzme okulu da özel bir güçlenme yeridir.

1785 Temmuzunda açılan bu okul kısa sürede başarılı olmuştur. Turquin orada yepyeni ve denetim altında bir yer sunmaktadır: Dört tane tekne, aralarında dikdörtgen bir yer yani Paris'in ilk yüzme havuzu bulunacak gibi, sağlam biçimde birbirlerine palamarlanmıştı. Kabinler görünümü süslüyordu. Okula yazılanlar seçilmiş kimselerdi. Bunu abonman ücreti de belli ediyor: Birinci sınıfta, kişi başına, yılda 96 lira,

ikinci sınıfta 48 lira ödeniyordu.[59] Bu, yüksek bir fiyattı. Vergiyle karşılaştırılırsa, yüksek olduğu daha iyi anlaşılır. Örneğin, 1790 yılında ulusal savunma vergisinin, yılda 400 lirayı aşan gelir sahiplerinden alındığını biliyoruz. Söz konusu yüzme okulunun abonmanı böyle bir gelirin dörtte birine eşit oluyordu. Yani okulun müşterileri halktan kimseler olamazdı. Bazı özel öğrenci kayıtları da bunu doğrular.[60] Orléans Dükü* de 1788'de oğullarını bu okula gönderir. Dükün uzun zamandır, aklı başında burjuvazinin eğilimlerini benimsediğinden bu okulu seçmiş olması ayrı bir anlam taşır. Kral ailesinin hem yakın akrabası hem de, dar politik nedenlerden ötürü, rakibi olan Orléans'ların taktiği, aristokrat normlarına karşı koymaktı. Kültürel ortam bazen "masum" göründüğü için, bu, daha da önemliydi. Geleceğin Philippe-Egalité'si, zaten, bu bakımdan kendini açıkça gösterecek birkaç davranışı kararında bırakmasını bilmiştir. Örneğin, Tronchin ve Desessart[62] Orléans Ailesi'nin doktorlarıdır. Dükün üç oğlunun mürebbiye Mme de Genlis, hijyencilerin kurallarını bu çocuklara titizlikle uygular. Yüzme okuluna gönderilmeleri de basbayağı, belirli bir sınıfa ait olma işaretidir. Sınırlı da olsa, soğuk suda yıkanma artık kuramsal bir şey olmaktan çıkmıştır.

Kendisine güç yüklenmiş bir vücuttan görünümler

Böyle uygulamalar, seyrek de rastlansa; soğuk suyun, 1760'tan sonra toplum içindeki konumunu doğruluyor. Soğuk su, o zamana kadar, alışılmamış bir yıkanma biçiminde yer alsa da, gerçek bir temizlenme suyu değildir. Kendisinden fazla

* Philippe-Egalité (Eşitlik-Philippe) adıyla anılan Fransız siyaset adamı. (1747-1793) Karısı tarafından kral ailesinin akrabası. Devrimden yana olmuş, kralın idamı için olumlu oy kullanmıştır. Ancak ne bu, ne de kendini halkçı göstermesi, idam edilmesini önleyememiştir.

şey beklenmektedir; hakkında da çok fazla tartışma olmaktadır. Nötr bir madde değildir. Tersine, şaşırtan, garip bir maddedir; etkilerinin sayısı çoktur; o etkilere insan güçlükle egemen olmaktadır. Vücut için hemen hemen alışılmamış bir ortamdır. O ortamın yabanlığını yok etmek gerekmektedir. Bu aşamadaki kullanımı ise hâlâ önemlidir. O kullanımlar, hijyen öğütlerinin edebiyata yapılan yalın göndermeleri ya da bir takım süslü anlatımları geride bıraktığını belli etmektedir. Daha önemli bir şeyi, toplumun aklı başında, bilgili bir burjuvazi tarafından ne kadar etkilenebildiğini göstermektedir. Burada söz konusu olan, direnç, sağlıkça güçlü olma gibi şeylerdir ama, bu etkileme şimdiden önemlidir. Böyle işaretlerin ne anlama geldiğini daha iyi kavramamıza, daha iyi değerlendirmemize olanak veren, onların toplumsal anlamıdır. Vücuda yepyeni bir bakışın doğuşunu en açık biçimiyle anlatan bu işaretlerdir. Yeni bir görünümün en anlatıcı ifadesidir. Bu yıkanma biçimi, soğuk suyla yıkanma, vücut etkinliklerinin o zamana kadar görülmemiş bir kuralının işaretidir. Esas olan da budur.

Çocukların banyolarının değişmesi en belirleyici değişiklik olmuştur. Yeni kurala tüm anlamını veren, odur. XVI. ve XVII. yy.'ın Fransası'nda bu banyo, seyrek rastlanan bir şeydi ama, vardı. (En çok da, doğumdan hemen sonra yapılan bir şeydi.) Çocuk banyosunda iki kurala uyulması gerekirdi. İşte, XVIII. yy.'ın ikinci yarısında görülen değişiklik asıl bu iki kuralı etkilemiştir. Bunlardan birincisi, sıcak ve konıyucu bir sıvıyla yıkanmak, ikincisi de gözeneklerin koruma ve güçlendirme amacıyla "lüzuci", koyu ve yapışkan bir maddeyle tıkanmasıydı. Vücudun açıklıkları üzerinde bir işlem yapma, birinci derecede önem taşırdı. Ambroise Paré* bu konuda kesin konuşurdu: "Çocuk, doğarken derisinin üzerinde getirdiği

* Fransız cerrahı. (1509-1590) Kol ve bacak kesme ameliyatlarında koterizasyon yerine arların bağlanması yöntemini bulmuştur. Modern cerrahinin babası sayılmaktadır.

kirden ve pisliklerden temizlenmesi için, gülyağıyla ya da ayı-üzümü yağıyla ovulmalıdır; bu, aynı zamanda gözenekleri, çocuğun yapısının ileride sağlam olması için, tıkama işine de yarar."[63]

Banyo ve vücut sertliği arasındaki zor ilişki zaten başlamıştı. (Yani Tronchin ve arkadaşlarının sözlerinde özgün olan, sadece güçlendirme düşüncesi değildi.) Geleneğe göre, çocuğun vücudunu güçlendirmek âdetti. Yine geleneğe göre, çocuğun vücudu üzerinde elle oynamak gerekiyordu. Bir takım işlemler yapılması gerekiyordu. Hep düşlenen, vücudun sertleşmesiydi. Vücut, edilgen bir varlıktır ve onu koruyan ellere teslim olmuştur: Sıkılamak demek, her şeyden önce gözenekleri kapamak demekti. Güçlendirmek ise cilâlamak ya da deliklerini kapatmaktı. Çocuğun vücudu, kapıları dışandan kapatılan bir yer gibiydi. Yabancı bir el, deriyi "perdahlıyor", sertleştiriyor, "kotarıyordu". Bu iş için araçlar da eksik değildi. Koyu yağlar, mumlar, tuzlar, güherçile köpüğü. Gözenekler bir kez böyle işlemden geçtikten sonra, vücut içi sıvılarının akışı, çeşitli kaçakları ya da tıkanmalarıyla, yeni güçlendirmeler, koyulaşmalar ya da akışkanlıklara olanak verir. El, deriyle oynar, onun açıklıklanna egemen olur.

İşte soğuk suyla yıkama, yıkanma mitosu bu imgeyi tümüyle tersine çevirmiştir. Soğuk suyun iyiliğine inananlar, vücutta daha önceden bir güç olduğuna inanıyorlardı. Vücut, artık hareketsiz bir cisim olarak görülmüyordu. Daha başlangıçta bir direnç gösterdiği kabul ediliyordu. İçsel kaynakları, göze görünmeyen zemberekleri vardır: "Çocuk için, kendisininkinden başka doğal sıcaklık yoktur; o da ona yeter."[64] Çocuğu soğuk suya daldırmak, bu durumda, o açıkça tanınmayan enerjiye, bir önceki yüzyılın varlığını kabul etmediği o enerjiye güvenmek demek oluyor. Ortada edilgen bir kitle kalmamıştır: Daha ilk günden, vücut özel bir güce sahiptir. Aranacak, peşinden gidilecek olan sadece o güçtür. O gü-

cün artışının aldığı biçimler de özgündür. Örneğin, artık yabancı bir el yoktur: Güçlenme içten gelmektedir, organların kendisinin yinelenen tepkimelerinden doğmaktadır. Gücü veren, dıştan gelen ellemeler değil, yinelenen iç kasılmalardır. Enerjinin büyümesi, organizmanın ta içinden olmaktadır.

Bu genel görünüm, sezgiselliğe dayanabilir: Saklı kalmış vücut güçlerine öncelik tanır; Romalılann çocuk yetiştirirken dayandıkları direnç kuramına özenir. Vücutla ilgili olsun, ruhla ilgili olsun, amaçlananlar, insana düşman maddelerin karşı koymasıyla donar; o amaçlara doğru yolma güçleşir. Bu genel görünüm daha açık ve belirgin olabilir: Bu durumda da soğuğun o yaşam gücünü nasıl uyandırdığını betimler. Amaçlanan, bir takım özel organik tepkimeler bulmak, fizyolojik bir özgünlük bulup bunu iyice belirlemek, o "tepkime"li yeri göstermektir. Daha ansiklopedide (1751-1772) fizik maddesinin bir bölümünde soğuk suyla yıkanma, konunun merkezini oluşturur: "Damarların daha fazla kasılmasına ve bunun sonucu olarak direncin artmasına yol açan soğuk su nedeniyle, hareket gücü, o direnci yenmek için daha fazla etkinlik gösterir ve çaba harcar; iç sıvıların hareketinin gitgide çoğalması bundandır."[65] Maret'de de bunun eşi bir şeye rastlanır: Haller'in* kaslarda varolduğunu söylediği aşırı uyarılırlık, kasın bir tepkime özerkliğine sahip olduğunu varsaymamıza yol açar. Soğuk, bir uyarıcı olur. Kışkırtma yolu ile etki yapar. Adeta sataşır. Mekanik açıdan yapılacak benzetmeler, ancak bu sürecin yönünü gösteren işaretlerdir: "Bu zembereklerin, yani bu içsel gücün, etkisi de hareketlerini uyaran uyarıcıların gücüyle orantılıdır.... Katıları ve akışkanları yoğunlaştıran soğuğun etkisi, gücümüzü artırır."[66] Nihayet, Hu-

* Albrecht von Haller (1708-1777) İsviçreli biyolog. Deneysel fizyolojinin temellerini atmış, fizyoloji, anatomi, botanik, embriyoloji dallarına katkıda bulunmuş, bilim dünyasından biyografiler kaleme almıştır. Ayrıca şiirleri de vardır.

feland'da* da benzer bir metne rastlarız. Hufeland, dinamik kutupsallıklan "dışsal" ve "içsel" diye ayırmaya kadar gitmiştir. Bunlar vücuda yardım edenler ve vücuttan ortaya çıkanlar diye anlaşılmalıdır. Organizma da gücünü, ancak, destekleyen ama görünmez ve içsel bir enerjiyle destekleyen elden alabilir: "Yani yardımdan çok zorlama söz konusudur. Soğuk, olsa olsa, bu gizli kaynaklara bir çağırıdır: "Bugün, hemen her yerde, insanın dıştan içi etkileme yolunda olduğu görülüyor; ben bundan daha fazla sağlığa kötü, bunun kadar tümden zaaf ve sakatlık içeren bir şey görmedim... Düşünelim ki, sürekli ve çoğu zaman zaman aşırı bir sıcaklık vermekle, daha başlangıçta, deriyi gevşetmek ve bütün gücünü almak için elimizden geleni ardımıza koymuyoruz..."[67] Bunun tersine, soğuk suyla yıkama, vücudun tepkimede bulunmasını isteyen, kendi kendini güçlendirmesine olanak veren bir eylemdir. Güçlendiren hareketin yeri, doğrultusu, soğuk suyla değişmiş olur. Dış destekten iç edime, hareketsiz bir şeyin yönetilmesinden canlı bir varlığın bir takım davranışlarda bulunmasını istemeye geçilir.

İşte imgelerin böyle tümden tersine dönmesi, XVIII. yy.'ın ikinci yarısında çiçek aşısı diye bir şeyin yapılabilmesini, giderek başarıyla uygulanabilmesini daha iyi açıklıyor. Aşı, vücudun "dirençler"iyle oynamaz mı? Deriyi çizip de içine çiçek hastalığı çıbanından alınmış birkaç irin parçacığını sokmak demek, tepkime gösterebilen bir organik güce güvenmek demektir. Bu güven, soğuk suyla yıkamada olduğu kadar belirsiz bir şeydir ama, yine onun kadar da gerçek bir güvendir. Sağlık bakımı açısından bu yeni koruyucu uygulama, soğuk su banyosuna çok benzer. Sırası gelmişken vücudun hastalığa

* Christoph Wilhelm Hufeland (1762-1836) Alman tıp adamı. Bilimsel deneylere dayanan doğal iyileştirme yöntemleri üzerinde çalışmıştır. Çağdaş sağlık bakımının öncülerinden sayılır. "Makrobiyotik ya da İnsan yaşamını uzatma sanatı" adlı yapıtı bugün için de önemlidir.

karşı gösterdiği savunma yollarının tümü yeniden gözden geçirilebilir. Vücudun açıklıkları ya da vücudu örten şeyler üzerinde etki yapanlar değişmiştir. Giysiyi "kötü" havaya karşı bir siper kabul etme son bulmuştur. Organizma, artık basit bir "edilgen" makine olmaktan çıkmıştır. Amaçlanan sonuca götürecek başka yollar vardır. Vücudun kendine özgü güçler üzerinde işlenebilmektedir. Burada da, içsel ve etken düzeneklere başvurulabilmektedir. Ortada rastlantısal bir şey de yoktur. Soğuk su banyosunu savunan hijyencilerle çiçek aşısı hijyencileri, büyük çoğunlukla, ayrı kimseler değildir. Tronchin'in 1756 yılında Orléans Dükü'nün çocuklarına çiçek aşısı yapmasında da şaşılacak bir şey yoktur. Soğuk gibi, aşılama da, "illet"e karşı çok önemli bir direnç diye görülmektedir. Sonunda, güçlenme, üzerinde işlenen bu dirençten doğmaktadır.

Sonuç olarak, soğuk su banyosu izleği, toplumsal âdetlerle vücudun güçlerini birbirine uyarlayan imgelerin derin biçimde uğradıkları değişikliği göstermekten, bunun altını çizmekten başka bir şey yapmaz. Zaten, gerçek değişiklik, toplumsal alandadır. Kendi fiziksel içgücüne güvenen, en çok da soy sop ilişkilerine, kan bağlarına bağımlı olmayan, güçlerine güvenen bir burjuvazinin yarattığı özerk bir güce inanılarak bu değişmeye varılmıştır. Böyle özerk bir güç, her insanın vücudunda vardır; ancak, bu gücü istemek, ona güvenmek, onu işletmek gerekir. Ona "inanmak" gerekir. Bunların hemen uygulanır olmaktan çok düşsel olmalarının pek önemi yoktur. O özerk gücün doğrulanma yolları çoğalıyor ve yayılıyordu. Organik olanda, edinebileceğimiz bir takım güçler saklıdır. İşte, XVIII. yy.'ın ikinci yarısında aristokrat dünyanın görünürde kalan, güzel davranışlarla sınırlı olan yasalarını gözden düşüren bu güçler olmuştur. Bu aşamada atılan adımlar, temizlik "özgür bırakan"dan geldiği için, büyük önem taşır. Bundan hemen sonra, temiz olmak, görünümü kalıplaştı-

ran, zor altına alandan kurtulup görünümü "özgür bırakan"a yönelmek anlamına gelecektir.

3
Doğa ve Aldatmaca

Yeni moda "güçler"le o eski aristokratik "gevşeklik" arasında 1760'tan sonra daha çok belirginleşen kopmaya, temizlik için daha belirleyici olan, başka bir zıtlık eklenir: Bu, doğa ile yapmacık arasındaki zıtlıktır. Söz konusu doğa, elbette, yine üzerinde işlenmiş bir doğadır; fakat onun başarısı, özellikle yüzyılın sonunda, sadece kentsoylu kesimde kalmamakta, onu çok aşmaktadır. Oberkirch Baronesi, anılarında, Rusya Veliahdı* onuruna verilen balodan 9 Haziran 1782 sabahı erken saatlerde ayrılışını anlatırken bu izleğin aristokrat kültürü içinde ne kadar gerçek biçimde var olduğunu –hemen hemen farkında olmadan– belirtir. Paris yolu üzerinde rastladıkları birkaç köylünün görünümü, kendi yol arkadaşlarının yüzlerindeki boyalar ve pudralar, hep doğallık açısından dile getirilir: "Hava iyice aydınlanmıştı köylüler günlük işlerine gidiyorlardı. Onların sakin ve doygun yüzleriyle bizim suratlarımızın yorgun görünümü arasında çok büyük bir zıtlık vardı. Yanaklarımızdaki allık, saçlarımızdaki pudra dökülmüştü. Eğlentiden dönüş, hoş bir görünüm vermiyor. İnsan, biraz kafasını yorarsa, epeyce filozofça düşünceler üretebiliyor."[1] Burada doğal olana yapılan göndermede toplumsal bir beklenti yok.

* Çar I. Paul (1754-1801)

Barones kendi çevresini tartışma konusu yapmaktan çok uzaktır. Hatta, sırası düştükçe, "filozoflar"la* alay etmesini de bilir. Rousseau'dan nefret eder. Mme de Genlis'in Orléans ailesinin çocuklarına verdiği terbiyeye alaylı biçimde tepeden bakar. Fakat, 1787'de bıraktığı anılar, vücut ve giyim konusunda, hep ikilik gösterir: Bir yandan soyluların çehrelerine o malûm görünümlerini veren pudra, kola, takma saç gibi şeylerin üzerine düşer, bir yandan da aynı ıvır zıvırın yergisini yapar. Bu maddeler, barones için, hem çekicidir hem de eleştirilecek şeylerdir. Hatta bunların getirdiği sonuçlar karşısında bir korku duyar. Deriyi yıpratan ya da kirleten kozmetiklerden "doğanın yaptığını bozmaya yarayan"[2] yapaylıklar diye söz eder. İnsanların XVII. yy.'daki görünümüne destek veren araçlar gerileye gerileye XVIII. yy.'ın sonunda saray çevrelerinden de böylece çıkıp gitmektedir.

Hiç kuşku yok ki, söz konusu anılardaki gibi bir eleştirinin her şeyden önce, toplumsal bir anlamı vardır. Uzun süre "zarif ve saçları kıvrılmış, pudralanmış küçük bey"lerle[3] lerle alay edilmiştir. Yapaylığa yöneltilen saldırılar, genişleyerek o küçükbeyleri, ya fazlasıyla yapmacıklı ya da kasıntı bulunan giyimleri hedef almıştır. Aristokratlann oturuş kalkış, davranış kuralları amaçlanırken de eleştiriler onlar bahanesiyle yapılmıştır. Aslına bakılırsa, güçle incelik arasındaki zıtlık, burada, ondan pek değişik olmayan sadelikle yapmacık, doğallıkla göz boyama arasındaki zıtlıkla koşuttur. Takma saçlar, kolalanmış başlar, boyalı yanaklar, bunlar da yapaylıkta çok ileri gittikleri için görünümü tatsızlaştırır ve zayıflatır. "Piramit baş"[4] denen kıvırma biçimi hem saçları yıpratır hem de kişiye rahatsızlık verirdi. Bu yapmacıkların içinde doğanın kaybolup gittiği, soysuzlaştığı söylenirdi. Bütün görünenler, lüksün "kınanacak" birer işaretiydi. "Gösteriş düşkünlerinin münasebet-

* XVIII. yy.'da genellikle Ansiklopedicilere verilen ad.

sizce icad ettikleri, bedenine düşkün zenginlerin de kınanacak olduğu kadar tehlikeli de olan bir yaygınlıkla giyinme ve süslenmelerinde kullandıkları şu kokulu pudra ve pomadlar"da[5] yalnızca "zaaf" ve "boş bir gösteriş" diye kabul ediliyordu. Kozmetik, aynı zamanda, toplumun eleştiri konusu olduğu için gevşeklik, güçsüzlük işaretiydi.

Bütün bu izlekler, doğa ile yapmacık arasını açarak temizlikle ilgili işaretleri sarstıkları için büyük önem taşırlar. Davranış ve giyim kurallarını yeniden tartışmak, kendini göstermede geçerli olan giyim değerlerini bozmak demek, "içeri"den gelen başka değerlerin varlığını onaylamak demekti. Örneğin, derinin durumu, çoğu zaman, deriyi renklendiren maddelerin önüne geçiyordu. Saçların "doğal" niteliği, saçta yapılan bir takım uyarlama ve değişikliklerden üstün tutuluyordu. Rousseau, sosyete yaşamının çıtkırıldımlıklarını tartışırken Sophie'nin temizliği üzerinde durur. Sophie'nin temizliğini "kişiliğinin üzerinde"[6] kayıtlı bir işaret olarak, yapay rüküşlüklerin yerine geçecek bir şey olarak görür ve gösterir. Kendi ağaç ve bahçe düşlerini ısrarla uzatırken bitkilerin özsuyu ya da yaprakların üzerindeki sabah çiyi benzetmeleriyle oynarken, kır, tarla konulu benzeşimleri sonuna kadar kullanırken hep Sophie'nin temizliğinden yararlanır: "Sophie çiçeklerinkinden başka koku bilmez; kocası da Sophie'nin nefesinden daha hoş bir koku solumayacaktır."[7] "Boş yapmacığa..."[8] karşı temizlik. Burada herhangi bir itici kirle karşı karşıya kalmayız. Örneğin 1762'de de, ondan birkaç yıl sonra da, köylü kadınların düşkün görünümlerini düzeltmeye, "kir pas bağlamış" üst başlarının nasıl tehlikeler doğurabileceğini hesaplamaya kalkılmaz. Bunlara henüz birer "eksiklik" diye bakılmamaktadır. Herhalde, ortaya çıkmakta olan "savaşkan" temizlik bunlara karşı değildir. Tersine, o temizlik, fazla ince elenip sıkı dokunmuş giyimlere, sınırı aşan incelikteki yapaylıklara karşıdır, "yüzeysel" görünüşlere ve en çok da göze görünme, ortalıkta dolaşma kuralları-

na karşı güçlenmektedir. Sağlık bakımıyla temizlik arasındaki pek sıkı yaklaşmanın temelleri ilk önce bu alanda atılır.

Kozmetiklerle sağlık karşı karşıya

Pudra ya da pomadın "aşırı" kullanımını kınama, basit bir moda eleştirisinden çok, sağlık alanına giren bir tutumdur. Örneğin, bazı yapay maddeler, vücut içi sıvılarının çıkışını engelleyerek bu sıvıları olmayacak yolculuklara zorlarlar. Bu, mekanik bakımdan açıklanabilecek bir değişikliktir. Çeşitli maddelerin istilasına uğramış bir başın altında, vücut sıvılarının doğal akışı engellenmez mi? Birbirine karışmış pudralar bir baraj oluşturmaz mı? O durumda da, akacak sıvılar savaşma, kanı bozma, başka organları basma zorunda kalmaz mı? Bu arada ağrılar sızılar ortaya çıkıp düzensizlikleri arttırmaz mı? Yolu tıkanan sıvı, beklenmedik bir şişlik yapar, akıntıları çoğaltır. Vücutta düzensizce yol alıp zehirlenmeye yol açar: "Pomadla yapıştırılmış pudra yığını ve terin etkisi komşu bölgeler üzerinde görülür; bunlar çeşitli nezlelere, boğaz, kulak ve göz ağrılarına neden olur... On yaşında bir erkek çocuğun, boğazında kirlilikten meydana gelmiş bir çıban yüzünden öldüğüne tanık oldum. Saçını taramayalı o kadar uzun zaman geçmişti ki başının derisinden çıkıp gidebilecek sıvı boğazına inmiş, bir çıban yapmıştı. Çocuk da çıbandan öldü."[9] Kozmetiklerin birbiri üzerine eklenip yığılması vücut içi ilişkilerinin düzenini bozar. Kozmetiklerle ortaya bir takım dengesizlikler çıkar ve güçler tersine döner. Kozmetikler ortalığı karıştırırlar. "Derinin terlemesini etkileyen kalın bir kir katmanı"[10] meydana getirebilirler. Soğuk su banyosu konusunda görüldüğü gibi, bunda da amaç, yapmacığın adeta boğduğu güçlere ve işlevlere kuvvet kazandırmaktır. Aynı zamanda, sadece dış görünüme yönelik bir dikkatin eksikliklerinin, kusurlarının altını

çizmek de istenmektedir. O dış görünümün ötesinde, kaybedilecek başka şeyler, başka güçler de saklıdır: "Perukacıların çoğunun kullandığı pomad ve pudraların çokluğu, insanın başını fazlasıyla yükler, gözenekleri tıkar, çoğu zaman, migrene, baş ağrısına neden olur. Bunlar da, kısa sürede, kişinin saçlarını ya beyazlatır ya da döker."[11] Yapay olanı ortadan kaldırmak ya da azaltmak, yine bir özgürleştirmeye yol açmak oluyor. Daha az baskı veren bir davranış karşısındayız. Azat etme gibi bir şey. Bir sıkıntıyı püskürtme. Örneğin, "başını şöyle bir kıpırdattın mı omuzlarına dökülüveren yarım okka pudra ve pomad"[12] artık dayanılmaz bir sıkıntıdır. Eleştiri, kendiliğinden, korselere, insanın soluğunu engelleyen giysilere de el atmaktadır.

Fakat, henüz başlangıç aşamalarında olan kimya bilimi de görünümlere, imgelere yol göstermektedir. Bunda ileri sürülen gerekçe, dalayan maddeler, bunların "sinirleri hırpalayabilecek"[14] sertliğidir. Kullanılan yapay maddenin bileşimi insanları tasalandırmaya başlamıştır. Deriye zarar vermez mi? Verdiği zarar kalıcı olmaz mı? En çok da şu maddelerden çekinmek gerekir: "Kurşundan, üstübeçten, kurşun oksidin sirke asidiyle işlem görmesinden, majisterden*, bizmutu gaz durumuna geçirirken elde edilenlerden meydana gelen bileşiklerden. Bunlar gerçekte dünyanın en güzel beyaz boyalarıdır ama, tuzlu, zehirli, arsenikli, erimez yanlarıyla deriyi değiştirip bozarlar; bu bozukluğa da ilaç yoktur."[15] Deriyi "içten içe yiyen"ler arasında cıva sülfür[16] tozu da vardır. "Kükürtlü maddelere"[17] gelince, bunlar da göğsü ve gözleri tehdit eder. Sanki kimya, "doğa"nın yardımına koşmaktadır. 1789'da yayınlanan Metodik Ansiklopedi çok kesin olarak şöyle yazar: Düzgünlerin çoğunluğu, az ya da çok, kötülüğü dokunacak ve hepsi deriyi dalayacak maddelerdir; bunların kullanımları kötü etkilerinden ayrı düşünülemez."[18]

* Eskiden bileşimi gizli tutulan maddelere verilen bir ad.

XVIII. yy.'ın sonunda, hijyenle uğraşanların dediği ile işi süs malzemesi olanların dediği, olgularda, birbirinden ayrılır. Pudranın, düzgünün işlevi artık değişmiştir. Soyluların, özellikle soylu kadınların çehresi, badanalarından sıyrılıp daha az zıtlık taşıyan renklere bürünür. Lévis Dükü*, 1785 yılında, Maréchal de Richelieu'nün** konağında şöyle ayaküstü rastladığı bir düşesten alayla söz eder: "Yüzü kalın bir beyaz pudra tabakasıyla kaplıydı; iki yandan da birer dolap dolusu iri taneli allıkla destek çekmişti."[19] Mme de Genlis de "büyük miktarda beyaz ve kırmızı boyaya başvuran"[20] kendi büyükannesine takılır. Bir zamanlar "hayran olunacak gibi, saçları yapılmış, beyaz pudralanmış iri adam"[21] denen dans öğretmeni, 1787'de, sadece gülünç bulunur. La Tour du Pin Markizi, anılarında, öğretmenin pudra dökülmesin diye nasıl her bir hareketini hesapladığını anlatır. Birden adamın hareketlerinde bir tereddüt, anlatımında bir tutukluk okur. Boynunu fazla hareketsiz, çehresini fazlasıyla iyi resmedilmiş bulur.[22] Pastelin, Vigée-Lebrun'ün*** portrelerine ondan otuz kırk yıl daha önce yapıt vermiş olan Boucher**** ve Nattier'nin***** çok daha kontrastlı portrelerinden daha iyi gittiği anlaşılır.[23] En belirgin değişiklik de, çocukların giyimindedir. Güçle gevşeklik, sadelikle yapmacık, doğallıkla yapaylık orada en göze batan biçimde karşımıza çıkar. Herhalde, pedagojik düş, çocuklukta bulunduğu varsayılan esneklikle oynadığı için, burada kural-

* François Gaston, duc de lévis (1720-1787). Mareşal. Yedi Yıl Savaşı'nda Kanada'yı İngilizler'e karşı savunmuştur.

** Louis François Armand, duc de Richelieu (1696-1788) Mareşal. Kardinal Richelieu'nün kardeş torunu. Voltaire'in dostu, XVIII. yy.'ın liberten tipini temsil ettiği söylenmiştir.

*** Mme Vigée-Lebrun (1755-1842) Fransız ressam. İnce, zarif, biraz da resmettiklerini güzel gösteren portreler bırakmıştır.

**** François Boucher (1703-1770). Fransız ressam. Pastoral ve mitolojik konulu tabloları vardır.

***** Jean-Marc Nattier (1685-1766). Fransa kral ailesinin ressamı. Mitolojiden esinlenen tablolar yapmıştır.

lar çok daha açıktır: "Artık baş, eskiden olduğu gibi, beyaza bulanmıyor. |Çocukların| görünümleri o pomadlanmış merdanelerle, o bukleler, bütün o öteberiyle tümden değişmiştir. Elinde bir kese, kolunun altında bir şapka, beline bir de kılıç asılmış o çocuklardan daha gülünç bir şey olamazdı. Saç konusundaki devrimin yerine oturmasından sonra, çocukların saçları güzelce yuvarlak kesiliyor, tertemiz pudralanıyor."[24] 1780'den sonra soylunun ve burjuvanın çocuğu artık aynı çocuk değildir.

Saç süslerini yapıp satanlar açık biçimde "doğa" sözcüğünün kendisinden yararlanırlar. Beyaz pudra "sertleştirir" ve "görünümü bozar",[26] yüz çizgilerini değiştirip kötü gösterir. Her ne olursa olsun saçının pudrasına dokunmak istemeyenlerin ise sarı saç rengi ve hafifçe serpiştirilmiş bir madde kullanmaları iyi olur. Böyle bir pudra hem çehreye daha yumuşak bir görünüm verir hem de doğal rengi bozmaz. Görülüyor ki, bir dereceye kadar pudra kullanılması da hâlâ geçerli. "Paris'ten afişler ve ilanlar" adlı yayın organı da "bitkisel"[28] kaynaklı olmayan beyaz pudra ve allık ilanı yayınlamaktan sakınır. Saç süsleriyle uğraşanlar kozmetiğe kusur bulamazlar, ancak, bitkiselden başka pudra önermemeleri, doğa ile yapaylık arasındaki sürtüşmenin, XVIII. yy.'ın ikinci yarısında seçkinlik ölçütlerini ne kadar değiştirdiğini doğrulamaktadır.

"Dış"ın altına, görünmeyen yönüne çevrilmiş açık bir dikkat zaten vardı. O dikkat, giyime yalnızca gösterişe ait işaretlerden başka işaretler, ölçütler de dayatmıştır ve böylece temizlik ve süs arasında uzun zaman sürüp gitmiş olan bağın yeniden gözden geçirilebilmesi mümkün olmuştur. Dışta görünen de, parfüm de salt ve bölünmez şeyler değildi. Bunların sunuluş biçimi, mizanseni değişmiştir. Klasik dönemdeki yani XVII. yy.'da ve XVIII. yy.'ın başlarındaki seçkinliğin yalnız görünümü değil, yapıları da değiştirilmektedir. O seçkinliğin o zamana kadar sürdürdüğü bir takım ortaklıklar çözül-

meye başlar. Temizlik sözcüğünün anlamı bile değişir. Ansiklopedi, 1765'te değişikliği, bir keşifmiş gibi, resmen doğrular: "Temizliği, lüks peşinde koşmayla, süs, parfümler, kokular içindeki yapmacıkla karıştırmamalıdır. Duyulara seslenen bütün bu ince, işlenmiş süslenmeler, gözü aldatmaya yetmez; günlük yaşantıda engeller çıkaracak kadar sıkıntı verici olduklarından kendilerini doğuran gerekçeyi ortaya koyarlar."[29] Temizlik artık yalnızca giysinin niteliklerine bağlı değildir. Daha dolaysızca vücuda bağlı bir konusu vardır. Bugün temizliğin vücutla ilgili olmasını anlıyoruz ama, insanın görünümü üzerinde o kadar büyük değişiklikler yapıncaya kadar da çok yol alınmıştır. Temizlik dış görünüşün ilk izlenimine bağlı olmadığından o görünümün bileşimini de bozmaktadır. Bu çeşit değişikliklere örnek olarak Mercier'nin çehrelerin aldığı yeni biçimler konusunda yaptığı şu yorumu verebiliriz: "Kısa saç, moda tahtına zorla oturmak istiyormuş: Temizlik, rahatlık, vakitten kazanma, belki sağlık, bütün bunlar bu modadan yana; çünkü başın, solunması yani tümüyle tertemiz olması gerekir."[30] Artık temizlik perukaların ya da pudraların hazırlanmasından, sırma ve şeritlerden, parfümlerden gelmiyor; tersine, bütün bunlar temizliğe bağlı durumdalar. Düzgün kullanılması da bir koşula bağlanmaktadır. Mercier, beyaz ve kırmızı boyaları, bunların karışımlarını, kıymıklarını sayıp dökerken şöyle yazar: "Bir kadının gerçek süsünü yapanın ne olduğunu sorduklarında adam: 'temizlik, temizlik, temizlik' diye yanıt verdi."[31]

Parfümün iki yönlülüğü

Parfümün değişmesiyle birlikte çok önemli bir işaret de değişir ve bu, birçok şeyi açığa çıkarır. Basit bir yüzey olayı olan parfüm sürme, artık aldatmaktan başka bir şey yapmaz.

"Parfümler, temizlikten çok, bir soysuz beğeninin ya da hakemleri cici beyler olan bir moda türünün alanına girer."[32] "Esansların ve amberlenmiş pudralann ağır kokusu"na[33] karşı eleştiriler artar. Eleştiri hedefleri arasında aromatların[34] "tehlike"si, miskin[35] neden olduğu rahatsızlıklar ve "gaz"lar da vardır: "İnsanı bayıltabilen"[36] gül ayıklama işine varıncaya kadar, bütün bunlar insanı sinirlendiren ve güçsüzleştiren şeyler, doğaya ters düşen uygulamalardır. 1764 tarihli Doğa Tarihi Sözlüğü adlı yapıtında Bomare, bu çeşit rahatsızlıkların kanıtlarını bulup tanıtmaktan memnun olduğunu belirtir. Bunu, insanın sınırlı koku alma duyusunu hayvanlardakiyle karşılaştırarak yapar. Ona göre, insandaki eksikliğin tek bir nedeni vardır: "İnsanları sürekli olarak çevreleyen kokuların aşırı bolluğu."[37] Daha önce Buffon* da, biraz hırçınca da olsa, koku alma duyusunu aşın zorlayarak "kendi kendimizi harap etmede gösterdiğimiz bu hırs"tan[38] söz ederek aynı şeyi dile getirmişti. İnsanın başını döndüren bir koku olsa olsa kadına benzemenin bir işaretidir. Buna bir de neden olabileceği kuşkulu temizlik yani kirlilik eklenir. Tıpkı "yapay güzelliğin en belirgin çirkinlikten daha itici"[39] olması gibi.

Parfüm denen yapay şey, kısa süre sonra topluma egemen olacak olan burjuva düşüncesinin ilkelerine de tam ters düşer. Parçalanmayı, mahvolmayı simgeleyen parfüm yayılır, havaya karışır. Yalnızca bir yüzey maddesi değildir, aynı zamanda azar azar kaybolan, geçici bir varlıktır. Boşa savrulur. Kaybolur, uçar, gider, geri dönmez. Üst üste koymanın, biriktirmenin, tasarrufun tersidir. Yayılıp mekândan çıkar, gider. İşte bu oynak niteliği şimdi düş kırıklığı yaratmaktadır. Corbin'in şu eleştirisi çok ilginçtir: "İnsan, emeğinin, ürününün böyle havaya gitmesine dayanamıyor. Gevşeklik vermekle, düzen-

* Georges Louis Leclerc, comte de Buffon (1707-1788). Fransız doğabilimci. Paris botanik bahçesinin kurucusu. 1749-1804 yılları arasında yayınlanmış yaklaşık 40 ciltlik Doğa Tarihi, bilimdışı okur kütlesince de çok beğenilmiştir.

sizlik yaratmakla ve bedensel zevkten hoşlanmanın bir sonucu olmakla suçladığımız parfüm, emeğin tam karşısında yer alan bir şeydir."[40] Parfümün, böylece, dış görünüş değerlerinin "olumsuz" etkilerine katıldığı, onları arttırdığı anlaşılmaktadır.

Böylesine bir çaptan düşme olgusu, o zamana kadar temizleme amaçlı olduğu söylenen bir takım hareketleri de elbette etkilemiştir. Daha önce, parfüm, vücudun kokularını, asal maddelerini değiştirerek iyileştirebiliyordu. Pis kokunun özüne "saldırdığı" için onunla doğrudan savaşıyordu. Bir anlamda, yıkama görevini üstleniyordu. Sadece parfüm sürme, temizleme, arındırma yerine geçiyordu. Kötü havanın kaynağını çok "somut" biçimde değiştiriyordu. Şimdi ise, sağlıksız ortamlarla ve pis vücut kokularıyla olan davada "her türlü saygınlığı kesinlikle yitirmektedir".[41] Parfüm kullanımı ile birlikte giyinme ve süslenmenin, giderek hijyen uygulamalarının bir parçası daha silinir. Parfümden beklenen sonuç artık arılaştırma değildir. Havanın özü üzerinde etki yapmaz. Bunlardan da önemlisi, pis kokunun kaynağına inemez: "Yaptığı, yalnızca, kötü bir kokunun yerine hoş bir kokuyu koymaktır; sadece burnu aldatır; çürümüş kirlerin yapısını değiştiremez."[42] Bir maske işlevi görmekten ileri gitmez. Kötü kokuya karşı en iyi çare yine kötü koku kaynağının yok edilmesi ya da bulunulan yerin havalandırılmasıdır. Tissot, hasta odasında kokulu bir şey yakmaktansa pencereyi açmanın daha iyi olacağını alaylı bir dille söyler.[43] Bilim yolunda atılan adımlarla genel eğilim birbirini desteklemektedir. Güçlü ve kısa süren etkileriyle parfümün etkinliği azdır. İnsanı iki kez aldatır: Bunlardan birincisi parfüm sürünen erkeğe kadınımsı bir durum vermesi, öteki de kirlinin temizlenmesi konusunda gerçek olmayan bir izlenim yaratmasıdır. Parfümde havaîlik, yüzeysellik, güçsüzlük, işlevi yerine getirememe birleşir: "Çok özenli bir seçimle hazırlanmış enfes karışımlar ve bunların gü-

zel kokularının keskinliği, genellikle, havadaki güç verici kaynakları canlandırmaktan çok nazik, boş ve bu aylaklıklardan bitkin düşmüş beyinleri yormaya yarar."[44]

Dış görünüşle "iç" karşı karşıya

Parfümden tümüyle yüz çevirmeyenler de vardı. Ancak, bu kimseler de, kendilerine göre, bir çeşit "doğa"ya yönelmeyi doğrularlardı. Mme Necker, anılarında, "yağmur emmiş toprağın kokusu"nu[45] andıracak kadar "sade" kokular yapılmasını düşler. Ansiklopedide koku özleri ve düzgünlere karşı sert eleştirilerde bulunan Jaucourt*, bazı çiçek ve meyve özlerini bunların dışında bırakır: "Bunlar, örneğin, çilek suyu, lavanta suyu, imbikten geçirilmiş bakla suyudur."[46] Parfümün neredeyse ahlâksal denecek kınanması konusunu işleyen Jacquin** de birkaç kokuya ayrıcalık tanınmasını önerir: Bununla birlikte, bütün kokuları aralarında ayrım gözetmeden silip atmamalıdır. Temizlik alanına giren hafif ve hoş kokular vardır; damıtılmış lavanta suyu bunlardandır."[47] Bazen doğaya dönüşün ilginç biçimleri, eskisinden daha karma yapmacık biçimleri görülürdü. Örneğin, 1782 yılında saçların arasına minik şişecikler yerleştirme modası çıkmıştı. Bunların içine su konur ve birer sahici taze çiçek daldırılırdı.[48] Parfümün kalitesinin özsuyun enerjisine uyması gerekiyordu. Temizlik, bahar özleriyle, yaşam dolu nesnelerle birlikte gitmeliydi, herhalde vücut gücüne olabildiğince yakın durmalıydı. Temizlik, açık açık, dinamizm demekti, güç demekti.

Artık, vücuda yeni bir anatomi bulunması amaçlanmaktadır. Vücudu ıvır zıvırlarından, onu baskı altında tutan şeylerden iyice ayırmak, kişinin kendine ait nitelikler üzerinde dur-

* Louis, chevalier de Jaucourt (1704-1779) Ansiklopedinin yazarlarından.
** Nicholas Joseph, baron von Jacquin (1727-1817) Avusturyalı botanikçi.

mak, süse ve genel havaya bağlı olmayan bir canlılığı geçerlikılmak istenmektedir. Tazelik, açıkça göze görünürlük ya da hatta parıltı yakıştırmaları hep organik olanla ilgilidir. Yeni değerlendirme organik olana göre yapılmaktadır. Yeni değerlendirme görünmeye dayanan eski işaretlerin karşısında yer almaktadır; daha "içsel" bir gücü kesin biçimde dile getirmektedir. Elbette bu, bu değer kesindir demek değildir; hele günümüzdeki temizliğe yakın bir anlam taşır demek hiç değildir. Örneğin, Rousseau'da, çocuğun soğuk suda yıkanmasını anıştıran birkaç tümcenin dışında, yıkanmadan pek az söz edilir. Julie'nin giyinip süslenmesinde suyun adı geçmez. Halbuki, oradaki değişme de "sadelik" yolundadır: "Doğal güzelliklerini saklamaz, onları canlı bir biçimde sunma hünerini yeniden bulmuştur; giyinip hazırlanmasını bitirdiğinde gözleri kamaştırır."[49] Her ne kadar temizliğin toplumsal bakımdan sağlığa yararlı işlevinin "terfi" ettiği açıksa da, bunun üzerinde pek az durulur. Tissot bile, 1765'te, halk arasındaki ölüm nedenlerini sıralarken bunlar arasında sarhoşluktan, aşırı çalışmaktan söz eder de, temiz ve kirli konusunda hiçbir şey yazmaz.[50]

Fakat, daha 1760'tan başlayarak önem kazanan, bu önemi 1780'den sonra artan doğa-yapaylık karşıtlığı, temizlik karşısındaki genel tutumun bir yön değiştirmesine işaret eder. Yeni düşünce çeşitleri doğmasına yol açması, bu dönüşümü daha önemli kılar: Vücudun çalışması, biçimsel de olsa dışa bir güç gösterilmesi anlamına gelen temizliğin yeri, şimdi, görgü kitabından çok, tıp kitabıdır. Süslenmeden çok sağlığı içerir. İç sıvıların akışı, kolların, bacakların işleyişi, vücudun doğrudan doğruya fiziksel olan durumu, temizlik, işte bütün bunlarla da ilgilidir. Şimdiden, yalnızca yüzeyde kalmayan, "iç" üzerinde işlem yapan bir temizlik ortaya çıkmıştır. 1792'de B. C. Faust adında bir doktor şöyle bir çağrıda bulunur: "Giysilerimiz çok sert, demir gibi. Barbarların, Gotların döneminin icadı. Özgür ve mutlu olmak istiyorsanız, vücudu sıkan bu demir

çemberi kırmanız gerekir."[51] Bu çağrı, derinin "yaşamı" ile de çakışıyor: Derinin üzerinde birikmiş kirleri temizlemek, vücudun işleyişini güçlendirmek, organlara daha çok özgürlük vermek demektir. Temizlik artık yalnız görülmek için yapılmamaktadır.

Hijyen kitapları bir kez daha, gözenekler konusunda usçul bir açıklamaya girişirler. Bunların bakımı, gözeneklerin bakımı, terlemeye çıkış yolu sağlar; bir yandan da kana daha fazla akışkanlık verir. Harvey'in* XVII. yy.'daki buluşundan sonra ortaya çıkmış tıkanma, dolaşım tıkanıklığı gibi eski rahatsızlık görünümleriyle, ne olduğu pek bilinmeyen kalp sektesi, yüze kan hücumu gibi olaylarla karşılaştırıldığında temizlik şimdi daha iyi dile getirilen bir gerçeklik kazanmıştır. Vücut sıvılarının dışarı atılmasını ve kanın hareketlerini kolaylaştırır. Açıkça işlevsel bir nitelik edinmiştir. Organizmayı, tek tek organlarının işleyişlerine yardım ederek savunur. Dolaşımı, iç hareketi besler, hatta, "hastalığın önlenmesi"ne[53] de olanak sağlar. "Bütün öteki boşaltımlardan daha önemli olan göze görünmeyen terleme"[54] olayını da kolaylaştırmaz mı? Bu terleme üzerinde duruş yeni bir şey değildir ama, temizlikle arasında ilgi kurulması daha sistemli duruma gelmiştir. Bu temizliğin kendisinin açıklanması da artık daha işlevseldir; çünkü organlardan bazı maddelerin atılmasının temizlikle düzen kazandığı, çıkış yerlerinin daha iyi korunduğu söylenmektedir. Bunun güvencesi de derinin bakımı olacaktır. Bu izlek, soğuk suyla yıkanma konusunda gördüğümüze koşuttur. Nasıl soğuk su, lifleri ve sinirleri güçlendirirse, temizlik de, dolaylı olarak, işlevlere destek olur: "Sağlığın temeli, terlemenin düzenli oluşudur; bu düzeni elde etmek için de deriyi güçlendirmek gerekir."[55] Kir birikmesi tehlikelidir, çünkü yüzeydeki çıkışları tıkar. Biriken kirden garip şişkinlikler oluşabilir. İç sıvıların ne-

* William Harvey (1578-1657) İngiliz tıp adamı. Saray cerrahı. Kandolaşımını bulmuştur.

den olduğu şişkinliklerin her biri birer çıbana dönüşebilir; vücut, içteki basınçlardan ötürü şişer. Halbuki temiz olmak demek, deriyi özgürleştirmek demektir: "İnsanın ayaklarının temiz olması gerekir. En ufak kir birikmesi terin dışarı çıkmasını önler, nasırlar, hem rahatsızlık hem acı veren şişmeler yapar."[56] XVII. yy.'da her şeyden önce estetiğin ve görgünün bir anlatımı olan temizlik, artık açık açık işlevselliğe doğru kaymaktadır.

Düzgünün, pudraların yeniden tartışma konusu yapılması, elbette, her şeyden önce çehre ile ilgilidir ama, aynı zamanda çeşitli davranış biçimleriyle, duruş, tavır ile de ilgilidir. Nihayet, birikmiş kirler üzerinde yazılanlarda bir de kuramsal yön vardır: Vücudu dışarıya daha iyi boşaltabilmek için yüzeyini özgür bırakmak gerekir. Şu noktaya bir daha işaret etmek gerekir ki, bütün bunlar yıkanma âdetlerinde hemen bir devrim olacağı anlamına gelmez. 1770'li yılların sonunda bilimsel kitaplarda banyonun ne sıklıkla yapılacağı konusunda açık bir şey söylenmez: "Herkes, banyo için kendine özgü bir kural benimser. Kimi sekiz günde bir, kimi on günde bir yıkanır. Ayda bir yıkanan da vardır. Birçokları da yılın en uygun zamanında peş peşe sekiz on gün yıkanır."[57] Derinin bakımı hâlâ büyük ölçüde –ve elbette insanların büyük çoğunluğu için– çamaşırın temizliğinden geçer. Ama, zihniyetlerin değişmesini somut biçimde belli eden, çehrelerin uğradığı değişikliktir. Nihayet, sağlıkla ilgili olarak öne sürülenler, kuramsal da olsa, çoğu zaman düşsel hareketlerle dolu da olsa, bir başka önemli belirtidir. 1760'tan sonra ortaya çıkan, en azından, tümüyle yeni bir temizlik olanağıdır.

4

Halkın Kokuları, Kentin Kokuları

Ölüm İstatistikleri

1773'te La Gazette de Santé* diye bir yayın organının çıkmaya başlaması, XVIII. yy.'ın son otuz otuzbeş yılında kafaların içinin çok değiştiğini doğrular. "Köy ve mahalle papazları, beyler, hayır işleriyle uğraşan hanımlar ve çiftçilere"[1] yönelik bu gazetenin ölüm ve hastalık karşısında duyulan geleneksel tevekkülü, kadere razı oluşu kırmak için çıkarıldığı söylenebilir. Eşraftan, doktorların yaptıklarını ve önlemlerini yaymaları istenir. Çocukluğun ilk dönemlerinde alınacak bir takım sakınımlar öneren konut ve kentlerin temizlenmesi üzerinde duran Gazette de Santé bir uyarma görevi yürütür. Hijyen kurallarını herkesin anlayabileceği bir dille yazarak okurlarda temizlik konularına duyarlık uyandırır. Çocuklara verilecek beden eğitimi ya da hastalıkların bulaşma kaynakları konularını inceleyen yazılar yayınlar. "Kendini sağlıklı tutmaya yardımcı olan"[2] girişimler burada toplumsal tasalarla çakışır. Bu gazete bilgilendirmek ve bilgiyi yaymak için kurulmuştur. Okurlar da bu yaymada aracı olmaktadır. Kısa metinler, basit formüllerle büyük bir sayıda okura ulaşmayı amaçlar. Az sonra, taşrada da buna benzer girişimler olur; örneğin, 1785'te Bordeaux'da

* Sağlık gazetesi.

ve 1793'te Lyon'da birer Journal de Santé yayınlanmaya başlar.

Bu girişimde yeni bir erek de vardır: Nüfusun yaşam süresini etkilemek. Amaç, insanları çoğaltmak, Moheau'nun daha önce "yaşam süresi"[5] dediği şey üzerinde çalışmaktı. Salgınların sayımını yapmak, denetim altına alınamayan hastalıkların çevresini kuşatmak, sağlıklı bölgeden ayırmak, sağlığa destek olmak, bütün bunlar nüfus sayısını dolaylı olarak etkilemektir. Can acısına karşı öteden beri süren savaşıma artık bir de nüfusun azalmasına karşı yürütülecek savaşım eklenir. Bu girişimlerin merkezinde, rakama vurulabilir bir varlık olarak insan topluluğu bulunur. Bu da insan topluluğu üzerinde o zamana kadar görülmemiş bir odaklaşma olduğunun işaretidir. "İnsanlar, devletlerin gerçek servetidir; en çok ihmal edilen de bu servettir."[6]

Bu bakımdan, Sağlık Gazetesi, nüfusbilimi alanında bu ilk bilinçlenmenin getirdiği sonuçlardan biridir. 1776'da Krallık Tıp Derneği'nin kurulması, bu derneğin salgınlar konusunda düzenlemekle görevlendirildiği anketler, gerek kırsal kesimde gerek kentlerde ölüm oranını çıkarmaya yönelik tıp topografisi modası, bütün bunlar kamuoyundaki yeni duyarlığın birer belirtisidir.[7] Ülkenin tüm halkı, özgün bir kaynağa dönüşmektedir: "Uyrukların ve tarım hayvanlarının sayısını artırmak gerek."[8] Aynı zamanda bunların uzun yaşamalarına da özen göstermek gerekmektedir. İlk ölüm oranı hesapları ya da doğumlarla ölümleri karşılaştıran ilk tabloların belirgin bir biçimde gözler önüne serdiği bu bilinçlenme ağır gelişmiş, 1760'tan sonra kendini kabul ettirmiştir. Elbette, bu gereğin kavranmasında fizyokratların* toprağın zenginliklerini insanın verimliliğine eklemeyi amaçlayan katkısı da olmuştur. "Bel kullanabilen, sabanla çift sürebilen, tezgah işletebilen, eli silah tutabi-

* XVIII. yy.'da ortaya çıkan ve doğal yasalara uyulmasına dayanan, tarıma öncelik tanıyan bir ekonomi öğretisini izlemiş bilgin ve yazarlar.

len, kısaca üretim yapabilen bireylerin sayısı: İşte ulusların gücünün temeli budur."[9] Daha geniş olarak alınırsa, bugünün devletlerinin isteğinin o sıralarda belirginleştiği söylenebilir. Bu istek, nüfusu, ilerisi için bir şeyler vaat eden, her şeyden önce kollarının sayısının bilinmesi gereken adsız bir güç haline getiren istektir.

Ekonomik bakımdan yapılan uslama, toplulukların sağlık bakımından örgütlenmeleri için gerekli temeli oluşturur. Özellikle, küçük ya da büyük topluluklarda hijyenin değişmesine götürür.[10] Hastalıkları önleme, yönetimlerin ve tıp adamlarının yürüttükleri politikalar içinde yer almaya başlar. Hastalıklardan korunma, belli belirsiz biçimde temizlik konusunun içine yerleşir, ona daha önce üzerinde olmayan bir "kamu temizliği"[11] görevi yüklemeye kadar gider. Elbette, söz konusu görev, gösterişsiz, sessiz bir görevdir; çünkü bulaşma ve salgın konusundaki çalışmalar öncelikle iklim koşullan çerçevesinde kalmaktadır. Hipokrat hekimin, zamana ve mekâna dayanan eski sınıflandırmaları henüz unutulmamıştır. Daignan, Razou ve Lepecq[12] ölüm oranı tablolarını mevsimlik temele oturtuyorlardı. Ölüm sayıları arasındaki farkı ayına göre, nem ya da sislerin soğukluğunun meydana getirdiği sonucuna varıyorlardı. Vücut ateşleri arasındaki fark ise bataklıklardan esen rüzgârdan kaynaklanıyordu. Anketler sıcaklıkların kararsızlığına, mevsimlerin değişkenliğine önem veriyor, durmaksızın toprağın kuraklık ve neminin ayrıntılarını kaydediyor, akşam dinginliğinin ya da meltemin değişmeleri içinde bocalayıp duruyordu.

Fakat, bulaşma konusunda yapılan çalışma, herhalde kimyacıların merakının da yardımıyla, kısa sürede bir mekânda kapalı kalma, kokular, kötü kokular yayılması konularında bir çalışmaya dönüşür. Uzun ve dolambaçlı bir yoldan sonra, nihayet, temizliğin hesaba katılması diye bir şey meydana çıkabilirdi.

Kirlinin yerinin saptanması

1770'ten sonra belki yüz kez yinelenen, o kadar ki, çeşitli anlatışlarda ayrı ayrı yerlerde geçmiş gibi gösterilen bir olay vardır. Kapalı yerde ölüme neden olan iğrenç bir koku üzerinde anlatılan yarı gerçek bir öykü. 1774 yılının Haziran ayında Bourgogne'daki Saulieu Kilisesi'nde ilk komünyonlarını* yapmak üzere toplanmış çocuklar sessiz sedasız beklemektedir. Birdenbire, kilisenin büyük yer taşları altında o gün açılmış olan mezarlardan birinden** çok kötü bir koku yükselir, tüm kiliseye yayılır ve anlatıldığına göre, bir felakete neden olur: "Papaz, yardımcısı, 40 tane çocuk, o sırada içeri giren cemaatten 200 kişi öldüler."[13] Hemen hemen bir söylenceyi anımsatan bu olay, ciddiye alınır, örnek diye gösterilir ve oradan oraya aktarılır. Çürüme durumundaki etlerin kokusu öldürücü olabiliyormuş, ölüler canlıları somut biçimde tehdit edebiliyormuş, sonucu çıkarılır.

Hales*** ve Priestley'in**** hava geçirmez çanlar içine kapattıkları hayvanlar üzerinde yaptıkları 'kendi soluğuyla zehirlenip ölme' deneyleri de bu düşsel yakıştırmaları çoğaltmıştır. İnsanlar kapalı yerde ölüyorlar. Cesetlerden gelen ve ne olduğu anlaşılamayan bir takım buhar nitelikli maddelerden ölüyorlar. Solukları, çürümüş maddelerden vücutlarına ölüm taşıyor. Bu solunma ile çürümüşlerin, atıkların, ölü etin kokusu arasında her türlü yakıştırma yapılıyor. Kötü kokular, kokuş-

* İlk komünyon Katolik mezhebinde, dinin gereklerini yerine getirebilecek yaşa geldiğine emin olduktan sonra çocuğun, kız ya da erkek, ilk kez kilisede özel törenle kutsanmış ekmek ve şarabı alması. Genellikle bir kilise cemaatinin çocukları için tören toplu yapılır.

** XVIII. yy.'ın ortalarına kadar Avrupa'nın birçok ülkesinde bugünkü gibi açıkhava mezarlıkları yoktu. Tabutlar kilisenin altına ya da bahçesine üst üste gömülürlerdi.

*** Stephen Hales (1677-1761). İngiliz botanik ve fizyoloji bilgini, din adamı. Bit ve hayvanlar üzerinde niceliksel deneylerin öncüsü.

**** Joseph Priestley (1733-1804) İngiliz fizik ve kimya bilgini. Elektrik ve kimya üzerine çalışmış, havayla ilgili deneyler yapmıştır. Oksijeni bulanlardan biridir.

muş veya çürümekte olan maddeler de öldürebiliyor. Dışkıların yığıldığı hendekler gibi, mezarlıklar da birdenbire, "her zaman ve her yerde tehlikeli olan hastalıklı, kirli havalarını"[16] yaymaya başlarlar. Artık mevsimlere göre sayım yapmak yeterli olmaz. Corbin, hastalığın böyle algılanmasında havanın daha o zamandan açık seçik yapılmış bir analizinin önemini göstermişti. Ölümü getiren, havanın çözülmeye uğraması, durağanlığı, bozukluğudur. Sadece yayılan kokular bile, tehdit edicidir. Koku, tehlikeleri somutlaştırır. Lağımlardan, içlerindeki maddelerden kaynaklanan ölüm konusunda yine çok anlatılan bir halk kıssası: "13 Temmuz 1779'da, Béziers Hastanesi'nin bahçıvanı, bahçeyi sulamakta kullanılan sudan yükselen pis kokulu zehirli gazdan ölür. O su, sokaklarda akan çirkefin bir bölümünün döküldüğü lağımdan gelmektedir."[17] Bir de şu anlatılır: 1780'de Paris'te bir mahzenin duvarı, bitişikteki mezarların ağırlığı ile çöker; birçok kişi mahzenin sahibinin kokudan soluğu tıkanıp öldüğüne tanıklık eder.[18] Bunda da tehlike, yine, ölülerin üst üste yığılmasından ileri gelmiştir. Bu kıssalarla, korku korkuyu büyütmekten başka bir şey yapmamaktadır.

Bir zamanlar insanın çevresinin yanı başında bulunması hemen hemen kaçınılmaz kabul edilen, insanın yanı başında olduğu için olağan karşılanan bir şey, yani iğrenç kokan kentler, çöplerin yığılması, durgun ve pis sulardan yükselen kokular, artık dayanılmazlık eşiğini aşmaktadır. Ölüm pis yerlerde kol gezer. Pis koku rahatsız etmekle kalmaz, aynı zamanda tehlikelidir. Kent, yer yer dayanılmaz olmaktadır. Üzerlerinde "çöplerin yol kenarlarında akan sulara, en çok da mutfaklardan gelen yağlı sulara karışarak içinde epeyce de demir bulunan, ondan ötürü kapkara olmuş, insanın üstünü başını kirleten şu çamuru oluşturdukları"[19] taş döşeli yollar. Üzerlerinde "çıbanlı illetlere neden olan hayvan artıklarının yayıldığı"[20] kesim yerleri. Ve nihayet, ölülerle canlıların birlikte tıkıştıkları

mezarlıklar, yaş gangrenden yayılıp yaraların kabuk bağlamasını hatta kapanmasını engelleyen akıntılarıyla hastaneler. Atıkların ve vücutlann üst üste yığılması, başa çıkılamayan bir irin denizini besliyordu: "Kokmuş maddelere bulanmış yataklar, pek seyrek değiştirilen çarşaf ve sargılar, apteshaneler, ateşli hastalarla yaralıların hemen hemen aynı yerde yatmaları."[21] İşte bütün bunlar kenti dayanılmaz kılıyordu.

Bu yerlerin "irinli karanlığı"na[22] kokuyla pislik, –ister mekân pisliği, ister vücut pisliği olsun– arasındaki çözülmek bilmez bağ da ekleniyordu. İşte bu çeşit yerlerin sayımının yapılmasına başlanır. Pislik derken elbette soylu ve burjuvaların mekânları ya da vücutları düşünülmez. Üzerinde durulacak yerler, fakirlerin sıkışık biçimde yaşadıkları mekânlar, vücut ise sırtında her zaman çamaşırı bulunmayanların vücuduydu. Üzerinde durulan, halktı. 1780'den sonra, o sayımlardan ve onlara taban oluşturan normlardan yavaş yavaş, ileride XIX. yy.'ın geliştireceği şeyin ilk adımlarını atarak, bir "kamu sağlığı"nın gerekçeleri doğar. Temizlikten söz etmek, halkın "yan çizme"lerine, kentin pis kokularına, denetim altına alınamayan sıkışık kalabalıklara karşı olmak demekti. 1780'li yıllarda artık eleştirinin hedefi, aristokratların yapmacığı değildir: Kısa süre sonra, halk âdetleri, o zamana kadar görülmemiş biçimde kınanacaktır.

İlk hedef mekânlardır. Birdenbire mezarlıklar, hapishaneler, hastaneler ve kesim yerlerinin ürkütücü çıbanlar gibi kenti kapladığının farkına varılır. İş, kente yeniden biçim vermeye kadar gider. Yüzyılın sonunda havanın dolaşımını ve tazelenmesini arttırmak için bir takım yeniliklere girişilir; önemli pislik ve kokuşma kaynaklarının ortadan kaldırılmasına çalışılır. Her şeyden çok hareketsiz, hava akımsız mekânlardan kaçınmak gerekmektedir. Kokuları endişe veren mezarlıkların nakli, hastanelerin yapı biçimleri ve yapılacaklar yer konusunda reform üzerine reform, atıkların tortularına karşı arttırılmış

önlemler birbirini izler. 7 Nisan 1786 gecesi, ağır arabalar Saints-Innocents* Mezarlığı'ndaki kemikleri nakletmeye başlar. Çevreden bakan birkaç kişi meşalelerin ışığında ve alçak sesle mırıldanan dualar eşliğindeki garip cenaze alayına şaşar kalırlar. Fazla tıkıştırılmış arabalardan arada bir iki kemiğin düştüğü olur. Ceset kalıntıları, biçimi kalmamış yığınlardır. Koku ise dayanılmaz kertededir. Ama Parisli ölülerin bu taşınması uzun bir taşınma dizisinin daha ilkidir.[23] Aynı zamanda kamu mekânını allak bullak eden hijyenin ilk perdesidir.

1790'dan sonra köprüler, üzerlerindeki konutlardan temizlenir, yapıların belirli bir hizada yapılması zorunluğu getirilir.[24] Kentin "havalandırılması" gerekmektedir. Havayı hareketlendirme düşü kuranlar bile çıkar. Güya sokak köşelerine çok büyük pervaneli yel değirmenleri kurulacak ve bunlar asıl işlevlerinin yani rüzgârı alıp bir şey üretme işinin yerine, rüzgâr üreteceklerdir. Örneğin, ırmaklardan alacakları güçle devinime geçip havayı kovacaklardır. Bu makineler gerçekleşmez ama, böyle bir tasarı, insanların nelerden endişelendiğini belli etmeye yetiyor. Yüzyılın sonunda ışıkların genel görünümü değişir. Köprülerin ferahlamasıyla Paris'in Seine Irmağı üzerinden kazandığı mekân bunu gösterir. Havayı hacim ve hareketlilik bakımından arttırma yolundaki inatçı istekle, kent, merkezinden büyür.[25] Halkın temizliğine gösterilen dikkati işte bu ısrar anlatabilir. O dikkatin özgün bir dikkat olması da yine o ısrarla, hava hacmini arttırma yolundaki ısrarla anlaşılabilir.

Tıp topografisi denilen şeylerin ve araştırmaların, fakirin özel mekânlarına girdiği de olur. Bu araştırmalar, yatakların ve vücutların kokuları üzerinde dururlar. Gözden uzak kalmış yığılmaların, çevreyi pisleten küflerin peşini bırakmazlar.

* Paris'te Haller mahallesinde, çevresineki dehlizlerde eski mezarlardan çıkarılmış kemiklerin yığıldığı büyük ve tümü yeraltında kalan, bahçesi, yeşilliği olmayan mezarlık.

Doktorlar, yığıntıları, pis kokuları anlatırken birbirleriyle yarış ederler: "İlk ve en kalabalık kurban takımı, iyi beslenmeyen, kötü yerleşme koşullarında, daha sıkışık ve korku ve yılgıyla daha karşı karşıya olan halktır."[26] Bazen, doktorlar, en sonunda, bu sıkışıklıklar karşısında kendilerinin neler duyduğunu da anlatırlar. Birdenbire, kendilerine yeni keşfetmişlermiş gibi gelen bir olay karşısında meraka düşerler, bir takım neden ve gerekçeler ararlar. Halbuki, o olayı öteden beri biliyorlardır ama, artık ona eskisi gibi dayanamazlar. Böylece, aydınlanma ile bilgisizlik arasındaki zıtlığı canlandırırlar. İlletlerin, hastalıkların sürüp gitmesinden sorumlu tuttukları bütün bu iğrenç pislikler şaşkınlığa ve büyük bir öfkeye yol açar. Hepsi, metinlerinde, hep aynı sahneleri anlatırlar; öylesine etkileyici sahnelerdir ki, bazen yazar açıkça dile getirmeden çaresiz kaldığını belli eder: "Hastaların kollarını örtülerin altından dışarı çekmek istediğimde yataktan yükselen hava insanın midesini bulandırırdı. Hastanın diline bakmak istesem önce yüksek bir kerevetin üzerine tırmanıp onun üzerinde asılı olan yatağa yarı yarıya dalmam gerekirdi; yataktan da bir beygiri öldürecek nefes kokuları yükselirdi. Çoğu zaman, hastanın yanından vücudumu pireler sarmış olarak ayrılırdım. Bazı yerlerde de her yandan üzerime Saint François Çıngıraklar'ı* tırmanırdı."[27] Sıkışıklık, insanların ufak bir mekâna tıkılmaları, tedaviyi üstlenenlerin endişesini devam ettirir. Vücutların sıkışık biç mde yığılmaları da çıkan gazları arttırarak tehlikeyi büyütür. Tıp metninin, şimdiye kadar olmamış biçimde kınadığı, kötülüğünü gözler önüne sürdüğü, işte bu karmalıktır. Hastalık, bu soluk, eşya ve insan yığınlarının birbirine karışan belirsiz kokularından doğmaktadır. Brötanya'da, fakirlerin hastalarla aynı yataklarda yattığı, yataklarındaki ot çürüdükçe değiştiremedikleri, hastalıktan ölenlerin yatağına girip yattıkları düşkünler

* Tarlakuşları. Assisi'li Aziz Franciscus'un (1182-1226) yaralarındaki kurtçuklara musallat oldukları, Azizin ölümünü de onların haber verdiği yolunda söylenceler vardır.

evlerinde durum böyleydi."[28] Hastanelerdeyse, sıkışıklık ve pislik daha fazla endişe verir. Paris merkez hastanesi Hôtel-Dieu'nün yönetim görüşmelerinde uzun süredir sözü edilen bir sorun, hastaların yanyana ya da birinin başucu ötekinin ayakucuna gelecek biçimde yatırıldıkları yataklar sorunu da, genelgeçer bir kınama konusu olur. Kimyasal bir açıklama olmadığından, gübre, humus, pislik ve çürüyüp ekşime gibi bitkilerden alınan benzetmelere başvurulur. En kötü gazlar, bu küçücük, aşırı sıcak ve kapalı* mekânda ortaya çıkar. Yatakta hastalık bir mayanın kabarması gibi, gelişir durur. Kokular orada toplanıp ateşli hastalıklara neden olur. Terin nemli ortamı bulaşıcı hastalığın gelişmesine çok uygundur. Çürüme ölü vücutlarla temasta hızlanacağından gangrenler de üstü örtülmüş kokularla beslenir. "Bilindiği gibi, oralarda uyuza sürekli olarak rastlanmaz mı? 4 ya da 6 hastanın ateşi birleşip vücut içi sıvıları daha ekşitmez, kaşıntıları daha dayanılmaz duruma getirmez mi? Zaten börtü böceği yumurtasından çıkartan, besleyen o sıcaklık değil midir? Bu sıcaklık o yataklarda, hele hastalar birinin başı ötekinin ayağına gelecek biçimde yatırılmışlarsa, o oradan eksik olmayan pis kokuyu artırmaz mı?"[30]

Bütün bu uygulamaların hedefi halk, hatta fakirlerdir. Özellikle, 1780'den sonra tıp topografileri gittikçe daha fazla olmak üzere halkın kirliliği ile daha az sıkışıklık içinde bulunan burjuva rahatlığı arasındaki zıtlığı gösterir. Örneğin, Menuret Paris'te "durumu rahat" kimselerin bulaşıcı hastalığa "daha az maruz" kaldıklarını, çünkü onların o kadar sıkışık mekânlarda oturmadıklarını yazar. Berthelot, Lyon'da sefaletle kirliliği ve hastalığı birbirine bağlar: "Lyon'da işçiler, durumu rahat kimselerinkinden çok değişik bir yaşam sürüyorlar; genellikle zayıf ve kurumuş kimseler; boyları da öyle pek uzun değil... Bu işçilerin pislikleri ve rahatsızlıkları o derecede ki,

* XIX. yy.'ın ortalarına kadar yatağın duvara dayalı olmayan üç yanı perdeyle kaplıydı.

çoğu zaman çam kerestesinden yapılmış bir sundurmanın altında 12-15 kişinin yattığı oluyor. Çamaşırlar da ancak haftada bir ya değişiyor ya değişmiyor."[31] Sağlıkla ilgili kitaplarda da bu ayrımdan söz edilir. 1791'de Ganne "çeşitli hastalıklardan kendini koruma yolları"nı daha iyi değerlendirmek için artık bir "vazgeçilmez koşul"[32] olan temizlikten söz eder. Gazette de Santé de aynı konuyu ele alır ve pisliğin neden olacağı kayıpların bir bölümünden, gerilemeden, hatta nüfusun azalmasından söz eder. İlk nüfusbilimciler pek değişik bir 'seçilmiş ölüm tablosu' çizmeye başlarlar: "Kentte hastalığın bir türlü önünün alınamamasının belli başlı nedenlerinden biri, genel kirlilik ve insanların korunmasına yönelik uygulamaların yetersizliğidir. Özellikle kentimizde sık rastlanan bulaşıcı deri hastalıklarına yakalanan halk bunları hiç bilmiyor."[33]

Yüzyılın sonunda bir takım kurallar değişir. Özellikle hastanelerde bir yatağa tek hasta yatırılması, çevrenin temizlenmesi, atıkların uzaklaştırılması gibi hamaratça işler devreye sokulur. Chirol, her yatağın arkasına sürgülü bir kapı yaptırmayı bile düşünür. İşlevi, yatağı raylar üzerinde kaydırıp gözden saklayarak, kovuşu daha iyi temizlemek, her hastanın kirini, atıklarını özel bir koridordan geçirerek uzaklaştırmak olacaktı.[34] "Marangoz ustası" Garat'ya gelince, o da 1779'da, sakatlar için bir yerden bir yere taşınabilir kaldıraçlar yardımıyla yükseltilebilen bir yatak önerir. Bütün bu düzenekle, hastanın altına verilen sürgünün, çamaşırının, çarşafların değiştirilmesi daha kolay olacaktı.[35] Bunlar çoğu zaman uygulanamayacak kadar karma düzeneklerdi ama, bize üzerine düşülen konuların değiştiğini göstermeleri bakımından önem taşırlar. Yatağın yavaş yavaş bağımsız bir nitelik kazanmasından başka, gerçek değişiklik, çamaşırla ilgilidir. Fakir hastaya verilen gecelik entarisi sayısı, bunların düzenli olarak değiştirilmesi, birer yeniliktir. Seçkinlerin uzun zamandır uyguladıkları normlar, artık, çoğunluk için açılmış bu kurumlarda yani hastanelerde de bir

rol oynamaya başlar. Artık eskimiş olan bir uygulama, sanki halk için "düşünülmüş"ünde bir bekleme süresi olması, onun daha geç gerçekleşmesi gerekiyormuş gibi, yeni yeni işlemeye başlar. İlk akla gelen de, soylunun ya da burjuvanın hemen ortada görülen temizliği değil, daha eski, iyice geleneksel olanıdır.

Hastanede çamaşıra o zamana kadar görülmemiş bir kullanım yolu uygulanır. Paris düşkünler evinde toplanmış çocuklara Cumhuriyetin VII. yılında* "dört gömlek, üç mendil, iki çift kışlık uzun çorap ve üç çift kısa çorap"[36] verilir; halbuki o zamana kadar ne gömlekten ne kışlık çoraptan söz edilirdi.[37] Yine aynı yıl, 'Paris'teki düşkünler evleri için şartname' "uyuzlar ve zührevî hastalığa yakalanmışlar dışında hastaların ve yoksulların her ayın 10'unda, 20'sinde, 30'unda, gerekirse daha sık, çamaşır değiştirmelerini"[38] öngörür. Otuz kırk yıl önce böyle bir değiştirmeden söz edildiğini gösterir bir kayıt yoktur. Bunun dışında kalan, herhalde, yalnız iyileşmez hastaların kabul edildiği bakımevidir; 1769'da bu hastaların geceliğinin her ay değiştirildiği[39] bilinmektedir. İngiliz hastanelerinde, çamaşırın üzerine daha çok düşülürdü. Örneğin, Gasport yakınlarındaki Harlar'da hastaların gömleği dört günde bir, takke, paçalı don ve uzun çorapları haftada bir değiştirilirdi.[40] Daignan bazı askerî hastanelerin yönetmeliklerini 1785 tarihli bir kitabına alır ve bunları yorumlar; buradan öğrenildiğine göre, bir erkek hastabakıcı özellikle, hastaların çamaşırıyla uğraşmak, hastaya çamaşır değiştirtmek, hatta bazen hastayı suyla temizlemek işiyle görevlendirilirdi: "İşi, sadece, giren hastaların ayaklarını yıkamak, doktorların emrine göre, saçlarını tarayıp kesmek, çamaşırlarını değiştirmek ve yatırmaktır. Çoğu zaman, deriden çıkacak maddelerin çıkması engellenirse nük-

* 24.10.1793-01.01.1804 arasında kullanılan ve yılları romen rakamıyla gösterilen takvimin yedinci yılı.

seden büyük hastalıkların tedavisinde başarılı olmak için bu önlemlerin ne kadar gerekli olduğuna insanın inanası gelmiyor; deri yoluyla arınmaya en büyük engel de biriken kir ve temizlenmemedir."[41] Burada gerekçe daha ileri gitmiş oluyor: Artık üzerinde durulan sadece koku değil, vücut atıklarının işlevsel niteliğidir. Birkaç yıl önce Pringle* da bunu söylemişti: "Hastanelere ateşli hasta getirildiğinde, sirkeli sıcak suyla ayaklarını yıkayıp beyaz çamaşır giydirmek kadar terleten bir şey olmadığını fark ettim."[42] Herhalde, yerel yıkanma (çoğu zaman yalnızca ayaklar yıkanırdı) vücut içi sıvılarını "ferahlatıyordu". Bu da, en azından, vücut işlevleriyle ilgili bir tasaya verilen önemi gösterir.

Ancak, bütün bu yapılanlarda ve bu tasarılarda önde gelen şey, vücudun bir yerinin yıkanması değildir. Poyet, 1786'da** Paris merkez hastanesinin Ile des Cygnes'e taşınmasını düşlediği zaman orada "sınırsız sayıda banyo"[43] yaptırabileceğini düşünmüş olsa bile, Tenon, yine aynı hastanede yapılması gerekli değişiklikleri sayarken hastaları bir soğuk su banyosuna sokacak makineli koltuklar ya da hareketli hamaklar[44] önermiş olsa bile, yıkanma, genelde, önde gelen bir uygulama değildir. Birçokları, bu arada Poyet, her şeyden önce geniş hava akımları sağlanmasına büyük önem verirler: Bunun için çembersel ve üzeri açık koridorlar, her biri ayrı bir rüzgâr alan, ayrı yönlere bakan koğuşlar yapılması gerekiyordu. Böylelikle, rüzgar gülü duvarlara ve pencere köşelerine yel dağıtacaktı.

* Sir John Pringle (1707-1782) İngiliz tıp bilgini ve uygulayıcısı. Çağdaş askerlik ubbının kurucusu. Hastane ve ordu konaklama yerlerinin temizlenmesine yenilikler getirmiştir. Bıraktığı yapıtlar arasında "Doğa Gözlemleri ve Hastane Tedavisi ve Tifüs" (1750) ile "Ordu Hastalıkları Konusunda Gözlemler" (1752) zamanına göre yeni bilgiler öğretir. Düşünce ve girişimleri, ölümünden 82 yıl sonra Kızılhaç'ın kuruluşunda rol oynamıştır.

** Bernard Poyet (1742-1824) Fransız mimar. Bugün millet meclisi olan Bourbon Sarayı'nın cephesiyle, Jean Goujon Çeşmesi'ni Innoncents alanına taşımasıyla (bkz. s. 168) tanınır.

Hastane reformu hâlâ, büyük ölçüde, havalandırma ve atıkların uzaklaştırılması ve en son da çamaşırla temizlik sağlanması ilkelerinin etkisindedir. Yüzyılın sonunda halk için de gerekli bir banyodan söz edilmesi, daha çok, başka bir bağlamda olur: Suyun işletilmesinin ve dağıtımının yeniden düzenlenmesini amaçlayan tasarılar bağlamında. Sokakları daha iyi temizleyecek ya da onlara daha fazla tazelik verecek, ferahlatacak –bu arada başka görevler de yüklenecek– yeni akıtmalar icat edilirken bazen halka hamam açılmasının da sözü geçer.

Havayı düzelten su

XVIII. yy.'ın son otuz otuzbeş yılında atıkların ve yolları tıkayan çöpler konusunun korkulu bir telaşla dile getirilmesi üzerine kente su getirme ve dağıtmayla ilgili bol bol öneri yağmaya başlamıştır. Suyun dik yokuşlardan inerek kaldırımları yıkaması, pazar yerlerini sulayacak çeşmeler açılması, çürümüş çöpleri alıp götürerek pis kokulardan kurtaracak akıntılar sağlanması. Böyle birçok tasarının düşü kurulur. Notre-Dame'ın* yüzyıl önce yapılmış tulumbası, Arcueil ve Rungis'ten gelen sular, eski Belleville ve Pré-Saint-Gervais pınarları, o zamana kadar hiç de böylesine yetersiz bulunmamıştı.[45] Su tüketimi de yine o zamana kadar, hiç böyle bir ortak strateji sorunu olmamıştı. Artık kentin genel görünümü sokaklardan düzenli olarak akabilecek bir su istemektedir. Şebekeler yapılması amaçlanır. Bu şebekelerin sürekli olarak kapalı ve eklemli bir lağım şebekesi ya da tek tek konutlara ince kanallar gönderen maslaklar değil, çok sayıda ve kente daha düzenli yayılmış taksim noktalarından oluşması isteniyordu. He-

* Paris'in katedrali.

def yine, sulama yoluyla dağıtım ve akıntı kaynaklarını çoğaltarak merkeze uzak mahallelere su ulaştırılmasıydı. Kent, hareketsiz duran, çürüyüp kokuşan ne varsa hepsini silip süpürecek bir suyla adeta yıkanacaktı. 1780'den sonra çıkarılan tıp topografilerini çoğu, suyun hareketliliğiyle havanın zorunlu olarak düzeltilmesi yolundaki bu işbirliğinin gerekli olduğu sonucuna varırlar. Kokuları yok etmek demek, her şeyden çok, aka aka kente yayılabilecek bir sıvının varlığını güçlendirmek demektir: "Lyon'da ve belli başlı kentlerin hepsinde ırmaklardan su çekip kentlere taşıyacak makineler kurulması, o suların tüm sokaklarda önüne bir set çekilmeden dolaşması için dua edemez miyiz? Karşılığında havanın temizlenmesi, yazların serince geçmesi, sokakların temizliği gibi çok değerli şeyler elde ederiz."[46] Menuret'ye gelince o, "su hazneleri" önerir. Su, bu büyük maslaklardan düzenli aralıklarla çıkıp çağlayan gibi akacak ve sokaklar boyunca yayılacaktır.[47] Su kemerleri ya da kanallar yoluyla getirtilen bir suyun sağlayacağı "edilgen" çözümle kentlerden geçen ırmaklardan pompalanacak bir suyun sağlayacağı "etken" çözüm arasındaki önceden enine boyuna incelenmiş olan tartışmalarda yönelinen ortak amaç, hep sokakların sulanmasıdır. Sulama, kokuları ve hastalıkları önler: "Çok sıcak havalarda sokaklar günde iki kez yıkanabilir ve belki böylelikle birçok hastalık önlenir."[48]

İşte halk için hamam açılmasından ara sıra söz edilmesi, bu yeni bağlamda, kente su sağlanması bağlamında olur. Yeni su ağızlarının yakınlarında ortak hamamlar yapılabileceğinden söz edilir. Suyun bol olacağı tahmin edilmektedir; bu bolluğun böyle yerler açılmasına olanak vereceği düşünülür. Halk hamamının tasarlanması pek açık seçik değilse de, bir gerçek olarak ortadadır. Paris üzerine Seine Irmağı'nın sularını pompalayacak bir ateşle işler makineler tasarısı hazırlayan D'Auxiron daha 1765'te bu hamamların kurulmasını da tasarısının içine alır: "Makineleri ve onlarla ilgili parçaları içine yerleştire-

cek görkemli, anıtsal bir yer yapabiliriz. Ana hazneyi ve yapılmasını önerdiğim ve halka çok yararlı olacak olan sıcak ve soğuk hamamları süsleyebiliriz."[49] Lavoisier* de halkın yıkanmasından söz etmek için yine aynı bağlamı seçer: "Hiç kuşkusuz, bu su kıtlığı, halkın pisliğinden sorumludur ve başkentin havasını sağlıksız kılmadaki katkısı büyüktür."[50] Konu ortadadır; kendini belli eder: Halk "hamamına" kavuşmalıdır. Madem ki böyle güçlü bir istek vardır, o halde, kağıt üzerinde de kalsa, durumu kurallara bağlanacaktır, bir statüsü olacaktır. Halk sağlığı yeniden formüle edilebilecektir. Özel ev hamamı ya da her eve su getirilmesi akla gelmese de, halkın yıkanması için bir su düşünülmektedir. Ne var ki, bu yeni düzenleme, büyük ölçüde, sözde ve yazıda kalır. Hakkında konuşuluyor olması, uygulamaları değiştirmez.

XVIII. yy.'ın sonunda Paris sularının daha iyi dağıtımı için düşünülmüş geçici bir çözüm, 1782'de Chaillot Mahallesi'nin ateşle işleyen tulumbalarıyla somutlaşır;[52] fakat "halk hamamları" açılmaz. Herhalde başka bir takım ivedi işlerden bu hamamlar için gerekli yatırıma sıra gelmiyordu. Ayrıca, daha fazla suya gerek olması da geciktirici bir neden olabilir. Ancak, işin daha derinine inilirse, bu hamamlar gerçekten beklenen halk temizliğinin ne en alt düzeyi ne genel görünümüyle çakışır. Yararlılıkları, henüz kendini kabul ettirmemektedir. Öte yandan, "yokluk"ları, yeni su dolaşımında neyin önemli olduğunu daha iyi göstermektedir. Elbette, yeni su dolaşımı, henüz ilerideki gibi her eve verilecek biçimde tasarlanmamıştır ama, yine de suyu evlere yaklaştırır: "Aşağı tabaka ve herhalde kent nüfusunun çoğunluğu, özel çeşme için para yatırabilecek durumda değildir."[53] Fakat, böyle bir su sisteminin te-

* Antoine Laurent de Lavoisier (1743-1794). Modern kimyanın kurucularından. Havanın ve suyun bileşimlerini hesaplamış, yanmada ve solunumda oksijenin işlevini bulmuştur. İlk kalorimetrik ölçümleri gerçekleştirmiştir. Kütlenin korunumu yasasını ortaya atmıştır. Devrim mahkemesi kendisini "Bilginler gerekli değil bize" diye giyotine göndermiştir.

mizlikle ilgisi, her şeyden önce insanların toplu yaşadığı ortak mekânların yıkanmasını amaçlamasındandır. Bulunulan yerin havası ve genel olarak hava öncelik taşımaktadır. Su da sokaklara kadar gelebildiği için havayı temizler. Hatta, yalnızca akışıyla bile kokuları alır. Bunlar tasarlanırken, gözlerde pislikleri boğan hareketleri, tozlan kırıp eriten şelaleler canlanır. Su, çekicidir ve temizler. Bu şekilde yıkanan, gerçekten havadır: "Akarsu hava üzerinde çekici bir etki yapar; bunun sonucunda havada bulunan kokuşmuş gazları emer."[54] Su dağıtımı ile ilgili olarak atılan adımlarda yalnızca bu ilkeye uyulur. Paris'te, sokakların sulanması için düzenli olarak açılan Vivienne Sokağı su haznesi[55] gibi haznelerin açılmasına olanak veren yine bu ilkedir. Bordeaux, Caen, hatta Aurillac[56] vb. taşra kentleri de aynı ilkeyi benimserler.

Birincil işlevi havayı düzeltmek olan bir su üzerindeki bu ısrar, XVIII. yy.'ın sonunda sağlığa uygun olanla olmayan arasındaki ilişkinin özünü belli ettiği için pek önemlidir. Havaya gösterilen özen, vücudun yıkanması sorununu çok geride bırakır. Köylünün genel görünümüne o iki yönlülüğü veren de budur: Yaşamı, araştırmaların ortaya koyduğu bütün olumsuzlukları, kalabalık halde ve sıkışık oturma, çamaşıra aldırmama gibi olumsuzlukları içerir. Bununla birlikte hava, o yaşamı, köylünün yaşamını, sağlıklı yaşam örneği yapmaya yeter: "Kırsal alanda ahırda oturan köylüler, bu durumdan öyle pek rahatsız oluyor gibi değiller; fakat yaşama biçimleri gereği, çoğu zaman, ondan çok daha değişik bir hava solunuyorlar."[57] 1780'den sonra köylü, biraz ters de gelse, hâlâ bir sağlık, hatta sağlığa uygun temizlik örneğidir. Her şeyi çözümleyen, "arınmış" atmosferdir: "Şaşılacak şey: Paris'te oturanların bünyesi kırsal kesimde oturanlarınki kadar güçlü olmuyor, çünkü Paris'in havası ne kırların havası kadar temiz ne onun kadar güç vericidir."[58] Nihayet, ayrım, bir de ölüm rakamlarında kendini kabul ettirir. Her şeyden önce, yaşamı uzatan yine

havadır. 1797'de Tourtelle'e göre, aynı zaman parçası içinde kırsal kesimde "40 kişide biri ölürken, kentlerde bu oran 26'da bir, hatta 24'te bire yükselir."[59] Poyet ise 40'da bir ve 28'de bir oranlarını verir.[60] Daignan 1786'da başka bir oran kurar; bu, bize daha fazla bilgi verir: Dağ köylerinden madenci kentlere geçerken ortalama yaş 40'tan 22'ye düşer.[61] Kaynakları bilinmediği için açıklanması hiçbir zaman tam olarak yapılmayan bu hesaplar, en azından, kırsal kesimle ilgili olarak zihinlerde canlandırılanın gücünü gösterir.

İlk kez nüfusun yaşam süresi üzerine merkezleşmiş, yine ilk kez su ile ilgili çalışmaları, sudan elde edilecek yararları işleyen ve halkın yaşam yerlerine bir eleştiri getiren bir sağlık politikası havayla ilgili görüşe kesinlikle bağlanmaktadır.

5
Vücudun Tümünün ya da Bir Bölümünün Yıkanması

XVIII. yy.'ın ikinci yarısında, halk hamamı konusunda şöyle böyle uygulanmış soyut düşüncelerle soğuk üzerine düşlenip sınırlı da olsa daha geliştirilmiş uygulamalarla en çok, daha önce oluşmuş simgeler yenilenmiştir. Temizlikle güçlü kuvvetli olma arasında o zamana kadar tanınmayan bağ, önemine karşın, hâlâ soyutluk eşiğini aşamamış, somutlaşamamıştır. Cilde daha fazla özen gösterilmesi izleği ise her zaman suyla temizlenmenin eski biçimlerini değiştirememiştir. Yine de, değerlendirmeye alınabilecek, çehrelerin değişmesinden yeni su şebekesine giden bir dizi yenilik olmuştur. Temizlikle ilgili olup da o zamana kadar uygulanmamış planlar ve ölçütler de bazen gerek kamuya açık gerek özel mekânları farklılaştırmıştır. Fakat, hijyenin somut koşulları, en azından bazı kimseler için, 1780'den sonra yavaş yavaş değişmeye başlar. Özellikle, banyonun varlığı, eskiden olduğunun aynı değildir.

Banyo sayısının çoğalması

Toplum içinde, çok sınırlı bir kesimde, bir istek gerçekleşme olanağı bulur, bununla ilgili kullanım biçimleri yerleşir,

davranışlar değişir. Tüketilecek su miktarını arttırma yolundaki tasarılar halk hamamlarının yapılmasına el atamadıysa da, özel banyo ile bir bağ kurmuştur. Périer kardeşler, 1781 tarihli bir prospektüste kurşun boru şebekelerini zengin müşterilerinin evine kadar uzatmayı vaat ederler ve aynı prospektüste banyo konusunu da ele alırlar. Banyoda, hiç değilse zenginler üzerinde, bir çekicilik olduğunu düşünmeleri yabana atılacak şey değildir: "Bu girişimin çok büyük yararları olacaktır; sağlıklı bir su, kesilmeden, istendiği kadar alınabilecektir; evde masrafsız, sıkıntısız banyo yapılabilecektir |.....|."[1] Zaten D'Auxiron 1769 tarihli tasarısında aynı övgüleri dile getiriyordu: "Ayrıca, isteyen beylerin mutfaklar, banyolar, kirli su kovaları, ahırlar ve bahçeleri için bol bol su olacaktır."[2] Yalnızca "bey" sözcüğü bile hangi çeşit müşteri kesimine seslenildiğini belli etmeye yeter. Chaillot Mahallesi pompalarından 1782'de alınan su, beklentilerin altında olur."[3] O miktarda su, çoğunluk için kişisel su kullanabilme olanağını gerçekten önemli bir ölçüde değiştirememiştir. Fakat, yüzyıl biterken ev hamamlarının sayısı artar.

Bu artışı bize bildiren tanıklıkların bir bölümü açık seçik değildir. Örneğin, Gazette de Santé, kısa ve abartılı bir biçimde "Paris'te banyolar son derecede çoğaldı"[4] diye yazar. Bir bölümündense daha kesin şeyler öğrenilebilir. Örneğin, Ronesse, 1782'de gayrimenkuller üzerindeki çalışmalara dayanarak şunları yazar: "Evlere gelen su, on beş yıl öncekine oranla çok daha fazladır; bunun nedeni, doktorların bugün çok daha fazla hastalığa banyo tedavisi vermeleridir; ayrıca, insanlar artık banyodan hoşlanmakta; öyle ki, yeni yapılan evlerin hepsinde banyo var. Varlıklı biri bir daire kiralamak istediğinde, banyoya en önemli yerlerden biri diye bakıyor."[5] Elbette, bütün bunlardan biraz abartı payını düşmek gerekir. Çünkü, büyük konaklarda yapılan düzenlemelere ait bilgilerden daha değişik şeyler öğreniriz: Kraft, 1801 yılında, 1770 ile 1800 ara-

sında, daha çok 1775'ten sonra yapılmış 66 tane şatafatlı konağın sayımında 20 ev hamamından söz eder.[6] Bu, %30'luk oran, 1750'de yapılan sayımda bulunmuş %6'nın çok üzerindedir.[7] Yine de 1800 yılında her üç büyük konuttan "ancak" birinde bir banyo olduğunu gösterir. Artış hissedilir derecededir. Elbette, en zengin konutlann tümü ele alındığında bu kadar bir artış yoktur. Anlamlı olan, birkaç yılda gerçekleşmiş değişme. Bu da, insana bir artış karşısında olduğu izlenimini vermeye yetiyor. Ondan da çok, banyo konusunun, varlıklı kimselerin düşünceleri arasına somut bir biçimde girmesine yetiyor.

Düşüncelere banyo konusunun böyle yerleşmesine koşut olarak, yine 1780'den sonra, çoğu lüks birkaç çarşı hamamı açılır. Yani banyo kurumu, ayrıcalık taşıyanlar içindir, bir halk kurumu değildir. Örnek, hep, Poitevin'in hamamıdır.[8] Paris'te 1780 ile 1800 arasında bunun eşi beş tane daha yapılmıştır:[9] Gemiler, akıntıdan, ırmaktan, su pompalayıp bu suyu hamam hücresine dönüştürülmüş kabinlerine dağıtırlar. Söz konusu kuruluşlar, yine Poitevin'inki gibi basit banyoyla hidroterapiyi yani su tedavisini birleştirir. Özellikle, 1783'te açılan Albert Hamamı "romatizma ağnları, felç, hafif ve şiddetli burkulmalar şişler, böbrek ağrıları, damla hastalığı ve siyatik siniri ağrısını..."[10] tedavi edecek aşağıdan yukarıya ve yukarıdan aşağıya ayarlayan duşlar vardı. Fakat, bu düzeneklerin amacı, daha açık olarak, temizliktir. Aynı tarihte Turquin'in[11] yaptırdığı Çin Hamamı ve 1790 yılından sonra[12] Vigier'nin üç geminin işletmelerini birleştiren hamamı, bunların hepsi de "ortalığa hakim olan düzen ve temizlikleriyle öğütlenebilir"[13] kuruluşlardı. Fiyatlar, varlıklı bir müşteri kütlesinden başkasının gelmesine olanak vermiyordu. 1787 fiyatları:[14] Albert'in hamamında 2 lira 8 metelik, Gaignard'ınkinde 3 lira 12 metelik. Bu, aşağı yukarı bir gündelikçi işçinin üç ile beş yevmiyesi arasında bir rakamdı. En ucuz olanlar Çin hamamlarıydı; bunlarda

24 meteliğe yani gündelikçinin iki yevmiyesi karşılığında, yıkanılıyordu.[15] Bu hamamlar yalnız Paris'te değil, taşrada da açılıyordu. Aynı yıllarda Dijon'da[16] Ouche üzerinde Bourrassier, Caen'da[17] Orne üzerinde Dusaussey hamamları ve Rhône ve Garonne[18] ırmaklan üzerinde daha birkaç tane hamam açılır.

Toplam banyo teknesi sayıları 1790'da Paris'te 150 dolaylanndayken on yıl sonra 1800[19] yılında bu rakamı iki katına çıkaran hamamlar, bir değişmenin işaretidir. Saint-Ursins 1804'te bunları anlatırken "Fransızlarda yeni âdet olan banyo kullanımı"[20] der. Romanlar ve anılarda da, sırası düştükçe, hamamlardan söz edilir. Mme de Genlis, anılarında, tanımadığı bir hayranının Poitevin Hamamı'na kadar peşiriden geldiğini yazar. Rétif'in bir öykü kişisi, Vigier Hamamı'nın bir teknesinde boğulur.[21] Elbette, bunlar da sınırlı bir okur kütlesine seslenmektedir. 1789'da Mercier gözleminde hem bunların yeniliğine hem de sayılarının az, kullanımlarının toplumun bir kesimiyle sınırlı olduğuna işaret eder: Yıkanmak için yapılmış bu yerlerin müşterisinin henüz az olduğu anlaşılıyor. Mercier öfkesini şöyle dile getirir: Irmakta, havlu hariç, 24 meteliğe sıcak banyolar var. Alın size, Paris halkının pasaklarını temizleme yolu. Ama, gelin görün ki, kentin yarısı hiç yıkanmaz, yaşamının sonuna kadar da bir tekneye girmeyecektir."[22] Rétif'in birkaç yıl sonra verdiği yargı daha sert olacaktır: Hamam sayısının azlığı, "dünyanın en büyük kentinin pisliği"ni[23] ortaya koyduğunu yazar. Üzüntü ve "gözlem". İleri sürdüğü gerekçenin haklılığı hemen anlaşılıyor. Bir gerçeği, rakamlarla belirtecek kadar doğruluyor ama, o gerçek henüz karşılaşılmamış bir gerçektir. Her ne olursa olsun, hamamlar artık yerleşmiştir. "Bunlar yetersizdir" diye bir gözlem yapılması bile, ortada bir değişme olduğunun kanıtıdır: Bir takım işyerleri, hamamlar açılmıştır, bunlarla birlikte, çekiciliklerinin artması için hevesle bir şeyler yapılmaktadır. Bir hamam açıldığı için-

dir ki, o bekleyişler, o karşılaştırmalar, hatta o olumsuz eleştiriler yapılabilmektedir. Bunların işareti tersine döner yani yüzyılın sonunda açılan bu hamamlar, yergi ve övgüleriyle, daha çok, böyle bir uygulamanın, gidip evin dışında bir yerde yıkanma âdetinin var olduğunu gösterir. Aynı zamanda, anlamı daha dar bir uygulamayı, vücudun bazı bölümlerini yıkama âdetini de belli eder: XVIII. yy.'ın son on yıllık bölümünde gerek Çin hamamları, gerek Vigier Hamamı, öncelikle vücudun yıkanmasıyla ilgilidir.

Demek ki, banyoya girme, yüzyılın en sonunda, seçkin tabakanın âdetleri arasına yavaş yavaş girip yerleşir. Varlığı hem sınırlı hem gerçektir. O varlık daha "yarara yönelik" bir nitelik alır. Suyun rolü daha "işlevsel", hatta daha "nötr"dür. Sınırlı da olsa bir alışkanlık kök salar gibidir. Yine de, geçmişteki karmaşıklıklardan kurtulunamaz. İmparatoriçe Marie-Louise'in* doğurganlığını daha iyi koruması için Corvisart'ın** sıcak suyla sık yıkanmasını önleyen 1810 tarihli yazısı, hamamdan ötürü zayıf düşme ve gevşemelere karşı önlemlerin hâlâ yürürlükte olduğunu gösterir. Banyonun içinde yıkanan kişiyi sarmalayan su kütlesi hâlâ o kişi için –suyun ağırlığını duyuyor diye– gerçek dışı, öznel bir değer taşımaktadır. Suyun etkisi hâlâ yıkanma işlemiyle sınırlanmamıştır. 1802'de Pissis, hâlâ sabırla, "banyo zaten güçsüz olan siniri gevşetir ve vücut içi sıvıların hacmini artırır"[25] diye yazar.

Ne var ki, Pissis'in kendisi de "iğrenç, kokmuş kirliliğe"[26] karşı "su ve çamaşır"dan başka bir çare düşünemez. Ayrıca, hijyencilerin söylemi de artık soğuğun doğal erdemleri üzerinde tereddüt etmeye başlar. Soğuk suyu kesinlikle reddetmezler ama, ılık suya daha çok yer ayırmaya başlamışlardır.

* Marie-Louise de Habsbourg-Lorraine (1791-1847). Germen İmparatoru II. Franz'ın kızı, Fransa İmparatoru I. Napolyon'un karısı, hiçbir zaman tahta geçmemiş olan II. Napolyon'un annesi.

** Baron Jean Corvisart (1755-1821). I. Napolyon'un Baştabibi. Kalp ve akciğer hastalıklarında perküsyon yönteminin yaygın olarak kullanılmasını sağlamıştır.

Örneğin, bir zamanlar soğuk banyoyu çok sevmiş, organizmanın içsel tepkimeleri ve liflere, sinirlere enerji kazandırma konusunda kuramlar üretmiş olan Hufeland, daha sonraları, Fransa'da 1810'da yayınlanmış olan "İnsan Yaşamını Uzatma Yolları" adlı yapıtında, aynı çeşit düşünceleri, bu sefer temizlik amacıyla alınacak ılık su banyosu üzerinde ileri sürer.[27] Çocuğun küçükken sertliğe, dayanıklılığa alıştırılmasına çok önem vermiş olan Willich de, 1802'de "insanı iklim ve mevsimlerin her türlü kötülüğüyle karşı karşıya bırakan"[28] soğuğun hangi sınıra kadar yararlı olacağı konusunda kuşkuya düşer. Doğal olana her bakımdan öncelik tanıyan Protat da, yine 1802'de, hiç değilse yaz mevsiminde önceden güneşte bekletilip ısıtılmış bir su öğütler.[29] Herhalde artık hijyencilerin yazdıkları daha yaygın biçimde banyo ile temizliği, su ile cildi birleştirir. Toplumun dar ve ayrıcalıklı bir kesimi bunu uygulamaya koymuştur. Rétif, banyo ile zengin Parisli kadın arasında bir bağ kurarken bir yandan da perileri hurileri düşler: "Yazın sık sık yıkanarak sağlığını korur; kışın bile haftada üç kez ılıtılmış suda birkaç dakika kalır..."[30] Bu, tam yenilik oluşturan bir âdettir.

Vücudun bir bölümünün yıkanması

Böyle bir uygulama, çeşitliği ve çeşitleri çerçevesinde ele alınmalıdır. Seçkinlerin banyosu "ara" formüllere çok iyi uyar. Çamaşır değişimi ile yetinme ile suyun içine batma arasında "yerel"[31] bir temizliğin hareketleri boy vermiştir: Bunlar, ayak yıkama, makat ve çevresini yıkama, yıkanma yerini tutacak, yine cildi hedefleyen "en çok da eklemlere ve havayla en az temas edecek yerlere uygulanan"[32] silinmelerdir. XVIII. yy.'ın sonunda, bu "sınırlı" uygulamalar, o seçkin kesim içinde yerleşmiştir. İnsanı iki banyo arasında temiz tutmaya yarayan

bunların tümden banyonun yerine geçtiği ya da onun değerinde kabul edildiği olurdu. Mlle Avrillon, alay ettiğini açığa vurmadan, o sırada yeni imparatoriçe olmuş Joséphine'in* bir yandan saçlarını yaptırırken bir yandan da ayaklarını yıkamasını "iki ucundan kavranmıştı"[33] diye anlatır. Aynı yıllarda ayak yıkamanın yerleştiğini gösteren başka bir kanıt, Napolyon'un bir kızgınlık anında duvara fırlatıp kırdığı fayans kabın bir ayak yıkama leğeni olmasıdır. Öte yandan XIX. yy.'ın başında Rémusat, Talleyrand'ın** eğri büğrü bacaklarını her gün yıkadığını anlattığına göre, bu çeşit uygulamalar, eski rejimin aristokratlarının "herkesin içinde" temizlenip giyinme sahneleri gibi gösterilere de ara sıra konu olabiliyormuş. Çevresinin meraklı bakışları önünde, nazır, yün çoraplarını çıkarır, fanila dolaklarını çözer, ayaklarını Barrège suyu doldurulmuş küçük bir kovaya sokar.[34] Bu olayda da yıkanmayla hidroterapi yani su tedavisi sıkıca birbirlerine bağlıdır.

Bütün bu yarım yıkanmalardan daha çok şu sonuç çıkarılabilir: Banyonun sıklık derecesi (o da her zaman kesin olarak bilinmez ya), dolaylı olarak yarım yıkanmaların önemini gösterir. Bu konuda tek, ama önemli bir kanıtımız var:Caron, 1906 yılında, tuvaletle ilgili bir kitapta temizliğin tanımını yaparken, zorunlu olarak, "vücudun kesin ve açık biçimde bakımı"ndan söz eder, "sık yıkanmalar"ı[35] da –her ne kadar bu yıkanmalar suyun içine girme değilse de– ele almadan edemez. Temizliğin tanımı, en azından seçkinler söz konusu olduğunda, ancak giysi engeli aşıldıktan sonra yapılabilmektedir.

Daha o zaman bile konunun ağırlık noktası başka yerdedir. Vücudun bazı kesimlerinin yıkanması âdetiyle kesinleşen, temizliğin toplumsal görünümüdür. Suyun kullanımı artık da-

* Marie-Joseph Joséphine (1763-1814) Napolyon'un ilk karısı.

** Charles-Maurice de Talleyrand-Périgord (1754-1838). Fransız siyaset adamı. Devrim öncesinden başlayıp uzun yaşamının sonuna kadar politika sahnesinde etkili olmuş, çeşitli dönemlerde önemli mevkilerde bulunmuştur.

ha işlevselleştikten sonra, bu yarım yıkanmalar, toplumsal bakımdan en iyi belirleyici şey olmuştur. XVIII. yy.'ın sonunda bunlar bir takım bölgeleri ve sınırları çizerler. Bu yarım yıkanmalar için kullanılan araçlar, örneğin çeşitli fayans kaplar, mobilyanın kişisel ve gizli kullanımlara ayrılmış parçaları*, mekânın kullanımı, bütün bunlar eski rejimin son bulmasıyla birlikte derinliğine bir değişmenin başladığını ortaya koyar. Yazılıp çizilenlerden uzakta, küvetlerin, hamamların dışında olan temizlik, artık ne çamaşırla ne vücudun görünür bölümleriyle sınırlanır.

Örneğin, 1770'in burjuva dünyasında pek az görülen bir şey olan bideye, 1780'den sonra daha çok rastlansa da zanaatçının ve işçinin çevresinde böyle bir şeyin varlığı bilinmez. Ancak, seçkinlere onlardan örnek alacak kadar yakın bazı "ara" gruplara, örneğin kâtip, uşak, el kol işi görmeyen ecir evlerine girer. Oğlu posta idaresinde denetçi, kendisi bayındırlık bakanlığında kalem amiri yardımcısı olan Jacques-Auguste Cerfvol'un evinde 1797'de bir bide bulunulduğu[36] biliniyor. Yine 1797'de Invalides'de** sıhhiyeci Adrien Gobeau'nun da bir bidesi vardı.[37] 1786'da Senlis'te piskoposluk kurulu üyesi Afforty[38] gibi bazı din adamlarının lojmanlarında da görülmekteydi. Bideye çok odalı, döşenmesi özenli, kakma işli eşyası bulunan, vazoları, tabloları olan konutlarda rastlanırdı. Bu arada, burjuva konutlarında mekânlar farklılaşmaya başlar. Perdeli yataklıkların hemen yanıbaşına giyinme süslenme amaçlı bir tuvalet odacığı ya da yatak odalarının yanına bir yardımcı oda yapıldığı olur. Buna iyi bir örnek, Paris'in varlıklı bir mahallesi olan Madeleine'de Rochezeuil adında biri ve karısı tarafından döşeli olarak oda oda kiraya verilen ev gösterilebilir. Söz konusu evde, her yatak odasının yanında

* Bugün mobilyanın başucu masası olarak kullanılan parçası olan komodin, XX. yy.'ın başlarına kadar oturak dolabıydı.

** Paris'te 1670'de yaralı askerler için yapılmış hastane; bugün askeri müzedir.

bir tuvalet odacığı* vardı; apteshaneler, çeşitli mobilya, bu arada bir miktar da değerli eşya, örneğin küçük ve büyük yazı masaları, oyun masaları ve nihayet içinde birçok arabalık bulunan avlu, arabalıklardan birinde de bir kabriyole vardı. Charles-Nicolas Rochezeuil'ün 1800 yılında ölmesi üzerine çıkarılan eşya listesinde pansiyonerlere kiralanan bölümlerin yarısında birer bide bulunduğu görülür.

Vücudun mahrem yerlerinin yıkanmasında kullanılan kanüller** ya da tedavi amacıyla vücuda ilaç verilmesine yarayan şırıngalar daha yaygındı. Bunlar genellikle bidenin ve onun fayans leğenciğinin yanında dururdu. Ama bideden daha yaygın bir kullanımları vardı. Birçok zanaatçının ve birkaç köylünün evinde de, 1780'den sonra, bu kanül ve şırıngalardan kullanılırdı. Örneğin, 1787'de, Picardie eyaletinin Aubercourt yöresinde bir çiftçinin mutfağında "bir şırınga ile iki tane kalaydan yapılmış kanül"ü[40] dantel imalatçısı Paul Durand'ın 1787'de "kalaydan bir şırınga"sı[41] ya da Parisli bir sepici olan Duval'in dul karısının 1797'de "kalaydan bir büyük bir de küçük şırıngası"[42] olduğu bilinmektedir. Hakkında pek söz edilmeyen, kişisel ve gizli kalan hareketlerle ilgili olduğu için bu âletlerin nasıl kullanıldığını bulup çıkarmak kolay değildir. Bunlar düzenli yıkanmada mı kullanılıyordu? Yoksa tedavi amaçlı mıydılar? Bunu ayırmak bugün bizim için kolay değil. Söz konusu nesnenin hangi aletler sınıfına sokulacağı hakkında bile bir kesinlik yoktur. Sindirimle ilgili tedavilerin zamanını doldurmuş eski bir aleti mi yoksa mahrem temizliklerde kullanılan daha ince bir araç mı? Devrim savaşlarına gönüllü gitmiş bir kürekçinin karısı olan Victoire Coilly'nin 1795'te çıkarılmış eşya listesinde bir şırınga, kanülüyle birlikte bir kadın şırıngası"[43] dendiğine göre, bunlar değişik yerlerde kullanılı-

* Sert ya da yarı sert bir maddeden yapılmış borucuk.

** Böyle bir odacığın boyutları için bkz. kitabın sonunda II. Bölüm, 1. altbölüm 74. not.

yordu. Ne var ki, "jenital sağlığa gösterilen bu dikkat"[44] halk arasında rastlanan bir şey değildi. Genellikle o çevrenin dışında rastlanıyordu.

XVIII. yy.'ın sonunda en yaygın temizlik aleti, küvetler, yani leğenler, taslardı. En zenginler kalay ya da fayanstan olanlarını kullanırlardı. Bazen bunlar sabit bir tasın üzerine oturtulmuş, içinden su akıtan bir düzenek olurdu. Zengin olmayanlar da alçıtaşı ya da topraktan kaplar kullanırlardı. Bunların hesabı kitabı mutfak eşyasıyla birlikte görülürdü. XVIII. yy.'ın sonunda sayıları, özellikle, halkın evlerinde, artar. Yani halkta giyim bakımı ve çamaşır değiştirmeye, kısaca her şeyden önce giysinin derli toplu, temiz görünümüne bağlı olan ve aynı zamanda gömlek, mendil ya da uzun çorap sayısına göre değerlendirilen geleneksel 'temizliğe' bir de el yüz yıkanması eklenir. Öte yandan işçi çevrelerinin eşya listelerinde leğen ve tas her zaman kayıtlı değildir. Öteki çevrelere göre daha da az kullanılmasından mı yoksa tasa, leğene önem verilmemesinden mi? Aynı listelerde gömlek sayısının yarım düzineyi bulduğu da azdır: Aylıkçı duvar ustası Charles Guyot'nun 1782'de dört[45] perukacı Du Crest'in 1792'de üç[46], temizleyici-ütücü Jean-Baptiste Coignard'ın 1783'te yedi tane[47] gömleği olduğu bilinmektedir.

Vücudun bir bölümünün yıkanmasında temizliğin iki yönü görünür. Bunlardan biri, giysiyi aşıp cilde ulaşarak duyular ve sağlık üzerinde etki yapan temizlik, öteki de insanı kaplayan giysinin edepli, iyi görünümlü olmasından çıkardığımız temizliktir. Elbette bunlardan birincisi bugünkü ne görünümlerle ne uygulamalarla karşılaştırılabilir; yine de XIX. yy.'da gelişecek bir yolun habercisidir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Koruyan su

1
Derinin İşlevsellikleri

Balzac*, 1837'de, dostlarından Guidoboni-Visconti Ailesi'nin Champs-Elysées Caddesi üzerinde bir binadaki dairesine kapanır; çünkü alacaklıları peşindedir ve yazar, birkaç hafta içinde, la Femme supérieure** adlı bir romanı kaleme alacaktır; yapıt, la Presse Gazetesi'nin siparişidir parası da çoktan ödenmiştir. Romanla birlikte, yine anlaşmaya göre, birçok da hikaye yazacaktır. Geceleri çalışır. Çok yorulur, az yer; saatlerce uyumadan fincan fincan kahve içer, ama tasarısını da gerçekleştirir: Roman bir ayda bitmiştir. Bu arada çevresinden uzakta kalan yazar, saatlerce masasından kalkmadan, ne traş olmuş ne yıkanmıştır. Elbette, bu olayın pek önemli bir yanı yok. Ne var ki, Balzac'ın kendisi bundan söz ederken daha "normal" bir yaşama döndüğünü, "üstünü başını" tazelediğini, fiziksel olarak biraz kendine özen gösterdiğini, üzerindeki gerginliği attığını yazmıştır. Bununla, vücudun bazı bölümlerinin yıkanmasının hem gerekli bulunduğu hem ürkütebildiği gerçeği ortaya çıkıyor. Balzac yıkanır ama, bu işte bir tehlike olabileceğini de düşünür. Yorulmak bilmez derecede çalışkan olan bu adam, yumuşamadan, gevşemeden korkar, çünkü "su

* Honoré de Balzac (1799-1850). Fransız romancı. 90 romandan oluşan İnsanlık Komedisi'nin yazarı.

** Üstün Kadın.

güçsüzleştirebilirmiş". "Size bu mektubu* yazdıktan sonra ilk banyomu alacağım; korkuyorum da, çünkü son derecede gerilmiş olan liflerimin gevşemesinden ürküyorum. Bu arada, ertelene ertelene gülünç durumlara düşen César Birotteau'ya** yeniden başlamam gerek."[1] Balzac, yarım yıkanmalara kayıtsız değildir: 1828'de Cassini Sokağı'ndaki evde otururken beyaz yalancı mermerden küçük bir ev hamamı yaptırmıştı. Kapısı doğrudan doğruya yatak odasına açılırdı.[2] Bu örnek anlamlıdır, XIX. yy.'ın ilk yarısında banyonun yavaş yavaş yayıldığını, benimsendiğini gösterir. Ancak, yorgun, bitkin bir Balzac'ın tereddütleri de, uygulamanın hâlâ ne kadar sorun çıkardığını anlatıyor.

O sırada kuramlar da bir gelişme gösterir. Ilıştırılmış su eskisi gibi hor görülmez; derinin fizyolojisi daha iyi incelenir. Bu bağlamda dayanılan işaretler daha işlevseldir. Bunlar yabana atılamayacak değişikliklerdir ama, uygulamadaki dönüşüm daha ağır ilerler.

"Hijyen" sözcüğünün yerleşmesi

XIX. yy.'ın başlarında, o zamana kadar kullanılmayan bir sözcük olan hijyen, belirli bir yere oturur. O zamana kadar, her şey sağlığın "bakımı" ya da "korunması" üzerinde toplanırdı.[3] Artık "hijyen"[4] kitabı, "hijyen" elkitabı diye yayınlar ortaya çıkar. Hepsi, konularının alanını o güne kadar pek az kullanılan[5] o adla tanımlarlar. Hijyen artık sağlığı niteleyen bir sıfat (Grekçe'de 'sağlıklı olan' anlamında hygeinos'tan gelir) olmaktan çıkmış, sağlığın bakımını kolaylaştıran düzenek ve bilgilerin toplamına verilen ad olmuştur. Tıp biliminin için-

* Sonradan karısı olacak olan Bayan Hanska'ya yazdığı ve 'Bir Yabancı Kadına' genel başlığı altında dört cilt olarak yayınlanmış mektuplarından.

** Balzac'ın bir romanı.

de, başlı başına bir disiplindir, ikincil bir bilim dalıdır. Fiziksel bir niteleyici olmaktan çıkmış, bir bilgiler takımı durumuna gelmiştir. Bu başlık altında hemen tıpta bir uzmanlık alanı oluşur. Hijyen, çeşitli bilimlere ait bir daldır; işte onu çeşitli bilimlere bağlayan ilişkiler üzerinde durarak "fizyoloji, kimya ve doğa tarihi"[6] ile arasındaki yakınlığın belirtilmesi amaçlanır. Böyle bir disiplinden söz edip de bir takım zorunlu gerekleri ele almamak olmaz. Onu tıp bilgisinin özgün bir "dal"ı olarak görmeden hijyen üzerinde düşünülemez.

Bir de, durumu değişen bir kişi çıkar karşımıza. Tıp adamı, XVIII. yy.'da politikaya dokunmuştur. Kentlerin ve halka açık yerlerin birçoğunun düzenlenmesinde bir görevi olmuştur. Sokakların sulanmasından bazı mahallelerin açılmasına kadar ortak davranışlarda ağırlığı duyulmuştur. XIX. yy. başlarındaki tıp adamıysa, bu bakımdan daha fazla kesinlik, daha fazla düzen ister. Sağlık yasaları hakkında eldekilere yeni hiçbir bilgi eklenmemiştir ama, birikmiş bilgiyi güçlü biçimde dile getirmekte daha büyük bir istenç görülür. "Bilimsel" yetkiyi öne çıkarmakta direnilir. Bu bilginin toplum içindeki konumunun değişmesi de, yeni kurumların ortaya çıkmasıyla anlatımını bulur: Örneğin, İmparatorluk döneminde* kurulan ve imalathaneleri, atölyeleri, çevreyi kirleten çeşitli işyerlerini yerel ölçekte denetlemekle görevli kent temizlik komisyonları[7] bunlardandır. Söz konusu değişmenin başka biçimde de anlatımını bulduğu olur: La Dominicale Dergisi, birden, Hıristiyanlığın, bilgiye dayanan temizlik normlarına öteden beri bağlı olduğunu keşfediverir. İlk kez bir din dergisinde hijyen metinleri yayınlanmaya başlar: "Dinin kanıtlarını bugün, onca zaman dinin düşmanı olmuş olan bilimde aramak gerekiyor."[8]

* 1804-1814 arasında süren ve Mart-Haziran 1815'te kısa bir uzantısı da olan Napolyon dönemi.

Güya papazın uzun zamandır bildiğini, bilgin yeni yeni keşfediyormuş. Dış görünüşe karşın, dergi pekâlâ söz konusu bilginin toplum içindeki yeni yerini belirtmiş oluyor. Bunlardan daha önemlisi, Cumhuriyetin II. yılında* Paris Tıp Fakültesi'nde bir hijyen kürsüsünün kurulması olmuştur. Bu kürsüde 1822'ye kadar Hallé**, 1838-50 arasında[9] Royer-Collard*** ders vermişlerdir. Görülüyor ki, çeşitli çevrelere teşekkür borcu ödenmiş oluyor.

Hijyen konulu yazılara gelince, bunlar, XIX. yy.'ın başlarındaki bazı uygulamalardaki yeniliklerin üzerinde dururlar: Örneğin sabun, kiri silip eritir. "Temizler". Yıkanmak, basitçe kimyadan yararlanmak demektir. "En birinci kozmetik, temizlik aracı, sabundur."[10] Rüküşlük donanımı olmaktan çıkıp sağlık aracı durumuna gelen "sabun deriyi yağlı maddelerden arındırır".[11] Fizyolojinin hizmetindedir. "Itriyat dalının en önemli öğelerinden biri sabundur."[12] Ancak, bu değişikliğin nedeni pek açık değildir. Sabun kullanımı bir takım sakıncalar, çekinceler de doğurur. Banyo ile sağlanan hijyen XIX. yy.'ın ilk yarısında hâlâ, güvenilmeyecek aletlerle idare edilir. Örneğin, içine bir şey katılmamış suyun gizli iyiliklerinden söz edilir; su, Londe'a göre 1747'de tek temizlik "maddesidir".[13] Bouchet ve Trélat da, sabun niteliğindeki maddelerin ne olduğu pek belli olmayan tehlikelerinden söz ederler: "Sabunlanma terlemeyi azaltır; biraz da deriyi tahriş eder."[14] Banyoda kullanılacak araçlar ancak adım adım kabul edilir; kısa süre sonra da gelenekselleşirler.

Fakat, deride biriken kir üzerinde ısrarla durulması yine suyun sıcaklığı sorununu ortaya atar: Önem kazanan, sıcaklık olur. Hijyen amaçlı banyonun birinci görevi, kirleri yok et-

* 1793.

** Pierre-Paul-Royer-Collard (1763-1845) Fransız siyaset adamı.

*** Jean-Noel Hallé (1754-1822) Fransız tıp adamı. Fizik ve tıp profesörü. Devrimde meclis önünde Lavoisier'yi savunabilmiştir. Bugün hâlâ kullanılan 'codex medicamentarius'un ilk baskısının başlıca yazarıdır.

medir; bu, vücut işlevlerinin kolaylaştırılmasında ön "aşama"dır.

XIX. yy.'ın başında, banyo suyunun koşulları XVIII. yy.'ın son yıllannda görülen bu yargıya göre saptanır; artık uzun süre değişmeyecektir: "Ilıştırılmış suyla yapılan banyo, hijyene en uygun banyodur; insana hoş bir duygu verir. Vücudun yüzeyini terin bıraktığı kirlerden arındırır."[15] Ilık su artık başka her türlü suyun önüne geçmiştir. Temizlik yıkanmasını sağlayan odur. Soğuk suyla yıkanma büsbütün gözden düşmemiştir, fakat, eskisinden çok, özel bir yeri vardır: Vücudu canlandırma, diriltme görevini yüklenir. Amaca yönelişin yolu değişmiştir: Yıkayan, soğuk değil, sıcaklıktır. Sıcaklık "derinin, işlevlerini daha fazla enerjiyle değil de, daha rahat olarak yürütmesine olanak verir".[16] Ilık suyla temizlenme, soğukla uyarılma; iki uygulamanın amaçları gerçekten ayrıdır.

Enerji dengesi ve deri

1830'dan sonra belirginleşen yeni bir izlek ortaya çıkar. Bu, ılıştırılmış suyun temizleyici işlevi ve deriye yüklenen solunum görevidir. Gözeneklerin tıkanmasının gaz alışverişini etkileyeceği söylenir. Bu, en çok, enerji konusundaki bilgilere yeni bir şey eklediği için önemidir. Hem vücudun görünümü hem de temizlikle ilgilidir. Olayın işleyişi "basit"tir. Kir, karbondioksitin deri yoluyla atılmasını engelleyebilir. Bu söylem, Edwards'ın* yalnızca başları dışarıda kalacak biçimde sıkı sıkıya bir torbaya kapatılmış kurbağalar üzerinde yaptığı deneye dayanır: Hayvanın dayanabildiği birkaç saatin sonun-

* William Frederic Edwards (1772-1842) İngiliz kökenli Fransız Fizyolojist. Fiziksel etmenleri yaşam üzerindeki etkisi (1824) ve İnsan ırklarının tarihle ilişkileri içinde fizyolojik nitelikleri konusunda Bay Amedeo Thierry'ye mektup (1829) adlı iki yapıtıyla tanınır.

da torba karbondioksit içermez mi?[17] 1824'te Edwards ve ondan sonra birkaç hijyenci daha, kurbağadan insana geçmekte hemen hiç tereddüt etmezler. Magendie* bile 1816'da örtenek solunması konusunda çok kesin konuşmuştu: "Deri, yağlı bir madde ve karbonik asit çıkarır".[18] Vaktiyle Abernethy adlı bir İngiliz cerrah camdan çan biçimi deney kaplarına kolunu sokup çevresini cıvayla kapatmış, kolunu çektikten sonra çanın içinde hissedilir miktarda karbondioksit bulmuş ve bunun analizini yapmıştı.[19] İşte söz konusu XIX. yy. çalışmaları dolayısıyla bu eski deneyler yeniden ortaya çıkarılıyordu.

Fakat, "kuram" yavaş yavaş tanınmaya, yayılmaya başlar. Brülör görevinde bir organizmaya bağlı enerji düşüncesinin açıklık kazanabilmesi, 1824'te[20] Sadi Carnot** tarafından termodinamik*** biliminin kavramlaştırılmasıyla olmuştur. Vücudun gerçekleştirdiği işin niceliğiyle tükettiği ısı niceliğinin denk olduğu öne sürülüyordu. Organik etkinliklerin, hatta, çok basit olarak sağlığın genel görünümünde yeni bir ufuk açılır. Olası bir yanma olayının bütün izleri, dikkatleri uyandıracaktır. fiyzolojistler deneyciliğin sağladığı yararın eskisine göre daha çok bilincindedirler; memeli hayvanların derisi üzerine yapışkan nitelikte yapay sıvılar sürüp bunun etkisini incelerler; işte bu, hijyen alanında çalışanlara çekici gelir. 1850'de Bouley**** atları önce traş edip sonra derilerine katran sürer ve "yavaş bir soluk tıkanmasının bütün sonuçlarını"[21] gözlemler. Katrana güçlü bir tutkal katılırsa ölümün daha hızlı (birkaç saat içinde) olacağı anlaşılır. Daha önce de

* François Magendie (1783-1835) Fransız Fiyzolojist. Claude Bernard'ın öğretmeni. Omurilik sinirlerinin özellikleri üzerinde çalışmıştır.

** Fransız fizikçi (1796-1832). Isı ile iş arasındaki ilişkiyi bulmuştur.

*** Sadi Carnot'nun yaşamında termodinamik sözcüğü henüz kullanılmıyordu; ilk kez 1872 yılında bir metinde rastlanmıştır.

**** Henry Bouley (1814-1885) Fransız veteriner. Pasteur'ü desteklemiştir. Birçok bulaşıcı hayvan hastalığı konusunda çalışmaları vardır.

Fourcault, vücudu vernikle kaplanmış birçok hayvanın can çekişmesini anlatmıştı.[22] Birçokları sonuçtan hemen hemen hiç kuşku duymaz: "Derinin bir solunum organı olduğu ve oksijen alıp karbondioksit çıkardığı göz önüne alınırsa, onu temizlik ve esneklik bakımından iyi koşullarda tutmanın ne kadar yararlı olduğu anlaşılır.".[23] Bütün kalori tüketimiyle, özgün enerjileriyle brülör-organizma imgesi, eski basit makine modellerinin yerine geçmeye başlar. Buharlı makineler kaldıraçla karşılaştırılamayacak kadar etkili bir örnek durumuna gelirler. Vücudun kalorik enerjisi, eskinin liflerin sertleşmesi olayını çok geride bırakır. Güçler artık daha "derin"dir. Güçlerin arkasında madde alışverişi ve organik sıvıların akımı olduğu kabul edilir. Bir yandan enerji üreten yakma olayları kesinlik kazanırken temizlik de elindekileri, verebileceklerini ortaya koyar. İşlevlerin dinamikleşmesi ve daha geniş olarak da, hijyen yeni eksenler üzerinde gelişirler: "İyice temizlenen deri, daha esnektir, daha iyi işler ve solunur-deri de akciğerler gibi solunur ve bu koşullardaki uyku son derece daha dinlendirici olur, bütün vücuda yeni bir güç verir."[24]

Deri yoluyla solunumun öneminin bu aşırılıktan sıyrılıp ılımlı bir ölçüye indirilmesi uzun zaman alacaktır. Çünkü, onu doğrulayacak fazlasıyla deney ileri sürülmektedir: Başı dışarıda bırakılmış, vücuduysa içinde zehirli gazlar bulunan bir kutuya kapatılmış güvercinlerin, gagalarıyla solunabilmelerine karşın ölmeleri, derinin üzerinde biriken bazı kimyasal çökeltiler, bütün bunlar karbondioksitin varlığını gösterir. Halbuki, daha 1849'da, Edwards'ın torba deneyini tavuklara, ördeklere uygulayan Regnault birkaç saat bekledikten sonra çok düşük miktarlarda karbondioksit bulunduğunu yayınlamıştı. Fakat, henüz böyle bir solunmanın ince ayrımları üzerinde durulamazdı; hele kirin "tıkayıcı" etkinliğinin ayrıntılarına dikkat etmeye ise daha çok vakit vardı.

Buna karşı, hijyenciler, bu gaz alışverişinin üzerinde durmakla hatta buna ateşli biçimde inanmakla, kirliliğe karşı tehlike işaretini her an hazır tutmaktaydılar. Ayrıca, dolaylı olarak, kesin bir şeyin, vücut enerjisinin, kalorilerini değerlendirmesine bağlı bulunduğunun da altını çiziyorlardı. Böylece, somut anlatımını temizlikte bulan hijyen, organizmanın kapsamlı enerji çalışmalarına katılacaktı; çünkü bir yandan termodinamiğin kuramlarına, bir yandan da –onun kadar açık olmasa da– solunumu aksatan kir düşüncesine dayanıyordu. XVIII. yy.'dan beri vücut üzerindeki bilgiler ve düşünceler geniş ölçüde sarsılmıştır. Eskiden, hiçbir deneye dayanmaksızın, vücudun gücünün, olanaklarının birbirine bağlı bölümlerin salt maddesel sağlamlığından geldiği kabul edilirdi. İşte, XIX. yy.'ın ilk yarısında varılan noktada, bu önsellik, bu hiçbir deneye dayanmadan verilen yargı, hiç değilse, değişmiştir. Vücudun güç ve olanaklarının harcanan ve değiş tokuş edilen kalorilerden, bunların yönetilmesi, ölçülü ve hesaplı bir biçimde değerlendirilmesinden geldiği sonucuna varılmıştır.[26] Tükettikleriyle ve verimiyle motor, aksamın baştan başa mekanik katılığından daha büyük önem taşır. Soğuk su banyosundan sıcak su banyosuna geçişte de buna koşut bir değişiklik olmuştu.

Vücudun görünümlerinin böyle çok geniş ölçüde değişmesi üzerinde durmak gerekir. Ateş makinelerini anımsayalım; vücuttaki güçlerin anlaşılması, şifrelerinin çözülmesi için, ateşle işleyen makinelerin, az ya da çok bilinçle gerçekleştirilmiş, modellerine başvurmak gerekir: Sağlık olabilmesi için iyi bir yakma enerjisi bulunması gerekir. Bu bakımdan, deri yalnızca ek bir araçtır. Yani, soğuk su banyosundan sıcak su banyosuna geçerken yeniden yapılan şey, enerjiler hakkında düşlenip yaratılanlar olmuştur.

Çekingenliğin direnmesi

Vücuttaki güçler için saptanan bu normun önüne bir dizi engel çıkıp onun yayılmasını önler. Bu da, herhalde, XIX. yy.'ın ilk yarısında hijyenle ilgili yazıların çokluğuna karşın neden uygulamalarının o kadar az olduğunu açıklıyor. Elbette, bu çeşit tasaları hiç duymayan kimselerin sayısı da çoktu. Bunda geleneklerin rolü olsa gerek ama, aynı zamanda, duyumlardan kaynaklanan, tümden sezgisel bir güç de etken olmuş olabilir: Çamaşırın bakımının sağladıkları gibi, daha geniş olarak, dış görünüm değerlerinin sağladıkları gibi duyumların gücü. Restorasyon* yıllarında, bir gün George Sand** ilkokul öğretmenini ziyarete gider. Artık taşradaki manastırına çekilmiş oturan yaşlı rahibe öğretmenin temizliğine hayran kaldığını anlatır. Yaşlı hanımın yüzünü dikkatle incelemiştir. Üzerindeki temiz kumaşların hışırtısını fark eder, burnuna varlığını bile unuttuğu güzel kokular gelir. Çocukluğunda tanıdığı bu kimseyle karşılaşınca anlattığı tümüyle "klasik" bir temizliktir: "Kendimi nefis ve çayırdan [öğretmenin] penceresine kadar yükselen yasemin kokusu sinmiş bir temizlik içinde bulunca hem şaşırdım hem pek memnun oldum. Rahibeciğin kendi de temizdi: İnce şayaktan yeni mor bir elbise giymişti; bir masanın üzerine dizilmiş tuvalet eşyası, kendine gösterdiği özeni belli ediyordu."[27]

Ancak, XIX. yy.'ın ilk yarısında hijyen uygulaması ve kuramı arasındaki eşitsizlik gözün gördüğü temizlikte ısrar etmenin ötesinde, daha karma bir şeydir. En çok da, suyun ısısı nedeniyle hep gizlice kalan, açıklığa kavuşmayan bir nokta

* Fransa'da Birinci İmparatorluk'tan sonra, 1814-30 yılları arasındaki krallık yılları.
** Aurore Dupin, Dudevant Baronesi (1804-1876). George Sand kalem adı altında yazdığı romanlarla, özyaşam öyküsüyle, çağına göre çok bağımsız yaşamıyla hem dönemini etkilemiş, hem de edebiyat tarihinde insancıl-idealist izlekleri işlemiş bir yazar olarak ad bırakmıştır.

vardır. Bu konudaki tasalar, kınamalar sürüp gider. Çoğu zaman, aynı metinde hem yıkanmanın gerekliliğinden hem de sık sık banyo alınırsa doğabilecek tehlikeden söz edilir. Guidoboni-Viscontiler'in evinde suya girerken gösterdiği çekinme, sakınmayla Balzac bunun bir örneğini oluşturuyor. Hâlâ yıkanmanın insana gevşeklik, uyuşukluk vereceği inancı sürüp gider. Su, "eritici güçler"inden tam kurtulamamıştır. Suda, ne olduğu açıkça belli olmayan etkilerin, muhakkak ki biraz üzeri örtülü ama, gerçek etkilerin bulunduğu varsayılmaktadır. Bu inanışa 1830-40 yılları arasında hâlâ çok sık rastlanır: "Sadece keyfi istediği için yıkanan kimselerde banyo, vücudun gevşek olmaması gereken kesimlerini gevşetir ve güçsüzleştirir."[29] Suyla temas ve zaaf kısmen aynı kapıya çıkan şeyler sayılıyordu. Nedeni, yıkanmanın ilkesinden çok sıklığı da olsa, bunlar, suyla ıslanmış olma ve ondan doğan zaaf, endişe verici şeylerdi: "Çok fazla banyo alma, hele banyo biraz sıcaksa, insanın fiziksel güçlerini yok eder."[30]

Başka çeşit korkular da vardı: Başın korunması gerekir, saç yıkama hâlâ endişe vermektedir; saçları havalandırma, su kullanımına yeğ tutulur. Öte yandan, eski sıkıntıların anlatılması dışında, yeni açıklamalara pek az rastlanır: "Baş yıkama çoğu zaman baş ağrısına ve inatçı diş ağrılarına neden olur."[31] XIX. yy.'ın ilk yarısında tarak ve kurutucu pudralar hâlâ en başta gelen araçlardır. 1855'te bile, Tessereau yalnızca bu ikisinden söz eder: "Saç bakımı için, saçları biraz yağlayıp tahıl kepeği ya da nişastayla temizlemek yeter."[32] Şampuan, ikinci imparatorlukta* kullanılmaya başlamıştır. Yani suyun işlevsel görevi üzerinde kuramsal olarak ısrarda anlaşılamayan noktalar ve buna karşı direnmeler vardır. Vücudu örten şeyler hakkındaki düşünce ve yargılar gibi, suyun bu görünümü de –yani işlevselliğinde açıklanamayan noktalar bulunması da– de-

* Fransa'nın 1852-70 arasındaki politik rejimi.

ğişmektedir; fakat bu, hâlâ eski saplantılardan kurtulunmadan gerçekleşen bir değişmedir.

Daha derinlere inilirse ve XIX. yy.'ın tümü ele alınırsa çekingenlik, utanma gibi davranışlar da birer sinsi direnç tutumu olarak karşımıza çıkar. Sıcak suyun "cinsel isteği uyandırması"ndan[33] korkulmaktadır. Banyo teknesinin insana sağladığı, bir yerde tek başına kalabilme olanağı da korkutmaktadır. 1850'li yıllarda bile, bazı doktorlar hâlâ vücudun gücü, etkinliği konularını sade bir biçimde işlerken kuşkuya kapılır ve banyo teknesinin insanda "kötü" düşünceler uyandırması nedeniyle tehlikeli olacağını ileri sürerler. Tekne insanı sapıklığa götürebilirmiş: "Banyo ahlâk dışı bir uygulamadır. Bazı tatsız itiraflar, bir teknenin içinde bir saat boyunca çıplak kalmanın ahlâk bakımından ne gibi tehlikeler doğuracağını bize öğretti."[34] Özellikle yatılı okullarda banyo bir tehlike olarak görülüyordu: Suyun içinde fazlasıyla kendi haline bırakılan vücutlar yolunu şaşırabilirmiş. Hafif sıcaklığın ve bir yerde tek başına yalnız kalmanın, bir "kötülük" canlandırdığı söyleniyordu da, metinler bir türlü bu kötülüğün adını koymuyorlardı. "Bir kişilik bir yerde bulunan banyo teknesine girmiş her öğrencinin başına bir gözetmen verilemez. | ..... | Öğrenci tek başına kaldığında kötülük düşünür. Sıcak suyun etkisi altında kızışır. Okulda sıcak banyo sadece bir an bile yalnız bırakılmayan hastalara yarar."[35] Okullarda tüm vücudun yıkanmasının yerini tutan, yazın yüzmedir. Haziran ya da temmuz ayında Seine Irmağı üzerindeki hamamlara götürülen öğrenciler, yüzyılın ortasında sık rastlanan bir görüntüdür. Le Journal des Enfants* şöyle bir bilgi verir: "Her perşembe, hava sıcak olduğunda, öğretmen bizi soğuk su banyosuna götürür."[36]

Utanma, yıkanma gereği soyunmada, ondan da çok silinip ovunmalarda, daha dolaysız biçimde söz konusu oluyordu.

* Çocukların Gazetesi.

Hareketler de, bakış da kuşku altındaydı. Örneğin, jenital organları silmek, kurutmak bir sorundu. Mme Celmant "İş bitinceye kadar gözlerinizi kapayınız."[37] diye öğüt verir. Çok ciddi bir metinde, Foix da böyle duyguları anıştırabilecek tüm kaynakları ele alır. Tehlikeden ve çekinilecek şeylerden üstü kapalı olarak söz edilir, hiçbir şeyin adı açıkça söylenmez: "Her gün vücudun bazı kısımlarına uygulanan bu yıkama günde sadece bir kez sabah yataktan kalkıldığında yapılır; ancak bunlardan bir bölümü, özellikle kadında, günde birkaç kez yinelenir. Bunların ne olduğunu söylemeyeceğiz. Temizliğin gizlerine saygı göstermek isteriz. Şu noktayı belirtmekle yetineceğiz ki, sağlıklı ve gerekli bir hijyenin sınırlarını aşan her şey farkına varmadan tatsız sonuçlara götürür."[38] Rahibelerin yönettiği yatılı okullarda gömlekle yıkanılması bundandı. XIX. yy.'da bu okullar, söz konusu âdetin çok abartılmış bir örneğini verirler: "Çocukluğunda sörler okulunda okumuş birçok kadın, XIX. yy.'ın ortasına kadar, öğrencilerin ancak gömlekle yıkanabildiklerini söylemişlerdir".[39] Bazı seçkin ailelerde, XIX. yy.'ın sonunda bile, hâlâ su içine girmeye direnç gösterme bundan ileri gelmekteydi: "Ailemden hiç kimse banyo almazdı. İçinde 5 santim su olan bir leğende yıkanılır ya da büyük taslara su koyup silinilirdi; ama boynuna kadar suya batma zındıklık gibi gelirdi; neredeyse günah işlemekle birdi."[40] 1900 yılında bir doktor küçük Pauline de Broglie'un ateşini düşürmek için banyo verdiğinde, çocuğun çevresindekiler ne yapacaklarını şaşırırlar, çünkü para içinde yüzen o evde* bir tek banyo teknesi bulunmaz. Bir yerlerden bir tane bulunup kiralanır ve "haziran ayında olunmasına karşın harlıca yanan bir ocağın yanına"[41] yerleştirilir. Bir sorun daha çıkar: Küçük kız soyunacak mıdır? Olacak şey değil. Sonunda Pauline ge-

* Broglie ailesi, XVII. yy.'ın ortasında Fransa'nın hizmetine girmiş Piemonte'li soylu bir ailedir. Bugüne kadar ordu, diplomasi, iç politika ve bilimde tanınmış birçok kişi yetiştirmiştir.

celiğiyle yıkanır.

Banyo alışkanlığını yayabilmek, insanları banyonun edebe, iffete herhangi bir kötülükte bulunmayacağına inandırmaya bağlıdır. Bu izlek, tüm XIX. yy. boyunca gücünü yitirmez. 1892 yılında Mme Staffe hâlâ soyunup suya girmeyi olağan bir iş gibi yapmaya 'gayret gösterir'. "Masum melekleri"*[42] birbirlerine yaklaştıracak fiziksel saflığı ısrarla anıştırır. Ondan da çok, dinin yanlış yorumunu anıştırır: "Çıplak olarak kendini suya bırakmak dine saygısızlık değildir; dine asıl saygısızlık olan, vücuduna özen göstermemektir."[43] Ne var ki, Mme Staffe'ın sözünü ettiği ve savaştığı çekinmeler doğrudan doğruya dinden kaynaklanmaz. Bunlar, suyun yumuşatıcı, gevşetici etkisi karşısında tereddüt içindeki gelenekten kaynaklanan çekinmelerdir. Ilıklıkla gevşekliği yan yana getirip bunlarda bir çeşit günah kıpırtıları görmeye kadar götüren çekinmelerdir. İşte XIX. yy.'da hijyen, başka şeyler arasında, bunlarla da savaşır.

Başka engeller, kente su dolaşımının tam olmamasından kaynaklanır; bu ise daha önemli bir noktadır. Hijyenin karşısındaki bir başka güçlük de burjuvaların temizliği ile halkın temizliği arasındaki eşitsizliktir. Bu iki konunun üzerinde ayrıca durmak gerekir.

* Çocuklar.

2
Suyun Geçtiği Yerler

1832 yılı Mart ayında Paris'te Mazarin Sokağı'nda kolera ilk kurbanlarını aldığında, bazı kimseler geleneksel savunma yollarına başvururlar. Örneğin, Kont Apponyi* dostlarına, kendilerini hastalıklı havadan korusunlar diye, "nane esansı ve papatya kurusundan yapılmış kokulu pastiller ve bunları yakabilecekleri buhurdanlar"[1] sunmuş, Rémusat "yorgunluk ve soğuk"tan[2] kaçınma yolları aramış, Paris başpiskoposuysa, salgının yayılmasını engellemek için papazlara genelge üzerine genelge göndermiş, sungu törenlerini, Te Deum dualarını çoğalttırmıştır.[3] Birçok kimse işi çeşmelere gizemli bir zehir akıtıldığını düşlemeye kadar vardırmıştı.[4] Salgın, unutulmuş sıkıntıları, büyük ortak felaketlerin korkularını uyandırır, öngörülemeyen, denetim altına alınamayan, hep birdenbire ortaya çıkan yollardan ilerler, karantinaları, sağlık kordonlarını dinlemez. Hastalık, bulaştığı vücudu birkaç saat içinde yıkar, geçer. Genel bir afallamaya, şaşkınlığa yol açmıştır; gelişi güzel herkes yatağa düşebilmekte ve dayanılmaz biçimde can çekişmektedir: "Hasta sönüp gitmeden önce bir deri bir kemik kalmıştı. Yüzü, olağandışı bir hızla zayıflıyordu. Derisi birden mavimtrak kara bir renk almıştı ve derinin altından kaslar sayılıyordu. gözevleri oyulmuş gibiydi, kuru ve yarı ya-

* Kont Rodolphe Apponyi (1812-1876) Avusturya'nın Paris Sefiri.

rıya küçülmüş gözleri sanki bir telle ensesine doğru, kafatasının içine çekilmişti."[5]

Salgına karşı savunma ve su

Fakat, Apponyi'nin buhurdanları olsa olsa eski âdetlerin bir kalıntısıdır. 1832 yılı Nisan ve Mayıs aylarında sağlık alanında görülen tepkiler, XVIII. yy.'ın sonundaki modellerin nasıl da zorunlu olarak kullanıldığını gösterir: Küçük sokak çeşmelerinin sayısı birkaç hafta içinde artırılır,[6] sokaklar sulanır, bazı sokaklarda mahalleli aralarında para toplayıp bu işi çabuklaştırırlar, hava ve su dolaşımını kolaylaştıracak yolda bilgiler ilan edilir. Endişe, tasa, XVIII. yy.'daki endişenin, tasanın aynıdır: Tehlikenin, denetim altına alınmayan kokulardan doğduğuna inanılır. Hatta orada burada kokulara "saldırsın" diye konulmuş klor kovalarına rastlanır.[9] Çirkef çukurlarıyla dolu, her yanından dışkıya batmış, içine kilit altında, baskı altında mekânlar sıkıştırmış bir kenti kınayan eleştiriler ağırlaşmaya başlar. Altın Gözlü Kız'ın Paris'i tam da kolera yılının başkentidir: "Paris'in yarısı avluların, sokakların, apteshanelerin iğrenç kokuları arasında yatıyor."[10] Kolera haberi duyulur duyulmaz Louviers Adası'ndaki pislik hendeklerinin üzerini suyla örtmeye girişilir. Amaç, hendeklerdeki kir yığını ve atıkları denize boşaltmaktır. Bu da suyun en önemli işlevini gösterir.[11]

Hatta, suyun önemi o kadar ileri gitmiştir ki, bu salgında, XVIII. yy.'dakinden değişik şu önlemlere başvurulur: Salgına karşı ek bir savunma olarak banyo öğütlenir, ondan da ileride bir şey olarak, su sağlayan şebeke yeniden elden geçirilir. 1832'de bayındırlık bütçesine yüz milyon ayrılır; bunun içinde su dağıtımı kanalları ve ırmakta tekne ile ulaşım yatırımları da vardır.[12]

Kent yetkililerinin yayınladıkları toplu yönergelerde "ılık banyo"dan olası bir bir korunma önlemi olarak söz edilir:[13] Böylelikle, derinin üzerinde yapışıp kalacak herhangi bir "kuşkulu" birikintiden kaçınılmış olacaktır. Bu öğütler gerek Paris'te gerek taşrada, düzenli olarak, peşpeşe gelen salgın dalgalarını izleyerek tekrarlanır: "Düzenli olarak çamaşır değiştirmek ve zaman zaman ılık banyo almak yoluyla deri olabildiğince temiz tutulacaktır."[13] O sıralarda sokak hamamları konusunda yapılan araştırmalar, bunları bir savunma aracı olarak gösterir. Sokak hamamları da, lüleli çeşmeler, yol kenarı çeşmeleri ya da sulama şebekeleri gibi geçici olarak koruma düzenekleri arasında sayılanlardandı.[15] Elbette, söz konusu koruma, aşırı kalabalık, hastalıklı, sokaklarından "kütükler gibi üst üste sıkıştırılıp istif edilmiş cesetler"[16] taşıyan arabaların geçtiği bir Paris'te gülünç olmaktan öteye gidemezdi. Ne var ki, geçmiş yüzyıllardaki veba yılgısından beri banyonun rolünün nasıl da değiştiğini bize göstermeye yetiyor. Su, adeta, kir, pasak düşüncesi hakimken de koruyucu bir rol oynuyor. Su hâlâ kıttır. Tılsımlı Post'un Raphael'i, sakaya verecek parası olmadığından, Saint-Michel Çeşmesi'nden kova kova kendisi su taşır.[17] Eugène Sue'nun* Mayeux kadını suyu korkunç bir pintilikle haftada dört kovayı geçmeyecek gibi üzerine titreyerek kullanır.[18] Doğal engellerle karşılaşılan durumlarda su daha da kıt olabiliyordu. Örneğin, Montfermeil'de yayla halkı tüm köyü geçip ormanı çevreleyen gölcüklerden su getirirlerdi.[19] Zaten 1832'den sonra koleradan ölümü konu alan araştırmalarda bu su kıtlığına hep rastlanır. Ölüm oranı fakir, havadan ve ışıktan yoksun mahallelerde en yüksek olmuştur. Poumiès, belediyenin buyruğu üzerine viziteye gittiği yerleri anlatırken "havasız, ışıksız konutlar, her yerde pislik | ... | her yerde kirlilik | ... |"[20]

* E. Sue (1804-1857). Fransız romancı. Paris'in yoksul semtlerini, kenar mahallelerini anlatan romanlan, yazınsal değerinin de dışında, dönemi için belgesel niteliktedir.

diye yazar. Yararlı Bilgiler rehberi aynı şeyi 1850'de kesin biçimde şöyle dile getirir: "Hastalık karşısında en savunmasız olanlar, hijyen ve temizlik kurallarına en az saygı gösterenlerdir."[21]

Burada herhalde dönemi için "modern" olan bir hijyen söz konusudur. Derinin bakımıyla ne oldukları açıkça bilinmeyen bir takım güçleri harekete geçiren, bir yandan da kokuları ve atıkları uzaklaştıran bir hijyen. Bu temizlikte su artık vücutta dışa açılan yerleri güçsüzleştirmez, onları korur. Hâlâ belirsizliği süren bir takım tehditlere karşı güvence altına alır ve en çok da, terlemeyi, enerji üretimini hızlandırarak organik işlevleri hareketlendirir. Kısaca su, büyük salgınların hüküm sürdüğü yüzyılların âdetlerine göre, yön değiştirmiştir. Artık koruyucudur. Organizmayı tehlikeye atmaz, tehlikeyi uzaklaştırır. Yetkililer, ılık banyoya girmenin herkesçe yapılabilecek bir şey olmadığını bildiklerinden, yayınladıkları yönergelerde hiç değilse vücudun bir bölümünün yıkanması üzerinde dururlar: "Örneğin, ayaklar sık sık ılık suyla yıkanacaktır."[22]

Fakat, kentle ilgili olarak yaratılan yapıtların başka bir genel görünüm alması, su şebekesindeki değişiklik sonucunda olur. Ana izlek artık yalnız dağıtım konusu değildir; aynı zamanda atık suların boşaltılması da aynı derecededir. Toplumsal sınırlanması açıkça gözler önünde olsa da, banyo böyle bir şebekede doğrudan doğruya yer alır.

Su şebekeleri ve kamu sağlığı

Koleranın önemli sonuçlarının başında bir takım düzenekleri pekiştirmesi gelir; bu ise kentin görünümünü değiştirmiştir. Artık atık suları yüzeyden değil, yerin altına gizlenmiş derindeki kanallardan oluşan bir dizgeyle boşaltılan bir kent

vardır. Bu dönüşüm, hemen olmamıştır. Örneğin, 1832'de hâlâ yatırımın anıtsal büyüklükte yapılara mı yoksa göze görünmeyecek bir takım makinelere mi yapılması konusunda büyük bir tereddüt vardı. İçinde oturanların nelere önem verdiğini gizlemeyen binaların cephelerinin lüksü ile bazen onlardan daha pahalıya çıkan, yer altında saklı boruların, kanalların daha gizli kapaklı lüksü karşı karşıya getiriliyordu. İngiltere bu konuda Fransa'dan çok önce davranmıştır. Londra'ya yollanmış çeşitli heyetlerin gözlemledikleri gibi, daha 1830'da kentteki evlerin üçte birinde akarsu vardı ve atık sular yer altındaki kanalizasyona dökülüyordu.[23] Tersine, İngiliz gezginler Paris'in görünümü karşısında şaşarlardı: "Madeleine Kilisesi'ne ne kadar hayran olursam olayım, sanırım, onun yapımına giden parayı evlere su dağıtacak bir şebekenin yapımına, boruların döşenmesine harcamak Paris kentine çok daha yararlı olurdu."[24] Birkaç yıl sonra, Amerikalı Colman, hâlâ düzenli olarak Paris sokaklarında fosseptik boşaltıldığını görüp şaşar: "Londra'da bu pislik lağımlardan geçip Taymis'in sularına karışıyor. | ... | Paris'teyse, insan dışkısını genellikle hava yöntemi dedikleri bir yolla topluyorlar. Araba gelip evin sokak kapısında duruyor; dışkı çukurundan arabaya uzun bir deri hortum çekiyorlar; hortumdaki hava pompalanınca, yarı sıvı durumda olan pislik doğrudan doğruya arabaya geçiyor."[25] Burada, İngiliz "suları"nın iki aşaması, önce evleri sulayıp sonra yeraltı şebekesine katıldıkları anlaşılıyor. Bu yeni düzeneklerde yeni olan önemli bir şey daha karşımıza çıkar: Mühendisin yükleneceği işlev. Şebekeyi oluşturan kanalların eklenmesi, dallara ayrılması görevi artık mimarın değil, mühendisindir. Doktor da artık karşısında yeni muhataplar bulmaktadır. Toprak altındaki sıvı akımlarını içinde toplayan bu yeni mekânla o zamana kadar görülmemiş bir şeyin yaratılmasına, kentte birbirine en uzak noktaların görünmez ince bağlarla bağlanmalarına gidilmiştir. Gerek suyu dağıtmadaki

ilkelerin tümü gerek atıkları toplamadaki uygulamalar yeniden gözde geçirilmiştir. Modern kent, artık, gözlerden saklanan bir altyapının üzerinde yükselmektedir. En çok dikkat edilen noktalar, düzeylerin hesaplanması, kanalizasyondaki hız, ek yerlerindeki esneklik, boruların çapları, eğim derecesi, çoklu çaprazlaşmalar vb. idi. Kısaca, hepsi mühendisliğin alanına giren uygulamalardı. Birkaç yıl önce Beguin'in daha açık biçimde dile getirdiği gibi, "XIX. yy.'ın birinci yarısında geliştirilecek olan temizlik anlayışının özgünlüğü, XVIII. yy. tıp adamlarının düşüncesinden çıkmış ilkeler yani su, hava, ışık değil de bunların yeni bir temizliğin mantığına uyan büyük aygıtlar içinde yer almasıdır."[26] Söz konusu aygıtlarla. kent, artık, kendini kanallara kapatılmış, gömülmüş, sınırlandırılmış bir sıvı akımının ölçülüp biçilmesine uydurur. Kentte yaşama, herhalde, ancak gözlerden saklanmış bir hidrolik makineler dizgesine oturtulursa olanak kazanabilecektir.

Bu gibi çözümler için Fransa'da henüz çok güvenli adımlar atılmaz. Girişilen geniş tartışma, yüzyılın ilk yarısında henüz gerçek bir sonuca ulaşmamıştır. Paris suları başmühendisi, kanalizasyonu konutların içine kadar uzatmayı masraflı ve tehlikeli bulur. İleri sürdüğüne göre, böyle bir şey yapılırsa, bir türlü başa çıkılamayacak bir nem ortaya çıkacaktır.[27] Ne var ki, bu konudaki tasarılar gittikçe çoğalır. Doğrudan doğruya kaldırımların altından "yağmur sularıyla evsel suları"[28] alacak borularla ilgili tasarılar vardır. Hele bir de, suyu doğrudan yukarı katlara çıkaracak borulardan söz edilir: "Bu tasarıyla amaçlanan, alışkanlıklarımızı değiştirmek, suyu pintice kullanma âdetimizi bırakmaktır. Böylelikle yaşamın ve evdeki temizliğin o öğesini, suyu bol bol kullanabileceğiz. Denizaşırı komşularımızda uzun süredir uygulanan, sonunda bizde de görülmeye başlanan yıkanmalar bizde de yerleşecektir."[29] Bu öneriler yirmi yıl son-

ra Haussmann'ın* somut biçimde gerçekleştireceği şeylerdir.

Yine de Paris sularının dolaşımı 1830'lu yıllarda birkaç kesin değişime uğramıştır. Örneğin, kesintisiz bir çalışma ve büyük giderler isteyen pompalama yerine suyu toprağa "emdirme" yöntemi getirilmiştir. Her ne kadar bu, Direktuvar** döneminde doğmuş ve kanallarla su sağlanmasına dayanan bir tasarıysa da, gerçekleştirilmesine 1817'den sonra başlanmış ve adım adım ilerlenmiş, çalışmalar 1832'de hızlandırılmıştır. Bitimi ise 1837 yılındadır. Seçilen yol, XVIII. yy.'da seçilenden çok değişiktir. Suyun pompalanması bırakılmıştır. Su, toplanır. Amaç, giderleri kısıp miktardan kazanmaktır. Önce, suyun akıtılacağı hendeği kazmak için büyük bir yatırım yapılmıştır; fakat dağıtım, sadece suyun hareketsiz bırakılmasıyla sağlanır. Akıtma, kırılıp bozulabilen pompalarla değil, doğal yolla olur. Makinelerin masraflı kullanımına karşı, yerçekiminden yararlanılır. Önemli değişikliklerden ikincisi, lağımların uzunluğunun 1830-37 yılları arasında,[30] evsel suların tümü oraya dökülmese de, üç katına çıkmasıdır. Hepsinden de önemlisi, su dağıtımının ilkesinin değiştirilmesidir. Özellikle, yapımı on beş yıldan fazla süren Ourcq kanalı ile Paris, bir bölümüyle, su bakımından edilgen olarak beslenen bir yerleşim yeri durumuna gelir, çünkü su, Ourcq'tan Paris'e vardığında Seine'in düzeyinden 25 metre yüksektedir; böylece birçok mahallede herhangi bir etken işlem olmadan akar. Bu düzenek, Seine'e katılan suyun miktarını üç katına çıkarır; elbette bu miktar bugünün gereksinimini karşılamaktan çok uzaktır. Toplam debi günde kişi başına 7,5 litre su tüketimine göre hesaplanmıştır.[32] Abonman sayısına gelince, o artmaz. 1831 yılında Roule ve Saint-Honoré Mahalleleri'ndeki 178 ta-

* Baron Georges Haussmann (1809-1891) Seine ili valisi. Paris bugünkü görünümünü onun zamanında almıştır. Bizde Paris Belediye Başkanı olarak tanınmıştır.

** Cumhuriyetin IV. ve VIII. yılları (1795-99) arasında Fransa'nın yönetimine verilen ad.

ne ev ve konaktan sadece 18'ine Seine'den su gelir. Yine aynı yıl, Ourcq Kanalı'nın beslediği mahalleler Paris'in yedide birine ulaşır; abone sayısı ise 380'dir.[33] Ne var ki, önemli şey, yeraltı sularıyla tümden "birleştirilmiş" yeni bir kent tasarısının yapılmış olmasıdır. Bu, her ne kadar Temmuz Monarşisi* sırasında henüz emekleme aşamasındaysa da, başlangıcı göz önüne alınırsa, uzun sürede olgunlaşmış sayılacak bir tasarıdır. Hiç değilse, kente su verilmesi değişmiştir; bunun da hamamların artması üzerinde olumlu etkisi olmuştur.

Her şeyden önce, hamamların yerleri değişir; yeni döşenen borularla yalnız Seine kıyılarında kalmayıp kentin içlerinde de hamam yapılmasına başlanır. Sonra, sayıları da artar. Bu, sağlıkla ilgili bir alışkanlığın gittikçe güçlendiğini gösterir. Kolera dalgası da, burada önemli bir tarihtir. 1816'da 15 hamam varken, bu sayı 1831 yılında 78'e yükselir. Çoğu, daha ucuz olan Ourcq suyu ile beslenmektedir. Sayıları 1831 ile 1839 arasında %25'lik bir artış daha gösterir. Böylece, bazı Paris rehberlerinde hamamlar hakkında övgüler çıkar. Örneğin, Abel Hugo'nun** yayınladığı rehber, daha 1835'te "Paris'in her mahallesinde bir hamam vardır"[35] diye yazar. Bazı yabancılar da hamamları överler, ancak lüks yerlerden söz ederler: "Binanın ortasındaki heykellerle, çeşmelerle süslü bahçeye açılan güzel salonlara alınıyorsunuz. Yıkanılacak yerler zevkle döşenmiş, tekneler mermerden, içleri lekesiz bembeyaz çarşaflarla kaplanmış."[36] "Vodvil yazarları arasında bu yeni yerleri oyunlarına alanlar da çıkar".[37] Böyle kuruluşların bir "ilerleme" gibi görülmesine şaşmamalı. O dönemde yaşayanların söylediği hiç değişmez: Yapılan her zamanın yerinde olduğu, bir beklentinin karşılığı olduğu ileri sürülür. Övgü tek başına ortada bir yenilik olduğunu göster-

* 1830-1848 yılları arası.

** Abel Hugo (1798-1855) Fransız yazar. Victor Hugo'nun kardeşi,.

mez. XVIII. yy.'ın sonundan beri her on yılda, fiyat arttıkça bu övgü dile getirilir. Ancak, görünüşe göre, övgü rakamın artışına bağlıydı ama, arttırmakta bir rol oynamıyordu.

Bununla birlikte XIX. yy.'ın ikinci yarısında iki özgün görünüm ortaya çıkar: Hamamlar atık suların boşaltılması bağlamında düşünülmeye başlar ve ondan da önemlisi, sayıları yine su akımını konu alan karşılaştırmalı istatistiklere tabi olur.

1820 yılında Valette adında biri, hamamı bütün düzenekleriyle müşterinin evine götüren bir firma açar. Halkın bunu nasıl karşılayacağı sorusundan başka, bir de, malzemenin kullanılması, kullanılan suların boşaltılması gibi bir takım sorunlarla karşı karşıya kalacağının farkındadır. Tekneyi boşaltmada "bir buçuk dakikada suyu alıp pencere kenarlarından sarkıtılan geçirmez borularla sokağa boşaltan"[38] bir tulumba kullanır. Dışarıdan bakınca pek basit görülen bu işlemin sakıncaları vardır, yola rahatsızlık verir, elle yapılacak birçok işlem gerektirir ve "göze çarpar". 1830'lu yıllarda az gösterişli başka bir yol yavaş yavaş buna yeğ tutulmaya başlar. Su, fosseptiklere boşaltılır. Söz konusu yerler, Paris evlerinin bodrum katında, toprak altında kazılmış çukurlardı ve evin dışkıları burada birikirdi. Fakat, bu sefer de, zaten sınırlı bir hacmi olan çukurlar eve getirilen banyonun suyuyla daha kısa sürede dolmaya başlar, daha sık boşaltılmalan gerekir. Mevcut hamamların çoğu bu yeni hizmeti vermeye yani banyoyu müşteriye taşımaya başladıklarından sıkıntı artar. 1836'da Parent Duchatelet, fosseptiklerin iyi işlemeyişinin nedenleri arasında bu yöntemi de sorumlu gösterir: "Bunların yarattığı tatsızlık son yıllarda çok arttı."[39] Tek bir çözüm düşünür: Çukurda katı atıklarla sıvı atıkların birbirinden ayrılması. Bunu düşünmüş olması, ortak bir lağıma bir kanal bağlamanın açıkça tasarlanmadığını bize, dolaylı olarak, ispatlıyor. Ama yine de, bütün bu öğütler, yol göstermeler banyonun ve banyo atığı suların boşaltılmasının birlikte dikkate alınmaya baş-

landığını ortaya koyuyor. Artık banyo da bir "çevrim" içinde yerini almaktadır. Bu, banyonun kullanım sıklığının arttığını, aynı zamanda suyun nerelerden geçtiğine daha özgün bir dikkat yöneltildiğini belli eder.

Hamamlarla ilgili istatistikler, daha önceden varsa da, 1832'den sonra daha anlamlı bir nitelik kazanır: Örneğin, sokak hamamlarında alınan toplam banyo sayısı, mevsimler ve yerler arasıdaki farklar vb.. İstatistiklerin tutulması şu ekonomik amaçları güdüyordu: Su sağlanmasını ve suyun geçeceği yolları daha iyi düzenlemek için miktar tahmininde bulunmak, giderlerin mevsime göre az ya da çok oluşunu, yıkanma gereksiniminin mahallelere göre değişmesini kaydetmek, bunlardan kanalizasyonda ve elbette debi tahmininde ne gibi değişiklikler yapılması gerektiğini saptamak. 1830-40 arasındaki Ponts et Chaussées* yıllıkları, sabırla ve pek kesin olarak yapılmış sayımların en iyi örneklerini verir: "Bu, tüm işleyişini kavramamız, tüm kapsamını değerlendirmemiz ve tüm devinimlerini düzene koymamız gereken bir çeşit su gelir-gider bütçesi."[40] Böylece, sokak hamamı, mühendislik hesabının içinde, onun bir parçası olarak yerini almış bulunuyordu. Ancak bu, bir "ara" dönemdir. Yapılan ve yapılacak tüm ödemelere, hamamların konumlarının birbirini tutmazlığı apayrı çeşitten yerlerde kurulmuş olmaları ve ondan da çok, pek somut bir gerçeklik olan suyun hâlâ kıt olması, dağıtımın hâlâ pintice yapılması yansır.

Yine de, hamam artık kentin sıvı akımlarının birleştirilmiş hesapları içindedir, bu, ortadadır. Bu yapılırken de yeni bir görünüm ortaya çıkmıştır: Bir kentin vücudunu yıkamak için kütle olarak değerlendirilen bir su imgesi. İlk kez güçlerinin ve etkilerinin dağıtımını yapan bir dalga gibi, vücutların yıkanmasına ayrılmış suyun ölçüldüğünü ortaya koyan bir gö-

* Fransa'da bakanlıklararası kimliğe sahip bayındırlıkla görevli kuruluş.

rünüm. Bu dalga hem merkezde toplanmıştır hem de eşit olmayan biçimde çevreye yayılmıştır. Akışını gözlemleyen ve düzenleyen mühendistir.

Bu hesaplara doktor da katılır. Yayınlanmasına 1829'da başlanan Kamu Sağlığı Yıllığı bu konuda Bayındırlık Yıllığı ile koşut gider. Sokak hamamları, su dağıtımı, su miktarının rakamla belirlenmesi, bütün bunlar, zaten var olan bir sürece katılır ve hepsi bir ad altında *hygiene publique* (kamu sağlığını koruma)[41] adı altında toplanır. Halkın sağlık bakımından korunması, adını saptayarak alanını bütünleştirir. Yıkamada kullanılan suya değer biçilmesi hamam sayımı yapılması, hamam suyu miktarının hesaplanması, bütün bunlar XVIII. yy. bilgisini katı ve kesin biçimde sarsmamıştır. Ama yine de bütün bunlar bir şeyi anlatır: Yalnızca terminoloji ve değerlendirme tasarısı bile bir işarettir. O işaret hijyen bilgisinin gereklerini ve toplum içindeki konumunu belli eder. O zaman saptanmış rakamlar, bugünün okurunun yıkanmanın ağır ağır geçirdiği toplumsal aşamalar dizisini iyice anlamasına yardım etmektedir. Âdetlerin değişmesi gibi, halk da ağır ağır değişmiştir.

Toplumun çeşitli katmanlarında hamam

Toplu değerlendirmeler ancak pek görece bir anlam taşır. Örneğin, 1819 yılında nüfus yedi yüz bin kişiyken Paris hamamlarında altı yüz bin yıkanma kaydedilir; 1850'de nüfus tam iki katına bile çıkmadığı halde, yıkanma sayısı iki milyonu bulur.[42] Demek ki, XVIII. Louis döneminde yılda kişi başına bir banyodan biraz az, prens-başkanın* cumhuriyetinde

* III. Napolyon (1808-1873). 1848-52 yılları arasında cumhurbaşkanı, 1852-70 arasında imparatordu. I. Napolyon'un yeğeni olduğu için prens-başkan deniyor.

ise ikiden biraz çok banyo düşer. Elbette böyle yorumlanınca, bu rakamlardan fazla bir şey öğrenilemez. Abel Hugo'nun 1835'te hesapladığı bütçe de ancak onlar kadar bir fikir verir: Bir "Parisli"nin yılda yıkanma için ortalama olarak 3,5 frank harcadığı söylenebilir; bu, yılda 3 ile 5 arası bir hamam girişi anlamına gelir.[44]

Rakamların sosyolojik değeri bunların dışındadır. Bütün kaynakların gösterdiğine göre hamamlar, toplumun dokusu içinde türdeş biçimde dağılmamıştı. Bundan ötürü de, halkın tümüne erişemiyordu. Pek özel yerlerde bulunmaları bile çok şey gösterir. Bunların çoğu (1839'da 101 tanesinden 83'ü)[45] Seine'in sağ kıyısında yani Saint-Germain Mahallesi* bir yana bırakılırsa, en zengin mahallelerin bulunduğu yakadaydı. 1830'dan sonra önemli bir bölümü Saint-Denis Sokağı'nın batısına, yeni burjuvazi mahallelerinin bulunduğu kesime yerleşmiştir. Örneğin, sağ kıyıdaki seksen bir hamamdan ellisi Saint Denis batısına (Antin Yolu, İtalyan Bulvarı, Richelieu Sokağı) düşüyordu.[46] Bu rakamlar da hamama gidişin kesin sıklığını belirlemeyecek kadar genel bir bilgi verir. Yine de, toplu yaşanan yerlere ait bazı yönetmelikler biraz fikir edinilebilir. Örneğin, yüzyılın ikinci yarısında çok burjuva bir okul olan Stanislas Koleji'nde öğrencilerin ayda bir banyo almaları gerekirdi.[47] Ayrıca, hamamların kentin nerelerinde yapıldığına bakarak toplumsal eşitsizliği görmek, bir yandan da yeni kentsoylu âdetler hakkında bilgi edinmek kolaydır: Yeni mahallelerde ev hamamı yapılamayınca sokak hamamına başvuruluyordu; bu arada halkın alışkanlıklarında görünümde bir değişiklik olmuyordu.

Örneğin, yüzyılın ortasında ne kadar lüks olursa olsun, kiraya verilmek üzere yapılmış evlerde banyo bulunmazdı. Normand'ın 1837 tarihli Paris Moderne adlı[48] yapıtında görü-

* Sol kıyıda söz konusu dönemde zengin konaklar barındıran bir semt.

len apartman planları, Daly'nin Revue d'Architecture'ünde* 1840'tan başlayarak uzun süre yayınlananlar bu bakımdan birbirlerine benzerler: Yatak odasına açılan giyinme odacığı ya da tuvalet kabinesi, yavaş yavaş yerleşmekteyse de, hiçbirinde apartman banyosuna rastlanmaz. İç mekânlar zenginleşmekte ve kullanılacakları amaçlara göre özgünleşmektedir. Bu burjuva evlerinde cepheler bile heykellerle, saçaklarla canlı bir görünüm alır. Ama bunlar olurken giyinme odacığına bir banyo eklenmez. Emile Souvestre 1846'da açık bir mizahla geleceğin evlerini düşlemeye çalışırken ev hamamı, apartman banyosu aklına bile gelmez. *Le Monde tel qu'il sera*** adlı kitabında anlattığı dairede en ince teknik, yani XIX. yy.'ın ortasında ulaşılmış bilgilerin, düşlenmesine olanak vereceği en ince teknik kullanılmıştır. Oturma ve yatak odaları çıkrıklar, maden aksam, raylar, inip çıkan askılar, yaylar, kumanda kayışları, buharlı motorlar ile doldurulmuştur. Giyinme odasında musluktan gelen su vardır. Raflarında her çeşit sabun dizilidir. Duvarlarda irili ufaklı aynalar gizlidir; ama bu mekânda banyoya yer yoktur.[50] Yani 1846 yılında şu kural eski gücünden hiçbir şey yitirmemiştir: Sokak hamamına gidilecek ya da eve banyo getirtilecek; kısaca bu iş "seyrek yapılacaktır. Berlioz'un*** ölümünden sonra, yani İkinci İmparatorluk dönemi sonlarında, çıkarılan envanterde yatak odasına açılan iki giyinme odacığı vardır ama, dairede bir tane bile banyo bulunmaz.[51] XIX. yy.'ın burjuva mekânı, önce, bir önceki yüzyılın ilk yarısında ancak çok büyük konakların elde ettiği şeyi yani yarım yıkanmaların, giyinip süslenmenin yapıldığı, kapalı, mahrem, kişisel bir yeri edinebilmiştir. Bu arada, söz konusu yerlerin daracık olduğunu söylemek gerekir. İkinci İmparatorluk döneminde geçen ve Zo-

* Mimarlık dergisi.

** Gelecekte alacağı biçimiyle dünya.

*** L. Hector Berlioz (1803-1869) Fransız besteci ve müzik eleştirmeni.

la* tarafından yazılmış Pot-Bouille** adlı romanda inceden inceye anlatılan yatak odalarının bitişiğindeki o kabineler küçücük yerlerdi. "Yataklığın yanına bir giyinme odacığı oturtulmuştu; ancak el yıkamaya yetecek bir yerdi."[52] Bunlar, çoğu zaman, dışarıya penceresi olmayan odacıklardı. Kapısını açık bırakmak gerekirdi, yoksa içerideki hava pek boğucu olurdu. Yine de bu burjuva dünyasının standartları 1830-40 yılları arasında başlayarak ağır ağır belirlenmiştir. Bu arada yeni bir ev eşyası çeşidi ortaya çıkmıştır: Tahtadan, yüksek, dolap biçiminde bir kasnağa oturtulmuş küçük bir leğen. Bu, el yüz yıkamayı kolaylaştıran bir yenilikti. Daumier'nin*** 1839 tarihli le Vocabulaire des Enfants**** adlı yapıtındaki delikanlı böyle bir şey kullanır; leğene bir silinme bezi daldırırken görülür. Eşikte de, belinde önlüğü, elide toz tüyü, bir uşak alaylı bir bakışla omuzlarını silker; ona göre böyle bir yıkanma, incelmede ve temizlikte aşırılığın belirgin bir işaretidir.[53] Öyle de olsa, leğenin artık kendine özgü bir yeri, konacağı, dayanacağı bir yer vardır. Hatta bazı çeşitlerde bu eşya testiyle birlikte satılırdı ve tümü, yuvarlak kıvrımları olan ve testi ve kovanın üst üste iki ayrı katına konulabileceği üç ayaklı ve katlı bir masa görünümündeydi.[54]

Konakların en büyüklerine gelince, bunların hemen hepsinde, 1830'lu yıllardan başlayarak birer ev banyosu olduğu görülür. Normand'ın 1837'deki planları ve ondan da çok, Daly'nin 1864'te yayınlanan ve örnekleri 1820-60 arasını kapsayan planları bunu doğrular.[55] 1860'lı yıllarda banyonun toplumsal katmanlara göre gösterdiği yayılma, onun kuvvet

* Emile Zola (1840-1902). Fransız romancı. Edebiyatta natüralist ekolün başı sayılır. 20 ciltlik Rougon-Maquart roman dizisinde çoğunlukla İkinci İmparatorluk döneminde geçen ve bir ailenin üyeleri aracılığıyla birbirine bağlanan olaylar anlatılır.

** Külkedisi.

*** Honoré Daumier (1808-1879) Fransız ressam, litograf, yontucu. Politik ve sosyal karikatürleriyle ünlüdür.

**** Çocukların sözcükleri.

çizgilerini de belli eder: Çok sayıda uygulaması görülür; bunlar arasında hareketler farklıdır, yerler farklıdır; bu da tümüyle banyoyu zengin bir uygulama yapar. Yıkanmanın "biçim"leri, her zaman olduğundan çok, toplumsal ayrımları belli eder.

Birinci yıkanma biçimi büyük konaklardaki uygulamadır. Bu, artık çağdaşlarını şaşırtmayan bir uygulamadır. Hatta anlatılması, kendinden söz edilmesi için, ancak özel bir durum, kural dışı bir durum olması gerekir. Örneğin, kont Apponyi'nin Devonshire Dükü'nün marifetli hamamını görünce şaşırması gibi: "Beyaz mermerden koca bir havuz; dibe kadar inen aynı taştan basamaklar, saydam, kristal gibi berrak bir su istediğiniz gibi yükselip alçalıyor; her zaman sıcak, çünkü ne zaman olursa yıkanabilmeniz için suyu ısıtan ateşi gece gündüz harlı tutuyorlar.[56] Aynı şekilde, Alexandre Dumas* da Mlle George'un** sakınımlı davranışlarına şaşar: "Bir saat banyo teknesinde kalırdı. Suyu kirletmesin diye de banyoya girmeden önce bir başlangıç temizliği yapardı."[57] Eugène Sue de şunun üzerinde durur: Kendisine üç tane natırın hizmet ettiği Adrienne de Cardoville "içinde doğal mercanla mavi deniz kabuklarının birbirine karışmış olarak bulunduğu işli gümüşten bir banyo teknesine girer."[53] Banyo, bu büyük konakların lüksüyle doğal olarak birlikte gider. Yıkanmanın artık sözü bile edilmez, çünkü her norm gibi onu normu da yeterince güçlüdür. Sadece, biraz fazla lüks ya da fazladan gösterilen bir dikkat, üzerinde durmaya değer bir şey sayılır. Balzac'ın bir kibar fahişenin banyoda uzun süre kalışını anlattığı sahne de buna bir örnektir. Yazar, bunu yaparken yalnız-

* 1824-1895. Fransız yazar. Sosyal esinler taşıyan oyunlar yazmıştır. En ünlüsü, Verdi'nin La Traviata Operası'na, M. Béjart'ın balesine ve pek çok sinema filmine konu olan Kamelyalı Kadın'dır. Romantik dönem yazınının en sevilen ve üçyüzden fazla yapıt vermiş olan babasından ayırmak için Dumas Fils (Oğul Dumas) diye anılır.

** Marguerite Weimer, Mlle George (1787-1867). Fransız tiyatro oyuncusu. Klasik trajedilerde ve 1830'dan sonra romantik dramlarda sıyrılmıştır.

ca kadınlara özgü yıkanma üzerinde ısrarla durur ve yine sıcaklık ile gevşeme arasındaki koşutluğu vurgular. Böylece enerji kazanma ve sürekli sağlıklı kalmanın değerleri altında, daha gizli, hatta daha kalıcı bir bağın varlığı sürüp gider. Sıcak, varlıklı çevrenin kadını ve temizlik arasındaki bu bağ, en azından soylu çevrelerin yeni banyolarının ortaya çıkışından beri vardır. Ilıklık ve derli toplu oluş, birlikte, kadına özgü bir değer taşırlar. Çeşitli belirtilere bakılırsa, banyonun bu değerin dışında kalamayacağı anlaşılıyor: "Yıkanıyordu; Parisli kadınların çoğu bu ince temizliği hiç bilmez, çünkü böyle bir şey çok vakit alır. O yüzden, sadece zengin çevrelerin hafif meşrepleriyle mahalle aralarının süslü şırfıntılan, bir de bütün gün boş oturabilen hanımefendiler yıkanırlar."[59]

İkinci yıkanma biçimi, lüks sokak hamamlarındaki yıkanmadır. Bunların da iyi örneği bulvarlar* üzerindeki Çin hamamlarıdır. Oralarda hizmet edenler çoktu, fırında ısıtılmış keten bornoza varıncaya kadar bol bol yardımcı malzeme bulunurdu. Soğukluk odaları, okuma odalan, özel süslenme odacıkları vardı. Yüzyılın ortasında işçinin gündeliği 2,5 frankken bu hamamlarda yıkanma ücreti 5 ile 20 frank arasında değişiyordu. Bu hamamların sayısı fazla değildi; müşterileri, daha çok varlıklı gezginler ya da devamlı gittiği yeri moda bir yer durumuna getirebilecek yeni zenginlerdi.

Geri kalan hamamların çoğunda yıkanma biçimi değişikti: Bunlarda, içinde sabun bezleri, silecekler, havlular ve oturulacak yer bulunan banyo kabinleri vardı. birbirlerinden koltuklarının zenginliği, duvar halıları ve kabinin genişliği ile ayrılırlardı. Ama, aralarındaki asıl fark, hamamın mekânından değil, evlere hizmet götürüp götürmemelerinden doğardı. Emmery'nin 1839 tarihli istatistiklerinde açıkça görüldüğü gibi, bu, ek bir konfordu. Örneğin, biri Montmartre Bulvarı

* Paris'te, ırmağın sağ kıyısında, birkaç mahalleden geçen ve birbirine eklenen bulvarlar; bir semt adı olarak kullanılmış.

üzerinde, öteki Saint-Germain Mahallesi'nde iki hamamın 1838 yılında yaptığı iş karşılaştırıldığında birbirine yakın iki rakam bulunur. Birincisi 40960, ikincisi 37720 yıkanma kaydetmiştir. Ne var ki, Saint-Germain Mahallesi'ndeki, bu rakamların üçte birini, Montmartre Bulvarındakiyse ancak altıda birinden bile az bir bölümünü ev hizmeti olarak vermişlerdir. Aradaki ayrım, toplumsal bir ayrımı gösterir. İki mahallenin zenginliği, mahalle halkının benimsediği âdette kendini belli eder. Varlıklıca mahallelerde yıkanma için özel bir yer ayrılır ama, ne ayrı bir ev hamamı yapılır ne ayrılan yer, kalıcı olarak, o amaçla düzenlenir. Kısaca bu, sokak hamamıyla büyük konaklardaki hamam arasında bir mekândır. Bir kez daha, söz konusu toplumsal kesim bilinçli olarak o yola gitmekten çok, farkında olmaksızın, birden kendini hamamı kullanır durumda buluvermiştir. Gavarni'nin* pek burjuva bir salonda itilip şömineye dayanmış tekerlekli banyonun kenarına ilişerek çene çalan kibar yosmaları; ya da Kock'un** vodvili'qnde üst üste yıkanan Parisli bir mülk sahibine banyoyu getirirken döküp saçıp halıyı ıslatan, öteberiyi düşüren hamallar, bu değişimlerin dönemin sanatına yansımış görünümleridir.

Herhalde uygulama, seçkinlik derecesine göre değişiyordu. Eşitsizlikler sadece tam yıkanmayla yarım yıkanma arasında değildi. Çeşitli yıkanma biçimleri vardı. Halkta ırmağa girip yıkanma âdeti gelişmişti. Paris'te yanyana birkaç tane ırmak hamamı vardı. Salaş bir tahta perdeyle çevrili bu yerler doğrudan doğruya suyun üzerinde kuruluydu. Bunlara "dört metelik hamamı" denirdi. Daumier'nin birçok kez karikatür resimlerinde kullandığına bakılırsa, bunların Temmuz Monarşisi döneminde müşterileri çoktu.[64] Nasıl bir müşteri toplulu-

* Paul Gavarni (1804-1866). Fransız desinatör ve litograf. Döneminin burjuva âdetlerini güldürü dergisi Charivari'de eleştirmiştir.

** Paul de Kock (1793-1891) Oyun yazarı. Romantik konuları gerçekçi sahnelerle işlemiştir. Küçük burjuvaları kaba saba ama babacan bir biçemle anlatmıştır.

ğu olduğu açıkça bellidir: Siluet halinde birçok kimse görülür. Düzensizliğe varan bir üst üstelik. Belirsiz, birbirine karışmış hareketler. Sanki orası, yüzenler, yıkananlar, serinlemeye gelmiş olanlar ve sadece durup bakanlar için, hepsi için ortak bir yerdir. Sıcak havalarda buluşma yeri olan dört meteliklik banyo ile mevsimlik yıkanmalar ve şöyle arada bir kaçamak yapılıveren banyolar ortaya çıkmıştır. Bu ikircikli, pek kendinden emin olmayan biçimde suya dalmalarla gerçek banyo teknelerindeki yıkanmalar arasındaki bağ pek cılız bir benzerlik vardır.

Bu yıkanmaların en zavallısı, her türlü yerleşik hamamın dışında doğrudan doğruya açıkta ırmağa girenlerin yaptığıdır. Karmakarışık, suyun durumuna bağlı yıkanmalar. Elbette, bunlara oldukça seyrek ve sadece yaz mevsiminde rastlanırdı. Yine Daumier'nin taş baskıları bir yıkanma biçimi daha tanıtır: 13 Ağustos 1842 tarihli Charivari'de* yayınlanan resimler, üzerlerinde partal giysiler bulunan, kaburgaları sayılacak kadar zayıf iki adamcağızı Seine'in gri sularına batıp çıkarken gösterir. Sonra düzensiz kol hareketleriyle sırtlarını, başlarını kuruturlar. Onlar "yıkanırken" kıyıda birkaç zarif siluet onlarla "ilgilenmeksizin" gezinir. Zaten bütün sorun, işte bu ilgisizliktedir. Her şeyden önce, ırmakta, kıyıya iki adım ötede bir yere sığınmış bu yarı çıplak insanlara eskisi kadar tahammül etmeyen edep, utanma duygularının uyanışı. Daumier'ninkiler bunun farkındadır: "Bak, Gargouset, bak! Beyefendi helâlini yanına almış, geçiyor ! ... !."[65] Eski rejimden kalma bir tüzük, yazın iyice belirli işaret yerlerinin dışında oyun niyetine ırmağa girilmesini yasaklardı.[66] Bu kural, XIX. yy.'da da pekiştirilir ve her yıl polis müdürlüğü bunu yinelerdi: "Hiç kimse kapalı hamamlar dışında ırmakta yıkanamaz."[67] Fakat, taş baskısında görünen gezintiye çıkmış zariflerin ilgisizliği

* Charivari 1832-1937 yılları arasında Paris'te yayınlanmış güldürü gazetesi.

sadece görünürdedir. Çünkü, aynı dönemde fakirin temizliğini yönetmek ve sürdürmek için yepyeni önerilerde bulunuluyordu. Ne var ki, bu temizlik, hemen hemen dışarıdan "zorla kabul ettirilen" bir temizlikti. Fakirliği denetim altına almayı amaçlayan bir stratejiye uygun düşüyordu.

Yine de, bu stratejiden söz etmeden önce uygulamanın toplumsal katmanlarda nasıl olduğunu daha iyi görmek gerekecek. çeşitli çevrelerin yıkanmaları arasındaki ayrım, sadece lüksten ya da sıklıktan değil, aynı zamanda kullanılan suyun çeşidinden, yıkanma için gösterilen gerekçelerin çeşidinden ortaya çıkar. XIX. yy.'ın ilk yarısında, en zenginlerin banyosunda çeşitlilik artar: Ilık su organların güçlendirilmesine, sıcak su içte bir gevşemeye, soğuksu da hidroterapiye yarıyordiye düşünülüyordu. Hele 1830'dan hatta 1820'den sonra, XVIII. yy. hijyencilerinin ileri sürdükleri düşüncelerden yararlanarak denize girme, açıkça belli bir amaca yönelmiş özgün bir uygulama olur. Deniz banyosunda su, yalnızca bir "kendini sınama aracı", bir çarpışma ortamı, sertleşme, katılaşma ortamıydı. güçlendirici sarsmalarını duyabilmek için deniz suyunu, tıpkı kılıcın üstüne atılan kahraman gibi "göğüslemek" gerekiyordu: Bu olmazsa, çıplak derilerine kova kova tuzlu su dökünenler vardı. Bu konuda uzmanlaşmış bir hamamcı ordusu vardı. Tedaviye gelmiş olanları beceriklice kucaklayıp birden dalgalara fırlatırlar, sonra sudan çıkarıp bu hareketi yinelerlerdi. Tedaviden alınacak sonuç, yinelenen bu sarsıcı hareketlere ve soğuğa bağlıydı.[68] Uzun süre Dieppe* ve çevresiyle sınırlı kalacak olan deniz banyolarında henüz yüzme diye bir şey düşünülmüyordu. Zaten denize girmenin temizlikle de hiçbir ilgisi yoktu. Hidroterapi, XVIII. yy.'da hijyene yaklaştıktan, adeta birbirinden ayrılamayacak gibi yaklaştıktan sonra, XIX. yy.'da kendine özerk bir yol bulup ayrılmıştı.

* Manş Denizi üzerinde.

Suyun işlevleri, sonunda ayrı ayrı belirlenmişti; ancak soğuktan beklenen iyilikler bununla tümden silinmiş olmuyordu. İşte en zenginler, bütün bu kullanımları çeşitli amaçlara göre özgünleşmiş değişik "kalite"lerden yararlanabiliyorlardı. En yoksullar ise, hijyeni başkaları tarafından çırpıştırılıvermiş zavallılardı. 1840'tan sonra bir takım yeni mevzuatta açık açık fakirlik ele alınır. Daumier'nin ırmakta yıkanışlarının resmini yaptığı kimselere tam bir masal vaat ediliyordu; onlar için, sırf onlara özgü yerler düşünülmüştü.

3
Sefaletin Süslenip Püslenmesi

Doğrusunu söylemek gerekirse, değişen, fakirin görünümü ve ondan da çok, yoksulluğun görünümüydü. Bunlar, yeni sanayi kentinin ortaya çıkışıyla daha endişe verici, daha tehdit edici olmuştu. Aynı şekilde fakirlere karşı davranış da, temizlik uygulamalarının tuttuğu yer de değişiyordu. Ayrıca o zamana kadar görülmemiş bir ısrarla bir ortaklık kendini kabul ettiriyordu. Yani, fakirin temizliği, ahlâkının güvencesi, bir "düzenin" güvencesi sayılacaktı. Bu yaklaşma, özellikle 1840'tan sonra, iyice belirginleşir.

Temizliğe bir ahlâksal nitelik yüklenmesi

Bu, hem karmaşık bir hevesti hem de birçok şeyi bir arada toplamayı amaçlıyordu. Çünkü, sokağın temizliğinden konutlarınkine, odaların temizliğinden vücutlarınkine, hedef, en yoksunların âdetlerini değiştirmekti. Onların vücutla ilgili uygulamalarını değiştirerek onlarda bulunduğu varsayılan, gizli olarak bulunan ya da açıkça görülen "kötülük"lerin uzaklaştırılması amaçlanıyordu. Sefaletin süslenip püslendiği bir çeşit gösteri sahneleniyordu. Temizliğin bu oyundaki rolü, kötülükleri kovmaktı. Hatta, kent yaşamının işleyişi ve ahlâk yepyeni bir biçim altında birbirine karışacaktı, bu arada, yine-

lemek gerekir ki, pislikten kaynaklanan tehlikelerin esas alınması değişmeyecekti.

Clerget, 1843'te[1] sokaklardaki çöpleri mekanik süpürgeyle toplayan bir arabanın tasarımını yaptığı zaman, XIX. yy.'da makine alanındaki yaratıcılığın çok belirgin bir işaretini vermiş oluyordu. Dişli çarklardan kesintisiz zincirlerden yapılmış bu karmaşık aygıt, çembersel ve dönüşümlü sürtünmelerle yerin kirlerini temizleyecekti. Bütün bu düzeneği yalnızca beygir gücü işletecekti. İnsan eline gelince, ona arabayı sürmekten başka iş düşmeyecekti. Dededen kalma kuyu dolaplarının yeni bir çeşidi doğuyordu: Devinimli bir zincire bağlanmış faraşlar yerin yüzeyini kazıyarak, kürerek çöpü içlerine alıp sonra arabanın içine boşaltacaklardı. Zincirlerin ve tekerleklerin birbirlerine bağlı olarak işleyişi o kadar ağırdı, hele Paris sokaklarının yamru yumru zeminine uyabilmesi o kadar kuşkuluydu ki, bütün bu düzenek bir serüven, bir düş olmaktan öteye gidemezdi.

Clerget'nin tasarısının önemi, bu karmaşık ve iddialı makinelerden çok, tasarlayanın getirdiği yorumdadır. Çünkü, kendisi bu "gelecek zamanların makinesi"ni yalnız sağlıkla değil, aynı zamanda ahlâkla ilgili bir araç diye önerir. O araç, yaklaşa yaklaşa en yoksulların âdetlerini bile etkileyecek kadar onlara sokulan bir temizliktir. Ağır ağır ve tam bir belirginlik göstermeksizin düzenle erdemin yan yana yer alacakları temizlik, toplumu fethetmektedir. Hatta sürecin basamakları bizim çin öğreticidir. Temizlik sokaktan konuta, konuttan kişiye ulaşmaktadır: "Temizlik temizliği çektiğinden temiz konut, temiz giysi isteyecektir, o da vücudun temizliğini, sonra ahlâk ve âdetlerin temizliğini gerektirecektir."[2] XVIII. yy.'da olduğunun tersine yalnız fiziksel güçten söz edilmiyor, aynı zamanda düzenin o zamana kadar bilinmeyen kaynaklan da söz konusu ediliyor. "Temizlik"lerin ahlâkı: "Kir, kötülüğün üniformasından başka bir şey değildir."[3] Hedef olarak alınan

kitle, burjuvalık şöyle dursun, elbette kentlerin fakir halkıdır. XIX. yy. başlangıcında, kentlerin, bekar odalarına, hatta loş bodrumlara tıkıştırdığı kalabalıktır. Villermé'nin araştırmalarında bunların kasvetli bir tablosu çizilir: "Örneğin, Nîmes'de, en fakirlerin evlerinde, diyebilirim ki, üçüncü sınıf dokumacıların çoğunluğunda şiltesiz tek bir yatak bulunur; tüm aile onun üzerinde yatar; fakat o evlerde her zaman çarşaf ve örtü görmüşümdür; ancak bunlar kullanılmış tahta bezine benzerdi."[4] Kadını erkeği, börtü böceği karışık olarak penceresiz odalara yığılmış bu fakir tablolarına ya da les Mystères de Paris[5] adlı kitaptaki değerli taş kesicisi ve tüm ailesinin üzerine yığıldıkları ot dolu çuvallardan yapılmış yatakların görüntüsüne bir şey eklemeye gerek yok. Bir işçinin yıkanması, örneğin, Turquin adında, o zamana kadar orada burada çalışmış Reimsli küçük bir işçinin 1840 yılında başına gelen gibi bir olay, pek değişik, pek az rastlanan şeydi. Turquin'in uysal bir uşak olabileceğini gören birkaç kibar fahişe, hizmetlerine almadan önce çocuğu yıkayıp paklarlar; o da buna o kadar şaşar ki, kendisinde silinmez bir anı kalır: "Büyük bir kazanla su ısıttırdılar, saçlarımı kestiler, üzerimdekileri çıkardılar ve beni, derimi kızartıncaya kadar, ovuştura ovuştura yıkadılar; çünkü üzerimde epeyce malzeme vardı."[6] Öte yandan, çocuk o kibar fahişelerin tükettikleri ve kendisinin taşımak zorunda olduğu suya afallamıştır. Elbette Turquin'in daha önce gördüğü tavanaraları öyle hoş mekânlar değildi, küçücük yerlerde çok kişi oturur, mide bulantısı veren yerlerdi. Sanayileşmenin başlangıcında kentler bu insan yığılmasını hızlandırmıştır. Aynı za manda bu yığınların siyaset, sağlık, toplum açılarından doğurabileceği tehlikeyi canlandırmıştır. Paris, sanki bağrında yeni tip yabaniler beslemektedir;[7] bu yabanilerin sınırlandınlması ve denetim altına alınması amaçlanmaktadır.

Bu tabloları çizerken, fakirin kirliliğini izlemekte gösterilen ısrar da unutulamaz:"Ya cildi? Kirli de olsa, yüzüne bakın-

ca cilt olduğu anlaşılıyor ama, vücudununki badalanmış ya da, isterseniz, saklı diyelim, vücudundan çıkan çeşitli sızıntıların azar azar birikmesi altında kalmış durumda. Dünyada bu zavallı hakirler kadar korkunç derecede kirli bir şey yoktur."[8] Bu durumda, koku ve terle "kuşkulu" ahlâk birbirine kanşmış oluyor: "Size bir odanın kapısını açıyorlar; zaten içeride bazen on kişi kadar oluyor; Tatarlar gibi ne gecelik âdeti biliyor ne yüzlerini gözlerini temizliyorlar."[9] Kirlilikle kötülük arasında görünmez bir bağ bulunduğu varsayılmaktadır. Endişe verici bir sefalet; Bu, partalların ve bitlerin, pirelerin; her an çıkabilecek bir yasadışı durumun ve en azından üstü örtülü bir suçluluğun işareti sayıldığı bir sefalettir: "İnsanoğlu partallara alışırsa, kaçınılmaz olarak özsaygısını yitirir, özsaygı da bir kez yitirildi mi, tüm kötülüklerin kapısı açılmış olur."[10]

Eğitim

Belirsiz de olsa bunlar birer alarm işaretiydi ve bu işaretlere verilecek yanıt –bugün iyice bildiğimiz bir politika olan– yığılmayı önleme, yerleşim yoğunluğunu azaltma politikasıydı. Hijyenin kendisine gelince, o bakımdan verilecek yanıt eğitimseldi.

1845'ten sonra, insan sevgisinin izleğinde kurallar, öneriler, öğütler dağıtan "ailelere hijyen" ya da "halk hizmetinde hijyen" gibi başlıklı yayınlar çoğalır. Bu yolda ilklerden olan Massé, iyice incelenmiş bilinmedik yeri kalmamış ve tümden soyut bir biçimde yoksul evlerine uydurulmuş araç ve yöntemler üzerinde uzun uzun durur. Bunlar, hamam olmayınca genel yıkanmanın yerini tutan bir takım basit hareketlerin üst üste yapılışı, her yerde rastlanan bazı âletlerin kullanılması gibi şeylerdir. Massé, iyi eğitimci niteliği ile, her şeyi göstermek ister. En küçük harekete, en ucuz nesneye kadar her şeyi, ya-

pıldıkları malzemeyi, biçimlerini, sayılarını bildirir. Kullanılacak su miktarını açıklar, sıcaklığını belirler, yıkanma süresini verir. Aletleri tek tek sayar, nereye konulacaklarını, ne zaman kullanılacaklarını gösterir. Seslendiği okur kütlesinin her şeyi öğrenmesi gerektiğine inandığından hiç bir yinelemeden çekinmez, önemsiz ayrıntıları gözler önüne serer. Dikkatli ve ciddi bir dille yazar; çok laf eder ama ağırbaşlılığı elden bırakmaz, "basit"leştirme amacıyla hep daha fazla çaba gösterir. Halk eğitimine tutkun olan Massé[12], en küçük ayrıntıya varıncaya kadar her şeyin anlatılması gerektiğine inanır. Açık yürekle yineler durur: "Her şeyden önce, boş bir alçak kenarlı tahta leğen alırsınız. Bir de toprak tencereye yarı yarıya soğuk su koyarsınız. Orta bir çaydanlık sıcak su, biraz büyükçe iki sünger –bakkalların bunlarla parkeler yıkandığı için apartman süngeri dediklerinden– alırsınız. Büyük bir fanila parçası, peşkirler ya da paçavralar da gerekir. Yün paçavrayı alıp tüm vücudunuzu bununla ovarsınız. En çok göğüs, koltukaltları, yatağın sıcağında terlemiş olabilecek her yer ovulmalıdır. | ... | Elbette (leğene) girmeden önce, içinde soğuk su bulunan tencereye yeterince sıcak su katmanız gerekecektir. Su en az 20 derece olmalıdır; Bu tencere, yıkanan kimsenin elinin altında olacak gibi, masanın bir köşesine konmalıdır. Bunlar hazırlanınca, iki elinize birer sünger alıp tencereye batırır ve sıkı sıkı yıkanmaya başlarsınız. | ... | Bir an olsun durmayınız, suyunuzu en az bir dakika ovalanacak gibi idare ediniz. Biter bitmez sudan çıkıp hemen kurunmak için bir havlu alırsınız."[13] Bu metinde söylenenlerin hepsi ekonomi amacı güdüldüğünü gösteriyor: Önce malzemenin ve elbette suyun ölçülü kullanılması, hatta zaman ve yer bile sınırlı. Yer dar ama, yıkanma genel. Bu çeşit bir yıkanma, ancak verilen en basit işaretlere, en önemsiz görünen kurallara uyulursa olabilir. Buradaki hijyen kitabı, bir savaşçının el kitabından başka bir şey değil. Zaten, yapılan şey de değişik bir militan-

lık, adeta dinsel kurallara uyma gibi bir şey. Guillaume adında bir Rouenlı, yine bu izlekte, "kent ve kırsal kesim işçileri için yazılmış" kitabına dinsel kural kitaplarının adını verir ve o da, kirliliğin "hemen her zaman tembellikten doğduğunu"[14] yazar.

Fakirler için konulan kuralların yayıldığı daha önemli bir odak, ilkokullar olur. 1830'dan sonra ilkokul öğretmenlerinin elkitaplarında, hiç şaşmadan, dönemin hijyen kitaplarındaki temel ilkeler verilir. Öğrenci kitaplarının bir bölümünde de aynı bilgiler yer alır. 1836 tarihli Paris İlköğretim Yönetmeliği, bunların "ilk altı sınıfın öğrencileri"[15] tarafından okunmasını, hatta ezberlenmesini öngörür. Hijyen kitabı böylece ders metni olmuş oluyor. Bu durumda, bunları öğrenmenin "temelde ahlâk ve din öğretimi"ne[16] bağlanmasında şaşacak bir şey yok. Söz konusu olan, basbayağı bir dinsel eğitim. Hijyene düşen, sadece kendisinin resmi bilgi statüsünü güçlendirip "didaktik" nitelik yüklenmek oluyor. Ne var ki, söz konusu metinlerde yazılı öğüt ve kuralların bir bölümüne uymak pek olacak şey değildi. Örneğin, Villermé'nin anlattığı yaşam koşulları anımsanırsa, kentlerin ve kırların fakircikleri için "kışın ayda bir kez ılık banyo"nun[17] yapılamayacak bir şey olduğu açıkça görülür. Ama zaten, bütün bunların hepsi süslü bir kır masalı değil midir ki?

Buna karşı, öğrencilerin dış görünümlerinin derli toplu olması üzerinde okulun ağırlığı büyüktür. Öğretmenler için meslek dersi kitabı yazan Bayan Sauvan adında biri, gö rünür bölümlerin değiştirilmesi, bu yolda sabır gösterilmesi üzerinde durur. Söylediklerinde gelenekten eser kalmamıştır: "Yeni ilişkilerinizde tiksinip bıkkınlığa kapılmayınız. Kusura bakmayın. Şöyle söyleyeceğim: İş güç edinin de kaba hareketler, giysilerin pisliği bir daha geri gelmesin. Bununla savaşınız ve öğrencilerinizde böyle bir şey bırakmayınız. | ...| Bu aynı zamanda, Overberg'in 1845'te söylediği ve o zamandan beri si-

hirli formül gibi kabul edilen kuralın aynıdır: "Ellerini ve yüzlerini iyice yıkasınlar."[19]

Bütün bu eğitim amaçlı vaazlar, ayrıca, bir de düzenli aralıklarla yayınlanan öğüt genelgeleriyle tamamlanırdı., Bunlar çeşitli resmî temizlik konseylerinin kendilerini yayınlamakla yükümlü saydıkları duyurulardı. Konseyler, 1848'de kabul edilen bir yasada öngörülen kuruluşlardı ve ilçelere varıncaya kadar tüm taşraya yayılmışlardı. Yayınladıkları genelgeler, tekdüze, kendisini yineleye yineleye yığılır dururdu: Örneğin, 1821 tarihli bir bildirisinde, Seine ili temizlik konseyi ırmakta fakirler için bedava hamam açılmasında ısrar eder, çünkü "temizliğin dostu bir halk, düzen ve disiplinin de dostu olur"muş[20] Bu çağrıları bizim için açıkça anlamlı kılan, sadece o çeşit hamamların dayanıksız, kalıcılıktan uzak yapılar olması ve ondan da önemlisi, bu çağrılardan disiplinle ilgili bir sonuç (yalnızca bedensel güç değil, "düzen" de deniliyor) beklenmesidir. Temizlik konseyleri, ağızbirliği etmişcesine hep "ahlâksallaştırılmış" bir hijyenden söz ediyorlardı. Ülkenin sınır bölgelerine kadar her yere özellikle fakirlik için kaleme alınmış, tek biçime sokulmuş bir vaaz metnini gönderiyorlardı. Ne var ki, temizlik konseylerinin kendi bölgelerinden aldıkları durum saptamaları, yerel uygulamalarda hemen hemen hiç değişiklik olmadığını ortaya koyuyordu. Örneğin, Aube ili konseyi 1835'te şöyle yakınır: "Villemaurlular yıkanmayı savsaklamakla iyi etmiyorlar: Birçoğunun bir banyo teknesi –hiç değilse tahtadan bir tekne– alacak kadar parası var. Ayrıca, yerel yönetimin Vanne Irmağı üzerinde halka açık hamam yaptırması gerekirdi. | ...|."[21] Aynı biçimde, Nantes'daki konsey de 1825'te Loire Irmağı üzerinde en fakirler için bir hamam kurulmamasından yakınır.

Bu yakınma belgelerinde ilk kez karşılaştığımız, tümüyle yeni olan bir şey, köylü yaşamı koşullarının sert biçimde eleştirilmesidir. Bu sertlik üzerinde durmamız gerekir. Bol ha-

vaya, kırlara tutkun XVIII. yy. sonu doktorlan hep bu konuda ikircikli kalmışlardı. Çiftlikleri, ahırları hep kapalı ve pis kokulu bulurlardı. Tepelerin dağ havası ise büyük ölçüde kurtarıcıydı. XIX. yy.'daysa, tarla adamının hijyeni, o zamana kadar hiç olmadığı gibi kınanıyordu: "Çıplak ayakla hayvanlarını temizledikten ya da gübreyi taşıma işiyle uğraştıktan sonra, o durumda yatağa girmekte veya giyinmekte tereddüt etmiyorlar."[23] Ayrıca, o toprak adamlarının yeniliklere karşı gösterdiği dirençten de söz edilmektedir. İlk kez, konseyler böyle bir direnci açık açık dile getirir, hatta "anlama"ya çalışır: "Köylülerin ölçütlerinin kendi aralarında bir tutarlığı vardır. Bu tutarlık, bazı şeylerle, bu arada kırsallığın kendine özgü beklentileriyle çakışır. O beklentilerse, kentlerin hijyeninden çok uzaktır: "Islandıklarında ya da terden sırılsıklam kesildiklerinde çamaşır değiştirmek istemiyorlar; o durumlarda üşütmeye karşı hiçbir önlem almıyorlar: Yumuşaklığa, nazlılığa alışmaktan korkuyorlarmış."[24] "Geleneğin" direnmesi. Hayvansal kokulardan geliyor denen ve insanı şaşırtan güç. Atıkların, onlardan çıkan kokuların ne olduğu pek anlaşılamayan çekiciliği. Kentlerin hijyeni, kendisine zamanla tümden yabancı olmuş bu duygunlukla ancak seyrek olarak bazı bilim metinlerinde göründüğünde karşılaşır. En gizli duyumlardan kaynaklanıp ter kokusuna ya da çöp kokusuna uyarıcı bir güç yakıştıran bütün bu belli belirsiz işaretler, genellikle, açık biçimde dile getirilmez. Bordeu* XIX. yy.'ın başında yayınlanmış bir tıp metninde, terin erkeklik işareti olduğunu yazar: "Cildin pürüzlü ve pul pul durumu, çıkardığı pis koku gücün, kuvvetin kanıtlandır, üremeye kararlılığın, tohumlarını bol bol kullanmış olmanın işaretidir."[25] Elbette, köylülük tarafında bu kadar "çekici şey" varken, iki tarafın işbirliği etmesi olanak dışı kalıyordu.

* Théophile de Bordeu (1722-1776). Fransız tıp adamı. Kaplıca suları ve insanda içsalgı bezleri konularında çalışmıştır. Vitalizm ekolünün kurucusu olduğu kabul edilir.

Böylece, kent ile kır arasındaki ilişkilerin genel görünümü değişiyordu. Kentlerdeki yığılma birdenbire eskisinden daha tehlikesiz görülüyor değildi. Hatta, belki, o zamana kadar olduğundan daha fazla endişe vericiydi. Ama, hiç değilse, kamu sağlığı ve temizliğini düşünen ve sefalete karşı vaaz verenler, köylülüğe yakıştırılan erdemleri yerinden oynatmış oluyorlardı. Merkez yönetimi, içsel, özerk ve özgül dönüşümlerin zorunlu olduğu görüşünde direniyordu.

Canlandırıcı, tazeleyici düzenekler

Söz ve eğitim elbette "sefalet"in tehditlerine tek yanıt olarak kalamazdı. Hijyenden beklenen düzen de öyle sihirli bir nesne gibi görülmeye devam edemezdi. XIX. yy.'ın ortasından başlayarak fakirlerin kirliliğine karşı çok somut önlemler düşünüldü. Bunlar, gerçekten canlandırıcı, tazeleyici büyük değişiklikler beklenmesine yol açıyordu.

Sağlık ve ahlâk alanında yapılan yeniliklerin en anlamlı, aynı zamanda en gösterişli olanı, yüzyılın ortalarına doğru açılan bedava ya da çok ucuz çarşı hamamları ve çamaşırhanelerdir. İmparator*, 1852'de kendisinin de bu çeşit girişimlere katkıda bulunduğunu şatafatlı bir biçimde ilan eder. Paris'in fakir mahallerinde üç işletmenin kuruluşu için gerekli parayı "kendi ödeneği"nden[26] verir. Ayrıca, Romorantin'de açılacak örnek bir işletme için yine kendi parasından katkıda bulunur. Bu konu, politikacıları harekete geçirir. 1850 yılında, Millet Meclisi "emekçi sınıf yararına yapılacak örnek hamam ve çamaşırhanelerin yapımını kolaylaştırmak için 600.000 franklık olağanüstü bir kredi"[27] açılmasını oylar. Bazı tasarılar başarıyla gerçekleşir: Örneğin, Rotonde Sokağı hamam ve ça-

* III. Napolyon.

maşırhanesi[28] bunlardandır. Buna ek olarak bir de düşkünlerevi açılmıştı; artık bir düşkünlerevinin toplumsal önemi iyice biliniyordu. Bu kompleksin planı örnek olarak dağıtılıyordu. Kadınlar ve erkekler için ayrı iki giriş vardı. Hamamla çamaşırhane arasında ağaçlı bir avlu bulunuyordu. Aynı avluya fıskıyeler de konulmuştu. Bu, suyun bol olabileceğini gösteriyor ve böyle bir yerin simgesel değerini belirtiyordu. Rakamlara gelince, yüz kadının aynı anda çamaşır yıkayabilmesi öngörülmüş ve yine yüz tane banyo teknesi konulmuştu. Böyle bir politikanın sürdürülmesi, halka görünürde erişilebilir bir suyu kullanma olanağını verecekti. Herhalde, tasarıyı öne atanların gözünde çamaşır ve insanın derisi birbirine bağlıydı: Yıkanma alışkanlığını çamaşır değiştirme alışkanlığı ile birlikte arttırmak, aynı zamanda çamaşırların evlerde kurutulması sonucunda evin nem ve kirinin artmasını önlemek. İşte, amaçlanan bunlardı.

Yeni kurulan işletmelerin çoğu, uzun zaman sadece birer örnek işletme olarak kalmıştır.[29] Yapılan büyük yatırımların pek azı elde edilen gelirle kıyaslanabiliyordu. Hamamlar ya bedavaydı ya da on santime* girilirdi. Fakat bu kuruluşlar, yüzyılın ortasında, "en iyi" açıdan ele alındığında, tümüyle yönetilen, boyunduruk altında olan kesim için düşünülmüş bir hijyenin sorunlarını ortaya koyar. Her şeyden önce, hamamın ve araçların en dar yarar sınırları içinde kullanılması amaçlanmaktadır: "Gereğinden uzun süren bir yıkanma, işçi kadında rahatsız edici bir aşırı duyarlık meydana getirir."[30] Demek ki, yıkanmanın süresi sınırlıdır. Tasarılarda banyo kabininin kullanılma süresi otuz dakika olarak öngörülmüştü. Kullanılan suyun hesaplanması da bir o kadar denetim ister: Musluklar, belirli bir miktar su verdikten sonra otomatik olarak kapanır. Sıcaklık da aşırı ve pek masraflı olmayacaktır,

* 1 santim = 1 frankın yüzde biri

denetim altında ve sınırlı tutulacaktır. Eğitim, böylece, araçlara ve mekânlara gösterilen norma kadar uzanır. Belli ki, fakirlerin hijyeni, fakirlerin elinde olamıyordu.

Fakat, yüzyılın ortasında fakirin hijyenine uygulanan tüm mevzuat bir araya getirildiğinde karşımıza merkezci bir tablo çıkar. Millet meclisinin 1850'de bu konuda yaptığı genel görüşmeyle tam bir kuramlar kitabı oluşturabilir. Bunda ahlâk da yer alır; raportör tam bir milletvekili kasıntısı içinde direnmesini şöyle dile getirir: "İşçi sınıfıyla biraz birlikte bulunmuş olanlar, aynı gelire sahip ama biri temizliğe alışmış, temizliği, sağlık bakımını ve düzeni evine sokan, öteki kirliliğe teslim olmuş, bu âdetini de, hani nasıl derler, kötülük ve düzensizlikle yürüten iki aile arasındaki ayrımı pek iyi bilir."[31] Görüşmelerde bir yıl önce 1849'da Paris'te yeni bir dalgayla gelip 20.000'den fazla kişinin canını alan kolera da söz konusu edilmişti. "Beyler, bu tasarının hangi düşünceye dayandığını araştırmak için pek uzağa gitmeye gerek yok. Hiçbiriniz 1849'da Fransa'yı sarsan felaketleri, koleranın ülkeyi nasıl kasıp kavurduğunu unutmamışsınızdır ! ...!."[32] Böyle bir âfetin istilasına karşı kendimizi savunmak için ülkenin elindeki hijyen olanakları"[33] artırılmalıdır. Bir kez daha, hamamların koruma görevi yükleneceğini görüyoruz. Herhalde daha genel ve bir bölümüyle yeni, bir tartışma ortaya çıkıyordu. Bu tartışmada canlandırma, güçlendirme hedeflerini pekiştiren, destekleyen, bir yandan biyoloji bir yandan ahlâktı. Denetim altına alınamayan bir sefaletin gölgesi, ülkeyi hep bir fiziksel ve toplumsal gerilemeyle tehdit ediyordu. Düzenden yoksun, sayıları sürekli artan, kentleri şişirip allak bullak eden, kendileri de yeni doğmuş sanayi toplumunun gerektirdiği ağır iş altında ezilip neye uğradığını bilemeyen yığınlar sessiz bir başkaldırı içindeydi ve zihinlerde bir "gerileme" olabileceği düşüncesini uyandırmıştı. Örneğin, tasalar arasında ırkın zayıflaması bile yer alabiliyordu. Endişeye kapılıp işçilerle ilgili

anketler yapılıyor, askere alınan gençlerin boyları konusunda eski yıllarla karşılaştırmalı cetveller düzenleniyor, askerlik şubelerindeki sağlık heyeti muayeneleri sonucunda hastalık sayımları çıkarılıyordu. Alelacele çırpıştırılmış istatistiklerle, katı bir ilerleme düşüncesine sıkıca bağlanmış olarak ve hayvan türleriyle ilgili yeni düşüncelere[34] göndermeler yapacak kadar ileri giden bir inandırma savaşı başlamıştı; bu, gerileme, soyun bozulması konusunda duyulan korkuyu arttırıyordu. Tersine, insan sevgisi ile toplumsal denetimi bir araya getirerek canlandırıcı, tazeleyici önlemlerin alınması gereği üzerinde yeterince durulmuyor, bu konuda gecikiliyordu. Kirlerin temizlenmesi işini somut olarak üzerine alan fakir hamamları, bu çeşit hedeflere varmak için çok uygun görülüyordu. Kredi talebinde bulunan Bakan Dumas, 1850'deki ünlü Meclis görüşmelerinde açıkça şöyle demişti: "Nüfusun bir bölümü için temiz ve sağlıklı yaşam koşulları arttırılırsa, bu, yalnız o kesimin çıkarına değildir; onların çocukları askere gittiklerinde, devletin birer vatandaşı olduklarında, sağlık ve işgücü açılarından, bakımsız olarak kendi hallerine bırakılmaları durumuna oranla son derecede daha iyi koşullara sahip olurlar."[35]

Böylece bir çevrim tamamlanır: Yıkayan su, enerji tasarrufu sağlamış ve organlar arası alışverişi, işlevlerin eşgüdümünü hızlandırmış olur. Güçlendiriciliği ve koruyuculuğu da bundandır. Ve nihayet, en fakirlerde –toplumun içini rahat ettirdiği anlaşılan– ahlâksal bir düzen güvencesi verebilir.

4
Pasteur'ün Çocukları

XIX. yy.'ın sonunda Remlinger, banyosundaki mikropları her gün sayarken temizleme anlayışını 1870-1880'den beri Pasteur'ün mikrobiyolojisinin ne kadar değiştirdiğini ortaya koymuş olur. Remlinger, "doğrulama"larını sıralar: Sağlıklı bir kimsenin yıkandığı sudaki mikrop sayısı, uzun zamandır yıkanmamış askerlerin banyo suyundaki sayı hatta vücudun birbirinden ayrı kesimlerindeki mikrop sayıları.[1] Elbette, yıkanma vücudun florasını sınırlayacaktı. Ancak, yapılan hesaplar belirsiz kalır. Ortalama mikrop sayısına dayanılır; onda da zarar derecesi çeşitli mikroplar bir aradadır. Koltukaltlarından boğaza, büzüklerden en "dış"taki örteneğe kadar oradan oraya gezdirilen steril tülbentlere gelince, bir defa sıkıldı mı, ancak yaklaşık bir bilgi verebilir. Ne var ki, burada önemli olan rakamlar değildir. Önemli olan, daha derinde bir şey, bir genel görünümdür. Açıklamasını Pasteur'ün geniş bir ölçüde başlattığı bakteriyolojik evren, yıkama hakkındaki düşünce ve görüşleri değiştirir. Su, mikrobu "silip yok eder". Yıkanmanın artık yeni bir amacı vardır: Küçük bir cisimciğin ortadan kaldırılması. Bunu amaçlayan araştırmalar ile XVIII. yy. sonunda nabzının atışını sayma ya da soluğunu tutmasını denetleme için tekneye dalan doktorlarınki arasında ortaya çıkan kopukluk, kesinti artık tartışılmamaktadır.[2] Fa-

kat, bu yeni amacı güdenlerle deriyi tıkayan kirler üzerinde birkaç on yıldan beri uğraşıp duranlar arasında bir ayrılık da başlar. Şimdi, her çeşit kirin dışında bir "tehlike" vardır. Deri, gizli tohumla hastalık tohumları taşır. Görünmeyen etmenlerini barındırabilir. Bundan ötürü de, deri, temizliğe çok açık bir işlev yükler. Temizlik, derinin gizli, girintili çıkıntılı yerlerini süpürüp küçük ama tehlikeli bir varlığı kovacaktır.

XVIII. yy.'ın sonunda "tehlikeli pislikler" kuramı bir takım önemli değişiklikler başlatmıştı. Kirlerin kokusunu hedefleyen su, ateşli hastalığın, bulaşıcı hastalığın asıl kaynağına iniyordu. Hastalığın nasıl bulaştığı açıkça belirlenememekle birlikte, suyun, hastalık kaynağı olduğu sanılan şeyleri hedeflediği düşünülüyordu. Su, hiç değilse, atıkların, kokuların hastalık yapacak etkilerini "sınırlıyordu". Fakat atılan adımların hepsi, havanın hareketleri ve pis kokular çevresinde toplanıyordu. Mikroba gelince, o, daha belirgin, yeri belli olabilen, bulunup çıkarılabilen bir nedendi. Kokuya bağlı değildi, gözlemlenebilirdi. Pasteur'ün boyayıcı maddeleri mikrobun biçim ve boyutlarını betimleme olanağını vermiştir. Mikrop, uzamı, yaşaması ve süresiyle var'dır. Gerekli ve yeterli araca sahip bir göz, mikrobun geçtiği yolları, bir yere girişini izleyebilir. Böylece mikrop, tehlikeyi belirleyerek ona maddesel, somut bir nitelik verir. Artık, sayıya vurulabilir duruma gelmiş düşmanla savaşan temizliğin yeni, o zamana kadar bilinmeyen işlevi, işte bundan doğar: Her türlü kiri, buna bağlı olarak da her türlü mikrobu bizden uzaklaştırdığına göre, "temizlenme, sağlık bakımının temelidir".[3] Ne var ki, boyalı lamların üzerinde kımıl kımıl kaynayan bu çok-şekilli varlık, çıplak gözle görülemez. Sonuç, kaçınılmazdır. Yıkanmak, her zamanki gibi, görünmeyeni işlemek oluyor.

"Görünmeyen canavarlar"

Bu yeni temizlik, insanların baktığı yeri de değiştirir: Göze görünmeyeni, buruna kokusu gelmeyeni siler götürür. Temizlik gerektiren şeyler artık yalnızca cildin kirden koyu bir renk alması, kokması, fiziksel sıkıntı değildir: En saydam görünüşlü suda bile her çeşit vibriyon bulunabilir; en beyaz deri her çeşit bakteriyi barındırabilir. Artık insan algılaması "kirli"yi saklı olduğu yerden bulup çıkarmaya yetmemektedir. Eski işaretler kaybolmakta, gerekler artmaktadır. Herkesçe kullanılan nesneler, ilk temizlenmesi amaçlananlardı. Örneğin, kitaplıklardaki kitapların Pictet* gazıyla dezenfekte edilmesine, sokak çeşmelerinin ağzındaki her çeşit mikrop birikintisinin[5] niteliğini saptamaya, kiliselerin okunmuş su kurnalarındaki durağan mikropların[6] sayımını yapmaya girişilir. Bütün bu adımların tek bir amacı vardır: "Tehlikeli ilişkiler"i mikroskopik ölçekte bulup ortaya çıkarmak. Elbette, su içecek kimsenin elinin musluk ağzına değmemesi,[7] kilise kurnasından sürekli olarak ince bir su akımı geçirilmesi[8] yolundaki önerilerden aynı sonuçlar beklenemezdi. Zaten önemleri de aynı derecede değildi. Ama, hiç değilse, hepsi aynı endişeyi ortaya koyuyor, bu yeni bilinçlenmeleri kapsamlı olduğunu belli ediyordu. En zararsız bir nesne bile, tehdit edici olabiliyordu: "Bir hastanın ağzı, süründüğü nesnelere | ...| çocuk oyuncakları, pullar, kağıt para, kalem, her şeye hastalık tohumlarını bırakır."[9]

Vücudun kendisi de mikroptan kurtulamaz: Remlinger'in her gün aldığı banyolar bile, mikropların göze görünmez, nerede olduğu bilinmez varlıklarını saf dışı bırakamamaktadır. Direnen bir "eşik" vardır. Banyo "her şeyi" silip yok edemez. Hijyenci, ilk kez, gittikçe daha kusursuzlaşan bir özen ister.

* Raoul Pierre Pictet (1846-1929) İsviçreli fizikçi. Gazlar üzerinde çalışmıştır.

Hatta, yüzyılın sonunda bazıları, banyo teknelerinin nemli kalmasını "mikropların nem ve uygun ısı derecesinde üremeleri"nden[10] sorumlu tutarlar. Başka bir deyimle, bu kuşku dalgasına kapılıp gidişte, yıkayıp temizleyen banyonun mikrobu yaşatabileceği bile öne sürülür. insanın banyoya girip kirlettiği suyun yine kendi derisinin içine işlediğini öne süren hijyenciler de çıkmıştır. Onlara göre, suda yüzen hastalık tohumları, yıkanmış vücudun gizli kapaklı yerlerine yine gireceklerdir; etkili olacak tek şey, banyodan çıktıktan sonra yeniden su dökünüp iyice ovunmaktır. Bütün bunlar, uygulamayı karmaşık' duruma getirmekten başka bir şey yapmaz: "Sık sık banyo yapıp arkasından da su dökünmek en iyi dezenfektanlardan biridir."[11] Sonunda, terimler de değişir, yıkanma sözcüğü yerini yavaş yavaş asepsi sözcüğüne bırakır.

Bu konudaki ısrar, önce hijyenle uğraşan meslek adamlan çerçevesinde kalır; 1880-1900 yılları arasında da doruğuna varır. Hijyencilerin teknik oluşları, yazdıklarında teknik terimler kullanmaları, yüzyılın sonunda, ortak bilinçle aralarındaki mesafeyi açmaktan başka bir şey yapmaz. Onlar, gözün görmediği bir mikrobu "ellerler". Virüsleri bir bir sayarlar, mikrop biçimlerini kodlarlar, hastalık tohumlarının kültürünü yaparlardı. Bütün bu işlemler meslek dışından bir kimse için tümden anlaşılmaz şeylerdi. Temizliğe, o zamana kadar rastlanmamış bir bilgi dağarı ekleniyordu. Bu, sayım yapan, tehdit eden bir bilgiydi: "Banyo, derideki mikropların sayısını çok belirgin biçimde azaltır."[12] Elbette böyle bir bilgi, yaratıcılığı da etkilerdi.

Bu küçücük bağımsız varlıklar vücuttaki her türlü engeli aşabilen "görünmez canavarlar" olur. Hatta belki de uzun süredir unutulmuş bir şeyi, sıvıların vücuda girip onun içinde yol aldığını varsaymayı eski sızma, nüfuz etme imgelerini canlandırdıkları söylenebilir. " Milyarlarcası vücudumuza girer."[13] Yine yüzeylerin kırılganlığı, vücuttaki deliklerin dış et-

kiyle karşı karşıya kalabileceği üzerinde durulur. Çok belirgin bir şeylerin vücudu ele geçirişleri anlatılır. Belli belirsiz bir takım nesneler adım adım ilerleyip organların tümünü ele geçirmektedir. "Hiçbir şey bunların saldırısından kurtulamaz. Havaya, suya, toprağa sayısız sürüler biçiminde yayılmışlardır ve hepsi kendi yetisi ölçüsünde hareket halindedir."[14] Ayrıca, çok küçük varlıklardan gelecek tehlike de zihinde değişik bir şey canlandırıyordu. Organizmanın, kendisine saldıranlar çıplak gözle görülmedikleri için, daha da savunmasız bir durumda kaldığı düşünülüyordu. Sonsuz küçüğün istilası, görünmeyenin kendinden güçlü olanı yere sermesi nedeniyle her an şaşırtıcı bir şey olabilirdi. Sürekli olarak şu öğütleniyordu: "Bunlardan vücudun dışındayken kurtulalım; içimize girerlerse onlardan daha güçlü olan organizmamızı sonsuza dek harabetmeleri için bazı durumlarda birkaç saat yeter."[15]

Fakat, bu, eskilerin vücudun gözenekleri karşısındaki korkularına benzemez. Vücudu kaplayan yüzeyin hemen hemen "tam kapalı" olduğuna uzun zamandır inanılmaktadır. Deri, kendini çevreleyen sıvıya da, havaya da edilgen biçimde açık olamaz. Elbette, bir geçit yeri olarak mikroplara boyun eğebilir, ama, asıl tehlike, ellerde, giysilerde biriken mikroplarla solunulan havayla bulaşan mikropların oluşturduğu dolaylı tehlikedir. Hijyenci, giysiden el aracılığıyla ağza giden herkesçe bilinen yolu anlatır. Elbette, deri de rol oynar ama, taşımayı asıl el yapar. Geleneksel olarak görgü kitaplarında kendilerinden söz edilen vücut kesimleri, yani eller, yüz, ağız ve dişler, yüzyılın sonunda birden hijyen kitaplarının da konusu oluverir. Mikrop sayımı, ellerin bitiminde yani tırnak çevresinde ve parmak ucunun bir cisme dokunan kesimindeki çiziklerde yapılır. Bundan, hele emekçilerinkinden her çeşit değerlendirme çıkarılır: "İncelenen arabacı ve işçilerin yarısında yaldızlı ve beyaz stafilokoklar, tükürükteki irinyapar koklar ve sıvılaşan irinyaparlar bulunmuştur."[16] Bu arada, daha

üstü örtülü ama çok hissedilir bir toplumsal ayırım sezilir. "Kirli" artık gözü aldatabilen şey durumuna gelmiştir. Toplumsal ayrılıkların eskisinden değişik biçimde dile getirilişi bazen en uç noktada olabilir: "Fakirin evinde en iğrenç lağımın havasından 50 kat daha çok mikrop bulunur."[17]

Hijyen metinleri, yerel yıkanmaların daha sık yapılmasını isterler: "Her şeye dokunan ellerin devamlı bakım görmesi gerekir | ...| Günde birkaç kez elleri sabunlamalıdır."[18] Yıkama o kadar çok tekrarlanacaktır ki, kaç kez olması gerektiği artık söylenmez. O zamana kadar sıklık hep rakamla bildirildiği halde, üzerinde pekçok durulduğundan bundan söz etmekten vazgeçilir. Artık el yıkamayı yataktan kalkma ve yemek zamanıyla sınırlamak olanaksızdır: "Eller gerekli olduğu her zaman yıkanacaktır. Ancak, daha çok, evden çıkarken değil, eve dönüldüğünde yıkamalıdır."[19] Yaşlı bir ilköğretim müfettişi olan David adında biri, emekliliğinde, 1897 yılında, öğrencilere seslenen bir kitap yazar ve bunda her şeyden çok eller üzerinde durur. Açıklaması, çocuğun göremediği şeyi ısrarla onun gözünde canlandırmaya çalışır. Hatta mikropları kurda, aslana dönüştürerek onlar da bakabilirmiş, gözleri varmış gibi anlatır. Bilim, burada, çocukların hayvan öyküleriyle işbirliği etmektedir: Ellerinizin bütün gün nerelerde sürttüğünden haberiniz var mı? Kimbilir nerelere dokunmuşsunuzdur? Hangi salgın odaklarına batıp çıktı elleriniz? Bir de ağzınıza götürüyorsunuz. Üzerlerinde nelerin kımıl kımıl kaynadığını bilseniz, korkudan ödünüz patlar."[20] Sakınımlar, bulaşma üzerinde odaklaşır. Temizlik, temas konusunda özel bir çalışma başlatır. Hele okul hijyeni, yeni davranış biçimleri getirir. Kitap sayfaları parmak tükürüklenmeden açılacaktır. Derideki ufak bir çiziğe dokunma, tıbben yapılmaması gereken bir harekettir: "Temizlenmemenin, siğil oluşumuna yol açtığı anlaşılmaktadır. Ellerdeki mürekkep lekeleri süngertaşıyla ovalanarak çıkarılacaktır. Çocuk burnunu karıştırmayacaktır.

Defterinin, kitabının sayfalarını çevirirken parmağını tükürüklemeyecektir. Bir yerinde sivilce varsa kaşımayacaktır."[21] Nihayet, sıra diş çürüklerine gelir. Dişlerin, çürükler aracılığıyla, mikroplara bir giriş kapısı oluşturduğu öğrenilince tehlike sayısı da artmış olur. Bunlar, birer basil odağıdır ama, aynı zamanda da "içsel" çatlaklardır: "Dişleriniz bozuluyor; binlerce ufak rahatsızlığın eline düşüyorsunuz ! ... ! Neyse ki, bunlar kendiliğinden iyileşiyor; ama bir gün geliyor, kirli ellerinizle tifo basilini, ya da zatürree veya pamukçuk mikrobunu, paçavra hastalığı streptokokunu bir güzel ağzınıza atıveriyorsunuz. Ondan da ölüp gidiyorsunuz. Pis cerrahlar gibi, kendi yaranızı zehirleyip kendi yangınıza yenik düşüyorsunuz."[22] Görgü kitaplarında bu konuda verilen öğütlerin artık iyice modası geçmiştir. Diş bakımının mikroplarla doğrudan ilişkisi vardır. Ağıza özen göstermek demek, her şeyden önce, bütünlüğünün bozulmasının, içine yabancı bir şey sokulmasının önlenmesi demektir. Yine yıkama, asepsi yani mikroplardan arındırma anlamına gelmektedir: "Çocuklarda, hatta dişlerinde çürük olan, çürüğü hızla ilerleyen büyüklerde ağzın mikroplardan arındırılması zorunludur: Sabah ve akşam, her yemekten sonra dişetleri ve dişler bir fırça ve küçük bir süngerle temizlenecektir; ağız bir iki yudum antiseptik bir eriyikle çalkalanacaktır."[23] Dişeti gibi, diş araları gibi yeni yer adları geçmektedir. Küçük bir yerde, daha büyük değişmeleri anlatan bir çeşit mekân kazanma, toprak fethi olayı yaşanıyordu.

Bugünkü hijyenin öncülünün, geçen yüzyıl sonunda kaleme alınmış metinler tarafından sağlandığı anlaşılıyor. Fakat, o metinler bunu bir çeşit felaket edebiyatı ile birlikte yapmışlardır. Bunu, herhalde Pasteur'ün buluşlarının yarattığı heyecanla açıklayabiliriz. Ayrıca, o metinlerde bugünün hijyenine doğrudan doğruya değil de, açıkça eğitimsel ya da tıbbî ara metinlerle geçilmiştir. Çünkü, yeni ortaya çıkan normun önce bir "konak" içinde beslenmesi gerekiyordu. Bir yandan eği-

timciler bir yandan doktorlar, daha sonra ortak bilincin hemen hemen alelade bilgi kabul edeceği ya da , tersine, artık hiç de "ürkütücü" bulunmayacak olan şeyleri anlatmaya, açıklamaya devam ediyorlardı. Her iki grup da neredeyse törensel bir ciddiyet içindeydi. Tehditler hiçbir zaman o yıllarda olduğu kadar bilgince ve aynı zamanda ürkütücü, korkutucu olmamıştı. Öğütlere uymama durumunda insanın karşısına hep kaba suratıyla, getireceği ağır sonuçlarla ateşli hastalık çıkıyordu: "Ağız mukozası kıvrımları, diş araları, çürük dişler, besin kırıntılarını, tükürük parçalarını, havada uçuşan organik parçacıkları tutarlar. Bütün bunlar ağzımızı hastalatan pisliklerdir."[24]

Açıkça görülüyor ki, temizliğin tanımı değişmektedir. O tanımın olumsuz terimi mikrop, olumlu terimi asepsidir. Temiz olmak demek, her şeyden önce bakterileri, protozoerleri ve virüsleri[25] saf dışı etmek demektir. Temizlemek ise, görünmeyen hastalık etkenleri üzerinde etki yapmaktır. "Pis insanlar nereye gitseler her türlü hastalığın tohumunu da birlikte götürürler; bu, hem kendilerinin hem onlara yaklaşan kimselerin felaketine neden olur."[26] Ağzın temizliğinden söz ederken hep estetikle patoloji birlikte ele alınır: "Çocuklar küçük yaştan başlayarak bu dikkatli temizliğin çeşitli uygulamalarına alıştırılmalıdır. Böylece, yalnız sağlıklı ve güzel görünümlü dişlere sahip olmakla kalmazlar, aynı zamanda tıbbın en korkulacak hastalıklar arasında saydığı birçok ateşli hastalığa kapıyı kapamış olurlar."[27] Oturulan yerlerin temizliğinden söz ederken de, Pasteur'ün mikroskoplarıyla boyayıcı maddelerinin açığa çıkardığı canlıları anımsatmadan geçilemez. Geleceğin kentini anlatırken Jules Verne* mikroplara karşı bir savunma düzenler, bu savunmada duvarlara varınca-

* (1828-1905) Fransız yazın adamı. Çeşitli dallarda yapıtlar vermişse de, bilim-kurgu yazının öncülerinden ve en başarılılarından olarak yazın tarihine geçmiştir. Yapıtlarında öngördüğü buluşların önemli bölümü XX. yy.'da gerçekleşmiştir.

ya kadar pek çok şeyin yıkanması yer alır. Temizlemek, her şeyden önce "korumak"tır. "Duvarlar yıkanıyor | ... | Artık duvarlarda tek bir hastalık tohumu saklanamaz."[28] Kitabın ana izleği olan Franceville'in temizliği, mekânlar ve zaman üzerinde düzenlemeler yapar: "Temizlemek, durmaksızın temizlemek | ... |."[29] Bu, aynı zamanda eğitimsel bir izlektir. Her çocuğun giysisindeki herhangi bir lekeyi bir "onursuzluk" olarak kabul etmeyi öğrenmesiyle, tıpla ahlak arasındaki bağı pekiştirir. XIX. yy.'ın aletlerine ve temizlenme sıklığına sahip olan Franceville "mikroplara karşı savaş"ın[30] egemen olduğu ilk utopyadır*.

Başka kurgu-bilim romanları da, az ya da çok doğrudan doğruya olarak, XIX. yy.'ın sonunda bu izleği işlerler. Örneğin, Flammarion'un Uranya'sına hiç kir girmez. Ekşime, kokuşma önlenmiştir, hava pislenmez, fizyolojiler kendi kendilerine yeterler. Varlıklar da beslenmezler. Flammarion'un düş gücü, onları dışarıdan gelecek her türlü olumsuz etkiden korumuştur. Ateşli hastalık olanak dışıdır: "Bizim bahar havamızla, çiçeklerimizin güzel kokularıyla yaşadıklarından, kanatlarının çırpınışı ve hiçbir zaman bir şey yemeyecek olan ağızlarının düşsel öpüşü ile Merih'li** kadınların zevkine doyulmaz."[31] Uranya, öncelikle, sağlık amacıyla temizlenmiş varlıkların, korunmak için ovula ovula neredeyse saydamlaşmış vücutların imgesidir, bir uç imgedir.

Konuya daha somut olarak eğilindiğinde, XIX. yy.'ın sonunda, vücut bakımına ayrılmış yerlerin, temizlik ve asepsinin açıkça birlikte uygulandığı yerler olduğu görülür. Martin'in hastanede yatanlar için haftada bir kez yıkanma gereğini, dezenfeksiyondan söz ederken ileri sürdüğü bilinir: "Uzun süre, insanların da mikrop taşıdığını pek düşünmeden, ko-

* Thomas More'un 1516'da Yunanca iki sözcükten türettiği "hiçbir yer" anlamına gelen sözcük. Düşsel bir gücün yönettiği düşülkesi olarak kullanılır.

** Merih: Mars gezegeni.

ğuşları, aletleri, sargıları dezenfekte etmekle uğraştık."[32] 1899'da aynı doğrultuda bir genelge yayınlanır ve bu, ilk kez hastane personeline de "haftada bir baştan aşağı yıkanma"[33] zorunluğunu getirir. Dezenfeksiyon odaları ya da ameliyathaneler gibi hastane mekânları söz konusu olduğunda hep temizliğin "bilgince" tanımı yapılırdı. Lutaud, 1896'da, "Amerikan hastanelerinin temizlik, düzen ve iyi yönetimini"[34] ısrarla över. Bu arada da, artık Londra'dan değil, New York'tan örnek alındığını söyler; ama asıl önemli olan, temizliği "özellikle ameliyat asepsisini sağlamakta yararlanılan ve henüz Avrupa'da bilinmeyen ileri yöntemler"e[35] bağlamasıdır.

Demek ki, mikrop dünyası tanındıktan sonra, artık, temizlik eski temizlik değildir. Koruma konusu birden vurgulanır olmuştur. İnsanların dikkatleri, eskisinden daha başka noktalara yönelmiştir. Yeni amaçlar oluşmakta, o zamana kadar bilinmeyen nedensellik bağları kendilerini kabul ettirmekteydi. Göze görünmez bağımsız cisimcik, mikrop, tüm kirin, pisliğin ötesinden uzanıp eski işaret noktalarınızı sarsmıştı. Bu sarsıntı önemliydi; önemi "etkili" olmasıyla artıyordu: XIX. yy.'ın sonunda cerrahlar çıplak elle çalışmayı bırakıp steril eldiven giymeye başladıktan sonra, ameliyat sonrası mikrop kapma büyük ölçüde azalmıştı.[36] Aynı biçimde, istatistikler difteri olaylarının da azaldığı gösterir, çünkü artık hastalığın yayılmasına neden olan bulaşma yolları öğrenilmişti. Kanıtlar ortadaydı. Hatta açıkça şu ortaya çıkmıştı: "Salgın hastalıkları bilgisizliğin sonucudur ve halkların ve bireylerin aldırmazlığının cezasıdır."[38] Mikroba nesnellik getirme, onu nesnel bakışla ele alma, XIX. yy. sonundaki pozitivist söylemi güçlendirir: İlk kez, zihinlere 'temizlik tam bir deneysel çalışma değil midir?' sorusu gelir. Böyle bir çalışmada, mikropların varlığının doğrulanması, hesapları, istatistik değerlendirilmeleri yer almaktadır.

Ne var ki, konu, yalnızca görülenin işletilmesiyle sınırlı kalamazdı. Bu bilimsel temizlikle ilgili olarak bir takım yenilikler de yaratılacaktı.

Tersine bir bakış

Sağlıklı kişi, bazen, hastalık tohumuna tam bir etkilenmezlik gösterdiği halde, her türlü mikrobu saf dışı bırakmada neden böyle direnmeli? Remlinger, 1895'te, ortada herhangi bir salgın yokken, birçok askerde büyük aptes muayenesi yapar ve bunlarda tifo basili bulur. Roux da hiçbir bulaşma olayı görülmediği halde, pek çok öğrencinin ağzında difteri basiline rastlar.[39] Bunlar "uygun ortam bulmadıklarından mayalanmayan hastalık tohumları"dır.[40] Pasteur'ün kendisi, daha 1880'den az sonra, dışarıdan verilmiş bağışıklıkla kendiliğinden edinilmiş bağışıklıkları inceleyerek mikropların zararlılığını derecelendirir. Organik ortamın özgül kaynakları vardır. Önceden işleyen savunmaları, kendi içinde barajları vardır: Kendisine kolera basili verilen tavuklardan ayrı ayrı tepkiler alınmıştır.[41] Hepsi aynı biçimde hastalanmamıştır. Hatta, tavuklar, tehlikesizce en şiddetli kolera "hücum"larına bile alıştırılabilmektedir. Öte yandan, zamanla, basil biçim değiştirir. Mikrop her şeyde belirleyici olmaz: Ortamın, kişinin özgeçmişinin ve kendine özgü savunmalarının dikkate alınması gerekir. Bağışıklığa dayanan tedavi geliştikçe mikrobun varlığının yarattığı tehlike küçülür. Temizlemeye verilen önemin haklı ve yerinde oluşunda da bununla ilgili bir değişiklik görülür. Temizlenmeden beklenen şey, eskisi kadar ağır basmaz. Yıkama tek savunma olmaktan çıkmıştır: Bazı durumlarda, mikrobun zararına yavaş yavaş alışmak, mikrobu uzaklaştırmaktan daha önemlidir.

Bu izlek, özellikle XIX. yy.'ın son birkaç yılında enfeksiyon hastalıklarına yani mikropların oluşturduğu hastalıklara karşı yürütülen savaşıma bir yenilik getirebilecek öneme yükselir. Hijyenciler, kuramlardaki bu değişikliklerin farkındadırlar. Bilirler ki, bazı pek özel organik dirençler, mikropların saldırısına karşı koyabilir. Aynı zamanda, o çeşit dirençlerin bireylerin geçmişine ya da yapılacak doku kültürünün* sonucuna göre değiştiğini belirler. Onlar da, vücudun hücrelerini, kendilerini tahrip eden hücrelerle karşı karşıya getirmiş "lökosit-bakteri savaşı"nı[42] anlatırlar. Artık onlar da çatışmanın, mikrobu kesinlikle uzaklaştırmaktan çok, dokunun "hazırlanması"ndan geçtiğini bilirler. Bağışıklık öne çıkmaktadır. Anlaşıldığına göre deri temizliğinin önleyici işlevi kesin niteliğini yitirmektedir.

Hijyenciler henüz bu sonucu kabul edemezlerdi. Fakat, XIX. yy.'ın son yıllarında tanıtlamalarını biraz değiştirirler: Temizlik sadece göze görünmeyen etmenleri saf dışı bırakmakla kalmaz, aynı zamanda, organları güçlendirip enfeksiyonu ortadan kaldırır. Mikrobu, oksijenlenme olayını hızlandırarak yok eder. Burada, bir kez daha, "derinin solunması"na gönderme yapılmaktadır. Her şeyi enerjiye bağlayanlar, bununla yeni bir haklılık buluyorlardı: Yakmayı kolaylaştırmakla bağışıklıklar kolaylaştırılacaklardı. Bakteri avı, düşsel bir düzenekle uzatılmış oluyordu: Kalorik birikmenin getireceği koruma, görünmeyen bir ateş, hastalığın daha etkili biçimde geri püskürtülmesini sağlayacaktı. İşte temizlik bu ateşin hep harlı tutulmasına yardım eder: "Mikrop, ancak biz ona olanak verirsek, zararlı olur. Organizmayı güçlendirelim | ... | Kası çalıştıralım, kanı dolaştıralım, deriyi solunduralım, terletelim | ... |.[43] Hijyenci, coşturucu imgelere yüklenip durur: Temizlik

* Doku kültürü: Organizmadan ayrılmış dokuların besleyici bir ortam içinde yaşamlarının sürdürülmesi.

eskisinden daha fazla koruyucudur; çünkü, dokudaki enerjiyi harekete geçirerek savaşımı doku kimyasının ta ortasına kadar götürür. Kirin kişiyi güçsüz, kırılgan duruma getirmesi, kalorinin etkisini kısıtlamasındandır. Organizmanın soluğunu keser, onu yorar: "Güçsüzleştiren şeylerin hepsinden kaçınmalıyız; bunların içinde en yaygını kirliliktir."[44]

Yani, derinin solunması hakkındaki düş ürünü yanılma hâlâ kaybolmamıştı. Tersine, XIX. yy. ortalarında enerji kazanımı ile ilgili olarak üzerinde durulup geliştirilen model, organik bağışıklıklara varıncaya kadar kullanılıp zenginleşmişti. Temizliğin çifte görev yüklendiği, bir yandan mikrobu saf dışı bırakıp bir yandan da mikroba olan direnci güçlendirdiği söyleniyordu. Kısaca, bu, hijyenik bir görevdi: "Temizlik sağlıklı kalmanın ana koşullarından biridir".[46] Hücrelerin kimyasal savunmasına katılır.

Bu hijyenik temizlik, XIX. yy.'ın sonunda haklı olarak kazandığı yeri bir daha yitirmeyecektir. Bu da, herhalde, fethettiği alanlar büyüyen, gücü yükselen bilimin bir kanıtı olarak görülebilir. Fakat, aynı zamanda yanma olaylarını üst üste biriktiren enerjilerin de bir doğrulanmasıdır. Oksijenlenme bir güç işareti, kalorinin soğurulması bir sağlık işareti olarak karşımıza çıkmaktadır. Organizmayı makineyle karşılaştırma sık yapılan bir benzetmedir; bu noktada söz konusu benzetme tam bir açıklık kazanır: "Her makinenin sık sık temizlenmesi, cürufunun, yanmamış kömürünün yine aynı sıklıkla atılması gerekir. İnsan vücudu da en nazik makinelerden biri olduğu için temizliğine ve atıklarının uzaklaştırılmasına dikkat etmek gerekir."[47] Bir kez daha, temizlik düşüncesiyle vücut hakkındaki düşüncelerin dayanıştığı görülüyor.

Fakat bu son örnek, hijyen söyleminde bir zorluk eşiği ortaya çıkarır. XIX. yy.'ın sonunda açıkça dile getirilmemiş bir mantık, hijyenciyi gittikçe daha dayanıklı nedenler aramaya itmiştir: Hijyen, inandırabilmek için korkutacaktır, şaşırtmak

için dramatize edecektir. Elbette, mikrop alanındaki buluşlar, hijyene bir geçerlik, haklılık kazandırmaktadır. Ona bir gerçeklik vermektedir. Fakat, aynı zamanda, aynı buluşlar, tersine olarak, hijyen söyleminin nasıl o gerçekliğin dışına taşıp tehlikeyi genişlettiğini de gösterir. XIX. yy. sonunun hijyeni yarı yarıya kendini haklı çıkarma çabalarından oluşur: Örneğin, derinin oksijenleme işlevi gibi, enerjinin mikroplu hastalıklara karşı taşıdığı olumlu nitelikler gibi alanlarda durum böyledir. Hijyen, bir takım nedenler yaratır. Gözlemlemekten çok, bazı şeyleri vurgulayıcı bir dille ileri sürer. Ancak, Rist'in 1934* yılında doğrulayacağı gibi, "canlı bir varlığın mikroplu bir hastalığa karşı gösterdiği, doğarken getirilmiş ya da edinilmiş özel direnç ile boksörün rakip yumruklarına ya da atletin yorgunluğa gösterdiği direnç arasında ortak hiçbir şey olmadığı"[48] açıktır. Bağışıklık savunmasını önsel biçimde sağlayan, fiziksel güç değildir. Bu noktada, hijyen işe karışır ve buna eklemeler yapar. Ama gereğinden fazla ekleme yapmaktadır.

Elbette bu fazlalık önce bir şeyleri anlatmaya yarar: İnandırmak gerekmektedir. Ama, başka nedenler de vardır. Neden mikrobun anında vurabilecek tehlikesi bir kez görece olarak hafifletilince, temizlik o kadar "kolayca" başka bir işlev (bağışıklık sağlayan bir enerjiyi destekleme işlevini) yüklenivердi? Bazen ortada kanıt olmadığı ve inandırma çabaları, kanıtlamadan baskın çıktığı halde, sanki her ne pahasına olursa olsun kanıtlama gerekiyormuş gibi, bilimsel "geçerli nedenler"le oynamaya bu heves neden?

Gerçekte, bu temizlik, tümüyle içsel, kişiye özgü, saçma görünebileceği için de ilk elde anlatımı zor bir gereklilik içine iyice oturmuştur. Bu, her çeşit "koku"nun, her çeşit "kir"in dı-

* Edouard Rist (1871-1956) Fransız doktor. Verem üzerinde çalışmaları vardır. Antibiyotiklerin kullanılmasından önce akciğer vereminde uygulanan 'yapay pnömotoraks' yöntemini bulmuştur.

şında, görünmeyeni düzenli olarak yıkama gerekliliğidir ve bilimden doğan bir gereklilik değildir; toplumun yasalarından doğmuştur. Bu toplumsal biçimiyle, XIX. yy.'ın bitiminde ortaya çıktığında, yavaş yavaş "söylenmez"i "söylenebilir"e dönüştürür. Tümüyle görünmez bir şeyi nasıl anlatmalıydı? Mirbeau'nun* 1900 yılında yayınlanan 'Bir Oda Hizmetçisinin Güncesi' adlı yapıtında Célestine'in, evinde çalıştığı hanımlardan biri, sürekli olarak, bir açıklama yapmaksızın, "Vücut bakımı | ... | Ben herşeyen çok önem veririm | ...| Yarın yıkanırsınız | ... | Ben size tarif ederim."[49] der, durur. Bayan d'Alq da, sonucunun ne olduğu gizli kalan bazı hareketlerle "önce kendine bakma"yı[50] amaçladığını pek açığa vurmaksızın belli eder. Bayan Staffe'a gelince, o da, arındırma imgelerini işleyip "iç"inden yükselen bir çağrının buyruklarını anımsatır. Dediğine göre, bütün olsun yarım olsun, yıkanma "içsel bir ses"e uyarmış.

İlk aşamada bilim, nedenleri açıklanmaktan çok, "kendini kanıtlayan" o buyrukların yerini alır. Onların kesinliğini aktarır ve güçlendirir. O buyrukların normunu daha iyi anlatmaya, daha iyi nakletmeye yarar. Artık bu normları gerektiren şeyin enine boyuna açıklanması zorunludur. Herhalde, haklılıklarını hemen hangi işe yarayacaklarına bağlamak zorunda kalmaksızın açıklanabilmeleri gerekir. Bunun içinse, iyice oturmaları, dayanaklarının güçlendirilmesi ya da geniş ölçüde kabullenilmiş olmaları gerekmektedir. Çok uzun zamandır edinilmiş olan bu kurallar ancak XX. yy.'ın ortasında fazla göze çarpan öğelerinden sıyrılıp daha gizli yönlerini ortaya koymaya başlamıştır: "Seyrek yıkanan bir kimse tam sağlıklı olabilir ya da kendisinde görülen hastalık yerel kalabilir veya önemsiz olabilir, ama, herhalde, şunları kabul etmek gerekir: Birincisi sadece kirli insanların kötü koku ve görünümleri için bile olsa, temiz olma bir toplumsal gerektir; ikincisi, insa-

* Octave Mirbeau (1848-1917) Fransız roman ve oyun yazarı.

nın ruhsal durumları vücut temizliğinin etkisi altındadır; nihayet üçüncüsü, insanın vücuduna özen göstermek için kendini bir zor altına sokması, iyi bir denge için gerekli olan istenç gücü, eğitimine yardımcı yöntemlerden biridir."[51] XIX. yy.'ın sonundan kalma ve öncelikle fizyolojinin gereklerine uyduğu ileri sürülen bazı davranışları, 1950'in hijyencisi ruhbilimsel ve toplumsal kanıtlarla açıklar; ancak o kanıtların da hepsi "yararcılık"tan kurtulabilmiş değildir. "Belli belirsiz" işaretlerden hareket eder gibi göründükleri için hâlâ dile getirilememiş olan şeyi, 1950'nin hijyencisi dile getirir.[52]

Elbette, bu davranışların, yani seçkinlerin temizliğinin "yararlı" ile ilişkisi gittikçe daha artmaktadır. O çeşit temizliğin "görülebilir" ile ilişkisi de gittikçe azalmaktadır. Öncelikle hedef alınan şey, vücudun kendini bir amaca yöneltmiş olmasıdır. Vücut, içinden, bir şeylere razı olacak ve böylelikle gittikçe üzerinde daha fazla işlenmiş bir duyumsallık gerçekleşecektir. Amaçlanan, temizliğe kesinlikle inanıp o inancı dışarıya da yansıtacak kadar canlı tutmak, yaşatmaktır. Sanki burjuvazinin hemen kendini hissettirecek güçler kazanmaya gereksinimi yokmuş, tersine, büyük ölçüde içselleştirilmiş kaynaklar bulup çıkarması gerekiyormuş gibi, o "kesin güven", kaynağı saklı kalmakla birlikte, kendini dışarıya gösterebilir. İnsanın kendini konu alan çalışmasını desteklemek, gizli güçleri kesin biçimde dile getirmek amaçlanmaktadır.

XIX. yy.'da yerleşen ve kısa vadeli sonuçlan gittikçe daha az fark edilen bu temizlenme biçimleriyle vücut temizliğinin son aşaması tamamlanmış olur. Mikrop, çifte rol oynamıştır: Hem nesnel tehditlerin dile getirilmesine olanak vermiş, hem de görülmeyen bir temizliğin tümüyle içsel güvenini, rahatını pekiştirmiştir. Temizliğin bir zaman vücuduna en "dışsal" yönüyle ilgilendikten sonra, artık en "içsel"iyle ilgilenmekte olduğunu ortaya koyan, böylece köküne kadar özgün bir temizlik portresini çizen, mikrop olmuştur.

5
Aygıtlar ve Kişisel Yaşamın Gizliliği

1888'de Feydeau'nun[1*] bir oyununda sahnede bir banyo teknesi durur. Genç bir kadın banyo almak üzereyken vazgeçer. Tekne sahnenin orta yerinde kalır. Pek önemi olmayan bir takım gülünç karışıklıklar, yanlış anlaşmalar birbirini izler durur. Bizim için oyunun önemi onlardan değil, çıplaklığın anıştırılmasından geliyor. Bu, 1888'de yüreklilik isteyen bir şeydi. Aynı zamanda, o tarihte, burjuva çevrelerin ev hamamlarının nasıl olacağını yazan bütün kitaplar yıkanmanın kişinin özel yaşamıyla ilgili olduğu konusunda tam bir hazırlık dersi verirler. Yazar da, yasak olanı, kendine göre, doğrular. O yasağı, kıyısından köşesinden görünen dekolte elbiseleri, belli belirsiz açığa vurulmuş mahremliklerle sahneyi, "insanın aklını alacak" bir biçime sokarak işler. Fakat, aynı zamanda, yasağın kuralını da dile getirir: Laurence evde bir banyo odası olmamasından acı acı yakınır. Bir burjuva evinin sofasındaki ılık su dolu o banyo teknesi aynı zamanda oyuna kaba gülünç niteliğini veren şey olur.

Ne var ki, yasak, zamanla güçlenir. Hele 1880'den sonra, yatak odalarına bitişik tuvalet odacıklarını hamama dönüştür-

* Georges Feydeau (1862-1921) Fransız oyun yazarı. Farsla komedi arasındaki yapıtları geçen yüzyılın sonundaki tasasız, gerçeklere gözü kapalı bir varlıklılar çevresini büyük ustalıkla anlatır.

me yolundaki ilk öneriler çok kesindi, çok buyurgandı. Örneğin, bir kadın girdi mi, o yer "kimsenin, sevgili kocanın bile, hatta asıl onun giremeyeceği kutsal bir yere"[2] dönüşürdü. Evin hamamı kesinlikle kişisel bir mekândı, herkes oraya yalnız girecekti. Eşyanın seçimi de, havlu askısından, elbise askısına kadar her şey, hem yardımcı öteberinin işlevselliği hem de içeride yıkanan kimsenin dışarıdan yardım almadan işini görebilmesini sağlayacak biçimde tasarlanırdı. Kişinin özel davranışlarına dışarıdan karışabilecekler böylece uzaklaştırılmış oluyordu: Bazı çekmeceler, hizmetçi ve uşakların erişemeyeceği yerlere konuluyordu.[3] Bakmak da yasaktı: "Oraya hep birlikte girilmez ki..."[4] Girişi engellemek gerekiyordu. Zaten burada da şaşacak bir şey yok. Uzun zamandır böyle bir süreç başlamıştı. Artık, Bayan de Cardoville'in, hanımı yıkanırken yakında bulunup ona destek olan natırları gibi yardımcılar yoktur. Şimdi, aygıtların, çeşitli nesnelerin kullanılması, bunların birbirine uydurulması vardır. Bu çerçevede yıkanan insan tek başına kalmakta, o aletler aracılığıyla kendi kendisiyle ancak bir ilişki kurmaktadır.

Belki o zamana kadar hiç bu derecede kişinin mahremiyeti üzerinde ısrar edilmemişti. Temizlik tarihi içinde mekân, belki hiçbir zaman bu kadar öne çıkmamıştı. Artık gittikçe daha özel bir yer, insanın bir tanık önünde olmaksızın vücudunun bakımını yapacağı, temizleneceği bir yer aranıyordu. O yerin, oradaki nesnelerin belli bir işe özgü oluşu üzerinde daha fazla durulacaktı. 'Bir Oda Hizmetçinin Güncesi'nde Yazar Mirbeau'nun düşüncelerini dile getiren Célestine, bunu kendisinin bir kenara itilmesi gibi görür: "Hanımefendi tek başına giyiniyor, saçlarını tek başına yapıyor. Giyinme odasına girip kapıyı sıkıca kilitliyor. Neredeyse o odaya girmeye hakkım hiç olmayacak."[5] Seçkinlerin temizliğinde yıkanandan başka birinin, kim olursa olsun, uzak tutulması, XIX. yy.'ın sonunda kaçınılmaz bir kural durumuna gelir. Zaten, o

zamana kadar bilinmeyen bazı aygıtların kullanılması da geleneksel hizmetçi, uşak hizmetlerinden vazgeçilebilmesine olanak veriyordu.

Yatak odasının uzantısı

1908 yılında Porcher Firması, elle yapılacak işlemleri sınırlayan, dışandan kanşmanın her türlüsünden insanı kurtaran hizmetlerin reklamını yapar: "Bir kibrit çakmanız, duş ya da banyonuzun, siz üzerinizdekileri çıkarıncaya kadar, hazır olmasına yeter."[6] İlk aşamada yeni su dolaşımı çok önemli bir rol oynar. Önce, su sağlanması gelir. 1870'li yıllardan beri Dhuis ve Vanne Irmakları'ndan sağlanan suyu Seine'in yukarısına taşıyan su kemerleri, Marne Irmağı'nın suyunu Paris ile kaynak arasında bir yerden alan boru hattının yan dallara ayrılması, Montsouris ve Ménilmontant'daki hazneler ve Haussmann'ın gerçekleştirdiği düzenekler, yüzyılın ortasında doğmuş tasarıların somut sonuçlarıdır.[7] Götürülen hizmet bireyselleşebilir. 1870'ten sonra, Belgrand şebekeleri bitince, kullanılabilecek su miktarında büyük değişiklik olur: 1873 yılında günde kişi başına 114 litre su tüketilmiştir.[8] Boşaltmada da değişiklik büyüktür. Ev atıklarının toprak altındaki kolektörlere bağlanması, yeni düzenekler düşünülüp bunların gerçekleştirilmesine olanak verir. Ortada baştan başa temiz ve atık su yollarının geçtiği bir kent ve o kentin biyolojik görünümü için tasarlananlar vardır: "Büyük kentin organları olan yeraltı galerilerinin insan organları gibi, içte kalarak, gün ışığına çıkmadan, işlediklerini düşünebiliriz. Temiz ve bekletilmemiş suyla ışık ve sıcaklık, tıpkı devinim ve bakımıyla yaşamı sağlayan çeşitli sıvılar gibi o galerilerden geçecektir.[9] Kent için yapılan bu benzetme, burjuva evleri için de yapılabilir. Onların da yavaş yavaş her katına su pompalanıyordu ve bu iş

1870'ten sonra hızlanmıştı. Akış miktarı, basınç ve direncin hesabı, bir sıvının dolaşımı üzerinde merkezleşmişti: "Tıpkı hayvan vücudunun işleyişinde olduğu gibi, evlerde su kullanımının işleyişi, şayet her şey öngörülmemişse, çok tatsız kazalara, örneğin su kaçaklarına, geceleyin evi su basmasına, lağım künklerinin tıkanmasına yol açabilir | ... |."[10] Boruların çeper kalınlığı ve çapları standartlara bağlanır. Suyun akış yönü, hangi yolu izleyeceği, kalıcı olarak saptanır. Su, servis merdivenlerinden tırmanıp mutfaklara girer, tuvalet odacığına, apteshanelere yayılır.

Isıtma da mekânı birleştirip toplar. "Şofben" devreye girer ve hafifler. Yeri de değişir. Eskiden büyük konaklarda[11] özel bir yere konurken, artık banyo teknesine yaklaştırılır, işletilmesi daha az zaman alır. La Semaine des Constructeurs* adlı dergi, 1880 ile 1890 arasında bir dizi denemeyi örneklerle anlatır. Burada şofbenin pek çeşitli konumları görülür. Hatta portatif olanı bile vardır; bu, duvardaki su borularına oturtulan "göçebe" bir ocaktır. Fakat 1900 yılına doğru, artık değişmez yerini alır, banyo teknesinin yukarısına[12] asılır; şofbenin evlere böyle yerleşmesini kolaylaştıran, kentte havagazı şebekesinin kurulmasıdır.

Uzun süre kesin bir biçim alamayan ve katlanabilir banyo, yatak-banyo, masa-banyo gibi biçimlerden geçen banyo teknesi üzerinde 1890'dan sonra işlevsel tasarılar hazırlanmasına başlanır. Ancak, önemli nokta, biçimden çok, suyun ve yakıtın getirilmesi yöntemidir. Aynı zamanda, sabun, havlu, silecek gibi şeylerin yıkanan kimsenin elinin altında bulunmasını sağlayacak bir takım sabit raf ve askıların birbirleriyle bağlantılı düzeneği de birinci derecede önemlidir. Her ayrıntı, çamaşır torbasının sıradan görünümü ya da fayans karolu duvarlarda bırakılmış sabun yeri boşluğunun anlatılmasına va-

* İnşaatçıların Haftası.

rıncaya kadar her ayrıntı, sanki bir buluş gibi sıralanır.[14] Nesneler birbirine bağlanır, çift çift düzenlenir, birbirlerini tamamlarlar. Tümüyle kişiselleştirilmiş, bir kişinin kullanacağı bir mekân içinde hareketleri azaltacak ek bir hizmet dizgesi yaratılır.

Nihayet, yıkanma bir de mekân kazanır ve 1880'den başlayarak birkaç katlı binalarda apartman banyosu ortaya çıkar. Mimarın düş gücüne, zeminin gereklerine ya da su borularının dairede geçtiği yollara göre, çeşitli yerlere yerleşerek, dairenin sınırlarını dışa doğru zorlar, adeta "esnektir". Büyük burjuva evlerindeyse, yavaş yavaş banyo yatak odasının bir eki durumuna gelir. Model, yüzyılın sonunda Amerika'ya giden her Avrupalı turistin aklını başından almış olan Amerikan oteli banyosudur: "Müşteriye sadece geniş, tavanı 4-5 metre yükseklikte bir oda vermekle kalmıyorlar, ayrıca büyük bir banyo odası ve bir klozet de var | ... | O harikulade yerde sadece gerekli rahatlıkları sağlamakla kalmamışlar, şaşılacak kadar iyi düzenlenmiş sıra sıra lavabolar da var."[15]

1870'te Kaptan Nemo'nun Nautilus'unda* bir banyo odası –bu, epeyi bir fikir veriyor– olsa da, denizaltı gemisinin sıkışıklıklarına, çağdaş apartmanların sıkışıklıkları da katılır. Bu nedenle, elektriğin yarattığı mucizelere, su dolaşımına, enerji birikimine karşın, banyonun yeri, yatak odası yakınlarında değildir. Nautilus'taki kaptan dairesinin öyle pek kesin olmayan bölüm dağılımında banyoya mutfağın bitişiği düşmüştür. Halbuki, geminin tümü, en zengin gemilerin ölçülerine uyar, yani, banyonun istenilen herhangi bir yere konulmasına olanak verecek gibi, az bulunur bir genişliktedir.[16] Buna karşı, 1885'te la Semaine des Constructeurs Dergisi Boulogne Ormanı Caddesi 30 numarada yapılan konağı pek şaşırtıcı bir

* Jules Verne'in 'Denizler Altında Yirmibin Fersah' adlı kurgu-bilim romanındaki kaptanın ve denizaltının adları. 1954'te yapılan ilk nükleer denizaltıya ABD, Jules Verne'e saygı işareti olarak, Nautilus adını vermişti.

model olarak sunar: İkinci katta, hepsi de yatak odalarına açılan birçok banyo odası vardır.[17] Burada, bir zevk, gösterişli biçimde kendini öne çıkarıp dile getirmektedir. Bu, "istediğiniz kadar bol"[18] sudan alınan zevktir. Mahremliği, kişiye özgülüğü gizlenmeyen banyo odasından alınan zevktir. O zevk, yaşam çerçevesi içinde, burjuvanın özel aleminin genişlediğini belli etmektedir.

O banyoyu kullananlar, yirmi yılda hissedilir derecede artmıştır. 1880'de banyosu olan kiralık bina henüz azdı. Ancak, bir takım örnekler, en çok da Paris'te, yok değildi. Bunlardan bir takım işaretler de çıkarılabilir: 1880'de Oran* Vilayet Konağı'nda valinin dairesinde banyo vardı, genel sekreterinkinde yoktu.[19]. Buna karşı XX. yy.'ın başında bu çeşit tesislerin birbirine benzediği görülür. 1905-1914 arasında Bonnier tarafından sayımı yapılan "dikkati çekecek" binaların[20] hepsinde bu yeni düzeneklerden vardır. Porcher Firması, 1907 yılında 80.000 şofben sattığını bildirir. Nihayet, bugünküne yaklaşan bir burjuva adeti açıkça öne çıkmaktadır.

Yıkanmadan söz edilmesi, bunun yazında yer alması da değişir. Zola, yüzyılın sonunda yazdığı birkaç romanda, uzun süre banyoda kalmış bir derinin kırmızılığından ya da çok ısıtılmış bir hamamın bulantı verici buharından söz eder, banyo teknelerinin hafif kokuları, kollarda, bacaklarda "inci gibi" parlayan damlacıklar üzerinde durur. Bazı hareketlerden kısa, bazı temaslardan uzun uzun söz eder, suyun hareketlerine, hafif çırpıntılarına varıncaya kadar her şeyini yansıtan zevk ve gürültüleri anlatır. Romanlarındaki burjuva kadınların cildi, geceliklerinin ya da sabahlıklarının altında hep biraz yıkanmadan arta kalmış nemi saklar: Örneğin, Nana. Philippe'i banyodan çıkar çıkmaz kabul eder ya da "vücudunu elleriyle yoklayarak yıkar, sonra da aynanın karşısına geçip iyi-

* Cezayir'de liman kenti ve aynı adlı aşıyan ilin merkezi. Arapçada:Uahran.

ce kendisini inceler[22] Bourget'nin* Cosmopolis (1893) adlı kitabındaki Sténo'nun yani kontesin de sabahları iyice yıkanıp[23] kanını düzenli olarak "kırbaçlaması" da aynı biçimde gerçekçi bir görünümüdür. Buna benzer bir başka sahne, Rachilde'in[24] 1884 tarihli Venüs'ünde Silvert'in sudan yeni çıkmış Raoulela vücudu henüz ıslakken buluşmasıdır. Yıkanma sahnesi artık akademik bir anlatı olmaktan çıkıp yapmacıksız, olağan bir nitelik kazanmaktadır. İstek uyandırıcı gücünün alt edilemezliğine karşın, şimdiden, dümdüz, seçkinlikten uzak ve herhalde daha "doğal" bir imge olmaktadır. Bir ayrıntının, derinin üzerinden kayan ya da derinin üzerinde kuruyan su gibi, ıslak kokularını kremlerin, çiçeklerin kokularına katan sabun gibi beklenmedik bir ayrıntının insanın karşısına çıkardığı gizliliği, mahremiyeti yakalatan bir imge. Aynı zamanda, yıkanmaya karşı duyulan merak da öne çıkarılıyor. Hem derhal ortaya çıkabilecek bir heyecan, hem kaçamak bir bakışla yetinme; basit, aynı zamanda gizli; teklifsiz, aynı zamanda saklı bir yakınlık, bütün bunlar bir arada yazınsal yapıtlarda yer almaktaydı. Vücuda gösterilen bu gizli özenin, bakımın yazında bol bol dile getirilişi, hiç değilse, XIX. yy.'ın en sonunda, ayrıcalıklı çevrelerde banyonun yayılmış olduğunu gösterir.

Hücrelere sığdırılan yıkanma

Öteki çevrelerde yayılma çok farklı olur. Kurallar, orada buyurgan yollardan geçer: Orada insanın kendi içinden gelen temizlik gereğinin güvene ve zevke karıştığı kişisel, mahrem mekânların birden çoğalıvermesi diye bir şeye rastlanmaz.

* Paul Bourget (1852-1935) Fransız romancı, şair, deneme yazarı. Varlıklı kesimleri anlattığı sağlığında eleştirilmişse de, bugün yapıtları döneminin tanığı olarak değer taşımaktadır.

Orada çok belirli bir kesimin, kendisinin dışında edinilmiş bir takım işaret ve ölçütleri benimsemesi yolunda gösterilen çok eğitimsel bir kararlılık vardır. Bilgiyi bir çevreden bir çevreye aktarma ilkesi yeni değildi. XIX. yy.'ın ortasında karşılaşılan "sefaletin süslenip püslenmesi"[25] bunu somut olarak göz önüne serer. Fakat, Pasteur'ün buluşlarına bağlı olarak alınan önlemlerin sıkılığı, su şebekesinde yapılan değişiklikler, aygıtların çeşitlenmesi, söz konusu bilgi aktarımının koşullarını da değiştirmiştir. Halkın temizliğinden beklenen sonuçlar da yeni bir şey değildi: Düzen ve sağlık bekleniyordu. "Fakir insanlar, yani yıkanmayan işçilerin büyük çoğunluğu | ... | için bu, "yitirilmiş onca güç ve canlılık"[26] demekti. Öte yandan, abartmalar da artmıştı: Saptanmış kuralı aktarmak demek, her şeyden önce, işçi, asker ve öğrencilerin, 1850 halk hamamlarının hedeflediği –hiçbir zaman da tam olarak erişemediği– bütün o kesimin "korkutucu kirliliği"ne[27] karşı savaşım vermek demekti.

Nihayet, bunlara bir de gittikçe daha becerikli biçimde dile getirilen bir baskı eklenir: Bu işe ayrılan vakit ve su tüketimini sınırlı tutarak elden geldiğince çok kişinin yıkanması sağlanacaktı. Gerek temiz gerek kullanılmış suyun dolaşımı henüz iyice belirli bir yola oturmamıştı. Halkın temizliği de bundan bağımsız olamazdı. Bu durumda banyonun kendisi bir sorun yaratabilirdi: "Alışılmış yönteme göre, banyo teknesi içinde yıkanma, işçi kütlesi için, fazla zaman alır ve fazla pahalıya mal olur | ... |."[28] Geniş çevrelere ulaşmak, gereğinden ağır yatırımlardan kaçınmak, yıkanma işlemini sadece gerekli temizlenmeye indirgemek, bütün bunlar doğruluğu saptanmış ereklerdi. Erekler bu olunca, kalabalık için öngörülmüş sokak hamamlarının halk temizliğine gerekliliği açıkça görülür. Erekler bu olunca, bir halk hamamında mekân ve araçlar da çok belirli biçimler alacaktır. XIX. yy.'ın ikinci yarısında yeni bir model belirir: Suyun içine girme yerine, fışkırtı-

lan suyla yıkanılacaktır, yıkanan kişi uzanacağına ayakta duracaktır. Bu buluş, ordu gibi, hapishaneler gibi, toplu halde yaşanılan çevrelerden gelmişti.

Su tedavilerinde kullanılan duşu ilk kez 1860 dolaylarında özenlice sınırlayıp "yağmur gibi" bir suya dönüştürenler, askerler olmuştur.[29] Bir sıraya dizilme, disiplin, toplu ve düzenli hareket gibi davranışları içerdiği için, bu yeni yöntem çekici gelmişti. Erlerin her biri, önceden saptanmış bir düzene göre duşun altına giriyor, duşa dışarıdan bir el kumanda ediyordu. Dunal, ilk girişimi, 1837'de Marsilya'daki 33'üncü hudut alayında gerçekleştirir. Askerler, birkaçı bir arada olarak düşey bir fıskiyenin altından geçerler: "Erler, birinci odada soyunuyor, ellerinde bir kalıp sabunla, üçer üçer sulama borusunun altında duruyorlar. Tepeden tımağa yıkanmalarına üç dakika yetiyor. İlk üçlü çekildikten sonra, yine önceden hazırlanmış olan bir sonraki üçlü geliyor ve böylece sürüp gidiyor."[30] Bununla yeni bir formül ortaya çıkmıştır. Dunal, 33'üncü hudut alayının Corderie avlusuna tahtadan bir baraka yaptırır, erler orada yıkanırlar. İlk sağlık duşu, budur. Fakat, düzenlenmesi henüz iyice oturmuş değildir. Böyle manga manga yıkanmaya gidişlerde fazla dalgalanmalar, fazla hareket oluyordu: Erler, küçük topluluklarla ortak duşun altına giriyorlardı, burun burunaydılar, birbirlerinden rahatsız oluyorlardı. Düzen "daha iyi" olabilirdi.

1876'da hâlâ herkes için tek tip olan yıkanma, 69'uncu piyade alayında, yöntemin bireyselleştirilmesi yolunda yönlendirilir. "Her er, çinko bir leğen içinde ayakta duruyor; leğende ayakları örtecek kadar su var; bir tellak suyu yukarıdan aşağıya doğru erin üzerine fışkırtıyor. Böylece 1300 erlik alayın tümü, on beş günde, kişi başına bir santime yıkanabiliyor."[31] Tellak, erlerden biri olurdu ve bir merdivenin tepesine çıkıp yıkanma süresini ve suyun doğrultusunu ayarlardı.

Kısa bir süre içinde sistem yine değişir. İşin daha hızlı bitirilmesi amacıyla, yıkananların her bir dizisinin karşısına bir dizi de aygıt yerleştirilir. Bu, piyade alayının düzeneğinden birkaç ay sonra, Rouen Hapishanesi'nde denenir. Sabit bir su fışkırtıcı vardır. Kabinler üst üste oturtulmuştur; suya "dışarıdan" kumanda edilir, yıkananlar "dalgalar" halinde gelir, giderler. İnsanların ve suyun akışı birbiriyle çakışır: "Sekiz bölümle, bir saatte 96-120 mahkûm ve tutuklu yıkanabiliyor. Su harcaması 1500-1800 litre dolaylarında; bununla ancak 6-8 banyo teknesi doldurulur."[32] Askerlerin soldan sağa, önden arkaya dizilişlerini düzenleyerek mekânları minik karelere ayırıp tarayan disiplin sistemi, böyle bir çerçeve içinde, kendine "geç" bir karşılık bulmuş oluyordu. Oysa, XVIII. yy.'dan beri ordu, birbirini izleyen sıkışık düzen, hiza alma, intikal ettirme[33] gibi bu toplu çalışma yöntemini bilirdi. Sağlık bakımı yavaş yavaş toplum içinde daha yüksek bir konuma oturunca ve herhalde değişik arazi çeşitlerinde borularla duş ağızlarının birbirine uydurulmasını tasarlama gibi güçlüklerle karşılaşılınca, bütün bu örgütlenmenin temizlik aygıt ve avadanlıklarıyla yeniden düşünülmesi gerekmiştir. Her ne olursa olsun, 1880'den sonra örnek, tek kişilik kabinli duş olmuştur. Birçok hapishane bunun kullanımını yönetmeliğine almış ve kışın ayda bir, yazın iki kez duş yapılması kuralını[34] benimsemiştir. Yüzyılın sonunda, asker ocağında da uygulama hemen hemen bunun eşidir: "On beş günde bir yağmur yıkanması ve haftada bir ayak yıkama."[35] Bu düzen, yavaş yavaş yatılı okullara da girer: 1910 yılında 109 liseden 69'unda, 47 kız lisesinin de hepsinde duş vardır.[36]

Aynı düzen, ufak tefek ayrımlarla, duşlu halk hamamlarınca da uygulanmaya başlar: Daracık kabinler, birbirine yakın duşlar. Su da, vakit de hesaplı kullanılır. İç yapılar da hafiftir: Örneğin 1879'da Paris'te Saint-Jacques Sokağı'ndaki düşkünler yatakhanesinde yıkananları birbirlerinden duvar değil,

perde ayırır.[37] Depeaux'nun 1900 yılında Rouen'da dok işçileri için yaptığı tesiste yıkananı dizlerinden omuzlarına kadar gizleyen ince yarım kapılar[38] bu işi görür. Bu sistemlerin boruların dağılımı ve kabinlerin tek kişilik oluşuyla yetinilen kesin bir "işlevsellik" taşıdığı görülüyor: "Tanımına uyması ve gerçekten toplumsal, halka yönelik hijyen amacını gerçekleştirebilmesi için, böyle bir tesisin göze hoş görünmekle birlikte, gereksiz mimarlık inceliklerini içermeyecek, basit koşullarda gerçekleştirilmesi gerekir."[39]

Böylece halkın da "mahrem" mekânı oluşmuştur, ama bu, basit geometrik bir biçimdir. Belirli bir ortama ya da kişiye bağlı olmayan, bir yerden alınıp bir başka yere taşınırsa herhangi bir eğretilik göstermeyecek olan, anonim bir mekândır. Önemi, yalnızca, rakamla belirtilmiş hacminde görülen bir mekân.

Burjuvanın apartman banyosuyla halk hamamındaki duş, iki ayrı temizlik biçimini gösterir. Bir araç olarak su, her ikisinde de bulunur. Ancak, ikincisinde, halkın inatla direnişine karşı zorlama olarak dışarıdan kabul ettirilmiştir. Kişinin yıkanırken yalnız olması, halkın duşunda da sağlanmıştır ama, bu, kişiliği olmayan bir yapı içindedir. Elbette yıkanma da vardır ama, o da kişinin evinden uzakta bir yıkanmadır. Bu ikinci çeşit temizlik, fakirin temizliği, yıkanmayı yatak odasının bitişiğine getirecek olan sürecin tersini gösterir. Aynı zamanda, kişiye özel olarak ayrılan yerin kişiliksiz bir hücreden başka bir şey olmadığını da gösterir. O hücre, ileride başka şeyler doğuracağı düşünülmüş "boş" bir yapıdır. O geometrik biçimden, başka işaretler doğacağı düşünülmüştür. Fakirin temizliği, her şeyden çok, en sade anlatımına indirgenmiş, çok uzak bir geçmişten gelse de, bugünün temizliğinin öncüsü olan bir formülü, vücudun tüm yıkanmasını açıkça belirlemek için kotarılmış bir mekân, yalnız o amaçla hazırlanıp fazlalığa yer bırakmayan bir mekân formülü verir.

Çeşitli güçler

İçinde bulunduğumuz döneme çok yakın, ama yine de dönemimizden çok değişik olan bu son iki örnek, yani burjuvanın apartman banyosuyla halkın sokak duşu, temizliğin tarihsel sürecinde etkili olmuş güçlerin en önemlilerinden ikisini ortaya koyar.

Bunlardan birincisi, suyun özgül işlevidir. Halk duşlarının daracık hücreleri çeşitli denemelerden sonra ortaya çıkabilmiştir. Kanalizasyonlar, fışkırtma düzenekleri, dağıtımlar, bütün bunlann, bir süre, başka yerlerde uzun zamandır kullanılmakta olan, sıra, dizi gibi, bireyselleştirmeyi amaçlayan bir yapıya engel oldukları anlaşılıyor. Su, kendisine özgü, kullanımı için gerekli bir takım işletilme biçimlerini zorunlu olarak kabul ettirir. Su "direnir". İnsanın düşlemi, yaratıcılığı onunla harekete geçer. Daracık kabinlerin tereddütlü, arayışlı bir çalışma sonucu gerçekleşmesi, bunun tek örneği değildir. Halk duşlarının tanınmaya başlamasına rastlayan yıllarda başka öneriler de getirilmişti: Paris'te 1885'ten sonra yapılan sıcak sulu yüzme havuzlarının ilk amacı temizlikti. Bunları tanıtan Christman ısrarla bu temizlik işlevi üzerinde durur. Söz konusu havuzlar "ucuza yıkanma"[40] olanağı veriyordu ve özel bir etkinliliği vardı: Suyun içinde uzun süre kalma, birikmiş kire karşı da etkili oluyordu. Yüzmek, yıkanmakla eş tutuluyordu. Yüzmedeki fiziksel devinimin hijyene iki yararı olduğu ileri sürülüyordu: Paris Temizlik Kurulu, XIX. yy.'ın sonunda Christmann'ın tasarısını izlerken bunu sade bir biçimde açıklar: "Tekne içinde yıkanmak sağlığa iyidir ama, havuzda yüzme ona yeğlenir, çünkü, insan havuzda hareketsiz durmak zorunda değildir ve yüzme, devinimleriyle, on kat olumlu sonuç sağlar."[41] Böylece, sokak duşu, suyun birden çok işlev yürüttüğü karma tasarılarla yan yana görülür: O birden çok işlev arasında kasları çalıştırma, deriyi rahatlatma olduğu

gibi, toplumsal açıdan, insanların bir araya gelmesini sağlama da vardır. Yani, bu dışarıdan zorlama temizlikler çerçevesinde, birbirinden ayrı olarak ele alınması gereken pek çok içiçe geçmiş durum vardır. "Modern" temizlik, bugünkü yapısını almadan önce, kendine benzer bir takım uygulamalardan ayrılmak, uzaklaşmak zorunda kalmıştır; işte geçen yüzyılın sonundaki yüzme havuzu, fakirin o "karışık" suyu, ayrılan iki yolun bize uzakta kalan ucudur.

Seçkin çevrenin temizliğine gelince, aynı anda ikinci bir gücü ortaya koyar: Bu hiç sonu gelmeyen bir gereğin, bir isteğin artışıdır. Elbete, burjuvanın banyosu için ayırdığı mekân, her ne kadar bizim bugünkü alışkanlıklarımızı belirlemeye başlamışsa da, onların bir başlangıcıysa da, temizlik tarihinin sonunu göstermez. Hem kendini ortaya çıkaran hem gizli kalan seçkinliğin kuralı, gittikçe daha çok işlenir, geliştirilir, fakat bir türlü tam saptanmaz. Kişinin kendi üzerindeki özbaskıları, zamanla, yavaş yavaş kararsız örnekler izleyerek artar. O örnekler de sabit değildir, yer değiştirir. Geçen yüzyılın sonundaki burjuva temizliği, henüz bugünün burjuva temizliği değildir. 1880 yılında bir insanın her gün yıkanması düşünülemezdi: "Doktor tavsiyesi olmadıkça her gün yıkanılmamalıdır."[42] Yıkanmanın insanı gevşettiği yolundaki eskiden geçerli olan görüşlere göre suya az çok hesaplı, usçul bir nitelik yüklenmesi, öte yandan da temizlik gereklerinin gittikçe değişmesi banyoya belli bir sıklık getirmiştir ama, bu, hâlâ bugünkü sıklığın çok uzağındadır. Pasetur'ün buluşları ve onların sonuçları bizim sorularımıza hâlâ açık yanıtlar verse de, uygulamalar sürekli olarak değişmektedir.

Ne var ki, XIX. yy.'ın sonundaki temizlik, günümüzün temizliğini anlamada bize yardımcı olur. Çünkü, vücudun görünmeyen yönüyle çok ilgilidir, kişisel duyulanmalara dayanır, bir de daha o zamandan gelişmiş bir usçullaştırmadan yararlanır. Bu anlamda, günümüzün temizliğinden önceki son

büyük aşamayı gösterir. Onunla, bir tarih son bulmaktadır. Bu, derinin en görünen kesimlerinin olduğu kadar en gizli kesimlerinin de tümüne varabilmiş bir temizliğin tarihidir. Uzun bir yol, böylece, gözlerin görmeye alışık olmadığı bir noktada bitmektedir.

Fakat, öte yandan, böyle bir yolun yine bizimkinden ne kadar farklı bir temizliğe vardığını açıkça kabul etmek zorundayız. Bugün, merkezde, en önemli noktada psikolojik bir sürecin yer aldığını görürüz. Mahrem mekân iyice yerine oturmuştur. Bu yerleşmede "kendinize bakınız" ilanlarının, tüketime yönelik düşlerin, kendini daha iyi hissetme yolunda gösterilen özenin etkisi çoktur. Bu arada insanın kendine gösterdiği özen, dikkat bir yandan gittikçe içe, mahrem olana dönerken bir yandan da yalnızca hijyenik yararla bağlı kalmayıp çok dışa dönük, açıklamalı bir nitelik kazanmıştır. Kişinin gözlerden uzak, yalnız kaldığı ev banyosu, elbette, kendine hayranlığını, özseverliğini kapıp koyvereceği bir mekân olmuştur. O mekânda "haz" da kendini dile getirmektedir. Ayrıca bunlara "daha iyi yaşama"nın kuralları gereği diye sunulan, düşle gerçek arasındaki ince karışımları sürdürebilmeyi amaçlayan birçok madde ve nesne de eklenmiştir. Reklamcılar, karmaşık, büyüyü andıran kimyasal cambazlıklanyla, yıkanma eyleminin içinde atlarını oynatırlar. Yıkanma onların elinde, onlara tabi bir şeydir. Onların verdiği biçimi, görünümü alır. Emek sonucu, dikkatle dile getirilen hijyen açıklamalarının yerini, artık kişiselleştirilmiş değerler, bir çeşit hazcılığın –çoğu zaman ısmarlama olarak– öne çıkarılması almıştır. Günümüzün temizliğinin daha iyi anlaşılması için, dikkatleri çağdaş bireyciliğin ve tüketim olaylarının üzerine çevirmek gerekir. Herhalde, o temizlik, burada anlattığınız temellerin uzağına kaçmıştır, hatta bazen onlara tepeden bakıp alay etmektedir.

Sonuç

Burada en eski temizlik olarak seçtiğimiz, yalnızca vücudun görülür bölümlerini yani yüz ve elleri hedef alan temizliktir. Temiz olmak demek, derinin sınırlı bir bölgesini, giysinin dışında kalan, karşıdan bakanın gördüğü bölgeye bakım ve özen göstermek demektir. Ortaçağ'da soylu çocukların nasıl davranacaklarını yazan görgü kitapları şundan başka bir şey söylemezler: Eller ve yüz temiz, giyim derli toplu olacaktır, bitler, pireler nedeniyle fazla göze batar biçimde kaşınılmayacaktır. Ne giysinin "altta kalan kesim"inden ne derinin herhangi bir duygulanımından söz edilir. Özel, kişisel bir duygu ile ilgili bir anıştırma yoktur. Ortaçağ'da vücut temizliği diye bir şey vardır ama, bu, öncelikle üçüncü kişilere, tanıklara seslenen bir temizliktir. Gözün doğrudan doğruya gördüğü ile ilgilidir. Fiziksel temizliğin eski yüzyıllardaki bu edimleri böylece bir toplumsallık dokusu içinde oluşmuştur. Geçmişi incelendiğinde, o edimlerin yasasını koymakta vücudun göze görünür bölümlerinin ve başkasının o vücuda bakmasının ne kadar etkili olduğu öğrenilir.

Görülene tanınan bu eski ve sürekli ayrıcalık, anlaşılabilir bir şeydir. Herhalde burada, en sezgisel, en "doğallıkla" inandırıcı olan, aynı zamanda kesinlikle dile getirilmesi en kolay standartlara uydurulabilecek şey, görmedir. O standartlar, temizliğin işaretlerinin habercisi olur, temizliğin işaretleri birkaç

sözcükle açıklık kazanır. Temel kurallar adeta "saydam"dır; bakmak yeter.

Yine de bugün, o çeşit işaretlere daha iyi bir yaklaşım, ancak yıkanmanın Ortaçağ'da oynadığı sınırlı ve çok özel rolü kavramakla olabilir. Ortaçağ' banyosunun getirdiği uygulamaların bizimkilerden ne kadar değişik olduğunu iyice görmek gerekir. Hamamlar ve banyolar Ortaçağ'da da vardı ama, bunlar hijyen amacı güden yerler değildi. Tümüyle özgün bir takım hazlarla ilgili istekleri karşılamaya çalışırlardı. Çoğu zaman gerçek birer gereksinim olan ılıcalar dışında, Ortaçağ hamamının verdiği, meyhanenin, genelevin, serseri batakhanesininkilerle aynıdır. Karışıklık, gürültü patırtı buralarda eksik olmaz. Su buharının egemen olduğu ve teknenin ılık ıslaklığının yatak odalarında, yataklarda sürüp gittiği o yerler, hep, niteliği açıkça anlaşılmayan zevk yuvaları olmuştur. Banyonun cinsel hazları çağrıştıran yönü, yıkama eylemini geride bırakmıştır. Yıkanan kişiyi, temizlenme eyleminden çok, fiziksel "sarsılma"lar ortamı olan su çeker. Nihayet, işin oyun yönü, hatta kösnüllük, derinin durumundan daha büyük önem taşır.

Vücut temizliği tarihi, zaman içinde, suyla ilgili âdetlerin, hatta suyla ilgili olarak tasarlananların çeşitliliğini ve eski simgelerle bugünün simgeleri arasındaki uzaklığı gösterir. Demek ki, Ortaçağ'da yıkanma vardır ama, gerçek amacı temizlik değildir. Günlük yaşamda önemli olan akça pakçalık, çehre ve ellerden öteye gitmez. Su, gerçekten kişisel olanın sınırlarından içeri girmez.

Ancak, aynı temizlik tarihinin gösterdiği bir şey daha vardır ki, bu da, beklenenin, istenenin, vücudun gizliliğini, gizli kişiselliğini arttırmak olasıdır. Daha Ortaçağ'ın sonunda, fiziksel temizliği görülenin ötesine taşıyan özbaskıların ağırlığının belli belirsiz arttığı doğrulanmıştı. Bu, duyulanmaları incelten, en az dile getirilenlere varıncaya kadar inceltip farklılaştıran

bir uygarlık işleyişinin gelişimidir. Fakat, bu çeşit işaretlerin biçim değiştirmelerine, zenginleşmelerine karşın, yine de bizimkilerden çok uzak olduklarını belirtmek gerekir. Örneğin, XVI. yy.'da anlatılan fiziksel temizlikle Ortaçağ'daki arasında açık bir ayrım vardır. Oysa, bu ayrım, suyun yeni bir kullanım biçimi bulmasından ileri gelmez. Bu değişiklik, yıkanmaya bağlı değildir. Bu durumda temizlikle yıkanma arasında bağ olmadığı görülüyor. Değişikliği yapan, uzun süre, her şeyden önce, çamaşırın yeni bir kullanım biçimi olmuştur. Daha XVI. yy.'da vücutla doğrudan temasta olan kumaşların yani iç çamaşırı kumaşlarının ele alınması temizliğe o zamana kadar bilinmeyen bir alan vermiştir. Böylece, giyimin dış ve iç katmanları arasındaki ayrım, onu izleyerek de ince kumaşlarla kalın kumaşlar arasında daha nazik bir ayrım ortaya çıkmıştır. Deriye değen kumaşların niteliği de ısrarla daha hızlı değişmesini sürdürmüştür. Bu çamaşırın kullanımıyla derinin duyumları daha anlatımlı, terin algılanılışı daha canlı olur. Vücudun gizli kalmış yerleri değişik bir dikkat çeşidi uyandırır. Gariptir ki, temizlik duygusunu değiştiren, bir dizi "kuru" uygulama olmuştur. Bu kuru uygulamalar da göze seslendiği, bakışa tümüyle yeni keskinlik ve derinlik verdiği için, çok önemlidir.

Erkeklerin purpuanından ya da kadınların entarisinden taşıp görünen çamaşır, gizli bölgelerden yüzeye çıkan bir işaret gibidir. Gizli, kişisel olan şey, yavaş yavaş, görünen şeyin yoluna sapar. Bu çeşit temizlik, XVII. yy. Fransası'nda çok tutunur ve sahne gösterisinin tüm kaynaklarını harekete geçirir. En belirgin anlatımını saray çevresindeki uygulamalarda bulur. Orada, giyimin belirli işaret ve ölçütleri çoğalır, kumaşlarda hangisinin hangisi üzerine giyilebileceğini saptayan kurallar oluşur. Göz aldatıcı görünümlere bir incelik gelir; dantel-ler giysinin "alt"ını, saklı kesimini hafifletir, uzatır. Nihayet, çamaşırın dokunuşu da değişiklere uğrar; keten, serj ya da

kenevir bezinden yapılan çamaşırların renkleri, atkı ya da çözgülerin zarifliği toplumsal seçkinliğin ince uyumlarının oluşmasında rol oynar.

Çamaşırın beyazlığının ve çamaşır değiştirmenin cilt temizliği yerine geçtiği bu derli toplu oluş, özellikle XVII. yy.'da suyun az çok dışlanmasıyla atbaşı gittiğinden, bizim için daha da önemlidir. Herhalde, vücudun işlemlerinin ve işlevlerinin imgesinin ileride temizlik tarihinde tutacağı yer, en çok bu noktada belli olur. O yüzyıl Fransası'nın seçkinler çevresi için, suya girmiş insan vücudu, sıvı tarafından ele geçirilmiş, orası burası şişmiş bir kütledir. Vücudu delikli bir kılıfla sarılıdır. Etleri su çekmiştir. Gözeneklerin hepsi birer açık kapı, organlar birer su tasıdır. Ne olduğu pek açık belirlenmeyen birçok böyle örnekten söz edilir. Hastalık bulaşmaları bile o çeşit bir dizi tabloya konu olur. Su, hastalıklı kişilerin vücudunu istila eden ve bir türlü baş edilemeyen o zehirlere benzemez mi? Artık yıkanma tehlikesiz bir şey değildir. Hatta, üstelik deriyi tümüyle "açık" bıraktığı bile söylenebilir. Önceleri, vebanın ve öteki salgınların halkı kırıp geçirmesine bir açıklama diye zihinlerde oluşan 'süzülme'nin basitleştirilmiş, usçullaştırılmış bir biçimi, sonradan, sınır kapıları açık bırakılmış bir vücut imgesinin doğmasına yol açmıştır.

Her ne olursa olsun, XVII. yy.'ın bu daha "yaygın" ve daha "derin" olan temizliğinde çelişki eksik değildir. Bir yandan vücudun saklı bölgelerine uzanır, öte yandan bakışın işlevini arttırır. Bir yandan daha gizli kapaklıdır, öte yandan, o zamana kadar olduğundan daha çok, gösteriye yöneliktir. Görünür olan, göze seslenen şey, o yüzyılın temizliğiyle, bugüne kadar aşılmamış bir egemenlik elde eder. Şunu yinelemek gerekir ki, böyle bir âdet, hareketlere, davranışlara, giyim kuşama sahne gösterisi niteliği yükleyen bir saray toplumuna pek uygun düşmüştür. Dış giysiden taşan o kumaşlar, çamaşırdaki

–bir yandan kişiselliğe daha fazla pay ayırırken bir yandan da ölçütleri tüm çevre tarafından benimsenen– o yenilikler, bütün bunlar, daha önce rastlanmamış biçimde dış görünümü kullanma, işletme olanağını verir.

Şu halde, görülen böylesine üstün tutulurken "modern" bir temizliğin nasıl doğabildiğini de yinelemek gerekir. Bu, çamaşırın işlevi zayıfladığı için böyle olmamıştır; tam tersine, XVIII. yy.'ın sonunda ve XIX. yy.'da kentsoylular hafif kumaşlardan yararlanmayı, beyaz renkle çeşitli düzenlemeler yaratmayı arttıracaklardır. Fakat, daha başka şeylerin değeri yükselir; başka ölçütler "görünmeyen"in temizliğini öne çıkaracaktır. Gerçek dönüşüm, kesin değişikliği getiren, sağlık gerekçeleridir: Artık dış görünüş, yerini sağlıkça güçlü olmaya bırakır. XVIII. yy.'ın sonunda burjuvazi yeni bir gücü amaçlayarak derinin temizliğini kuramsal biçimde yorumlar. Vücuda daha fazla hareketlilik vermek için gözenekler özgür bırakılacaktır, hatta, lifleri, sinirleri güçlendirmek için soğuk su bile kullanılacaktır. Temizlik "özgürleştirir" ve güçlendirir; bunun için de, sıklaştıran, sertleştiren bir suya gereksinim vardır. Sadece "dış" kanıtlar yetmediği gibi, artık çamaşır değiştirmek de yetmez. Uyarma, kamçılama işlevini yüklenmiş bir sıvının deriye ulaşması gerekir: Giysinin örttüğü kesimler elbette yıkanacaktır ama, bunun amacı güçlendirmektir. Gerek su, gerek vücut artık zihinde sertleşme kurallarına göre bir biçim alır. Bütün bunlar, yineleyelim ki, kişiye özgü, mahrem olanın bu yavaş yerleşme süreci içinde hijyenin nasıl usçullaştırılacağını gösteren sezgisel imgelerdir. Hatta, XVII. yy.'ın büyük ölçüde dış görünüme dayalı temizliği ile XVIII. yy.'ın gizli güçleri işleyen temizliği arasındaki ayrım, ancak simgesel düzeyde kalır. Bu, belki kendini gösterme inceliklerine bağlı aristokrasiyle "güçlülük, canlılık" icat eden burjuvazi arasındaki ayrım kadar simgeseldir. Sahne kuralları ile kuvvet kuralları karşı karşıyadır.

Yani XVIII. yy.'ın temizliği, toplumsal anlamlarında "örnek" bir temizliktir. Aynı zamanda, düzenli olarak bilime dayanmasında, bilimin işlevsel doğrulamalarına dayanmasında da "örnek" bir temizliktir. Temizliğin, organik kaynakların verimini arttırması nedeniyle, kesin bir fiziksel yararı olduğu düşünülmektedir. XVIII. yy.'ın sonunda karşılaştığımız bu kuramsal yorumlar, yeni bir açıklama getirmiştir: Temizlik bilimle yasal bir konum kazanır. On-yıllar boyu bu ilke, dile getirilen işleyişler başka başka da olsa, değişmeyecektir. Temiz olmak, vücudu koruyup güçlendirmek demektir. Temizleme, işlevlerin iyice yerine getirilmesini sağlar ve onları pekiştirir. Öne sürülen nedenler, fizyolojik nedenlerdir. Derinin enerji bakımından yüklendiği işlev, kirin engelleyici, tıkayıcı sıkıntısı, çürüyebilir maddelerin taşıdığı tehlike, bütün bunlar, yıkanmanın kuramsal alanını oluşturur. Mikrop korkusuyla atılan adımlarsa, sürecin son noktasıdır: Daha iyi korunmak için yıkanmak gerekir.

Uygulamaların bir süre sınırlı ve ikircikli olmasına karşın, XIX. yy.'da egemen olan böyle bir bilimsel söylem, hiç değilse şu rolü oynamıştır: Gittikçe daha az göze görünür olan bir temizliğe "elle tutulur" bir yararlık yüklemiş, ayrıca da tümüyle içselleştirilmiş ve amaçladıkları şeyin "en alt basamakta" olmasından ötürü zor formüle edilebilen gereklere de işlevsel bir anlam vermiştir. Bu "göze görünmez" temizlik, anlatımını, iyi biçimde, mikrop avında bulur. Bütün o bilimsel nedenler, bütün o yavaş yavaş oluşmuş kanıtlamalar, öncelikle toplumsal bir nitelik taşıyan ama yine de, belli belirsizin sınırlarında dolaştığı için dile getirilmesi zor olan sürekli bir uyanıklığı somutlaştırır. Elbette böyle bir bilginin içinde gerçeklik vardır. O bilgi, rolünü gerçek, üstelik önemli, buluşlardan da alır. Fakat, o bilginin inandırma yöntemlerini incelersek, gittikçe daha çok kişiye özel olmuş o temizliğin önce dayanacağı nedenleri arayıp sonra olağan bir alışkanlığa nasıl dönüştü-

ğünü iyice görürüz. Burjuvazinin, halk sınıflarını bu çeşit yöntemlerle yüreklendirmesi, böyle yöntemleri yayar ve doğrular: Temizlik yalnızca insanı "dirençli" kılmaz, aynı zamanda bir "düzen" de sağlar. Erdemlere katkıda bulunur. Derinin temiz tutulmasının, yıkama disiplininin ruhsal, düşünsel alanda bir takım karşılıkları vardır: Alman sonuç, elbette fiziksel açıdan göze görünmez ama, içgücü bakımından etkilidir. Herhalde, uzun bir süreç, en görünürden en gizliye giden, kişisel mekânın derinliklerine inen mikrobu silip süpüren bir temizlikle son bulur.

O uzun süreci daha belirginleştiren, etkileyen başka etmenler de olmuştur. Göze görünmez bir derli topluluğu işleyen hareketlerle, yavaş yavaş özel mekânlar yaratılır. Yerlerin konum ve dağılımı hareketlenir. 1680 yılında Rahip De Choisy'nin (Bkz. I. bölüm, 3. altbölüm) odasına bitişik bir temizlenme, giyinme bölümü yoktur. Zaten, rahibin temizliğiyle ilgili olarak yaptığı, düzgün sürme, yüzüne yalancı ben oturtma, gömlek değiştirme, silinme, terini kurutma gibi işlere o çok amaçlı mekân yani yatak odası yeter. Konaklarda ve büyük evlerde vücut bakımına ayrılmış özel mekânlar ancak, aristokrat çevrelerin, temizlik ve giyimi gösteri diye kabul etmeleri iyice geride kaldığında, XVIII. yy.'da, yapılabilmiştir. Fayans kaplı, güğümlü, seyrek de olsa bideli tuvalet odacıkları, daha gizli, daha kişisel olmaya başlamış bir temizliğin mekânıdır. Seçkin çevrelerin temizlik mekânları, tıpkı yüzeyden derinliğe inen temizlik eyleminin kendisi gibi, yayılır ve özgünleşirler. Nasıl temizlenme eylemi genişliyorsa, bir de özgün mekân oluşmaktadır.

XIX. yy.'ın sonlarında, zorunlu olarak uyulması gereken bir kural ortaya çıkar: Gerek giyinme odalarının gerek ev ve apartman banyolarının birer kapısı olacak ve bu kapı kesinlikle kapalı tutulacaktır. Artık, tüm gizli noktalarına varıncaya kadar özen gösterilen cildimizle yaşamın geri kalanı arasına

bir uzaklık girmiştir. Aynı zamanda, henüz açıkça dile getirilemeyen bir yıkanma hazzı da, o yıllarda, iyice yerine oturmuş olur.

Nihayet, bunları gerçekleştiren gücün başka mekânları da, özellikle mimarlık biçimleri, iletişimleri ve sıvılarının dolaşımıyla kentleri nasıl değiştirdiğini görmek gerekir. Vücuda gösterilen özen, hem toprağın altının hem de kentlerin hava sahasının yeniden yapılanmasını gerektirmiştir. Kuşkusuz, XIX. yy.'da kent düzeninin yenilenmesinde en önemli etmenlerden biri su olmuştur. Suyla birlikte, yerleşim yerlerinin hem beslenmesi hem "solunması" sarsılmış, değişmiştir. Yani temizlik, kentlerle ilgili yaratıcılığı, teknolojiyi ve aynı zamanda kentlerin çok ince kanallara aynlmaya gösterdiği direnmeyi de etkilemiştir.

Kısaca, temizliğin tarihinde iki kutupluluk egemen olmuştur: Batı toplumu içinde, kişinin öz malı olan fiziksel bir dünyanın meydana gelişi, o dünyanın genişlemesi, sınırlarının iyice belirlenip yabancının bakışlarından uzaklaşması bir yandan, öte yandan da –böyle bir tarihsel süreç dümdüz bir çizgi üzerinde gerçekleşemezdi– düşsel gücün vücutla, oturulan mekânlarla, insan topluluklarıyla ilgili olarak bulup yarattıkları da aynı tarihin içinde yer alır. Yavaş yavaş görünmez özenlere uzanan bu temizlik, öte yandan, aynı zamanda bir usçullaşma konusudur. Gizlileştikçe onun somut yararını, hatta işlevselliğini ortaya koyabilecek açık durumların çekiciliği artar. Temizliğin geçmişi aynı zamanda usçullaşmanın da geçmişidir.

NOTLAR

Giriş

1. P. Scarron, ***Le Roman comique*** (1651), Romanciers du XVIIe siècle (17. yy. Romancıları) içinde, Paris Gallimard yayınları, Pléiade 1973 dizisi s. 560.
2. Aynı yerde.
3. Bkz. Aşağıda II. bölüm 1.
4. Norbert Elias'ın metni, La Civilisation des Moeurs (Törelerin Uygarlığı) Paris, Calman-Lévy, 1973 (İlk Almanca basımı 1939) bu konuda temel metindir.

Birinci Bölüm
Zevk veren sudan tedirgin eden suya

1. Vücuda Sızan Su

1. J.-N. Biraben, Les Hommes et la Peste en France et dans les pays européens et méditerranéens (Fransa ile Avrupa ve Akdeniz ülkelerinde insanlar ve veba) Paris, Mouton, 1976 II. cilt s. 98.
2. J. Guiart "La Peste à Lyon au XVIIe siècle" (17. yy.'da Lyon'da veba), Biologie Médicale Dergisi'nde, Paris, 1929, sayı 5, s. 5.
3. J.-N. Biraben , a.g.y. II. cilt, s. 167.
4. M. Brièle, Document pour servir a l'histoire des hôpitaux de Paris (Paris hastaneleri tarihçesine yardımcı belge), Paris, 1883, I. cilt, s. 16.
5. J. Guiart, a.g.y. s. 10.
6. N. de Delamare, Traité de la Police (Güvenlik Kitabı), Paris, 1722 (İlk basımı 1698), I. cilt, s. 628.

7. G. Bunel, Oeuvre excellente et à chacun désirant soi de peste préserver (...) (Kendini vebadan korumak isteyen herkese çok yararlı kitap), Paris, 1836 (İlk basımı 1513), s. 17.
8. J. Riolan, Curieuses Recherches sur les écoles de médecine de Paris et de Montpellier (Paris ve Montpellier Tıp Okulları hakkında ilginç araştırmalar), Paris 1651, s. 218.
9. N. de Delamare, a.g.y. I. cilt, s. 628.
10. L. Boucher, La Peste à Rouen aux XVIe et XVIIe siècles (16. ve 17. yy.'lar da Rouen Kenti'nde veba), Paris, 1897, s. 26.
11. M. Limon, Les Mesures contre la peste à Besançon au XVIe siècle (16. yy.'da Besançon'da vebaya karşı önlemler, Paris, 1906, s. 9.
12. J. Garnier, Les Etuves dijonnaises (Dijon hamamları), Dijon, 1867, s. 28-29.
13. A. Paré, Oeuvres (Yapıtlar), Paris, 1585, (İlk basımı 1568), s. 56.
14. N. Houel, Traité de la Peste (Veba kitabı), Paris, 1573, s. 16.
15. D. Jouysse, Bref Discours de la préservation et de la cure de la peste (.....) (Vebaya karşı korunma ve tedavi konusunda kısa konuşma), Amiens, 1668, s. 3.
16. C. de Rebecque, Le Médecin français charitable (Yardım kuruluşlarında Fransız tabibi), Lyon, 1683, s. 608.
17. F. Citoys, Avis sur la nature de la peste (Vebanın niteliği hakkında düşünceler), Paris, 1623, s. 20.
18. J.-J. Manget, Traite de la peste et des moyens de s'en préserver (Veba ve vebadan kurtulma yolları konusunda kitap), Lyon, 1722, s. 199.
19. M. de Montaigne, Journal de voyage en Italie (İtalya yolculuğu güncesi) Paris, Cep Kitapları, 1974 (İlk basımı 1774), s. 377-378.
20. L. Rivière Les Pratiques de la médecine (Tıp uygulamaları), Lyon, 1682, s. 10.
21. C. de Rebecque, a.g.y. s. 419.
22. L. Rivière, a.g.y. s. 10.
23. T. Le Forestier, Régime contre épidémie et pestilence (Salgın hastalıklara, vebaya karşı izlenecek yol), Paris, 1495, s. 102.
24. Bkz. G. Barraud, l'Humanisme et la Médecine au XVIe siècle (16. yy.'da İnsancılık ve Tıp), Bruxelles, 1942, s. 83.
25. R. de Graff, Histoire anatomique des parties génitales de l'homme et de la femme (İnsan ve kadında genital bölümler anatomisinin geçmişi), Basel 1699 (İlk basımı 1678).
26. H. de Monteux, Conservation de santé et Prolongation de la Vie (Sağlığın korunması ve Yaşamın uzatılması), Paris, 1572, s. 96.

27. A. Paré, a.g.y. s. 1154.
28. Aynı yerde.
29. M. de Sully, Mémoires (Anılar), Paris, 1662, VI. cilt, s. 427.
30. Aynı yerde, s. 428.
31. Aynı yerde.
32. A. d'Aquin, G.-C. Fagon, A. Vallot, Journal de la santé du roi Louis XIV (Kral XIV. Louis'nin sağlık güncesi (1647-1711 yıları), Paris, 1862, s. 67.
33. Aynı yerde, s. 73.
34. Aynı yerde, s. 92.
35. T. Renaudot, Recueil général des questions traités es conférences du bureau d'adresse (Adres bürosu toplantılarında ele alınmış sorunların genel derlemesi), Paris, 1655, II. cilt, s. 533).
36. N. de Blégny, Livre commode des adresses de Paris (Paris adres rehberi), 1878 (İlk basımı 1692), s. 184.
37. C. de Rebecque, L'apothicaire français charitable (Yardım kuruluşlarında Fransız eczacısı), Lyon, 1683, s. 474.
38. L. Guyon, Façon de contreregarder la beauté (....) (Güzelliğe özen gösterme yolu) Kuramsal ve uygulamalı tıp dersleri içinde, Lyon, 1689 (İlk basımı 1615), II. cilt, s. 221.
39. F. Bacon, Histoire de la vie et de la mort (Yaşam ve ölümün tarihçesi), çeviri, Paris, 1647 (İlk basımı Londra, 1623), s. 392.
40. J. Héroard, Journal sur l'enfance et la jeunesse de Louis XIII (XIII. Louis'nin çocukluk ve gençliği konusunda tutulan günce (1601-1628 yılları), Paris, 1868, II. cilt, s. 70.
41. G. Patin, Lettres (Mektuplar), Paris, 1846 (İlk basımı 1683), I. cilt, s. 109; ve Traité de la conservation de la santé (Sağlığın korunması konusunda kitap), Paris, 1682.
42. R. Bonnard, Une dame qui va entrer au bain (Banyosuna girmek üzere olan bir bayan), Paris, 1791, Ulusal Kitaplıkta estamp.
43. Aynı yerde. Audiger'ye gelince, o, XVII. yy.'da banyonun çok zayıf varlığını gösterir. Toplum içinde mevki sahibi bir bayanın hizmetindeki bir oda hizmetçisinin beceri göstermesi gereken etkinlikleri anlatırken, çamaşırın bakımına, kurdele ve dantellerin kullanılma biçimine, saç yapımına büyük bir yer ayırır; nihayet, ayak yıkama suyu hazırlama becerisinden ve ellerin kirini almak için bir macun hazırlama becerisinden söz eder. (s. 102). Toplum içinde mevki sahibi bir bayâ gelince, ona hizmet için bu çeşit bir bilgi ve görgüye gerek yoktur. Amaçlanan, traş etmesini ve saç taramasını bilmek ve efendisinin giysilerini tertemiz ve düzenli tutmaktan ibarettir. (La Maison réglée, Düzenli ev, 1691, s. 51).

44. Rahibe Sainte-Marthe, La Manière de nourrir les enfants à la mamelle (Bebekleri emzirme biçimi), Paris, 1698 (İlk basımı XVI. yy) s. 5.
45. Rahibe Valembert, Cinq livres de la manière de nourrir et de gouverner les enfants (Çocukları besleme ve yetiştirme konusunda beş kitap), Poitiers, 1565, s. 46.
46. E. Rodion, Des divers travaux et enfantements des femmes (Kadınların çeşitli işleri ve çocuk doğurmaları konusunda), çeviri, Paris, 1583, (İlk basımı 1537), s. 94.
47. B. de Glainville, Le Propriétaire des choses très utiles et profitables au corps humain (İnsan vücudu için çok yararlı şeyler rehberi) (XIV. yy) Paris, 1518, sayfa numarasız.
48. A. Paré, a.g.y. s. 947.
49. M. Ettmuler, Pratique de médecine spéciale (Özel tıp uygulaması), çeviri. Lyon, 1691 (İlk basımı 1685), II. cilt, s. 484.
50. J. Héroard, a.g.y., I. cilt, s. 349:"İlk kez yıkanıyordu, banyoya Madame (kızkardeşi) ile beraber sokuldu".
51. H. de Monteux, a.g.y. s. 265.
52. D. Erasmus, La Civilité puérile (Çocuklara görgü kitabı), Paris, Ramsay, 1977 (İlk basımı 1530), s. 66.
53. Yazarı belli değil, Bienséance de la conversation (Sohbet adabı), Pont-à-Mousson, 1617, s. 34.
54. Yazarı belli değil, La Civilité nouvelle contenant la vraie et parfaite instruction de la jeunesse (Gençlere gerçek ve eksiksiz bilgiler veren görgü kitabı), Basel, 1671, s. 69.
55. J. du Chesne, Le Portrait de Santé (Sağlığın tanımlanması) Paris, s. 361.
56. L. de Saint-Simon, Mémoires (Anılar), Paris Boisille Yayınları, (1879-1928), XXVIII. cilt, s. 336.
57. Aynı yerde, XXVIII. cilt, s. 340.
58. Ursuline rahibeleri, Règlements des religieuses ursulines de la congrégation de Paris (Ursuline rahibeleri, Paris bölgesi yönetmeliği), Paris, 1705 (İlk basımı 1650), I. cilt, s. 131.
59. J. Pascal, "Règlement pour les enfants" (Çouklar için yönetmelik), Paris, 1657, Mektuplar ve Anılar içinde, Paris, 1845, s. 232.
60. J.-B. de la Salle, Les Règles de la bienséance chrétienne (Hıristiyan görgü kuralları), Reims, 1736, s. 11.
61. N. Rétif de la Bretonne, Monsieur Nicolas, Paris, 1924 (İlk basımı 1794), I. cilt, s. 138.
62. J.-B. de la Salle, a.g.y.
63. D. Erasmus, a.g.y. s. 66-67.

2. Ortadan Kalkan Uygulamalar

1. J. Riolan, a.g.y. s. 218.
2. Aynı.
3. Guillaume de Villeneuve, Les crieries de Paris (Paris'te tellâl bağırmaları) (XIII. yy.) M. Barbarau'nun Le Costoiement ou Instructions du père â son fils (Babanın oğluna yaklaşması ya da bilgilendirmesi) adlı yapıtında alıntılanmıştır. - E. Boileau, Le Livre des métiers (XIII. yy.) (Meslekler kitabı), Paris, 1879, s. 628-629.
4. "Compte des menus plaisirs de la reine" Kraliçenin küçük zevklerinin hesapları (madde 376), V. Gay tarafından Arkeolojik sözlük içinde alıntılanmıştır, Paris, 1887, I. cilt, s. 683.
5. C. de Beaurepaire, Nouveaux mélanges historiques (Yeni tarih seçmeleri Paris, 1904, s. 94.
6. Aynı yerde.
7. Valère Maxime, Faits et Dits mémorables (Anılmaya değer olay ve deyişler) (XV. yy.), Paris, Ulusal Kitaplık, Fr. elyazmaları 289, 414. yaprak.
8. J. Garnier, a.g.y. s. 30.
9. P. Goubert, Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730 (1600-1730 yılları arasında Beauvais Kenti ve Beauvaisis Yöresi), Paris, Sevpen, 1960, s. 232 - F. Lebrun, La Mort en Anjou au XVIIIe siècle (18. yy.'da Anjou bölgesinde ölüm), Paris, Mouton, 1971, s. 266..
10. N. de Blégny, a.g.y. s. 183.
11. A. Seyboth, Strasbourg historique et pittoresque de ses origines à 1870 (Kuruluşundan 1870'e kadar Strasbourg'un tarihsel yanları ve görülecek yerleri), Strasburg, 1894. Seyboth, tarih de vererek sokak sokak dükkânların tam bir listesini çıkarır; böylelikle bir sayım yapılabilmektedir.
12. D. Martin, Le Parlement nouveau (Yeni parlamento), Strasburg, 1637, C. Nerlingen tarafınan Strasburg, 1900 içinde alıntılanmıştır, s. 125.
13. Aynı yerde.
14. Madame de La Guette, Mémoires (Anılar), Paris, Mercure de France Yayınları, 1982 (İlk basımı 1681), s. 89.
15. G. de Chavagnac, Mémoires (Anılar), Paris, 1699, I. cilt, s. 207.
16. Madame de Sévigné, Lettres (Mektuplar), Paris, Gallimart Yay. Pléiade dizisi, 1972, I. cilt, s. 28, 26 Haziran 1655 tarihli mektup.
17. G. Tallemant de Réaux, Historiettes (Öykücükler), Paris, Gallimard yay. Pléiade dizisi, 1960 (El yazması 1659), II. cilt, s. 344.
18. Sauval, Les Antiquités de Paris (Paris'te eski yapıtlar), Paris 1724, II. cilt, s. 146.

19. G. Boccaccio, Decamerone (XIV. yy.) Paris, Seghers, 1978, s. 39.
20. C. Ephrussi, Les Bains de femmes de Dürer (Dürer'in yaptığı kadınlar hamamı resimleri), Nüremberg, tarihsiz (yaklaşık 1930).
21. Yazarı bilinmiyor, Cent Nouvelles nouvelles (Yüz yeni öykü) (1450), XVI. yy. Fransız meddahları içinde alıntılanmıştır, Paris, Gallimard Yay. Pléiade dizisi, 1979, s. 33.
22. L.-P. Gachard, "Les comptes de Philippe le Bon, duc de Bourgogne" (Burgonya Dükü, Merhametli Filip'in hesapları), Hollanda hükümdarlarının gezileri dizisi içinde, Brüksel, 1876, I. cilt, s. 89.
23. Aynı yerde. s. 87.
24. Aynı yerde. s. 91.
25. J. de Troyes, Histoire de Louis Onzième (Onbirinci Louis'nin tarihi) (1483), J. Michaud ve J. Poujelat tarafından Fransa tarihini değerlendirmeye yarayacak anılar dizisinde yayınlanmıştır, Paris 1837, IV. cilt, s. 280.
26. A. Jubinal, La Contenance des fames (Kadınların davranış biçimi) (XIV. yy.) Sözlü anlatılan öyküler derlemesi içinde, Paris, 1842, II. cilt, s. 175.
27. Yazarı bilinmiyor, Yüz Yeni Öykü, a.g.y., s. 33.
28. L.-P. Gachard, a.g.y. I. cilt, s. 87'den 90'a.
29. A. Vallet de Virville, "Comptes royaus" (Kralın hesapları) (1403-1423), Fr. Kralı VII. Charles'ın tarihçesi.
30. C. Perrault, La Querelle des anciens et des modernes en ce qui regarde les arts et les sciences (Sanatlar ve bilimler açısından eskiler ve yeniler çatışması), Paris, 1688, I. cilt, s. 247.
31. C. P. de Luynes, Mémoires (Anılar), 1735-1738, Paris, 1860, X. cilt, s. 180-188.
32. Bkz. B. Teyssèdre, L'art au siécle de Louis XIV (XIV. Louis yüzyılında sanat), Paris, Cep Kitapları, 1967, s. 145: "Su işleri amiri."
33. P. Goubert, a.g.y, s. 232.
34. F. Lehoux, Le Cadre de vie des médecins parisiens aux XVIe et XVIIe siècles (16. ve 17. yy.'larda Parisli tabiplerin yaşam ortamı, Paris, Picard Yay. 1976).
35. H. Havard, Dictionnaire d'ameublement (Döşeme sözlüğü), Paris, IV. cilt, s. 845.
36. Aynı yerde.
37. M.-V. Vitruvius, Livre d'Architecture, ou art de bâtir (Mimarlık ya da bina yapma sanatı kitabı, çeviri), Paris, 1547.
38. L. Savot, L'Architecture française (Fransız mimarlığı), Paris, 1624, s. 102.

39. C. de Rebecque, L'Apothicaire (.....), a.g.y., s. 473.
40. M. de Montaigne, Essais (Denemeler) (1595), Paris, Gallimard Yay. Pléiade dizisi, 1950, s. 810.
41. A. Franklin, La Vie privée d'autrefois (Eski zamanda özel yaşam), Paris, 1908; ve ayrıca, R. Pernoud, Lumière du Moyen Age (Ortaçağ'ın aydınlığı), Paris Grasset Yay. 1981 (İlk basımı 1944).
42. Bkz. yukarıda 4. not.
43. Bkz. yukarıda 24. not.
44. D. Erasmus, Les Hôtelleries (Hanlar, çeviri), Paris, 1872 (İlk basımı 1526), s. 18.

3. Su Çevresindeki Eski Zevkler

1. G. de Lorris ve J. de Meung, Roman de la Rose (Gülün öyküsü, 13. yy.), Paris, Champion, 1966, II. cilt, s. 57, dize 10065.
2. Aynı yerde, II. cilt, s. 186, dize 14348.
3. C. Enlart, Manuel d'Archéologie française (Fr. arkeolojisi başvuru kitabı), Paris, 1902, s. 88-89.
4. L. Maeterlinck, Le Genre satirique dans la peinture flamande (Flaman resminde yergi türü), Brüksel, 1907, s. 175.
5. P. de Bourdeilles (Brantôme), Les Femmes galantes (Zarif kadınlar), Yapıtları içinde, Paris, 1864, IX. cilt, s. 290 (el yazması tarihi: 1585).
6. J. Bosch, Le Jardin des délices (Zevk Bahçesi), Madrid, Prado Müzesi, 1500.
7. Garnier, a.g.y. s. 16 - C. de Beaurepaire, a.g.y., s. 22. J. Arnoud, Etudes historiques sur les bains thermaux de Digne (Digne'deki ılıcaların geçmişi hakkında inceleme), Paris, 1886.
8. E. Boileau, a.g.y., s. 155-156 (not) - F. Piton, Resimli Strasburg Dergisi, Strasburg, 1855, s. 151.
9. Valerius Maximus, el yazm. a.g.y.
10. G.-F. Pogge, Les Bains de Bade (Baden kaplıcaları, 15. yy.), yayınlayan: A. Meray, Paris, 1847.
11. P. Pansier, "Règlement de prostitution à Avignon" (Avignon'da fuhuş yönetmeliği), Janus, Paris, 1902, s. 144 - J. Rossiaud, "Crises et consolidations" (Bunalımlar ve güçlenmeler, 1330-1530), J. Le Goff'un Ortaçağ'da kent adlı yapıtında alıntılanmıştır, Paris, Le Seuil, 1980.
12. R. de Belleval, Lettres sur le Ponthieu (P. yöresi konusunda mektuplar) Paris, 1868, s. 154).

13. E. Deschamps, "Rondel 552", Yapıtlar, Paris, 1876-1903, IV. cilt, s. 6, dize)-10.
14. Cabanès, La Vie aux bains (Banyolarda yaşam), Paris, 1904, s. 194.
15. R. Kendall, L'Angleterre pendant la guerre des Deux-Roses (İki gül savaşı sırasında İngiltere). Paris, Fayard Yay., 1984 (İlk basımı Londra, 1979), s. 283.
16. J.-P. Legay, La Rue au Moyen Age (Ortaçağ'da sokak), Rennes, Ouest-France Université Yay., 1984, s. 150.
17. A. Dürer, Le Journal de voyage dans les anciens Pays-Bas (Eski Hollanda'da gezi günlüğü, 1520-1521, çeviri), Brüksel, Weber, 1970, s. 71.
18. J. Garnier, a.g.y., s. 41.
19. Aynı yerde, s. 79.
20. L. Maeterlinck, a.g.y., s. 180.
21. G. Espinas, La Vie urbaine à Douai au Moyen Age (Ortaçağ'da Douai'de kent yaşamı), Paris, 1913, IV. cilt, s. 682.
22. J. Garnier, a.g.y., s. 27-28.
23. H. T. Riley, Memorials of London and London Life, XIII, XIV and XV centuries (13., 14. ve 15. yy.'larda Londra kentinin ve Londra yaşamının anıları), Londra, 1868, s. 647.
24. G. Arnaud d'Agnel, Les Comptes du roi René (Kral René'nin hesapları, 1453-1480), Paris, 1908, III. cilt, s. 473.
25. J. Garnier, a.g.y., s. 41.
26. C. Ephrussi, a.g.y., s. 13.
27. O. Maillard, Confessions (İtiraflar, 15. yy.), A. Samouillan tarafından Olivier Maillard, vaazları ve zamanı, Paris, 1891 adlı kitapta alıntılanmıştır, s. 500.
28. O. Maillard, Sermons (Vaazlar, 15. yy.), Paris (28 sayılı vaaz) - Ayrıca Bkz. A. Meray, La Vie au temps des libres prêcheurs (Serbest vâizler zamanında yaşam), Paris, 1878.
29. Yazarı bilinmiyor, Yüz Yeni Öykü, a.g.y., s. 21.
30. Aynı yerde, s. 22.
31. Aynı yerde.
32. Abbé de Choisy, Mémoires de l'abbé de Choisy habillé en femme (Kadın kılığındaki Choisy Papazı'nın anıları, el yazması 17. yy. sonu), Paris Mercure de france Yay., 1966, s. 312.
33. Aynı yerde, s. 313.

İkinci Bölüm
Yıkayan çamaşır

1. Örten Şey, Görünen Şey

1. T. Platter, La Vie de Thomas Platter (Thomas Platter'in yaşamı), Cenevre 1862 (İlk basımı 1499), s. 24.
2. E. Le Roy Ladurie, Montaillou, village occitan de 1294 â 1324, Paris, NRF Yay. 1975, s. 204. (1294-1324 yılları arasında bir Provence Köyü Montaillou).
3. Le Ménagier de Paris (Parisli ev yöneticisi dergisi, 15. yy.), Paris, 1846, I. cilt, s. 172).
4. B. de Glainville, a.g.y., s. no.su yok.
5. J. Sulpizio, Des bonnes moeurs et honestes convenances que doit garder un jeune homme (Bir delikanlının edinmesi gereken iyi âdetler ve toplumda geçerli davranışlar konusunda, 15. yy.) Lyon, 1555, s. 7.
6. L. Guyon tarafından Diverses Leçons (Çeşitli dersler, Lyon, 1604) adlı kitapta, s. 826, alıntılanmıştır.
7. J. Guillemeau, De la nourriture et du gouvernement des enfants (Çocukların beslenmesi ve yetiştirilmesi konusunda), Paris, 1609, s. 166.
8. G. de Chauliac, La Grande Chirurgie (Büyük cerrahî, 14. yy.), Lyon, 1592, s. 471. - Vücut yüzeyi asalaklarıyla olan bu "içli dışlılık", aynı zamanda, Ortaçağ'da insanın güçsüzlüğü ve sürekli olarak ölümün varlığını duyması konusunda da önemli bir açıklayıcı olmaktadır. Bitler, kurtlarla çürüme arasındaki ilişki her an kendini duyurmaktaydı. Yaşayan insan daha yaşarken çürümüşlüğü de kendinde taşıyordu. "Bizden doğan, bizden çıkan meyveler nelerdir? Ürettiğimiz hoş ve çok yararlı meyveler, bizden doğan o meyveler, keneler, pireler, bitler ve kurtlardır; vücudumuz tarafından ve vücudumuzun içinde yaratılan ve yine vücudumuzun içinde sürekli büyüyen o yaratıklardır (14. yy.'da kaleme alınmış ve J. Delumeau'nun 1984 tarihli Le Péché et la Peur, la culpabilisaütion en Occident I Batı'da kendini suçlama: Günah ve korku, Paris, Fayard Yay. s. 57 I adlı kitabında alıntılanmış metin.
9. M. Ettmuler, a.g.y., s. 468.
10. H. de Monteux, a.g.y., s. 275.
11. J.-B. Thiers, Traité des Superstitions (Usdışı inanışlar kitabı), Paris, 1692, s. 362.
12. L. Guyon, Le Miroir de la beauté et de la santé du corps (Vücudun güzelliği ve sağlığının aynası), Paris, 1615, s. 35.

13. M. Le Long, Le Régime de santé de l'école de Salerne (Salerne okulu sağlık düzeni), Paris, 1633, s. 19.
14. Yazarı bilinmiyor, La Nef de santé (Sağlık gemisi), Paris, tarihsiz (1490 dolayları), s. no.su yok.
15. A. de La Sale, Histoire et Plaisante Chronique du petit Jehan de Saintré (Küçük Jehan de Saintré'nin öyküsü ve başından geçen güldürücü olaylar, 15. yy.), Paris, 1724 basımı, s. 62.
16. Glixelli, "Les contenances de table" (Sofra adabı, 14. yy.) Romanie Dergisi içinde, 1921, s. 37.
17. Marie de France, Lais (Manzum kıssalar, 12. yy.), Ortaçağ şair ve romancıları içinde, Paris, Gallimard Yay. Pléiade dizisi, 1979, s. 327.
18. L. Le Grand, "Statuts de l'Hôtel-Dieu de Vernon" (Vernon Merkez Hastanesi'nin yönetmeliği, 13. yy.), Ortaçağ cüzzamhane ve hastanelerinin yönetmelikleri içinde, Paris 1903, s. 167.
19. L. Moulin, La Vie quotidienne des religieux au Moyen Age (Ortaçağ'da din adamlarının günlük yaşamı), Paris, Hachette Yay., 1982, s. 153.
20. Règle de saint Benoît (Aziz Benedictus'un kuralı), Keşişlerin kuralları içinde, Paris Le Seuil Yay. "Points" dizisi, 1982, s. 100.
21. C. Dehaisnes, "Inventaire de Guy, comte de Flandres" (Flandr Kontu Guy'in eşya listesi, 1305), Flandr topraklarında sanatın tarihiyle ilgili çeşitli belge ve belge parçaları (....) içinde, Lille, 1886, s. 170.
22. "Inventaire des biens meubles de C. Fouquembert" (C. de Fouquembert'in taşınır mallarının dökümü), C. de Fouquembert'in güncesi (1431-1436) içinde, Paris, 1915, s. LXX.
23. C. de Beaurepaire, Nouveau Recueil de notes historiques et archéologiques concernant le département de la Seine inférieure (Aşağı Seine ilinin tarihsel ve arkeolojik belgelerinin yeni derlemesi), Paris, 1888, s. 173.
24. J. Labarte, Inventaire du mobilier de Charles V. (V. Charles'ın döşeme listesi), Paris, 1879, s. 75.
25. G. de Lorris, "Le Jardin de l'Amour" (Aşkın bahçesi, 1240, Gülün Öyküsü'nün birinci bölümü), Ortaçağ şair ve romancıları içinde, a.g.y., s. 550.
26. H. L. Bouquet, "Règlement du Collège d'Harcourt" (Harcourt Koleji yönetmeliği, 1311), Eski Harcourt koleji içinde, Paris, 1891, s. 73.
27. L. Le Grand, "Statuts de l'hôpital Comtesse l'hôpital Comtesse à Lille" (Lille'de Comtesse Hastanesi tüzüğü, 1250), a.g.y., s. 74.
28. G. Boccaccio, a.g.y., s. 105. Gömlek konusunda, ayrıca bkz. F. Piponnier, Costume et Vie sociale, la cour d'Anjou XIV-XVe siècle (Giysi ve

toplumsal yaşam, 14-15 yy.da Anjou Sarayı), Paris, Mouton Yay., 1970, s. 134, 145, 168, vb.

29. Marie de France, a.g.y., s. 320-321.
30. E.e Roy Ladurie, a.g.y., s. 207.
31. Le Douët d'Arcq, "Comptes d'Etienne de La Fontaine" (E. de La Fontaine hesapları), Fransa krallarının 14. yy.'daki sofra takımı hesapları içinde, Paris, 1874, s. 84.
32. P. Charbonnier, Guillaume de Murol, Paris Institut d'études du Massif central Yay. 1973, s. 318.
33. P. Peyvel, "Le budget d4une famille noble à l'aube du XVe siècle" (15. yy.'ın başlangıcında soylu bir ailenin bütçesi), Tarih defterleri içinde Lyon, 1980, sayı 1, s. 46.
34. J. d'Avenel, Histoire économique de la propriété, des salaires, des denrées et de tous les prix en général depuis l'an 1200 jusqu'à l'an-1800 (1200 yılından 1800 yılına kadar, mülkiyet, ücretler, yiyecekler ve her türlü fiyatın ekonomi tarihi), Paris, 1885, s. 553-556.
35. L. Barthélémy, "Inventaire du château des Beaux en 1428" (Beaux Şatosu'nun 1428 yılı eşya listesi), Bilim Dernekleri Dergisi, Paris 1877, VI. cilt, içinde. s. 136.
36. A. Goldmann, Inventaire de Galeran le Breton (Brötanyalı Galeran'ın eşya listesi, 1299), Paris, 1892, s. 3.
37. C. Arnaud, Histoire d'une famille pronvençale (Provence'lı bir ailenin tarihçesi), Paris, 1884, s. 340.
38. Inventaire des biens de G. de Vernoit, étudiant de Sorbonne (Sorbonne öğrencisi G. de vernoit'nin mallarının listesi, 1347), Ulusal Arşiv, M. 74.
39. B. Prost, Inventaire des ducs de Bourgogne (Burgonya düklerinin eşya listeleri), Paris, 1902, I. cilt, s. 37.
40. L. Douet d'Arcq, Inventaire de Jehanne de Presle (Jehanne de Presles'in eşya listesi, 1347), Paris, 1878, s. 16-17-26.
41. Règle de saint Benoît (Aziz Benedictus'un kuralı, a.g.y., s. 119.
42. Le Roman de Jehan de Paris (Parisli Jehan'ın öyküsü, 15. yy.) Ortaçağ şair ve romancıları içinde, a.g.y., s. 721.
43. Règle de saint Benoît (Aziz Benedictus'un kuralı), a.g.y., s. 98.
44. La Règle du Maître (Öğretmenin kuralı, 15. yy.), Paris Cerf Yay., 1964, s. 335.
45. Aynı yerde, s. 333.
46. "Statuts de l'Hôtel-Dieu de Vernon" (Vernon Kenti Merkez Hastanesi :üzüğü), a.g.y., s. 153.
47 E. Coyecque, L'Hôtel-Dieu de Paris au Moyen Age (Ortaçağ'da Paris

Kenti Merkez Hastanesi), Paris, 1891, s. 71.
48. M. Brièle, a.g.y., III. cilt, s. 47.
49. E. Coyecque, "Notice sur l'ancien collège des dix-huit" (Eski Onsekizler Koleji hakkında not), Paris Kenti eski toplumu bülteni içinde, Paris, 1887, s. 182.
50. Règlement du collège de Harcourt (Harcourt Koleji yönetmeliği) a.g.y., s. 75.
51. N. de Delamare, "Ordonnance de police de 1348" (1348 yılı polis kararnamesi), a.g.y., IV. cilt, s. 202.
52. G.Boccaccio, a.g.y., s. 28.
53. J.-P. Leguay, a.g.y., s. 58.
54. "Ordonnance de police pour pourvoir au nettoiement de la place Maubert (Maubert alanının temizlenmesi konusunda 1374 tarihli polis kararnamesi). Aynı yerde, IV. cilt, s. 203.
55. "Ordonnance de 1395" (1395 tarihli kararname). Aynı yerde. IV. cilt, s. 204.
56. B. Chevalier tarafından Les bonnes villes de France du XIVe au XVIe siècle (14. yy.'dan 16. yy.'a kadar Fransa'nın iyi kentleri) adlı kitapta alıntılanmıştır, Paris, Aubier Yay., 1982, s. 224.

2. Çamaşırın Beyazlığı ve Deri

1. Bonaventure des Périers, Récréations et Joyeux Devis, conteurs du XVIe siècle (Boş zamanları doldurma ve neşeli sohbetler, 16. yy. meddahları), a.g.y., s. 394.
2. F. Rabelais, Gargantua (1540), Bütün yapıtarı içinde, Paris, Gallimard Yay. Pléiade dizisi, 1955, s. 55.
3. L. Joubert, a.g.y., s. 550.
4. Aynı yerde, II. cilt, s. 28.
5. M. de Montaigne, Denemeler, a.g.y., s. 1217.
6. j. Vivès, Les Dialogues (Dialoglar), Paris, 1575, s. 4.
7. M. Bicais, La Manière de régler la santé par ce qui nous environne (Sağlığımızı bizi çevreleyenlerle düzenleme yolları), Aix-en-Provence, 1669, s. 92.
8. P. Bailly, a.g.y., s. 373-374.
9. L. Savot, a.g.y., s. 102-103.
10. C. Perrault, a.g.y., s. 80.
11. J. Fouquet, Les Heures d'Etienne Chevalier (E. Chevalier'nin dua kitabı,

1440-1480), Paris, Draeger, 1971, 11 sayılı pafta.

12. G. Bellini, Portrait d'un jeune sénateur (Genç bir senatörün portresi, 1480 dolayları), Padova, Kent Müzesi.
13. H. Memling, Portrait de jeune homme (Delikanlı portresi, 1475), New York Lehmann koleksiyonu.
14. J. Clouet, Galerie des portraits (Portreler geçiti, 16. yy. başları), Chantilly, Condé Müzesi.
15. J. Clouet, François Ier (I. François'nın portresi, 1525), Paris, Louvre müzesi.
16. Pierre de Bourdeilles (Brantôme), a.g.y., V. cilt, s. 302-303.
17. C. Sorel, Les Lois de la galanterie (Kibarlığın yasaları), Paris 1644, s. 12.
18. N. Faret, L'honnête homme ou l'art de plaire â la cour (Cemiyet adamı ya da sarayda beğenilme yolları), Paris 1630, s. 233.
19. Madame de Maintenon, Education morale, choix de lettres (lettre de 1711) (Ahlâk terbiyesi, seçme mektuplar içinde 1711 tarihli mektup), Paris 1884, s. 157.
20. M. Brossard, "Etat de la maison du duc d'Orléans, frère du roi Charles IX" (Kral IX. Charles'ın kardeşi Orléans Dükü'nün evinin durumu), Bulletin archéologiques du comité içinde, Paris, 1890, s. 19.
21. R. F. Le Men, "Le livre de compte du sieur de La Haye" (La Haye Beyinin muhasebe defteri), Finistère İli arkeoloji derneği bülteni içinde, Rennes, 1877-1879, s. 102 ve dev.
22. E. Bonnaffé, Inventaire de la duchesse de Valentinois (Valentinois Düşesi'nin eşya listesi), Paris, 1878, s. 99.
23. A. Descloseaux, Gabrielle d'Estrées, Paris, 1898, s. 271.
24. Tallemant des Réaux, a.g.y., I. cilt, s. 7: "Müteveffa Kral XIII. Louis, arkadaşça davrandığını sanarak 'Babama çekmişim: Koltukaltlarım kokar.' derdi." Ayrıca, bkz. Pierre Babelon'un dikkate değer IV. Henri yaşam öyküsü, Paris Fayard Yay., 1982, s. 225.
25. G. Baschus de Lagrèze, Henry IV, vie privée, détails inédits (IV. Henri'nin özel yaşamı, yayınlanmamış ayrıntılar), Paris, 1885, s. 92.
26. Y. Bézard, "Inventaire après décès du mercier Cramoisy" (Tuhafiyeci Cramoisy'nin ölümünden sonra tutulan envanter), Paris kenti tarih derneğinin bülteni içinde, Paris, 1937, s. 51.
27. F. Lehoux, a.g.y., s. 221-222.
28. M. Mireur, "Inventaire des habillements et parures d'une dame de Provence" (Provenceli bir hanımın giysi ve takılarının listesi,), Bilim Dernekleri Dergisi içinde, Paris, 1874, II. cilt, s. 125.
29. E. Soulé, Recherches sur Molière (M. hakkında incelemeler), Paris,

1863, s. 273. - E. M. Grouchy Vikontu, Jean Racine'in eşya listesi, Paris, 1892, s. 29-30 - A. Joubert, Constantin'ler, Paris, 1890, s. 237.

30. A. Thomas, L'Isle des Hermaphrodites (Çift eşeyliler adası), Paris, 1724 İlk basımı: 1580, s. 14.
31. Bkz. R. Ritter, Henry IV, lui-même (Bizzat IV. Henri), Paris 1944, s. 403.
32. A. de Montpensier, Anılar, Paris, 1735 (İlk basımı 1723), I. cilt, s. 157.
33. G. Tallemant de Réaux, a.g.y., I. cilt s. 534.
34. L. de Saint-Simon, a.g.y., XXVIII. cit, s. 335.
35. Aynı yerde, XXVIII. cilt, Boislile notu, s. 357.
36. A Bosse, La Galerie du palais (Sarayın galerisi),Paris, 1640, estamp, Ulusal Kitaplık.
37. L. Le Nain, Jeune Prince (Genç prens), 1630, Nantes, Güzel Sanatlar Müzesi.
38. M. Lasne, Louis de Bourbon, 1632, Paris, estamp, Ulusal Kitaplık.
39. Cornelis de Vos, Portrait de famille (Aile portresi), 1631, Anvers, Güzel Sanatlar Kraliyet Müzesi.
40. 1614 yılı Etats généraux Meclisi; Bkz. L. Godard de Donville, Signification de la mode sous Louis XIII (XIII. Louis döneminde modanın anlamı), Aix-en-Provence. Edisud Yay. 1978, s. 208.
41. A. du Verdier, 1576, H. Aragon tarafından Les Lois somptuaires en France (Fransa'da savurganlığı önleme yasaları), Paris, 1921, s. 69.
42. A. de Montpensier, a.g.y., I. cilt, s. 184.
43. L. de Saint-Simon, a.g.y., XV. cilt, s. 96.
44. E. Soulé, a.g.y., s. 252.
45. B. de Montbrison, Inventaire des habits, bagues, joyaux et habillement de Mme Isabeau de Tournon (Bn de Tournon'un elbise, yüzük, mücevher ve çeşitli giysilerinin dökümü, 1610), Paris, 1910, s. 13.
46. Maison d'Anne d'Autriche (Fransa Kraliçesi Avusturyalı Anne'ın sarayı), Ulusal Arişv, K. 203.
47. G. d'Avenel, a.g.y., V. cilt, s. 553-556 ve III. cilt.
48. A. Courtin, De la civilité qui se pratique en France parmi les honnêtes gens (Fransa'da seçkinler arasında uygulanan görgü kuralları), Paris, 1671, s. 100.
49. Madame de Maintenon, Ahlâki Eğitim I .... I, a.g.y., s. 179.
50. M. dom Félibien, Histoire de la ville de Paris (P. kenti tarihi), Paris, 1725, IV. cilt, s. 266.
51. C. Démia, Règlement pour les écoles du diocèse de la ville de Lyon (Lyon kenti okullarının yönetmeliği), 1716, s. 39.
52. Bétancourt, Instruction méthodique de l'école paroissiale (Kiliseye bağlı

okulların yöntemli öğretimi), Paris, 1669, s. 67-68.
53. C. de Rochemonteix, "Règlement du collège de La Flèche" (La Flèche Koleji yönetmeliği, 17. yy.), 17. ve 18. yy.'larda bir Cizvit Koleji içinde, Paris, 1889, III. cilt, s. 192.
54. Règles de la Compagnie de Jésus (Societas Jesu tarikatı kuralları), Paris, 1620, s. 386.
55. Aynı yerde.
56. C. Sorel, Histoire comique de Francion (F.'un gülünç öyküsü, 1624), 17. yy. romancıları içinde, a.g.y., s. 189.
57. G. Carré, "Règlement de la pension de l'oratoire en Champagne" (Champagne yöresinde Oratuar Yatılı Okulu yönetmeliği, 17. yy.) Orta-çağ'dan Devrime kadar Troyes'da orta öğretim (1882) içinde, s. 361.
58. Règlement des religieuses ursulines (Ursulines rahibelerinin yönetmeliği ı ...ı, a.g.y., I. cilt, s. 96.
59. Ratio studiorum (Çalışma planı), el yazması, Ulusal Kitaplık, 1585.
60. Bkz. yukarıda 57 sayılı not.

3. Görünüşler

1. G. Tallemant des Réaux, a.g.y., II. cilt, s. 827.
2. Aynı yerde, I. cilt, s. 519.
3. Aynı yerde, I. cilt, s. 615.
4. L. de Saint-Simon, a.g.y., XIII. cilt, s. 284.
5. Aynı yerde, XXVIII. cilt, s. 253.
6. Madame de la Guette, a.g.y., s. 116.
7. Madame de Maintenon, a.g.y., s. 334.
8. G. Tallemant des Réaux, a.g.y., I. cilt, s. 531.
9. B. Castiglione, Le Parfait Courtisan (Mükemmel saray adamı, 16. yy. çeviri), Paris, 1624, s. 214.
10. Le Mercure galant Dergisi, Paris, Temmuz 1677, s. 274.
11. Aynı yerde, s. 280.
12. "Chartres piskoposunun Saint-Cyr'i ziyaretinin tutanağı, Versailles, 1692; bkz. T. Lavallée, Histoire de Saint-Cyr (Saint-Cyr'in tarihi) Paris, 1866, s. 309.
13. P. Beaussant, Versailles opéra, Paris, Gallimard Yay., 1981.
14. Yazarı bilinmiyor, La Civilité nouvelle (Yeni görgü kuralları), a.g.y., s. 103.
15. A. Bronzino'nun Lucrezia Panciatrichi adlı tablosu buna iyi bir örnektir.

Aynı izlek üzerinde bkz.Perrot'nun yakın tarihli (1984) yapıtı. Le Travail des apparences ou les transformations du corps féminin, XVIIIe-XIXe siècle (18. ve 19. yy.'larda dış görünümün etkileri ya da kadın vücudunun uğradığı değişiklikler), Paris Le Seuil Yay: "O kadar kirli olan Rönesans ve 17. yy. bol bol yüzünü boyar." s. 33.

16. A. Largillière, Louis XIV et sa famille (14. Louis ve ailesi, 1711), Londra, Wallace Collection Müzesi.
17. J. Liebault, Trois Livres de l'embellissement et de l'ornement du corps humain (İnsan vücudunun güzelleşmesi ve süslenmesi hakkında üç kitap), Paris, 1632 (ilk basımı 1582), s. 215.
18. A. de Montpensier, a.g.y., II. cilt, s. 196.
19. P. Scarron, a.g.y., s. 560.
20. A. Furretière, Le Roman bourgeois (Kentsoylu öyküsü, 1666), 17. yy. romancıları içinde, a.g.y., s. 1048.
21. A. de Montpensier, a.g.y., I. cilt, s. 119.
22. Yazarı bilinmiyor. Discours de la mode (Moda hakkında sözler, Paris, 1613), J. Quicherat tarafından Fransa'da giysinin geçmişi adlı kitapta alıntılanmıştır, Paris, 1877, s. 463.
23. J. de Renou, Institutions pharmaceutiques (Ecza ile ilgili kuruluşlar), Paris, 1626, s. 185.
24. Yazarı bilinmiyor, La Mode qui court à présent et les singularités d'icelle (Günümüzde geçerli moda ve acayiplikleri), Paris, 1622, s. 3.
25. S. Barbe, Le Parfumeur royal (Kraliyet ıtriyatçısı), Paris, 1691, s. 112.
26. L. Guyon, a.g.y., s. 338.
27. P. Scarron, a.g.y., s. 560,
28. P. Beaussant, a.g.y., s. 88.
29. A. de Montpensier, a.g.y., I. cilt, s. 158.
30. L. Douët d'Arcq, Fransa Kraliçesi Macar Clémence'ın ölümünden sonra mallarının envanter ve satışı, 1328, Yeni Hesaplar I ... I, a.g.y., içinde s. 80.
31. L. Barthélémy, a.g.y., s.134.
32. L. Douët d'Arcq, a.g.y., s. 214.
33. C. de Troyes, Perceval le Galois (Galyalı Perceval, 12. yy.) Paris, 1866-1867 basımı.
34. Marguerite de Navarre, L'Heptaméron (1548), 16. yy. Fransız meddahları içinde, a.g.y., s. 789.
35. G. Dupont de Drusac, Controverses des sexes masculins et féminins (Kadın ve erkek cinsler arasındaki zıtlıklar), Paris, 1536, s. 62.
36. A. Piémontais, Les Secrets I ... I (Gizler), Paris, 1567.

37. G. Bouchet, Les Sérées (Akşam toplantıları), Lyon, 1618, (İlk basım 1570) s. 140.
38. Yazarı bilinmiyor, Préservatifs contre la peste (Vebadan korunma yolları) a.g.y., s. 19.
40. N. Lemery, Recueil des plus beaux secrets de médecine (Tıpla ilgili gizlerin en güzelleri, derleme), Amsterdam, 1709, s. 360-363.
41. J. de Renou, a.g.y., s. 181.
42. G. de Chauliac, a.g.y., s. 181.
43. A. Piémontais, a.g.y., s. 146.
44. J. de Renou, a.g.y., s. 184.
17. yy.'da vücudun içini temizlemenin hemen hemen tıbbî bir görünümü için bkz. Yakın tarihte (1984) Paris VII. Üniversitesi'ne sunulan 'Kan ve tütsü. Kokunun antropolojisi' başlıklı tez. Burada Annick Le Guerer, kent atıklarıyla bireysel vücut atıkları arasında bir yaklaştırma olabileceğini çok ince bir biçimde dile getirir. Vücutta gereğinden uzun süre kalan kirler, kentlerde kaldırılmadan durağan bekleyen çöpler gibi zararlı olabilir. Ateşli hastalıklar, salgınlar bunlarla birlikte gelişir. Önleyici olarak müshil verilmesi, hacamat yapılması bundandır. Ayrıca, Le Roy Ladurie de, yine yakın bir tarihte, Claude Grimmer'in La Femme et le Bâtard (Kadın ve Piç), Paris, 1983, Prenses de la Renaissance, 1983 kitabına yazdığı önsözde, vücudu temizlemeyi amaçlayan bu önlemlerin toplumsal öneminin altını çizmiştir: "İnsan toplum içinde ne kadar yerleşmişse, o kadar kan aldırır, o kadar müshil içerdi."(s. 13).
45. F. Rabelais, a.g.y., s. 178.
46. J. de Renou, a.g.y., s. 184.
47. Barbe, a.g.y., s. 109.
48. J. Guiffrey, Kraliyet sarayının genel envanteri, 17. yy., Paris 1885-86, II. cilt, s. 103.
49. G. d'Ierni, Paris en 1596 vu par un Italien (Bir İtalyan'ın gözünden 1596 yılı Paris'i), yayınlayan G. Raynaud, Paris, 1885, s. 6.
50. S. Locatelli, Voyage en France (Fransa gezisi, 1664-65), Paris, 1905, s. 144.
51. Princesse Palatine, Lettres (Mektuplar), Paris, Mercure de France Yay. 1982, (ilk basımı 1843), s. 244.

3. Bölüm
Vücuda sızan sudan vücudu güçlendiren suya

1. Derinin Hafif Bir Duyulanması

1. S.-G. Longchamp ve J.-L. Magnière, Mémoires sur Voltaire (Voltaire ile ilgili anılar), Paris 1826, I. cilt, s. 120.
2. Marie Antoinette'in ya da Joséphine de Beauharnais'nin (Napolyon Bonaparte'ın ilk karısı) kendilerine banyo yaparken yardım eden kadın yardımcıları vardı. Bkz. Mme de Campan, Anılar. Paris, Ramsay Yay. 1979 (İlk basımı 1823), s. 60 ve Mlle M. Avrillon, Anılar, Paris, Mercure de France Yay. 1969 (İlk basımı 1833), s. 224.
3. P. de Nolhac, Le Château de Versailles sous Louis XV (15. Louis döneminde Versay Şatosu), Paris 1898.
4. L. C. de Luynes, Anılar, Paris, 1865-1867, X. cilt, s. 180.
5. Maréchal de Richelieu, Anılar, Paris, 1793,VI. cilt, s. 119.
6. Avis concernant les nouveaux bains de la Seine I ... I (Seine üzerindeki yeni hamamlarla ilgili karar), Paris, 1761, s. 1.
7. Aynı yerde.
8. H. Maret, Encyclopédie içinde 'banyo' maddesi, Paris 1751, II. cilt, s. 21.
9. F. Raymond, Dissertation sur le bain acqueux simple (Basit su banyo konusunda inceleme), Avignon, 1756, s. 19.
10. J.-F. Blondel, L'Architecture française ou recueil de plans I ... I (Fransız mimarlığı ya da planlar derlemesi), Paris, 1752-1756, 4 cilt.
11. J. Marot, L'Architecture française ou recueil de plans (Fransız mimarlığı ya da planlar derlemesi), Paris, 1750 (İlk basımı 1727).
12. Encyclopédie içinde 'banyo teknesi' maddesi, a.g.y., II. cilt.
13. S.-G. Longchamp ve J.-L. Magnière, a.g.y., II. cilt.
14. E. de Croy. Anılar, 1727-1784, Paris tarihsiz, s. 178.
15. J. de Lespinasse, Mektuplar (1769-1776), Paris, Garnier Yay., tarihsiz, s. 45.
16. C. E. Gauthier de Brecy, Mémoires véridiques et imprévues de la vie privée (Özel yaşamdan gerçek ve beklenmedik olayların anıları), Paris, 1834, s. 146.
17. G. G. Casanova, Anılar, Paris, Cep kitapları, I. cilt, s. 244.
18. Bkz. Bir sonraki bölüm: "Su ve yeni güçler."
19. P. Richelet, Dictionnaire de la langue française (Fransız dilinin sözlüğü), Paris, 1728, III. cilt, s. 287.
20. J.-F. Bastide, La Petite Maison (Küçük ev),Paris, 1758.
21. J.-F. Bastide ve J.-F. Blondel, L.'Homme du monde éclairé par les arts (Sanatlar tarafından aydınlatılmış cemiyet adamı), Paris, 1774, I. cilt, s. 146.

22. J.-F. Bastide, a.g.y., s. 18-19.
23. C. L. Montesquieu, Lettres persanes (İran mektuplar, 1721), Bütün yapıtları içinde, Paris, Gallimard Yay. Pléiade dizisi, 1956, I. cilt, s. 288.
24. F. M. Voltaire, Le Mondain (Cicibeyim, 1736), Seçmeler içinde, Paris, Gallimard Yay. Pléiade dizisi, 1965, s. 208.
25. Aynı yerde, s. 203.
26. Aynı yerde, s. 205.
27. G. G. Casanova, Anılar (1744-1756), Paris, Garnier Yay., 1977, s. 433.
28. A. R. Le Sage, Le Diable boîteux (Topal şeytan, 1726), 18. yy. romancıları içinde, Paris, Gallimard Yay., Pléiade dizisi I. cilt, s. 284.
29. A. Le Camus, Abdeker ou l'art de conserver la beauté (A. ya da güzelliği yitirmeme yolları, Paris, 1754, s. 94.
30. Madame S. F. de Genlis, Dictionnaire critique et raisonnée des étiquettes de la cour (Saray görgüsünün eleştirel ve açıklamalı sözlüğü), Paris, 1818, I. cilt, s. 64.
31. J.-F. Blondel, Traité d'architecture dans le goût moderne (Zamanımızın zevkine uygun mimarlık kitabı), Paris, 1737, I. cilt, s. 172.
32. Ayrıca bkz. C. E. Briseux, L'Art de bâtir des maisons de campagne (Kent dışı ev yapma sanatı), Paris, 1743. "Genellikle, hamam bölümü limonluk binası içine yapılır" s. 7.
33. D. Diderot, Sophie Volland'a mektuplar, tüm yapıtları içinde, Paris, Club Français du livre Yay., 1969, VIII. cilt, s. 877.
34. Prince de Ligne, Mes adieux à Beloeil (Beloeil'e veda, 1770 dolayları), Brüksel, 1914, s. no. yok.
35. Le Médecin des dames ou l'art de conserver la santé (Bayanların tabibi ya da sağlığı koruma yolları), Paris, 1771, s. 318.
36. J.-J. Poitevin, Lettre à messieurs les doyens et docteurs régents de la faculté de médecine (Tıp Fakültesi'nin dekanlarına ve yönetici bilginlerine mektup), Paris, 1776, s. 1.
37. Aynı yerde.
38. Bkz. Paris'te Grenouillère rıhtımları üzerinde yapılan yeni hamamlar konusunda Tıp Fakültesi'nin raporu, Paris, 1723. Albert banyoları denen bu müessese, Poitevin'inki gibi, sıcak su hamamı da içerir. Gerek Mercier gerek 1787'de basılan Guide des amateurs et des étrangers voyageurs à Paris (Meraklıları ve Paris'e gelmiş turistler için rehber) adlı kılavuzda Thiéry tarafından (II. cilt, s. 597) anlatılır. Daha önceden birkaç soğuk suyla hizmet veren banyo vardır ama, bunlar farklı bir sorun ortaya koyarlar; bkz. bir sonraki alt-bölüm.
39. J.-J. Poitevin, a.g.y., s. 14.

40. Hamam fiyatı için, bkz. aynı yerde s. 15. - 1760 tarihinde zanaatkâr ücreti konusunda bkz. M. ElKordi, Bayeux aux XVIIe et XVIIIe siècles (17. ve 18. yy.'larda Bayeux Kenti), Paris, Mouton Yay., 1570, s. 256-257.
41. J.-J. Poitevin, a.g.y., s. 11-12.
42. Ödülü alan, F. Raymond'un, a.g.y., yazısı oldu.
43. F. Raymond, a.g.y., s. 25.
44. J.-P. de Limbourg, Dissertation sur les bains d'eau simple (Katışıksız su banyoları konusunda inceleme), Liège, 1757, s. 43.
45. G. Guillard de Beaurieu, L'Heureux Citoyen (Mutlu yurttaş), Lille, 1759, s. 22.
46. Argenson Markisi De Voyer, Anılar ve yayınlanmamış günce, Paris, 1867, I. cilt, s. 205.
47. B. Chevalier, "Malmaison Şatosu'nun döşeme listesi", Paris Kenti tarihi bülteni içinde, Paris, 1979, s. 105-107.
48. Bkz. H. Havard, Dictionnaire I ... I, a.g.y., I. cilt, s. 313.
49. L. Duvaux, Livre journal (yevmiye defteri 1748-1753), Paris, 1873, s. 04.
50. J. Deville, Dictionnaire du tapissier (Döşemecinin sözlüğü), Paris, 1877, I. cilt, s. 515.
51. Bkz.H. Havard, Dictionnaire I ... I a.g.y., I. cilt, s. 313. Ayrıca bkz. R. H. Guerrand'ın makalesi "L'âge d'or du bidet" (Bidenin altın çağı) Histoire Dergisi içinde, Paris, Le Seuil Yay, 1983, sayı 157, s. 84.
52. P. Verlet, "Montgeofroy Şatosu'nun envanteri" (1775), 'Fransa'da 18. yy.'da ev' adlı yapıt içinde, Paris, Baschet Yay. 1966, s. 262.
53. "Bourbon Sarayı'nın envanteri" (1779), aynı yerde s. 274.
54. G. de Saint-Aubin, Les papillonneries humaines (İnsan biçimli kelebeklerden sahneler) (1770), Paris, Ulusal Kitaplık estamp.
55. O. Teissier, La Maison d'un bourgeois du 18. siècle (Bir 18. yy. kentsoylusunun evi), Paris, 1886.
56. Bkz. E. Dumonthier, Mobilier national de France, le meuble toilette, style Louis XV, Louis XVI, premier et second Empire.
(Hazineye tarihi eser olarak kayıtlı ve XV. Louis, XVI. Louis, Birinci İmparatorluk ve İkinci İmparatorluk stillerinde tuvalet masaları), Paris, 1923.
57. "Jean-Jacques Rousseau'nun Montmorency'de, Mont-Louis Sokağı'ndaki eşyasının envanteri", Madame d'Epinay'nin 1884 yılında F. Boiteau tarafından yayınlanmış Anıları içinde, s. 435.
58. J. Corday, Madame de Pompadour'un eşya listesi, Paris, 1939, s. 111.
59. B. Chevallier, a.g.y., s. 109.

60. P. Verlet, a.g.y., s. 262.
61. N. J. Jacquin, De la santé (Sağlık konusunda), Paris, 1762, s. 290.
62. A. G. Le Bègue de Presle. Le Conservateur de la santé (Sağlığın bekçisi), Paris, 1763, s. 345.
63. Le Médecin des dames (Bayanların tabibi), a.g.y., s. 302.
64. J.-F. Blondel, Traité d'architecture | ... | (Mimarlık kitabı) a.g.y.
65. J.-F. Blondel, L'Architecture française (Fransız mimarlığı) a.g.y.
66. P. Le Muet, Manière de bien bâtir pour toutes sortes de personnes (Her çeşit kimseye uygun bina yapma yolları), Paris, 1623.
67. C. Oulmont, La Vie au XVIIIe siècle, la maison (18. yy.'da yaşam, ev), Paris, 1929, s. 31.
68. B. Chevallier, a.g.y.
69. J.-F. Blondel, Architecture | ... | a.g.y., I. cilt, s. 239; II. cilt, s. 200. III. cilt, s. 111. Söz konusu konaklardan bazılarının daha önceki durumu için bkz. P.-J. Mariette'in Architecture française (Fransız mimarlığı), Paris, 1727, 2 cilt.
70. J.-F. Blondel, a.g.y., s. 239.
71. Aynı yerde, II. cilt, s. 86.
72. Aynı yerde, III. cilt, s. 84.
73. L. de Saint-Simon, a.g.y., XXVIII. cilt, s. 250.
74. 3 Ekim 1765 günü satılan döşeme takımları arasında, bir takımın dökümü: "Güzel bir tuvalet odası, ya da buduar, yaklaşık 9 kadem yüksekliğinde, 6 kadem genişliğinde, 11 kadem derinliğinde; tavanı ve lambrisi tamam; hepsi, Bay de Machy tarafından tual üzerine yapılmış resimlerle kaplı." Bkz. H. Havard, Dictionnaire | ... |, a.g.y., IV. cilt, s. 1356.
75. Bu konuda Norbert Elias'ın Société de cour (Saray toplumu), Paris Calman-Lévy Yay., 1974 (Almanya baskısı 1969), s. 29'da verdiği yorum birinci derecede önem taşır.
76. J.-F. Blondel, Architecture | ... |, a.g.y., III. cilt, s. 111.
77. Aynı yerde, III. cilt, s. 60.
78. J. Starobinski, L'Invention de la liberté (Özgürlüğün icadı, 1700-1789) Cenevre, Skira Yay., 1964, s. 16.
79. J. Corday, a.g.y., s. 20 ve dev.; ve J.-F. Blonski, a.g.y., III. cilt, s. 111.
80. Bu deyim, 1770 yılından sonra kullanılmıştır; karş. P. Verlet, a.g.y., s. 262.
81. Bu izlek, burada ancak dolaylı biçimde ele alınabilir. Daha özgün bir yaklaşım için, bkz. L. Wright, Clean and decent (Temiz ve derli toplu), Londra, 1960 ve H.-G. Guerraud, "Petite histoire du quotidien: l'avènement de la chasse d'eau" (Gündelik yaşamın tarihçesi: Tuvalet si-

fonunun kullanılmaya başlanması), L'Histoire Dergisi içinde Paris, Le Seuil Yay. sayı 43.

82. Bkz. Aşağıda 5. Banyoya girme ve vücudun bir bölümünün yıkanması.
83. E. de Croy, Anılar, a.g.y., s. 33.

2. Soğuk ve Yeni Güçler

1. Brouzet, Education médicinale (Tıp eğitimi), Paris, 1754, I. cilt, s. 82-83.
2. Mercure galant Dergisi 1724 Eylül sayısı, s. 1913.
3. P. Noguez, Explication physique des effets de l'eau (Suyun etkilerinin fiziksel açıklanması), Hoffmann, Les Vertus médicinales de l'eau commune (Alelade suyun tıp bakımından özellikleri), Paris, 1730, II. cilt, s. 437-438.
4. Aynı yerde, s. 439.
5. L. de Préville, Méthode aisée pour conserver sa santé (Sağlığını korumak için kolay yöntem), Paris, 1762, s. 368.
6. J. Huxan, Essais sur les différentes espèces de fièvres (Çeşitli hummalar konusunda denemeler), Paris, 1752 (İlk basımı Londra, 1750), s. 36.
7. P. Pomme, Traité des affections vaporeuses des deux sexes (erkek ve kadında vehim ve histerinin tedavisi), Lyon, 1763, s. 18.
8. N.-J. Jacquin, a.g.y., s. 286-287.
9. J. Balexserd, Dissertation sur l'éducation physique des enfants (Çocukların beden eğitimi konusunda inceleme), Cenevre, 1762, s. 152. Fransa, Locke'nin "soğuk" ile eğitim konusundaki bazı prensipleriyle ancak daha sonraki dönemlerde karşılaşır. Krş. Çocukların eğitimi, Amsterdam, 1695, s. 8 ve dev.
10. Krş. Encyclopédie'nin 'banyolar' maddesi, II. cilt, s. 20-21.
11. Jèze, Etat ou tableau de la ville de Paris (Paris kentinin durumu ya da genel görünümü), Paris, 1757 basımı, s. 187. Rahip Antonini'nin 1744 tarihli Paris anıları ya da J.-C. Nemeitz'in 1727'de Leiden'de basılan Paris'te İkamet adlı kitabı gibi, bundan hemen önce yayınlanmış metinler bu kuruluşlardan söz etmezler. Halbuki, en çok kumar için kurulmuş bu salaş tesisler uzun zamandan beri mevcuttur. Krş. G.-F. Saint-Foix, Essais historiques sur Paris (Paris hakkında tarihsel denemeler), Paris, 1777, VII. cilt, s. 96.
12. Jèze, a.g.y., s. 187.
13. J.-P. de Limboux, a.g.y., s. 35.

14. P. Fabre, Essais sur différents points de physiologie, de pathologie et de thérapeutique (Fizyoloji, patoloji ve tedavi biliminin çeşitli noktaları hakkında denemeler), Paris, 1770, s. 317.
15. 18.yy hıbbı, dikkati vücudun 'katı maddeleri' üzerinde yoğunlaştırır; bu katı maddelerde özel bir takım nitelikler, örneğin öfkelilik, olduğunu varsayar; ortama 'tepki gösteren' bir organizma imgesinin doğmasında bunun etkisi olmuştur. Bu konuda krş. M. D. Grmek "La notion de fibre vivante chez les médecins de l'école iatrophysique" (Yatrofizik Itıp fiziğiI okulunun doktorlarında canlı lif kavramı), Clio Medica Dergisi, 5. cilt, Oxford, 1970.
16. H. de Maret, Mémoire sur la manière d'agir des bains d'eau douce et d'eau de mer (Tatlı su banyolarıyla deniz banyosunun etki biçimleri konusunda notlar), Paris 1769, s. 48.
17. J.-P. de Limbourg, a.g.y., s. 59 - Le Monnier, daha 1747'de, suyun değişik sıcaklıklarına göre nabzının hızlanmasını ölçmüştü. Krş. Bilimler Akademisi Notları, 1747, s. 271.
18. T. Tronchin'in 1764 tarihli el yazması; H. Tronchin tarafından Paris 1906 tarihli Un médecin du XVIIIe siècle, Théodore Tronchin (Bir 18. yy. tabibi: Théodore Tronchin) adlı kitapta alıntılanmıştır. s. 59.
19. Çoğu zaman verilen örnek, üzerinde sadece bir tünikle soğuğa karşı koymanın insanı güçlendirdiği kanısını aşılayan Isparta yasaları ve Isparta eğitimidir. Özellikle Plutarkhos'un 'Ünlü İnsanların Yaşamı' adlı yapıtında bu vurgulanır. Orada sözü edilen 'mertlik' ile temizliğin biraz iki yana çekilir bir ilişkisi vardır. Temizliğin altında bir 'zaaf' gizli olabilir diye düşünülürdü. Isparta toplumunun çileciliğinde temiz olmak demek, 'yumuşak' olmak demekti. Tronchin'in elbette söylemediği, ama en azından, soğuğun birinci anlamının altını çizen şeyi Plutarkhos açık açık söyler: "Her zaman kirliydiler ve yılın bir takım yumuşaklıklara izin verilen bazı günleri dışında, ne yıkanır ne koku sürünürlerdi. (Plutarkhos'un 1838 basımında I. cilt, s. 92.) Soğuk, her şeyden önce, doğaya yakınlıktı.
20. T. Tronchin, a.g.y., s. 59.
21. C. A. Vandermonde, Essai sur la manière de perfectionner l'espèce humaine (insan soyunu mükemmelleştirme yolları konusunda derleme), Paris, 1756, II. ilt, s. 215.
22. J. Mackenzie, Histoire de la santé ou de l'art de la conserver (Sağlığın ya da sağlığı korumanın tarihi), Lahey, 1761, s. 172.
23. L. A. La Hontan, Nouveaux Voyages du baron de la Hontan dans l'Amérique septentrionale (La Hontan Baronu'nun Kuzey Amerika'daki

yeni gezileri), Lahey, 1709. - C. Le Beau, Aventure parmi les sauvages de l'Amérique septentrionale (Kuzey Amerika'nın yabanileri arasında macera), Amsterdam, 1738, 2 cilt.

24. J.-J. Rousseau, L'Emile, Paris, Garnier Yay., 1951 (İlk basımı 1762), s. 37-38.
25. Aynı yerde. s. 20.
26. Aynı yerde, s. 38.
27. J.-J. Rousseau, Discours sur les sciences et les arts (Bilimler ve sanatlar konusunda konuşma), Paris, Flammarion Yay., 1931 (İlk basımı 1750), 34.
28. Daunou, "Le brouet noir des enfants de la patrie" (Vatan evlatlarının sade suya çorbası), D. Julia tarafından Raison présente Dergisi'nin 1981, 59. sayısı, s. 115'te alıntılanmıştır. Aynı izlekle ilgili olarak krş. Mona Ozouf, La Fête révolutionnaire (Devrim eğlencesi, 1789-1799), Paris, NRF Yay., 1976: "Gösterişsiz, sade ve doğrucu bir yaşam biçimi gibi tanıtılan eski ilkel geçmişin öykülerinden sayrılıp olduğu gibi gösterilmesi." s. 330.
29. Jeanbon de Saint-André, 1792, D. J. tarafından a.g.y., 'ta alıntılanmıştır, s. 114.
30. J.-L. Fourcroy de Guillerville, Les Enfants élevés dans l'ordre de la nature (Doğa düzenine uygun yetiştirilen çocuklar), Paris, 1774, s. 90.
31. C. A. Vandermonde, a.g.y., II. cilt, s. 219.
32. S. Mercier, Tableau de Pais (Paris, genel görünüm), Paris, 1783, III. cilt, s. 98.
33. C. A. Vandermonde, a.g.y., II. cilt, s. 212.
34. P. Bourdieu, "Le Nord et le Midi, contribution à l'effet Montesquieu" (Kuzey ve Güney, Montesquieu etkisine katkı), Actes de la recherche en sciences sociales (Toplumsal bilimlerde araştırma belgeleri) dergisinin sayı 35, s. 25 içinde, Paris, 1980.
35. F. M. de Grimm ve D. Diderot, Yazınsal Mektuplaşmalar I ... I, Paris, Ocak 1782 (1813 basımı), I. cilt, 3. bölüm, s. 314.
36. J. A. Millot, Art d'améliorer et de perfectionner les hommes (İnsanları daha iyi duruma getirme ve mükemmelleştirme yolları), Paris 1801, I. cilt, s. 92.
37. Aynı yerde.
38. Krş. S. A. Tissot, Avis au peuple sur sa santé (Halka sağlığı konusunda duyuru), Paris, 1765, 2 cilt. Tissot'nun metni, soğuk konusunda sözünü ettiğimiz görüntüler için iyi bir örnek oluşturur: Soğuk terlemeyi hızlandırıp güçlendirmektedir. Soğuk, temelde, liflerin, lifciklerin ve sinirlerin

katıldığı bir güçlendirme etmeni olmaktadır: "Soğuk banyo, terlemeyi düzenler, sinirleri güçlendirir ve bu yolla, terleme ve sinirin bedenin işleyişinde neden oldukları bozuklukları dağıtır" (II. cilt, s. 66). Bu durumda, su, önce, sarsıcı bir ortam oluşturur.

39. Madame M. C. R. de Maraise, Yazışmalar, 27 Mayıs 1780, S. Chassagne tarafından 18. yy.'da bir işkadını adlı yapıt içinde, Toulouse, Privat Yay., 1981, s. 106, alıntılanmıştır.
40. Aynı yerde, s. 141.
41. Aynı yerde, s. 74.
42. S. A. Tissot, a.g.y., II. cilt, s. 63.
43. S. Mercier, a.g.y., V. cilt, s. 77.
44. Krş. yukarıda II. bölüm, 2. altbölüm.
45 J. N. Dufort de Cheverny, Anılar (1731-1802), Paris, 1886, II. cilt, s. 22.
46. Gazette de santé (Sağlık gazetesi) içinde ilan, Paris, 1776, s. 107.
47. B. Franklin, Seçme Mektuplar, çeviri, Paris 1818, 2 cilt (28 Temmuz 1768 günlü mektup).
48. 28 Mart 1776 tarihli Kraliyet yeni askeri okulları yönetmeliği, Ordu tarihi arşivi içinde, Y^a 145, 9. madde.
49. Aynı yerde, madde 10.
50. G. Dupont-Ferrier, Du Collège de Clermont au lycée Louis-le-Grand (Clermont Koleji'nden Louis-le-Grand Lisesi'ne), Paris, 1920, s. 186.
51. Brienne döşeme listesi, 1788, Y^a 158.
52. J. Verdier, Cours d'éducation à l'usage des élèves destinés aux premières professions et grands emplois de l'Etat (Birincil meslekleri ve devletin önemli görev yerlerini amaçlayan öğrenciler için dersler), Paris, 1777,. s. 232.
53. Aynı yerde, s. 368.
54. Kş. Rahip Arnaud, "Etablissement qui intéresse l'utilité publique et la décoration de la capitale" (Kamu yararını ilgilendiren kuruluş ve başkentin dekorasyonu), Sağlık gazetesi içinde, Paris, 1777. Aynı başlığı ve 1790 tarihini taşıyan bir metinde Arnaud çeşitli akademiler ve kralın çevresi nezdinde yaptığı girişimleri anlatır. İsteğini geri çevirenin esnaf loncası başı ve Breteuil'ün kabinesinin yetkili bir kişisi olan Bay de la Michaudière olduğu sanılmaktadır. Yapılacak bina bir Paris köprüsünün ayağına yaslanacaktı. İsteği geri çevirme nedenleri açıklığa kavuşmamışsa da, her halde mal olacağı giderlere, Sen Irmağı üzerindeki geliş gidişi engelleyeceği korkusuna ve yararına inanılmamasına bağlı olmalıydı. (1790 metni, s. VII-X). Ayrıca krş. L. C. Macquart, Manuel sur les propriét2s de l'eau (Suyun nitelikleri hakkında elkitabı), Paris, 1783, s.

349.

55. Turquin, Avis au public sur l'établissement d'une école de natation (Bir yüzme okulu kurulması konusunda halka duyuru), Paris, 1786, s. 1.
56. Encyclopédie içinde 'yüzme' maddesi, a.g.y., II. cilt, s. 54 ve dev.
57. L. C. Macquart, a.g.y., s. 347.
58. Turquin, a.g.y., s. 1.
59. Aynı yerde, s. 3.
60. General Thibault, 1893'te yayınlanan Anıları'nda bu yüzme okuluna ilişkin çeşitli sahneler anlatır ve o okulda Orléans Hanedanı'nın çocuklarıyla birlikte bulunduğunu yazar. (I. cilt, s. 198 ve dev. Ayrıca, krş. Arnaud, a.g.y., 1790: "Turquin efendi, bana danışmadan halk çocukları için değil de zenginler için bir yüzme okulu kurdu. (s. X).
61. Krş. J. Defrance, "Esquisse d'une histoire sociale de la gymnastique" (Jimnastiğin tolumsal geçmişi hakkında bir taslak), Toplumsal bilimler konusuda araştırma belgeleri adlı süreli yayının 6. sayısı, Paris, 1976.
62. H. Tronchin, a.g.y., s. 86.
63. A. Paré, a.g.y., s. 947.
64. J.-L. Fourcroy de Guillerville, a.g.y., s. 107.
65. Ecyclopédie içinde 'soğuk' maddesi, a.g.y., VII. cilt. s. 323.
66. H. Maret, Anılar I ... I, a.g.y., s. 21.
67. G. G. Hufeland, Avis aux mères sur les points les plus importants de l'éducation physiques des enfants (Çocukların beden eğitiminin en önemli noktaları konusunda annelere öğütler), Paris, 1800 (İlk basımı, Almanca, 1796), s. 19-20.
68. 18. yy.'ın sonunda aşılama konusunda krş. J.-F. de Raymond, La Querelle de l'inoculation (Aşı kavgası), Paris, Vrin Yay., 1982.

3. Doğa ve Yapmacık

1. Barones A. d'Oberkich, Anılar, Paris, Mercure de France Yay. 1970 (İlk basımı 1787), s. 199.
2. Aynı yerde.
3. S. Mercier, a.g.y., I. cilt, s. 94.
4. A. Riballier, De l'éducation physique et morale des femmes (Kadınların bedensel ve ruhsal eğitimi), Brüksel, 1779, s. 38.
5. A. Ganne, L'Homme physique et moral (Bedensel ve ahlâksal insan) Strasburg, 1701, s. 43.

6. J.-J. Rousseau, L'Emile, a.g.y., s. 500.
7. Aynı yerde.
8. Krş. A. Riballier, a.g.y., s. 64: "Herhalde, örneklerimi sadece zengin insanların sınıfından geçmiş olmama itiraz edenler bulunacaktır; bunu kabul ediyorum. Ama, açıktır ki, o sınıfı ele almamın nedeni, onun kendi altındaki tüm sınıflara bir itici güç vermesidir. - Bugün tüm evren, onların zararlı örnekleriyle hastalanmış ve aşağılaşmış durumdadır." (s. 64-65).
9. N.-J. Jacquin, a.g.y., s. 291-292.
10. N. G. Le Bègue des Presle, a.g.y., s. 340.
11. Le Médecin de hommes depuis la puberté jusqu'à l'extrême vieillesse (Bulûğdan en ihtiyar yaşa kadar doktorunuz), Paris, 1772, s. 413.
12. La Tour du Pin Markizi, Anılar, Mercure de France Yay., 1979, (ilk basımı 1907), s. 39.
13. Bu izleklere, paralel olarak ve özellikle 1760'tan sonra yaklaşılır. Krş. Daha önce adı geçen yazarlar, en çok da Descartes, Tronchin, Riballier, Jacquin ve Rousseau.
14. S. Mercier, a.g.y., IV. cilt, s. 125.
15. L. de Jaucourt, Encyclopédie içinde 'kozmetik' maddesi, IV. cilt, s. 292.
16. L. de Jaucourt, Encyclopédie içinde 'düzgün' maddesi, VI. cilt. s. 410.
17. L. de Jaucourt, Encyclopédie içinde 'kozmetik' maddesi, a.g.y., s. 292.
18. Encyclopédie méthodique içinde'Art du parfumeur' (itriyatçının sanatı) maddesi, Paris, 1789, VI. cilt. s. 31.
19. Levis Dükü, Souvenirs et Portraits (Anılar ve portreler, 1780-1789), Paris, 1815, s. 48.
20. Madame S. F. de Genlis, Anılar, Paris, 1825, I. cilt, s. 274.
21. La Tour du Pin Markizi, a.g.y., s. 75.
22. Aynı yerde.
23. Krş. F. Boucher, La Marquise de Pompadour (1759), Londra, Wallace Collection Müzesi.
24. A. d'Oberkirch Baronesi, a.g.y., s. 295.
25. S. Mercier, a.g.y., V. cilt, s. 77.
26. Cabinet des modes (Moda köşesi), Paris, 1785-86, s. 115.
27. Cabinet des modes, a.g.y., 1786, s. 43.
28. Affiches et Annonces de Paris (Paris'ten afişler ve ilanlar), Paris, 1773, s. 132 ve 179; 1780, s. 139 ve 208.
29. Encyclopédie içinde 'temizlik' maddesi, a.g.y., (1765), XIII. cilt, s. 490.
30. S. Mercier, a.g.y., XI. cilt, s. 79.
31. Aynı yerde, XI. cilt, s. 72.

32. N.-J. Jacquin, a.g.y., s. 290.
33. S. Mercier, a.g.y., I. cilt, s. 94.
34. J.-C. Bomare, Dictionnaire d'histoire naturelle (Doğa tarihi sözlüğü) içinde 'aromat' maddesi, Paris, 1764, I. cilt, s. 335.
35. P. Pomme, a.g.y., s. 423. Ayrıca, bkz. Encyclopédie içinde 'misk' maddesi, a.g.y., X. cilt, s. 881.
36. P. V. de Sèze, Recherches physiologiques et philosophiques sur la sensibilité ou la vie animales (Bedensel duyarlık ya da yaşam konusunda fizyolojik ve filozofik araştırmalar), Paris, 1786, s. 236.
37. J.-C. Bomare, 'insan' maddesi, a.g.y., IV. cilt, s. 436.
38. G. L. de Buffon, Discours sur la nature des animaux (Hayvanların doğası konusunda konuşmalar, 1753), Oeuvres philosophiques (Filozofik yapıtlar) içinde, Paris PUF Yay., 1954, s. 331.
39. Bernardin de Saint-Pierre, Etudes sur la nature (Doğa konusunda incelemeler), Paris, 1838 (İlk basımı 1820), s. 203.
40. A. Corbin, Le Miasme et la Jonquille (İğrençlik ve fulyaçiçeği), Paris, Aubier Yay., 1982, s. 81.
41. Encyclopédie içinde 'misk' maddesi, a.g.y., s. 881.
42. F. Vicq-d'Azir, Instruction sur la manière de désinfecter une paroisse (Bir kasabayı mikroplardan arındırma yolları hakkında bilgi), Paris, 1775, s. 8.
43. S. A. Tissot, Avis [...], a.g.y., I. cilt, s. 100.
44. N.-J. Jacquin, a.g.y., s. 290.
45. Madame S. C. Necker, Mélanges extraits des manuscrits de Mme Necker (Mme Necker'in el yazmalarından derlemeler), Cumhuriyetin VI. yılı, I. cilt, s. 262.
46. L. De Jaucourt, 'kozmetik' maddesi, a.g.y., s. 291.
47. N.-J. Jacquin, a.g.y., s. 291.
48. A. d'Oberkirch Baronesi, a.g.y., s. 194.
49. J.-J. Rousseau, Julie ou la Nouvelle Héloïse, Paris, Gamier Yay. 1960 (İlk basımı 1769), s. 530.
50. S. A. Tissot, a.g.y., I. cilt, s. 101.
51. B. C. Faust, Sur le vêtement libre, unique et national à l'usage des enfants (Çocukların giyeceği, tek tip, bol, ulusal giysi konusunda), Paris, 1792. Ayrıca bkz. Philippe Perrot'nun Le travail des apparences (Görünüşün etkisi), a.g.y., içinde B. C. Faust'un alıntılanması, s. 103.
52. W. Harvey, De motu cordis et sanguinis in animalibus (Hayvanlarda yüreğin ve kanın hareketi konusunda), Frankfurt, 1628.

53. F. Frier, Guide pour la conservation de l'homme (İnsanın kendini koruması için kılavuz), Paris, 1789, s. 74.
54. Aynı yerde, s. 33.
55. S. A. Tissot, a.g.y., II. cilt, s. 62.
56. N. A. Jacquin, a.g.y., s. 289.
57. M. Dejean, Traité des Odeurs (Kokular kitabı), 1777, s. 467.

4 Halkın Kokuları Kentin Kokuları

1. La Gazette de santé (Sağlık gazetesi), Paris, 1773, "önsöz".
2. Aynı yerde, 1785, prospektüs.
3. Journal de santé (Sağlık gazetesi), Bordeaux, 1785.
4. "Création de la société de santé à Lyon en 1793." (Lyon'da 1793 yılında sağlık derneğinin kurulması), Sağlık gazetesi içinde, Bordeaux, Cumhuriyetin I. yılı, s. 97.
5. M. Moheau, Recherches et considérations sur la population de France (Fransa nüfusu hakkında araştırma ve düşünceler), Paris, 1778, I. cilt, s. 191.
6. C. A. Vandermonde, a.g.y., I. cilt, s. 31.
7. Krş. J.-P. Meyer, "Salgınlar konusunda Tıp Akademisi'nin bir araştırması, 1774-1794", ESC belgeleri içinde, Paris, 1966 - J.-P. Peter, "Kraliyet Tıp Derneği'nin araştırması, 1774-1794", ESC belgeleri içinde, Paris, 1967.
8. Turneau de la Morandière (1763), B. Barret Kriegel tarafından Les Machines à guérir (İyileştirme makineleri), Paris Institut de l'environnement Yay., 1976, s. 28 içinde "Hôpital comme équipement" (Donanım açısından hastane) adlı yazıda alıntılanmıştır.
9. M. Moheau, a.g.y., I. cilt, s. 17.
10. Ortak yaşam koşullarıyla ilgili bir yaklaşımdan yola çıkarak bireysel temizlik izleği kesinlikle açıklayıcı biçimde ele alınacaktır. Ancak başlamakla kalınmış olsa bile, bu girişim çok önemlidir. Krş. M. Foucault, "La politique de santé au XVIIIe siècle" (18. yy.'da sağlık politikası), İyileştirme makineleri içinde, a.g.y., s. 11.
11. J.-J. Menuret, Essai sur l'histoire médico-topographique de Paris (Paris'in tıbbî-topografik geçmişi konusunda deneme), Paris, 1786, s. 88.
12. J. Rezou, Tableau nosologique et météorologique (Nozolojik [hastalık bilimsel] ve meteorolojik tablo), Basel, 1767. - L. Lepecq de la Clôture, Collection d'observations sur les maladies et constitutionsépidémiques

(Hastalıklar ve salgınların oluşumu konusunda gözlemler), Paris, 1778, 2 cilt.

13. J.-B. Banau ve A.-F. Turben, Mémoires sur les épidémies de Languedoc (Languedoc bölgesindeki salgınlar konusunda inceleme) Paris, 1786, s. 12-13.
14. S. Hales, Description of ventilators (Havalandırıcıların betimlendirilmesi), Londra, 1743. - J.Priesley, Experiments and observations on differend kinds of air (Havanın ayrı ayrı çeşitleri üzerinde deney ve gözlemler), Londra, 1772.
15. Daha fazla bilgi için bkz. Jacques Guillerm'in makalesi "Le malsain et l'économie de la nature" (Sağlıksız olan ve doğanın iyi kullanımı), Dix-huitième Siècle Dergisi içinde, Paris, sayı 9 (Le Sain et le Malsain, Sağlıklı ve sağlıksız). Gerçekte, kimyanın havayla ilgili bölümündeki buluşların, yüzyılın sonunda, doğanın görünümünü canlandırdığını söylemek hafif kalır; yaşam olaylarının düzeni ve düzensizliğini amaçlayan görünümlerle karşı karşıya kaldığımızdan bir dramatizasyondan, çok göze çarpar bir durumdan söz etmek yerinde olur. s. 62.
16. M. du Tennetar, Mémoire sur l'état de l'atmosphère à Metz et ses effets (Metz kentinde atmosferin durumu konusunda inceleme), Nancy, 1778, s. 23.
17. P. Bertholon, De la salubrité des villes (Kentlerin temizliği), Montpellier, 1786, s. 6.
18. P. Muray tarafından Le XIXe siècle à travers les âges (Geçmişten XIX. yy.'a) adlı yapıtta alıntılanmıştır. Paris, Denoël Yay. 1984, s. 33.
19. J.-H. Ronesse, Vue sur la propreté des rues (Sokakların temizliğine bakış), Paris, 1782, s. 13.
20. Londres, Réflexions sur le projet d'éloigner du milieu de Paris les tueries de bestiaux et les fonderies (Özel mezbahalarla dökümevlerinin Paris'in ortasından uzaklaştırılması tasarısı konusunda düşünceler),Paris, 1788, s. 15.
21. J.-L. Moreau de la Sarthe, Essai sur la gangrène humide des hôpitaux (Hastanede yakalanılan yaş kangren konusunda deneme), Paris, 1796, s. 20.
22. J.-J. Menuret, Essai sur l'action de l'air sur les maladies congieuses (Bulaşıcı hastalıklar üzerinde havanın etkisi konusunda deneme), Paris, 1781, s. 85.
23. P. Muray tarafından alıntılanmıştır, a.g.y., s. 36.
24. Krş. J.-L. Harouel, "Les fonctions de l'alignement dans l'organisme urbain" (Kent organizması içinde sokak sınırlarının belirlenmesinin işlevleri),

Dix-huitième Siècle, a.g.y., içinde.

25. Krş. G. de Bory, Mémoire dans lequel on prouve la possibilité d'agrandir la ville de Paris sans en reculer les limites (Paris kentini, sınırlarını dışa doğru zorlamadan, büyütmenin mümkün olabileeğini ispatlayan inceleme), Paris, 1776; ve Bruno Fortier'nin "La maîtrise de l'eau" (Suya egemen olma) adlı makalesi, Dix-huitième Siècle içinde, a.g.y.,
26. J.-J. menuret, Essai sur l'action [...], a.g.y., s. 75.
27. Jouanné, J.-P. Goubert tarafından Malades et Médecins en Bretagne (Brötanya'da hastalar ve tabipler, 1170-1790),Paris, Klincksieck Yay., 1974, s. 192.
28. Vigier, Mémoir adressé au subdélégué de Landerneau (Delege vekili de Landerneau'ya sunulmuş inceleme, 17 Mart 1769, J. P. Goubert tarafından a.g.y., içinde alıntılanmıştır.
29. M. Brièle, a.g.y., I. cilt, s. 44.
30. J.-S. Bailly, "Examen d'un projet de translation de l'Hôtel-Dieu de Paris et d'une nouvelle construction d'hôpitaux pour les malades" (Paris Merkez Hastanesi'nin taşınması ve hastalara yeni bir hastane yapılması konusunda bir tasarımın ele alınması), Kraliyet Bilimler Akademisi'nin geçmişi ve muhtıralar içinde, Paris, 1785, s. 24.
31. Bertelet de Barbot, Topographie médicale (Tıbbî topografi), Lyon, 1783, R. Favre tarafından "Du médico-topographique à Lyon en 1723" (1723 yılında Lyon'da tıbbî topografinin durumu kanısında), Dix-huitième Siècle içinde, a.g.y., s. 154.
32. A. Ganne, a.g.y., s. 111.
33. "Dépérissement de l'espèce humaine à Paris" (İnsan soyunun Paris'te gerilemesi), Paris, 1777, s. 111.
34. Chirol, Idées neuves sur les construction des hôpitaux (Hastane yapımı üzerinde yeni düşünceler), Paris, 1787, s. 9-10.
35. Affiches et annonces de Paris (Paris afişleri ve ilanları), Paris, 1779, s. 183.
36. J.-M. Audin-Rouvière, Çocuk yurdu tüzüğü, Paris Cumhuriyetin VII. yılı, Paris yetimhaneleri şartnamesi), Paris, s. 17.
37. Krş. yukarıda 50. not, 2. altbölüm, II. bölüm.
38. J.-M. Audin-Rouvière, Cahier [...], a.g.y., 24.
39. Krş. P.-A. Alletz, Tableau de l'humanité et de la bienfaisance (İnsanlığın ve iyiliğin görünümü), Paris, 1769, s. 105.
40. J. Howard, Histoires des principaux lazarets et prisons [...] (Karantina kuruluşlarının ve hapishanelerin geçmişi), Paris, 1790, II. cilt, s. 170.
41. G. Daignan, Ordre de service des hôpitaux militaires (Askerî hastane-

lerde hizmet düzeni), Paris, 1785, s. 173.

42. J. Pringle, Observations sur les maladies desarmées dans les camps et les garnisons (Arazide ve kışlada orduda görülen hastalıklar konusunda gözlemler), Paris, 1763, (İlk basımı Londra 1725), s. 44.
43. B. Poyet, Mémoire sur la nécessité de transférer et reconstruire l'Hôtel-Dieu de Paris, suivi d'un projet de translation de cet höpital (Paris Merkez Hastanesi'nin nakli ve yeniden yapılmasının gerektiği konusunda inceleme ve bunun ekinde söz konusu hastanenin nakliyle ilgili bir tasarı), Paris 1785, s. 36.
44. J.-R. Tenon, Mémoire sur les hôpitaux de Paris (Paris hastaneleri konusunda inceleme), Paris, 1788, s. 441.
45. J. Bouchery, L'eau à Paris à la findu XVIIIe siècle (18. yy.'ın sonunda Paris'te su), Paris, 1946.
46. P. Bertholon, a.g.y., s. 99.
47. J.-J. Menuret, Essai sur l'histoire l...l, a.g.y., s. 84.
48. C.-H. Piarron de Chamousset, Yapıtlar, Paris, 1783, I. ilt, s. 333.
49. Chevalier d'Auxiron, Projet pour donner des eaux à Paris (Paris'e su sağlama tasarısı), Paris, 1769, s. XIV.
50. A. L. Lavoisier, "Lettre sur les moyens d'amener l'eau à Paris (Paris'e su getirme yolları hakkında mektup, 1786), Oeuvres (Yapıtlar) içinde, Paris, 1868, III. cilt, s. 255.
51. A. Deparcieux, Projet d'amener à Paris la rivière de l'Yvette (Paris'e Yvette Irmağı'nı akıtma tasarısı, 1767 tarihli inceleme), Paris, 1776, s. 136.
52. Prospectus de la fourniture et distribution des eaux de la Seine à Paris par la machine à feurs (Paris'e Sen Irmağı'nın sularını ateş makinesi aracılığıyla sağlama ve dağıtma yollları konusunda ilan), Paris, 1781.
53. Chevalier d'Auxiron, Projet patriotique surles eaux de Paris (Paris suları konusunda vatansever bir tasarı), Paris 1765, s. 26.
54. J.-B. Banau ve F. Turben, a.g.y., s. 50.
55. J.-J. Menuret, Essai sur l'histoire l...l, a.g.y., s. 86.
56. J. C. Perrot, a.g.y., s. 658. - J. F. Capelle, Tableau des améliorations sanitaires de Bordeaux (Bordeau'nun sağlık tesisleri bakımından iyileştirilmesinin genel görünümü), Bordeaux, 1817, s. 47-48 - C. Grimmer, Aurillac au XVIIIe siècle (18. yy.'da Aurillac kenti), Paris, PUF Yay., 1983, s. 96.
57. H.-L. Duhamel de Monceau, Moyen de conserver la santé des équipages des vaisseaux (Gemi mürettebatının sağlığını koruma yolları), Paris, s. 38.

58. J.-M. Audin-Rouvière, Essai sur la topographie physique et médicale de Paris, (Paris'in fiziksel ve tıbbî topografisi konusunda deneme), Paris, Cumhuriyetin VII. yılı, s. 17.
59. E. Tourtelle, Eléments d'hygiène (Hijyen öğeleri), Paris, 1815 (1797 de kaleme alınmış metin), s. 128.
60. Le Roy, "Précis d'un ouvrage sur les hôpitaux dans lequel on expose les principaux résultats des observations de physique et de médecine, qu'on doit avoir en vue dans la construction de ces édifices, avec un projet d'hôpital disposé d'après ces principes" (Hastane yapımında göz önünde bulundurulması gereken fizik ve tıp gözlemlerinin belli başlı sonuçlarını ortaya koyan ve bu ilkelere göre hazırlanmış bir hastane taslağı da içeren yapıt), Kraliyet Bilimler Akademisi arşivi içinde, Paris, 1787.
61. G. Daignan, Tableau [...], a.g.y., s. 284 ve dev.

5. Vücudun Tümünün ya da Bir Bölümünün Yıkanması

1. Prospectus de la fourniture [...], a.g.y., s. 6.
2. Chevalier d'Auxiron, a.g.y., 1769, s. 7.
3. Krş. J. Bouchery, a.g.y., s. 140.
4. La Gazette de santé, a.g.y., 1776, s. 107.
5. J. H. Ronesse, a.g.y., s. 91.
6. J.-C. Kraft, Plans, coupes, élevations des plus belles maisons et des hôtels construits à Paris et dans les environs depuis environ, 25 à 30 ans (Yaklaşık 25-30 yıldan beri Paris ve dolaylarında yapılan en güzel ev ve konakların plan, kesit ve yapılışları), Paris, 1801.
7. Krş. yukarıda II bölüm, 1. altbölüm.
8. Krş. Aynı yerde.
9. L. Prudhomme, Miroir de l'ancien et du nouveau Paris (Eski ve yeni Paris'in görünümü), 1804, II. cilt, "Sokak hamamları", s. 231.
10. Décret de la Faculté de Médecine sur les nouveaux bains établis à Paris [...] (Paris'te kurulan yeni banyolar hakkında Tıp Fakültesi'nin kararı), Paris, 1785, s. 7.
11. La Gazette de santé, a.g.y., 1782, s. 87.
12. Vie publique et privée des Français à la ville, à la cour et dans les provinces, par une société de gens de lettres (Bir edebiyatçılar derneği tarafından, Fransızların kentte, sarayda ve taşradaki toplumsal ve özel yaşamları), Paris, 1826, II. cilt, s. 206.

13. J.-A. Dulaure, Nouvelle description des curiosités de Paris (Paris'in görülecek yerlerinin –yeni– anlatımı), Paris, 1787 (İlk basımı 1785) s. 61.
14. Aynı yerde, s. 61 ve 62. Ayrıca krş. Le Guide de Thiery, a.g.y., Gaignard, Poitevin'in yerini almıştır; firması, Devrimde, Vigier tarafından satın alınmıştır.
15. Çin hamamlarının fiyatı konusunda, krş. La Gazette de santé, a.g.y., 1782, s. 87. Güdelikçi ücreti konusuda krş. J.-C. Perrot, Genèse d'une ville [...], a.g.y., II. cilt, s. 790, 76. not.
16. J. Garnier, a.g.y., s. 35.
17. J.-C. Perrot, a.g.y., II. cilt, s. 912.
18. J.-F. Cappelle, a.g.y., s. 147.
19. Buralarda genellikle 15 ile 30 arasında banyo bulunurdu. Vigier, 1799'da, 140 banyo içeren yeni bir yapı yaptırmıştı, çünkü teknelerinden biri Sen Irmağı'nın buzlarından zarar görmüştü. (krş. L. Prudomm a.g.y.).
20. P.-J. Marie de Saint-Ursins, L'Ami des femmes (Kadınların dostu), Paris 1804, s. 70.
21. Madame de Genlis, Anılar, a.g.y., II. cilt, s. 221; ve krş. Rétif, Monsieur Nicolas, a.g.y., IV. cilt, s. 136.
22. S. Mercier, a.g.y., 1789 basımı, II. cilt, s. 164.
23. N. Rétif de la Bretonne, Les Nuits de Paris (Paris geceleri, 1790 dolayları), Yapıtları içinde, Paris, 1930, I. cilt, s. 106.
24. Krş. Constant, Mémoires intimes de Napoléon (Napolyon'un gizli anıları), Paris, Mercure de France Yay. 1967 (İlk basımı 1830), s. 764.
25. J. Pissis, Manuel d'hygiène (Hijyen elkitabı), Le Puy, 1802, s. 250.
26. Aynı yerde, s. 104.
27. A. J.-L. Hufeland, L'Art de prolonguer la vie humaine (insan yaşamını uzatma yolları), Paris, 1810, (İlk basımı, Iéna, 1796), s. 285.
28. A. F. Willich, Hygiène domestique (Ev hijyeni), Paris, 1802, (İlk basımı, İng. 1798), I. cilt, s. 41.
29. E. Protat, Eléments d'éducation physique et médecine des enfants (Çocukların bedensel eğitimi ve tababeti ile ilgili asal bilgiler Paris, 1803, s. 68.
30. N. Rétif de la Bretonne, Les Contemporaines (Çağdaş kadınlar), yeniden basım ve tarihsiz (İlk basımı 1780), III. cilt, "Parisli kadınlar", s. 45.
31. Bugün bu biçim yıkanmaları belirlemede kullanılan 'yerel, sınırlı, kısmi gibi sıfatlar elbette açıklıktan uzaktır. Bu yolla elde edilecek temizliğin yıkanan kimse tarafından da yerel vb. diye algılanacağı düşünülebilir. Halbuki, Turben ve Banau, 1786'da kırsal kesim insanlarına salgın sıra-

sında ayaklarını yıkamalarını ve vücutlarını ovalamalarını öğütlerken onların gözünde "tam" bir temizlik canlanmaktaydı. Bu altbölümdeki 'yerel' ve 'sınırlı' sözcükleri yalnızca banyo ile öteki çeşit yıkanmalar arasındaki ayrımı gözönüne getirme amacıyla kullanılmaktadır.

32. P.-J. Marie de Saint-Ursins, a.g.y., s. 55-56.
33. Mademoiselle M. P. J. Avrillon, Anılar, a.g.y., s. 156.
34. C. de Rémusat, Mémoires de ma vie (Yaşamımdan anılar), Paris, Plon Yay., 1958, I. cilt, s. 270.
35. Constant, a.g.y., 730.
36. Ulusal arşiv dairesi, Noterlik belgeleri bölümü, LXV, 604.
37. Aynı yerde.
38. A. Margry, Saint-Rieul Dekanı, Rahip C. F. Affonty'nin eşya listesi, Senlis arkeoloji komitesi dergisi içinde, 1879, s. 63.
39. Ulusal arşiv dairesi, Noterlik belgeleri bölümü, LXV. 602
42. Aynı yerde, LXV, 604.
43. Aynı yerde, LXV, 602.
44. D. Roche, Le Peuple de Paris (Paris halkı), Paris, Flammarion Yay. 1981, s. 158. Daniel Roche'un metni birinci derecede önemlidir. Halkın kullandığı temizlik aletleri bu metinde kesin biçimde ve rakamlarla verilmiştir. Özellikle bkz. s. 157-159.
45. Ulusal arşiv dairesi, Noterlik belgeleri bölümü, LXV, 602.
46. Aynı yerde, LXV, 603.
47. Aynı yerde, LXV, 602.

Dördüncü Bölüm
Koruyan su
1. Derinin işlevsellikleri

1. H. de Balzac, Lettres à l'étrangère (Yabancı bayana mektuplar), Paris 1899, I. cilt (1833-1842), s. 407.
2. Krş. E. Werdet, Souvenirs de la vie littéraire, portraits intimes (Yazınsal yaşamdan anılar, özel portreler), Paris, 1879, s. 326.
3. Krş. Daha önce a.g.y.,'lar: J. Mackenzie'nin Histoire de la santé et de l'art de la conserver, Lahey, 1761; L. Préville'in Méthode aisée pour conserver la santé, Paris, 1762 ya da N. Le Bègue de Presle'in Le Conservateur de la santé, Paris, 1763.
4. J. Pissis, Manuel d'Hygiène, Le Puy, 1802 ya da P. F. Vidalin, Traité d'hygiène domestique (Ev içi sağlık bakımı kitabı), Paris, 1825 veya J.

Briand, Manuel complet d'hygiène (Sağlık bakımı hakkında her şey), Paris, 1826.

5. Encyclopédie içinde bir madde açılmış olmasına –ki, bu önemli bir şeydir– karşın, hijyen sözcüğü gerçekte kullanılır bir sözcük değildi. 18. yüzyılda hiçbir kitabın başlığında bu sözcüğe yer verilmemiştir.
6. J. Briand, a.g.y., s. 7.
7. Seine Irmağı temizlik kurulu, kuruluş yılı olan 1802'den beri her yıl bir rapor yayınlar. İlk raporlar el yazmasıydı. Bunların, yine el yazması olan, bir kopyası, Zabıta arşivinde bulunur.
8. "Considération religieuses sur l'hygiène" (Sağlık bakımı konusunda dinsel düşünceler), kiliseler dergisi La Dominicale içinde, Paris, 1833, s. 271.
9. Bkz. J. Léonard'ın tezi Les Médecins de l'Ouest au XIXe siècle (19. yy.'da Batılı doktorlar), Université IV Paris Yay., 1976, III. cilt, s. 1141.
10. M. Lévy, Traité d'hygiène publique et privée (Kamusal ve özel sağlık bakımı kitabı), Paris 1857 (İlk basımı 1845), II. cilt, s. 246.
11. Aynı yerde, II. cilt, s. 247.
12. L. Fleury, Cours d'hygiène (Sağlık bakımı dersleri), Paris, 1852, s. 552.
13. C. Londe, Nouveaux éléments d'hygiène, a.g.y., düzeltilmiş 2. basım, Paris, 1847, II. cilt, s. 631.
14. P.-J. Buchez ve U. Trélat, Précis élémentaire d'hygiène (Temel hijyen bilimleri), Paris, 1825, s. 101.
15. E. A. Ancelon, Manuel d'hygiène (Hijyen elkitabı),Nancy, 1852, s. 53.
16. J. Briand, a.g.y., s. 147.
17. W. Edwards, De l'influence des agents physiques sur la vie (Fiziksel etmenlerin yaşam üzerindeki etkisi), Paris, 1824, s. 12.
18. F. Magendie, Précis élémentaire de physiologie (Temel fizyoloji), Paris, 1816, II. cilt, s. 356.
19. J. Abernethy, Surgical and physiological essay (Cerrahi ve fizyolojik deneme), Londra, 1793.
20. S. Carnot, Réflexions sur la puissance motrice du feu (Ateşin hareket gücü üzerine düşünceler), Paris, 1824. Termodinamik biliminin fizyolojiye uygulanması izleğini sistemli bir biçime sokan, özellikle, 1864'te Strasburg'da yayınlanmış Esquisse élémentaire de la théorie mécanique de la chaleur et de ses conséquences philosophiques (Isı mekaniği kuramının ve bunun felsefi sonuçlarının basit bir taslağı) adlı yapıtıyla Him olmuştur.
21. H. Bouley, Recueil de médecine vétérinaire (Hayvan tababeti kitabı),Paris, 1850.

22. A. Fourcault, "Expérience démontrant l'influence de la suppression mécanique de la transpiration cutanée sur l'altération du sang" (Deri terlemesinin mekanik yolla ortadan kaldırılmasının kanın bozulması üzerindeki etkisini ispatlayan deney), Paris Bilimler Akademisi tutanağı, IV. cilt. Elbette bugün bilinmektedir ki, bu çeşit bozulmalar, herhangi bir solunum olayından fazla, büyük ölçüde, termik düzenlemenin bozulmasından ileri gelmektedir.
23. C. Labouverie, Notions de physiologie et d'hygiène à l'usage de la jeunesse et des maisons d'éducation (Gençlerin ve eğitim kuruluşlarının yararlanacağı fizyoloji ve hijyen bilgileri), Paris, 1868, s. 308.
24. T. Gallart, Notions d'hygiène à l'usage des instituteurs primaires (İlkokul öğretmenlerinin yararlanacağı hijyen bilgileri), Paris, 1868, s. 28.
25. `V. Régnault ve J.Reiset, Recherches chimiques sur la respiration des animaux des diverses classes (Çeşitli sınıflardan hayvanların solunumu konusunda kimyasal araştırmalar), Paris, 1849, s. 211.
26. Buhar makinesi ve özellikle termodinamik biliminin kuramlarının konulması, XIX. yy.'da vücudun yepyeni bir anlatımına olanak vermiştir. Bununla ilgili olarak bkz. bundan önceki yapıtım Le corps redressé (Doğrulmuş vücut), Paris, Delarge, 1978, 'Enerji çözümlemesi' bölümü s. 199.
27. G. Sand, Anılar, Gallimard Yay., Pléiade dizisi, Paris, 1970, I. cilt 969.
28. Krş. yukarıda s. 181.
29. M. Morin, manuel théorique et pratique de l'hygiène (Kuramsal ve uygulamalı sağlık bakımı kitabı), Paris, 1827, s. 190.
30. F. Foy, Manuel d'hygiène (Sağlık bakımı kitabı), Paris, 1844, s. 526.
31. J. Briand, a.g.y., s. 158.
32. A. Tessereau, Cours d'hygiène (Sağlık bakımı dersleri), Paris 1855, s. 265.
33. M. Lévy, a.g.y., II. cilt, s. 178.
34. Nantes merkez hijyen kurulunun 1852 oturumu, J. Léonard tarafından a.g.y. içinde III. cilt, s. 1142'de verilmiştir.
35. C. Pavet de Courteille, Hygiène des collèges et des maisons d'éducation (Kolejler ve öteki eğitim kuruluşlarında sağlık bakımı), Paris, 1827, s. 84.
36. F. de Courcy, "La partie de natation" (Yüzme eğlencesi), Le Journal des enfants (Çocukların gazetesi) içinde, Paris, 1842, s. 55.
37. Madame E. de Celmart, Manuel des dames ou l'art de l'élégance (Bayanların elkitabı ya da incelik sanatı), Paris, 1833, s. 100; A. Corbin tarafından a.g.y. içinde alıntılanmıştır, s. 210.

38. F. Foix, a.g.y., s. 526.
39. O. Arnold, Le Corps et L'Ame, la vie dans les couvents au XIXe siécle (Vücut ve ruh, 19. yy'da manastırlarda yaşam), Paris, 1984, Le Seuil Yay., s. 81.
40. J. de Pange Kontesi, Comment j'ai vu 1900 (1900 yılını nasıl gördüm), Paris, Grasset Yay., s. 86.
41. Aynı yerde.
42. Staffe Baronesi, Le Cabinet de toilette (Giyinme odacığı), Paris, 1892, s. 55.
43. Aynı yerde, s. 51.

2. Suyun Geçtiği Yerler

1. R. Apponyi. Vingt-cinq ans à Paris (Paris'te yirmi beş yıl), Paris, 1913, II. cilt, s. 162.
2. C. de Rémusa, a.g.y., II. cilt, s. 560.
3. Paris başpiskoposu, Mandement à l'occasion du Choléra morbus (Asya kolerası dolayısıyla çıkarılmış emirname), Paris, 30 Lart 1832.
4. L. Blanc, Histoire de dix ans, 1830-1840, (1830-40 yıllarının tarihi), Lausanne, 1850, III. cilt, s. 185.
5. Aynı yerde, s. 174-175.
6. Yazarı bilinmiyor, Projet d'amélioration et d'embellissement pour Auteuil et Passy (Auteuil et Passy Mahalleleri'nin iyileştirilmesi ve güzelleştirilmesi tasarısı), Paris, 1832, s. 13.
7. Aynı yerde, s. 14.
8. L. Chevalier, Le Choléra, la première épidémie du XIXe siècle (19. yy'ın ilk salgını kolera), ortak çalışma, La Roche-sur-Yon, Batı merkez basımevi yay, 1958, s. 17. - Ayrıca krş. P. Trolliet, Rapport sur le choléra morbus de Paris (Paris'teki Asya kolerası konusunda rapor), Paris, 1832.
9. C. de Rémusat, a.g.y.
10. H. de Balzac, La Fille aux yeux d'or (Altın gözlü kız), Tüm yapıtları içinde, Paris, Michel-Lévy Yay, 1867, I. cilt, s. 63.
11. L. Blanc, a.g.y., III. cilt, s. 176.
12. C. de Rémusat, a.g.y., III. cilt, s. 45.
13. L. Blanc, a.g.y., III. cilt, s. 177.
14. Yazarı bilinmiyor, Asya kolerasından korunmak için öğütler (Dijon Tıp Derneğince kentte ve dolaylarında oturanlara), Djin, 1849, s. 7.
15. Yazarı bilinmiyor, Projet d'amélioration et d'embellissement [...], a.g.y.,

s. 15.

16. A. Bazin, L'Epoque sans nom. Esquisses de Paris (Adsız dönem, Paris'ten çizgiler, 1830-1833), Paris, 1833, II. cilt, s. 269-270.
17. H. de Balzac, La Peau de chagrin (Tılsımlı deri), Yapıtları içinde, a.g.y., II. cit, s. 20.
18. E. Sue, Le Juif errant (Göçebe Yahudi), Brüksel, 1845 (İlk basımı 1844), s. 119.
19. V. Hugo, Les Misérables (Sefiller), Garnier-Flammarion Yay, Paris, 1980 (İlk baımı 1862), I. cilt, s. 407.
20. F.-L. Poumiès de la Siboulie, Souvenir d'un médecin de Paris (Bir Paris doktorunun anıları), Paris, 1910, s. 234-235.
21. I. Bourdon, "Le choléra", Yararlı Bilgiler rehberi içinde, Paris, 1850, V. cilt, s. 526.
22. Yazarı bilinmiyor, Asya kolerasından korunmak için [...], a.g.y., s. 21.
23. C.-F. Mallet, Notice historique sur le projet d'une distribution générale d'eau à domicile dans Paris (Paris'te evlere su dağıtımı tasarısı konusunda tarihsel notar), Paris, 1830, s. 28.
24. Madame F. M. Troloppe, Paris et les Parisiens en 1835 (1835 yılında Paris ve Parisliler), Paris, 1836, s. 303.
25. H. Colman, European agriculture and small economy [...] (Avrupa tarımı ve küçük ekonomi, Boston, 1848, G. Berthier de Sauvigny tarafından yakın tarihli yapıtı La France et les Français vus par les Américains, 1814-1848 (1814-48 yılları arasında Amerikalı gezginlerin gözüyle Fransa ve Fransızlar), Paris, Flammarion Yay., 1982, s. 13.
26. F. Beguin, "Machineries anglaises du confort" (İngilizlerin konfor sağlayan makineleri), L'Haleine des faubourgs (Kasabaların soluğu) başlığı altında Recherche Dergisi içinde, Fontenay-sous-Bois, 1977, s. 161.
27. P.-S. Girard, Simple exposé de l'état actuel des eaux publiques de Paris (Paris'in kamu tarafından kullanılan sularının bugünkü durumu konusunda bir saptama), Paris, 1831, s. 24.
28. H. Horeau, Nouveaux Egouts (Yeni lağımlar), Paris, 1831, s. 6.
29. C.-F. Mallet, a.g.y., s. 23.
30. A. Chevallier, "Mémoire sur les égouts de Paris, de Londres, de Montpellier" (Paris, Londra ve Montpellier lağımları konusunda inceleme), Les Annales d'hygiène publique [...] içinde, Paris, Ocak 1838, s.
31. H. C. Emmery, "Statistiques des eaux de la ville de Paris" (Paris kenti sularıı konusunda istatistikler), Annales des Pont-et-Chaussées içinde, Paris, 1839, s. 67.
32. P.-S. Girard, Simple exposé [...] a.g.y., s. 39.

33. Aynı yerde, s. 26-27.
34. P.-S. Girard, "Recherches sur les établissements des bains publics à Paris depuis le XVe siècle jusqu'à présent (15. yy.'dan günümüze kadar Paris'te sokak hamamları konusunda araştırmalar),Paris, 1831, s. 51. - H. C. Emmery, a.g.y., s. 184.
35. A. Hugo, La Frane pittoresque (Görülmeye değer yerleriyle Fransa), Paris, 1835, s. 120.
36. N.-P. Willis, Pencillings by the way, written some years of residence and travel in Europe (Avrupa'da geçen birkaç oturma ve gezi yılı boyunca gelişigüzel kaleme alınmış taslaklar), New York, 1852 (3'üncü basım), s. 150.
37. L'hôtel des bains (Hamam konağı), Paris, 1820, Ulusal arşiv dairesi, F^18 635. - Les bains à la papa (Rahat hamam), Paris, 1819, P^18 632.
38. Krş. F. P. N. Gillet de Laumont, Rapport fait à la Société d'encouragement pour l'industrie nationale sur les bains tempérés portés à domicile |...| entrepris par M. Valette (B. Valette tarafından girişilmiş evlere götürülen sıcaklığı ayarlı banyolar konusunda ulusal sanayi derneğine verilen rapor), Paris, 1819, s. 3.
39. A. J. B. Parent-Duchatelet, Hygiène publique (Kamu sağlığı), Paris, 1836 II. cilt, s. 253.
40. H. C. Emmery, "Statistiques des eaux |...|" a.g.y., s. 177-178.
41. Aynı deyim, XIX. yy. başlarında yapıt adlarında ya da içlerinde yine karşımıza çıkar. Tıp Fakülteleri'nde kamu sağlığı kürsüleri kurulur.
42. Krş. F. P. N. Gillet de Laumont, a.g.y., s. 4.
43. Krş. Le Moniteur Paris, 1850, s. 1951.
44. A. Hugo, a.g.y., s. 122.
45. H. C. Emmery, "Statistiques des eaux |...|", a.g.y., s. 184.
46. Aynı yerde.
47. Krş. H. Lynch, E. Weber tarafından La Fin des terroirs (Köy âdetlerinin sonu), Paris, Flammarion, 1983 (İlk basımı 1976), s. 223.
48. L. Normand, Paris moderne (Modern Paris), Paris, 1837-1847, 2 cilt.
49. C. Daly, 1840-1873 yılları arasında Revue de l'architecture et des travaux poblics (Mimarlık ve Bayındırlık Dergisi) adlı yayın organını yönetmiştir.
50. E. Souvestre, Le Monde tel qu'il sera (İleride alacağı biçimiyle dünya) Paris, 1846, s. 65.
51. B. Gérard, L. H. Berlioz'un ölümünden sonra çıkarılan eşya listesi, Bulletin de la société de l'histoire de Paris (Paris'in tarihi derneğinin bülteni içinde), Paris, 1979, s. 186.

52. E. Zola, Pot-Bouille (Külkedisi), Paris, Garnier-Flammarion yay. 1979 (İlk basımı 1882), s. 33. Romanda olayın 1860'lı yılların sonunda geçtiği varsayılır.
53. Le Vocabulaire des enfants (Çocukların sözcükleri), Paris, 1839, s. 249.
54. Gerçekten de, bu çeşit eşyanın bazı örnekleri XVIII. yy.'ın en sonunda büyük konaklarda görülür. Bkz. F. Dumantier'nin Mobilier national (Ulusal döşeme) adlı kitabı, a.g.y.
55. L. Normand, a.g.y. ve C. Daly, Architecture privée au XIXe siècle (19. yy.'da özel mimarlık), Paris, 1864, 3 cilt.
56. R. Apponyi, a.g.y., II. cilt, s. 292.
57. A. Dumas, Anılar, Tüm yapıtları içinde, Paris, tarihsiz (1900 dolayları, ilk basımı 1857), II. cilt, s. 119.
58. E. Sue, Le Juif errant (Serseri Yahudi), a.g.y., s. 146.
59. H. de Balzac, Splendeurs et Misères des courtisanes (Kibar fahişelerin görkemli yaşamları ve sefaletleri), Tüm yapıtları içinde, a.g.y., I. cilt, s. 15.
60. XIX. yy.'da Çin hamamları konusunda bkz. G. de Bertier de Savigny, a.g.y., s. 137. İşçi ücreti için bkz. G. Duveau, La Vie ouvrière sous le second Empire (İkinci imparatorluk döneminde işçi yaşamı), NRF Yay. Paris, 1946, s. 320.
61. H. C. Emmery, "Statistiques des eaux [...]", a.g.y., s. 185.
62. S. P. Chevalier (Gavarni adıyla bilinir), Les Lorettes (Fındıkçılar, Seçme yapıtları içinde, Paris, 1845, I. cilt.
63. P. de Kock, Les bains à domicile (Ev hamamları), Paris 1845.
64. H. Daumier, Les Bains à quatre sous (Kırkparalık hamamlar), Le Charivari Dergisi içinde, Paris, 26 Haziran 1839. Ayrıca bkz. E. Briffault, Paris dans l'eau (Sudaki Paris), Paris, 1844, s. 78.
65. H. Daumier, Attention Gargouset [...] (Dikkat Gargouset...) Le Charivari Dergisi içinde, Paris, 13 Ağustos 1842.
66. Irmak üzerindeki hamalar konusunda tüccarbaşılar ve Paris kenti yetkilileri tarafından çıkarılmış emirname, Paris, 12 Haziran 1742, Ulusal Kitaplık, el yazmaları bölümü, 21.649, F° 170.
67. Irmak üzerindeki hamamlarla ilgili emirname, 30 Nisan 1840 tarihli duvar duyurusu. Bu sorunun tümü için krş. Polis Müdürlüğü arşivleri, DB 227 bölümü.
68. Her ne kadar daha 1850'den önce de deniz banyolarından söz eden metinlere oldukça sık rastlansa da, bu yazıda bunlar üzerine durulamayacaktır. Boigne Kontesi'nin XVI. Louis döneminden 1848'e kadar olan süreyle ilgili anıları, Paris, Mercure de France Yay. 1971 (İlk basımı

1907-1909), I. cilt, s. 167. Apponyi'nin a.g. yapıtı, Rémusat'nın a.g.y. gibi metinlerde deniz banyolarından bol bol söz edilir. Deniz banyolarının "kuramı" konusunda krş. bu izlek üzerindeki ilk yapıtlardan biri: A. Assegond, Manuel des bains de mer (Deniz banyoları elkitabı), Paris, 1825. Ayrıca krş. G. Vigarello "Pratiques de natation au XIXe siècle, Représentation de l'eau et différenciation sociales" (19. yy.'da yüzme uygulamaları, suyun algılanımı ve toplum içinde bulduğu ayrılıklar), Sport et Société adlı toplu yapıt içinde, Saint-Etienne, 198.

3. Sefaletin Süslenip Püslenmesi

1. C. E. Clerget "Du nettoyage mécanique des voies publiques" (Sokakların makineyle temizlenmesi). Mimarlık dergisi içinde, Paris, 1843, s. 267.
2. Aynı yerde.
3. Aynı yerde.
4. L. R. Villermé, Tableau de l'état physique et moral des ouvriers (İşçilerin fiziksel ve moral görünümü), Paris 1840, I. cilt, s. 408.
5. E. Sue, Les Mystères de Paris (Paris'in esrarı), Paris, 1844, I. cilt, ikinci bölüm, s. 63.
6. N. Turquin, Mémoires et Aventures d'un prolétaire à travers la Révolution (Bir proleterin devrim yılları boyunca serüvenleri ve anıları) Paris, Maspero yay. 1977, s. 28.
7. L. Chevalier, Classes laborieuses et Classes dangereuses (Çalışkan sınıflar ve tehlikeli sınıflar), Paris, Plon Yay. 1958, s. 162-163.
8. Rapport sur les travaux du Conseil central de salubrite du département du Nord (Nord ilinin merkez temizlik komitesinin çalışmaları konusunda rapor), 1843, s. 28-29.
9. P. de Kock, La Grande Ville, Nouveau tableau de Paris (Büyük şehir, Paris'in yeni görünümü), Paris 1842, I. cilt, s. 170.
10. C. E. Clerget, a.g.y., s. 267.
11. Krş. Recherche Dergisi'nin a.g. sayısı L'Haleine des faubourgs (Dış mahallelerin soluğu), Paris, 1977.
12. J. Massé konusunda bkz. F. Mayeur'ün L'Education des filles au XIXe siècle (19. yy.'da kızların eğitimi) adlı kitabında ona ayırdığı uzun bölüm, Paris, Hachette Yay. 1977.
13. J. Massé Encyclopédie dela Santé cours d'hygiène populaire (Sağlık Ansiklopedisi, halk için hijyen dersleri),Paris 1855, I. cilt, s. 157.
14. A. Guillaume, Catéchisme hygiénique (Hijyenin temel kuralları), Paris,

1950, s. 237.

15. M.-J. Orfila, Préceptes d'hygiène à l'usage des enfants qui fréquentent les écoles primaires (İlkokula giden çocuklar için sağlık bakımı kuralları), Paris, 1836.
16. Aynı yerde.
17. Aynı yerde. s. 8.
18. Bayan J.-L. Sauvan, Cours normal des instituteurs primaires (İlkokul öğretmenlerinin meslek dersleri), Paris, 2. baskı, 1840, s. 17.
19. P. Overberg, Manuel de pédagogie (Pedagoji el kitabı), Liège, 1845 (İlk basımı Almanca 1825),s. 84.
20. Travaux du Conseil de salubrité de la Seine (Seine ili temizlik konseyi çalışmaları), Paris, 1821, s. 16.
21. Rapport sur les travaux du Conseil de salubrité de l'Aube (Aube ili temizlik konseyi çalışmaları konusunda rapor), Troyes, 1835, s. 62.
22. Rapport sur les travaux du Conseil de salubrité de l'Aube (Aube ili temizlik konseyi çalışmaları konusunda rapor), Nantes, 1817-1825, 10.,
23. Aube temizlik konseyi [...], a.g.y., 1835, s. 30.
24. Aynı yerde.
25. T. de Bordeu, Yapıtlar, Paris, 1818, II. cilt, s. 959.
26. A. Bourgeois d'Orvanne, Lavoirs et Bains publics à prix réduits (Ucuz halk çamaşırhaneleri ve hamamları), Paris, 1854, s. 9.
27. Krş. Le Moniteur, Paris, 1850, s. 1951.
28. Krş. Le Moniteur, Paris, 1852, s. 144.
29. M. Lévy, a.g.y., II. cilt, s. 726: "Ne yazık ki, hükümetin liberal görüşleri henüz sonuç vermedi: Genel çamaşırhane ve sokak hamamı açmak için yasanın kendilerine tanıdığı parasal yardımlardan yararlanmak için pek az sayıda kent başvurdu."
30. A. Bourgeois d'Orvanne, a.g.y., s. 72.
31. 600.000 franklık olağanüstü bir kredi açılmasını öngören yasa tasarısı, a.g.y., s. 336. - 1850 dolayları ve daha sonrasında işçi çevreleri araştırmaları için krş. Frédéric Le Play'in B. Kalavra ve A. Savoye tarafından Ouvriers des deux mondes (İki dünyanın işçileri) içinde sunulmuş incelemeleri, Parisl'Arbre verdoyant yay., 1983.
32. J.-B. Dumas'nın adı geçen yasa tasarısı konusundaki konuşması, s. 3335.
33. Aynı yerde.
34. Lamarck'ın kuramları burada ırkın biyolojik 'gerilemesi4 konusundaki bir endişeyi desteklemektedir.
35. J.-B. Dumas'nın yukarıda adı geçen konuşması, s. 3335.

4. Pasteur'ün Çocukları

1. P. Remlinger, "Les microbes de la peau" (Derideki mikroplar), Médecine moderne içinde, Paris, 1896, s. 157.
2. Krş. yukarıda III. bölüm.
3. Krş. F. David, Les Monstres invisibles (Görünmeyen canavarlar), Paris, 1897.
4. E. Arnould, "Désinfection des livres de bibliothèque" (Kitaplık kitaplarının mikroptan arındırılması), Revue d'Hygiène içinde, Paris, 1897, s. 555.
5. Chavigny, "Contagion indirecte par voie buccale aux fontaines publiques" (Sokak çeşmelerinden ağız yoluyla dolaylı olarak hastalık bulaşması), Revue d'Hygiène içinde, Paris, 1899, s. 894.
6. Krş. F. Abba, "Sur les conditions bactériologiques dèplorables de l'eau bénite dans les églises" (Kiliselerdeki okunmuş suyun bakteriyolojik bakımdan acıklı koşulları), Revue d'Hygiène içinde, Paris, 1899, s. 929.
7. Chavigny, a.g.y., s. 894.
8. F. Abba, a.g.y., s. 679.
9. Chavigny, a.g.y., s. 894.
10. S. Broïdo, "Souillure de la peau par des microbes" (Derinin mikroplarla kirlenmesi), Revue d'Hygiène içinde, Paris, 1894, s. 717.
11. Aynı yerde, s. 718.
12. A. Vigoura, "Sur la quantité et la variété d'espèces microbiennes sur la peau des sujets sains" (Sağlıklı kişilerin derisi üzerindeki mikropların miktarı ve çeşitleri konusunda), Revue d'Hygiène içinde, Paris, 1895, s. 930.
13. L. Marchand, Les Microbes, Paris, 1887, s. 15.
14. R. Blanchard, Les ennemis de l'espèce humaine (İnsan türünün düşmanları), Paris, 1888, s. 2-3.
15. Dujardin–Baumetz, L'Hygiène prophylactique (Koruyucu hijyen), Paris, 1889, s. 4.
16. A. Vigoura, a.g.y., s. 930.
17. Marié-Davy, De l'évacuation des vidanges [...] (Atık suların boşaltılması), Paris, 1882.
18. P. Degrave, Manuel d'hygiène èlémentaire (Basit hijyen el kitabı), Paris, 1902, s. 8.
19. E. Monin, La propreté de l'individu et de la maison (Bireyin ve evin temizliği), Paris, 1884, s. 17.
20. F. David, a.g.y., s. 82.

21. Breucq, La propreté de l'écolier (Öğrencinin temizliği), Bayonne, 1909, s. 8-9.
22. F. David, a.g.y., s. 82-83.
23. F. David, Les microbes de la bouche (Ağızdaki mikroplar), Paris, 1890, s. 278-279.
24. P. Degrave, a.g.y., s. 9-10.
25. Bkz. R. Bouisson'un Histoire de la médecine (Tıp tarihi) adlı kitabı Paris, Larousse yay., 1967 içinde Pasteur bahsi: "Mikroplar, bitkisel organizmalar olan bakterilere, tekhücreli hayvansal organizmalar olan protozoerlere ve ultravirüslere ayrılırlar. Süzülebilir virüs de denen bu sonuncular o kadar küçüktür ki, bilinen süzgeçlerin deliğinden geçerler. s. 308.
26. Breucq, s. 3.
27. E. Monin, Le Trésor médical de la femme (Kadının tıp hazinesi), Paris, tarihsiz (1905 dolayları), s. 266.
28. J. Verne, Les Cinq Cents Millions de la bégum (Begümün beş yüz milyonu), Paris, 1879.
29. Aynı yerde.
30. Krş. Grellety, La Guerre aux microbes (Mikrplarla savaş), Mâcon, 1900.
31. C. Flammarion, Uranie (Uranya), Paris, 1889, s. 200-201.
32. L. Martin, "Hygiène hospitalière" (Hastanede sağlık bakımı), P. Bouard ve E. Mosny'nin Hijyen kitabı içinde, Paris 1907, VIII. cilt. s. 2.
33. Hôpitaux et hospices, règlements intérieurs (Hastane ve düşkünler evlerinin iç yönetmelikleri), Paris, 1910, s. 86.
34. A.Lutaud, Les Etats-Unis en 1900 (1900 yılında Birleşik Devletler), Paris, 1896, s.94.
35. Aynı yerde.
36. L. Martin, a.g.y., s. 237.
27. "Diphtérie - Mesures prophylactiques" (Difteriye karşı önlemler), Médecine et Chirurgie içinde, Paris, 1893, s. 917.
38. E. Duchaux, Le Microbe et la Maladie (Mikrop ve Hastalık), Paris, 1886, s. 259.
39. Krş. E. Vallin, "De la présence du bacille d 'Eberth dans l'eau, le sol et les matières fécales d'individus sains" (Suda, toprakta ve sağlıklı bireylerin dışkısında Eberth basilinin varlığı), Revue d'Hygiéne içinde, Paris, 1896.
40. Aynı yerde, s. 816.
41. L. Pasteur, "Sur le choléra des poules" (Tavuk kolerası konusunda), Bilimler Akademisinin zabıtları içinde, Paris, 1880. Bu ikinci 'pastorizm'

hakkında krş. F. Dagognet, Méthodes et doctrines dans l'oeuvre de Pasteur (Pasteur'ün yapıtında yöntemler ve öğretiler), Paris PUF yay., 1967. "La microbiologie renonce à son dogmatisme initial" (Mikrobiyoloji başlangıçtaki dogmatizminden vazgeçiyor), s. 211.

42. L. Gautié, Notions d'hygiène (Temel hijyen bilgileri), Philippeville, 1892, s. 53.
43. A. Lutaud, "Le microbe et la nature" (Mikrop ve doğa)/, La Médecine anecdotique, historique et littéraire (Olaylarla tıp, tarihte tıp ve edebiyatta tıp), Paris, 1901, s. 230.
44. L. Gautié, a.g.y., s. 54. Halk sağlığı uzmanlarının geliştirdiği bu deri yoluyla oksijenlenme kuramı için krş. E. Pécaut'nun Hijyen dersleri, Paris 1882. "Deri solunur, karbonik asit çıkarır, su buharı çıkarır ve oksijen soğurur." s. 97.
45. Krş. yukarıda IV bölüm I. altbölüm.
46. Breucq, a.g.y., s. 3.
47. P. Degrave a.g.y., s. 7.
48. E. Rist, La Tuberculose, Paris, 1934, s. 336.
49. O. Mirbeau, Le Journal d'une femme de chambre (Bir oda hizmetçisinin güncesi), Paris, 1900, s. 389.
50. L. d'Alq, Les secrets du cabinet de toilette (Giyinme odacığının sırları), Paris, 1882, s. 1.
51. Barones Staffe, a.g.y., s. 4.
52. P. Sédaillon ve R. Sohier, Précis d'hygiène et d'épidémiologie (Sağlık bakımı ve salgın bilimi kitabı), Paris, 1949, s. 155.

5. Aygıtlar ve Mahremiyetler

1. G. Feydeau, Un bain de ménage (Bir aile banyosu), Paris, 1888, I. sahne, 1. perde.
2. Barones Staffe, a.g.y., s. 4. Aynı izlek hakkında bkz. P. Perrot, a.g.y., s. 134'te Kontes de Tramar'dan alıntı yapar: "A la conquête du bonheur" (Mutluluk peşinde), Paris, 1912: "Artık herşey, rahatsız edinilmeyeceği konusunda kesin bir güven duyularak yapılıyor."
3. L. D'Alq, a.g.y., s. 4.
4. Aynı yerde, s. 1.
5. O. Mirbeau, a.g.y., s. 51.
6. Porcher firmasının kataloğu, Paris, 1908, s. 101.
7. Krş. Yukarıda IV. bölüm, 2. altbölüm.

8. L. Figuier, Les Merveilles de l'industrie (Sanayiin harikaları), Paris IV. cilt, "L'industrie de l'eau" (Suyun sanayii), s. 351.
9. A. Mayer, "La canalisation souterraine de Paris" (Paris'in toprakaltı kanalları), Paris Guide, Paris, 1867, II. cilt, s. 1614.
10. "Etudes d'intérieur, L'eau à domicile" (İç mekan etüdleri, evdesu), La Semaine des constructeurs (İnşaatçıların haftalık dergisi) içinde, Paris, 1833, s. 245.
11. J.-P. Darcet'nin Description d'une salle de bains (Bir ev banyosunun betimlenmesi), Paris, 1828, adlı yazısı çoğu zaman birçok odaya, bu arada bir de ısıtma odasına gereksinim duyan eski yapılara iyi bir örnektir.
12. La Semaine des constructeurs a.g.y., Portatif şofben için krş. 1885 yılının yayını, s. 437.
13. Krş. S. Giedon, La Mécanisation au pouvoir (Makineleşme iktidarda), Paris, Centre Pompidou yay., 1980 (İlk basımı New York, 1948), s. 557. Giedon burada birkaç sayfada tualetlerin makineleştirilmesinin gelişmesini çok canlı biçimde anlatır. A. Moll Weiss, Le Livre du foyer (Aile ocağının kitabı), Paris, 1914 içinde bu katlanabilir banyolar ya da yatak-banyolar örneğini verir; bunların her türlü kanalizasyondan "bağımsız" oldukları varsayılmaktadır.
14. L. D'Alq, a.g.y., s. 34 ve dev. Ayrıca, krş. H. de Noussane, Le Goût dans l'ameublement (Döşemede zevk), Paris, 1896, s. 179 ve dev. - Nihayet, krş. L. Grumberg mağazalarının kataloğu, Paris, 1912.
15. A. Lutaud, Les Etats-Unis I ... I, a.g.y., s. 61.
16. J. Verne, Vingt mille lieues sous les mers (Denizler altında yirmi bin fersah), Paris, 1870, s. 87.
17. "Hötel particulier à Paris" (Paris'te konak), La Semaine des constructeurs dergisi içinde, Paris, 1885, s. 463.
18. Bu deyim metinlerdetekrarlanır. Nautilus'un banyosunda bu 'isteğin kadar' akan sudan vardır. (a.g.y., s. 87). La Semaine des constructeurs dergisi buna birçok makale ayırmıştır (özellikle 1881 ve 1883'te). Bu akar su yeni düzeneklerin çok önemli bir izleğidir.
19. "Oran vali konağı" La Semaine des constructeurs içinde, Paris, 1880, s. 45.
20. L. Bonnier, Maisons les plus remarquables construites à Paris de 1905 à 1914 (1905-15 yılları arasında Paris'te yapılmış evlerin en dikkate değer olanları), Paris 1920. Ayrıca krş. T. Bourgeois, La Villa moderne, Paris, 1910.
21. Porcher firmasının katalogu, a.g.y., s. 101.

22. E. Zola, Nana, Paris, Gallimard yay., 1977 (ilk basımı 1880), s. 416 ve s. 326. A. Corbin'in Le Miasme et la Jonquille, a.g.y. ta pek güzel gösterdiği gibi, Zola, temiz olmayan, pis kokusuyla temiz kokusu karışmış tuvaletler üzerinde durur ve daha dolaylı olarak "kirli"den hoşlandığını gösterir. Nana'da, a.g.y., bazı yer betimlemelerine bkz:"Koridorda, havasızlık, soluk kesilmesi duygusu daha da artıyordu; kolonyaların ekşimsi kokusu, localardan gelen sabun kokuları ara sıra nefes kokularıyla karışıyordu". (s. 151).
23. P. Bourget, Cosmopolis, Paris, 1893, s. 152.
24. Rachilde, Le Venus, Brüksel, 1884, s. 45.
25. Krş. Yukarıda IV. bölüm, 3.
26. J. Arnould, Sur l'installation de bains à peu de frais pour les ouvriers (İşçiler için ucuza banyo konulması hakkında), Lille, 1879, s. 1-2.
27. Aynı yerde, s. 2.
28. J. Arnould, "Sur la vulgarisation de l'usage du bain" (Banyonun kullanımının halka götürülmesi konusunda), Paris 1880, 3. dizi, III. cilt, s. 403.
29. Bu yöntem elbette banyodan ayrı birşeydir ama, aynı zamanda, prensibi fışkıran suyun gücüne dayanan su tedavisi duşundan da ayrıdır. Su tedavisi duşuyla ilgili olarak bir 'demarkaj' çalışması yapmak, bunun kendine özgü kurallarını ayıklamak gerekmiştir. G. Heller, bugün kullanılan yağmur biçimi duşun 'geç' ortaya çıkmış olmasını buna bağlar. Heller'in Propre en ordre (Düzenli temiz), Lausanne, En Bas yay., 1979 s. 61. Bu yapıtta çok değerli resimler bulunmaktadır.
30. Dunal, "Bains par effusion froide" (Soğuk suyla yıkanma), Askeri tıp olay özetleri içinde, Paris, 1861, 3. dizi, V. cilt, s. 380
31. Haro, "Bains-douches de propreté" (Temizlik amaçlı duşlu banyolar. Askeri tıp olay özetleri içinde, Paris, 1878, 3. dizi, 34. cilt, s. 502.
32. M. Merry-Delabost, Sur les bains-douches de propreté (Temizlik amaçlı duş banyolar konusunda), Paris, 1889, s. 5.
33. Krş. M. Foucault, Surveiller et Punir (Gözetmek ve cezalandırmak), Paris, Gallimard yay., 1975.
34. M. Merry-Delabost, a.g.y., s. 5.
35. Krş.Revue d'Hygiène (1876) içinde Lincoln Chase'in Baths and bathing for soldiers (Askerler için banyolar ve yıkanma), Boston, 1895, s. 1124 adlı yapıtı hakkındaki yorum.
36. Krş. M. Pain, Bains-douches populaires à bon marché (Ucuz halk hamamları ve duşları), Paris, 1909, s. 13.
37. Krş. J. Arnould, Sur la vulgarisation l...l, a.g.y., s. 406.
38. Krş. M. Pain, a.g.y., s. 8.

39. Aynı yerde.
40. P. Christmann, La Natation et les Bains (Yüzme ve banyolar), Paris, 1905, s. 14.
41. Mangenot tarafından Les Besoins de natation et les Ecoles primaires communales (Yüzme gereksinimleri ve kasaba ilkokulları), Paris, 1892, s. 8 içinde alıntılanmıştır. 1885-1890 yılları arasında Paris'te bu türden beş yer açılmıştır. Halkın temizliğini sağlamak için yüzme havuzları ya da duşlu banyo konusunda çıkan "sürtüşme" konusunda krş. Cheysson, "Piscines et bains douches" (Yüzme havuzları ve duşlu banyolar), Revue d'hygiène içinde, Paris, 1898.
42. L. D'Alq, a.g.y., s. 40.

Georges Vigarello,
Ortaçağ'dan günümüze dek uzanan süreçte,
insanoğlunun "temizlenme" ve "vücut bakımı"
kültürünün doğuşunu,
geçirdiği evre ve değişimleri
Kültür Tarihi merceğinden geçirerek inceliyor.

İkibin yıllık bir zaman dilimi içinde değişen
temizlik ve temizlenme alışkanlığımıza ilişkin,
suya sabuna dokunan "titiz" bir çalışma.

1000000
KABALCI

TEMİZ VE KİRLİ
2 109757 942538
9 789757 942538